

Frits van Oostrom
Het woord van eer

Literatuur
aan het Hollandse hof
omstreeks 1400

1996 Ooievaar Amsterdam

D tu deus meus creator redemptor
et protector meus pater sancto-
rum tuorum et meas dignan-
ter exaudias et me servum tu-

Inhoud

WOORD VOORAF 7

I. HOF EN LITERATUUR

1. Een nieuwe graaf	9
2. Infrastructuur	14
3. Hof en hofleven	22
4. Het literaire leven	32

II. WILLEM VAN HILDEGAERSBERCH

1. Huwelijk en dichtkunst	46
2. De kunst der waarheid	54
3. Waarheid en wanorde	65
4. Dichter naast God	73

III. HET HAAGS LIEDERENHANDSCHRIFT

1. Het liefdeslied	86
2. De vrouwendienst	93
3. Poëzie voor kenners	108
4. Het hoofse spel	121

IV. HERAUT BEIEREN

1. Dienaar met gezag	136
2. De Wereldkroniek	144
3. De Hollandse kroniek	155
4. Herfsttij der ridderschap?	167

V. DIRC VAN DELFT

1. Monnik aan het hof	180
2. De toestand in de wereld	185
3. Schepping en scholastiek	198
4. De vroomheid van het hof	211

VI. DIRC POTTER

1. Ambtenaar met strafblad?	225
2. Lessen in liefde	230
3. Deugd en rede	244
4. Wijsheid en succes	257

VII. HOFLITERATUUR

1. Balans en perspectief	269
2. Chaos, tekst en eer	282
3. Vorst en auteur	293
4. Het einde	301

NOTEN 309

CITATEN EN VERWIJZINGEN 353

LITERATUUR 355

VERANTWOORDING VAN DE ILLUSTRATIES 370

REGISTER 371

Woord vooraf

'De litteratuur die is ontstaan in het graafschap Holland tussen ongeveer 1350 en 1450 verdient veel meer aandacht dan zij tot nu toe in de letterkundige geschiedschrijving heeft gekregen' – aldus een stelling bij de dissertatie van A.M.J. van Buuren uit 1979. Een eerste drijfveer achter dit boek is de wens geweest, deze Hollandse teksten die verdiende grotere aandacht te geven. Een tweede hoofdmotief was van methodische aard. Juist deze teksten leken zich bijzonder goed te lenen voor een studie over Middelnederlandse hofliteratuur: het tekstenaanbod is hier tamelijk rijk, en van het Hollands-Beierse hof is historisch vrij veel bekend. Een en ander maakte het mogelijk te experimenteren met een benaderingswijze die literatuur- en geschiedwetenschap poogt te verenigen; een methode die in het buitenland voor middeleeuwse (hof)literatuur al dikwijls vruchtbaar is gebleken, doch voor de Middelnederlandse letterkunde nog op een eerste grotere proeve wachtte. Ook een derde drijfveer, van geheel andere orde, wil ik niet verzwijgen: een boek over mijn vak te schrijven dat, idealiter, onderzoekers zou inspireren, studenten zou enthousiasmeren en leken zou interesseren.

Bij het werken aan dit boek heeft de belangstelling en hulp van velen veel betekend. In talrijke (doch lang nog niet alle) gevallen wordt daarvan ter bestemder plaatse in de noten rekenschap gegeven. Hier volsta ik met in het algemeen een woord van dank te richten tot de vele Leidse studenten die in de afgelopen jaren, in colleges, scripties en gesprekken met mij hebben meegedacht, en mij voorgoed hebben overtuigd van de mogelijkheid én wenselijkheid van de combinatie van universitair onderwijs en onderzoek. Dat sommigen van hen inmiddels promovendi zijn geworden, en proefschriften voorbereiden die elk voor zich bepaalde hoofdstukken van dit boek zullen achterhalen, vormt een hoopgevend vooruitzicht.

Het leeuwedeel van het voor dit boek benodigde onderzoek is in de jaren 1982-1986 aan de Leidse universiteit verricht. Gedurende het academisch jaar 1986-1987 heb ik mogen werken in het Netherlands Institute for Advanced Studies (NIAS) te Wassenaar. Het is voor een be-

langrijk deel aan de excellente werkomstandigheden in dit instituut te danken dat ik het onderzoek in een jaar tijds in boekvorm heb kunnen afronden. Maar ook ben ik mij in dat jaar meer dan ooit bewust geworden dat een beroemde uitspraak van Paul Valéry niet alleen voor gedichten geldt, maar ook voor wetenschappelijke studies als deze: men voltooit ze niet – men laat ze los.

Wassenaar/Leiden
31 juli 1987

BIJ DE DERDE DRUK

Net als bij de tweede druk (1988) is de gelegenheid van deze derde aangegepen om een aantal feitelijke correcties aan te brengen. Het leeuwedeel ervan dank ik aan de intense aandacht van Arnold J. Pomerans en Anne Geissman Canright, die respectievelijk als vertaler en als redacteur de Engelstalige uitgave van dit boek bij de University of California Press te Berkeley hebben verzorgd. Verder zijn ettelijke literatuurverwijzingen geactualiseerd; mijn vak heeft in de laatste jaren wel het tegendeel van stilgestaan. Na rijp beraad ben ik ervoor teruggeschrokken om via een nawoord of zelfs een omgewerkte hoofdtekst werk te maken van meer principiële herzieningsarbeid waartoe de vele reacties die inmiddels op het boek verschenen aanleiding zouden kunnen geven. Men vindt de discussiestof hiervoor in het bijzonder in de recensies in de wetenschappelijke pers, waarvan (zover ik zie) in 1988 de belangrijkste verschenen in *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* (p. 305-313) en *Spiegel der letteren* (p. 297-304); in 1989 in *De nieuwe taalgids* (p. 492-499), *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* (p. 171-174) en *Theoretische geschiedenis* (p. 455-464); in 1990 in *Tijdschrift voor geschiedenis* (p. 1-9), *Zeitschrift für deutsche Philologie* (p. 452-455), *Spiegel der letteren* (p. 167-179) en *Bijdragen en mededelingen voor de geschiedenis der Nederlanden* (p. 378-393).

Leiden, december 1991

F.P. van Oostrom

I. Hof en literatuur

I. EEN NIEUWE GRAAF

In de afstandelijke taal van de naslagwerken klinkt het bijna gewoon. 'Graaf Willem v van Holland werd in het najaar van 1357 krankzinnig, en moest in 1358 de regering overlaten aan zijn broer, hertog Albrecht van Beieren.'¹ Maar wat voor onheil overkomt een rijk waarvan de vorst waanzinnig wordt? In de middeleeuwen kwam het vaker voor dan men wellicht zou denken, en in de tweede helft van de veertiende eeuw lijkt geestesziekte in de Europese vorstenhuizen haast een epidemie. De koningen Filips IV en Karel VI van Frankrijk, Johanna en Lodewijk van Bourbon, Jan II van Forez – en dus ook graaf Willem v van Holland. De juiste toedracht van de ziektegeschiedenis van laatstgenoemde zullen wij zonder een tijdmachine wel nooit aan de weet komen; historische bronnen zijn waar het de taboesfeer betreft – en daar bevindt zich uiteraard de schande van een geesteszieke landsheer – nu eenmaal minimaal mededeelzaam. De anonieme vijftiende-eeuwse voortzetter van Boendale's *Brabantsche Yeesten* wekt de indruk meer te weten:²

Niet al te wel en der ic sagen
Welc die sake was deser plagen:
Ic beveelt der verborghenheit
Des Vader inder eeuwichheit.*

Niet toevallig zal het een Brabander zijn die althans nog iets laat doorschemeren; de Hollandse tijdgenoten zwijgen in alle toonaarden. Maar naarmate men zich meer verdiept in deze affaire, dringt de gedachte zich op dat in de gedroomde tijdmachine niet alleen een psychiater plaats zou moeten nemen, maar bij voorkeur ook een meesterspeurder. Wat heeft zich rond de gekte van graaf Willem allemaal afgespeeld, en wat – en wie – zat erachter?³

* Niet goed durf ik te zeggen wat de oorzaak van zijn ziekte was; ik laat het als geheim bij de eeuwige vader.

Natuurlijk was Willem v erfelijk belast: als kleinzoon van Johanna van Valois had hij geestesziekte in zijn bloedlijn. Mede in dit licht verklaart de historische psychiatrie Willems gestoordheid als een chronisch verlopende psychose, die vanaf einde 1357 geleidelijk ernstiger werd. Wie wil, kan al voor 1357, naast erfelijke dispositie, in Willems gedrag symptomen van labiliteit herkennen: te denken valt daarbij aan zijn hardvochtige optreden jegens een klerk, die hij liet verbranden, en jegens de edelman Gerard van de Wateringe, die hij eigenhandig dood sloeg. Men bevindt zich dan in het psychologiserende gezelschap van de Henegouwse kroniekschrijver Jean le Bel, die Willem v van nature *de disguised manière* en *estranger* noemt: steels en vreemd.

Maar al mag de historicus-psycholoog hiermee tevreden zijn, het wantrouwen van de historicus-detective wordt gewekt door vreemde omstandigheden die het ongeval omringen. Hij stelt nuchter vast dat graaf Willem v een uitgesproken sterke vorstenpolitiek voerde tot hij in juli 1357 voor familie zaken naar Engeland ging, om een maand later – vijftientig jaar oud – *met kranken sinne* terug te keren. Is er wellicht vergiftiging, en dus een complot in het spel? In elk geval is Willem v in de maanden januari-februari 1358 bepaald voortvarend op een zijspoor gerangeerd. Terwijl hij zelf zo te zien nog in functie poogde te blijven, waren de voorbereidingen om zijn broer Albrecht in het zadel te helpen al in volle gang. Het moeten dagen zijn geweest vol stille diplomatie. Al in het begin van januari, als Albrecht zelf nog te Praag verblijft, arriveren in Holland vanuit Beieren kwartiermakers voor de nieuwe landsheer. Op 26 januari wordt Albrecht per overeenkomst als *ruwaard* [=landvoogd, letterlijk: rust-bewaarder] aangewezen. Enkele weken nadien arriveert hij zelf in Den Haag, alwaar hij op 23 en 26 februari belooft (en per verdrag van 6 maart bevestigt) ruwaard van Holland te zullen zijn *om kenlike noetzaken van ziecheden ons liefs broeders [...] dien God ghestarcken moet*. Intussen geeft die deerniswekkende, beminde broer nog wel bevel het Haagse hof met vijftig soldaten te bewaken... Noodweer of paranoia?

Het voorjaar van 1358 staat in het teken van de inhuulding van ruwaard Albrecht, en van de verwijdering van Willem v. Laatstgenoemde is inmiddels naar het hem van oudsher welgezinde Delft overgebracht, alwaar hij nog op 11 maart door vier *meesters van medicinen* wordt verpleegd. Maar zijn vertrek uit Holland is aanstaande: in mei gaat hij met gravin Machteld naar Dordrecht, om een week later, nu ook begeleid door hertog Albrecht, naar de afgelegen domeinen in Henegouwen te worden vervoerd. En terwijl zijn broer de laatste hindernissen uit de weg ruimt om met de status van ruwaard te kunnen worden bekleed, wordt de in naam nog steeds als graaf fungerende gestoorde in het kasteel van Quesnoy in de

boeien gesloten, om daar nog dertig jaar in *sekeren hoede* door te brengen – als een vogel *inder couwen*, in een kooitje, zegt de auteur van het vervolg op *Brabantsche Yeesten*. Willems toestand schijnt gedurende zijn detentie allengs te zijn verslechterd – is het oorzaak of gevolg? – en als hij in 1389 overlijdt, wordt zijn doodsbericht in de Haagse boeken als voor kennisgeving opgetekend – niets blijkt van enig rouwbetoon. Wel blijft men tot ver in de vijftiende eeuw bepaalde vertrekken in het hofgebouw aanduiden als *des dullen graven camer*.

Exit Willem v, intrat Albrecht van Beieren. Ook al was hij al in 1346,

1. Willem v en Albrecht van Beieren.

toen tien jaar oud, als eventuele opvolger van zijn broer in Holland aange-
wezen, en ook al was hij in de jaren nadien enkele malen in Den Haag
geweest, de feitelijke bekleding met de grafelijke waardigheid over Hol-
land moet de Beierse hertog hebben overvallen. Medio januari verbleef hij
nog te Praag; drie weken later werd hij in Den Haag als ruwaard inge-
haald. De eenentwintigjarige werd bovendien de ruwaard van een wespen-
nest. De graafschappen Holland, Zeeland en Henegouwen waren onder
Willem v eigenlijk nooit hersteld van de successiecrisis die vanaf 1345 de
overgang van het Henegouwse naar het Beierse huis had gemarkeerd; al-
lerwegen streden groepen en personen om de macht. Bij deze machtsstrijd
had de jonge landvoogd van zijn familie vaak meer last dan steun. Zijn
heerschappij begon met een conflict met zijn broer Lodewijk de Romein,
en kende na drie jaar een hooglopend geschil met gravin Machteld, de ge-
malin van Willem v die haar zwager aanvankelijk had geholpen, maar al
spoedig tegen de nieuwe landsheer rebelleerde. Beide conflicten wist Al-
brecht echter het hoofd te bieden, en het is in situaties als deze dat hij,
in de woorden van Van Foreest, verschijnt 'in de rol van beleidsvol staats-
man die hij zo lang met eer zou vervullen'.⁴

Deze conflicten met zijn broer en schoonzus waren voor hertog Al-
brecht echter incidenten in verhouding tot de permanente strijd waarin
het graafschap Holland sinds het midden van de veertiende eeuw verkeerde: de Hoekse en Kabeljauwse twisten. In onze lagere-schoolherin-
nering worden deze twisten gemakkelijk gebagatelliseerd tot een ietwat
pittoreske provincieruzie; doch in feite gaat het hier om een hoogst ge-
vaarlijk netwerk van vetes die het graafschap vrijwel permanent aan de
rand van burgeroorlog hielden. Talloze malen zou Albrecht tijdens zijn
bewind te kampen krijgen met deze vulkaan van spanningen, die nog
voor een kleine eeuw in Holland werkzaam zou blijven. De grootste
uitbarsting uit de beginjaren vormde Albrechts conflict met Delft.⁵ Juist
leek de nieuwe landsheer in oktober 1358 zijn zaken voldoende op orde
te hebben voor een eerste vertoon van hoofse representatie: een groot-
scheeps feesttoernooi in zijn nieuw verworven heerlijkheid Edingen in
Henegouwen. Invitaties gingen uit naar het Brabants hertogelijk paar,
naar de hertogin van Gelre en naar andere hooggeplaatste relaties. Eind
oktober aanvaardde Albrecht zelf de reis naar Henegouwen, niet dan na-
dat hij een commissie had benoemd – wijselijk samengesteld uit twee
Hoeken en twee Kabeljauwen – die tijdens zijn afwezigheid *tlant bevo-
len was te bewaren*. Doch terwijl de hertog vanuit Middelburg nadere toe-
bereidselen maakte voor het feest, zag hij zich medio november tot een
radicale programmawijziging genoopt. Het bericht ging uit *dat die feeste
tot Adighem achterblijven most*, in plaats waarvan een gehele mobilisa-

tie werd afgekondigd; dit alles *omme der onruste die in Northollant was*.

Op het Kennemerzand bij Haarlem was de pas benoemde Hoekse baljuw Reinoud van Brederode in een Kabeljauwse hinderlaag gelokt en ternauwernood aan de dood ontkomen. Niet zonder reden beschouwde Albrecht dit als een flagrante inbreuk op zijn landsheerlijk gezag, die om ferme represailles vroeg. De Kabeljauwse schuldigen hadden zich al spoedig verschanst in Delft, de stad die als geen andere tegen Albrecht was gekant en aanvankelijk zelfs had geweigerd hem als ruwaard in te huldigen. Het gevolg was vanaf december 1358 een hevig conflict tussen de hertog en een van zijn belangrijkste steden, dat uitliep op het beleg van Delft door Albrecht in april 1359. Het duurde tot juni 1359 vooraleer de stad metterdaad werd ingenomen. De condities waaraan zij zich had te onderwerpen waren allesbehalve mild: een geldstraf van 50 000 Brugse schilden, het slechten van de vestingwerken, en een massale boeteparade, waarbij eerst duizend Delftse mannen, blootshoofds en barrevoets, buiten de stadsmuren om de genade van hun hertog moesten smeken, waarna vijfhonderd vrouwen, met hangend haar en in hun mooiste kleren, hetzelfde moesten doen jegens gravin Machteld. Beleidsvol staatsmanschap vroeg in de middeleeuwen niet zelden om een ijzeren hand.

Op deze wijze opererend – dat wil zeggen: zoveel mogelijk boven de partijen staand, maar desnoods krachtdadig ingrijpend – verwierf Albrecht zich in het graafschap Holland een stevige positie. Vanaf ongeveer 1365 trad in Holland zelfs zowaar relatieve rust in, een rust die tot circa 1390 zou duren en bovendien begunstigd werd door economische voorspoed. In deze periode kon Albrecht werken aan de consolidatie en expansie van zijn macht. Reeds de titulatuur die hij in vroege oorkonden placht te voeren, straalt uit dat hij zichzelf wenste te zien als heel wat meer dan zaakwaarnemer voor zijn zieke broer: ‘Wij, Albrecht, bij de genade Gods paltsgraaf van de Rijn, hertog in Beieren, ruwaard der grafelijkheden Henegouwen, Holland en Zeeland en van de heerlijkheid Friesland’. Het was dan ook geheel overeenkomstig zijn aspiraties dat Albrecht zich een voorname rol op het Europese politieke toneel verwierf, als vorst wiens steun of vijandschap voor grootmachten als Engeland, Frankrijk en Bourgondië iets was om duchtig mee te rekenen. Ook binnen zijn graafschap koos de hertog op overtuigende wijze positie, waarbij hij erin slaagde een redelijk machtsevenwicht te scheppen, met zichzelf in het centrum.

Een bijzonder probleem vormde bij dit alles de geografische verbroekeling van Albrechts rijk. Zijn territorium bestond uit de graafschappen Holland en Zeeland in de noordelijke kuststreek, door Brabantse en Vlaamse gebieden gescheiden van de verre grafelijkheid Henegouwen, en

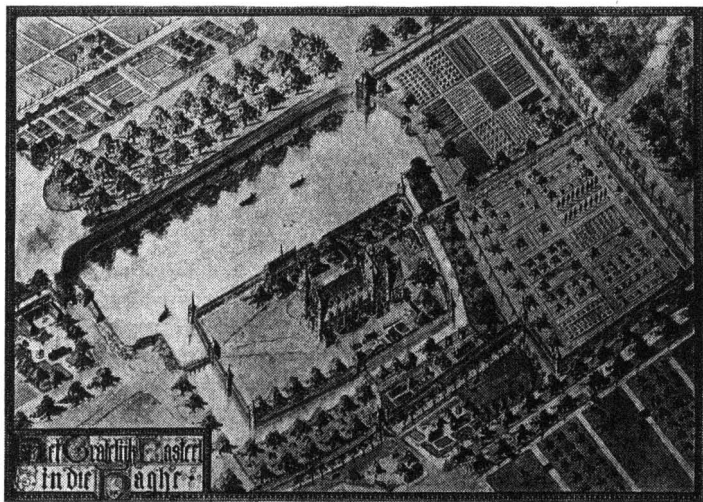
met op eens zo grote afstand het hertogdom Beieren-Straubing. Hoe deze verspreide gebieden te besturen? Het was duidelijk dat er veel gereisd zou moeten worden, meer nog dan middeleeuwse vorsten gewoonlijk al deden. Tijdens heel het Beierse bewind in Holland zien we boden tussen de verschillende landen heen en weer gaan, en heel dikwijls gaat ook de hertog zelf op reis. Maar daarnaast koos hertog Albrecht een centrale residentie, alwaar hij zoveel als mogelijk verblijf hield en vanwaaruit hij een centraal bestuur over zijn gebieden poogde uit te oefenen. Die centrale residentie lag niet in Albrechts Beierse geboortestreek, noch in het graafschap Henegouwen waar zijn voorgangers Willem III en Willem IV hadden gezeteld. Residentie werd het Binnenhof te Den Haag, dat pas onder Albrechts Hollandse heerschappij in de volle zin des woords 's *graven hage* zou worden.

2. INFRASTRUCTUUR

De Henegouwse graven van Holland hadden in de eerste helft van de veertiende eeuw het graafschap zoveel mogelijk vanuit hun geboortestreek in de Zuidelijke Nederlanden geregeerd. Uiteraard brachten staatszaken hen op gezette tijden naar het noorden, doch het hof te 's-Gravenhage – evenals kleinere Hollandse verblijven, zoals te Middelburg en Dordrecht – werd alleen bij bijzondere gelegenheden aangedaan. Het bestuurlijk zwaartepunt van het grafelijk bewind over Holland lag in de Henegouwse periode in het zuiden. Toen de heerschappij over Holland en Henegouwen na de dood van Willem IV op het Beierse gravenhuis overging, dienden zich in dit opzicht belangrijke veranderingen aan. Onder hertog Albrecht en zijn Beierse opvolgers zou Den Haag hoofdzetel van bestuur zijn. Het grafelijk verblijf aldaar had al eens eerder als zodanig gefungeerd: nog vóór de Henegouwers hadden Hollandse graven als Willem II en Floris V in 's-Gravenhage hof gehouden. Pas onder Albrecht kreeg het jachtslot te Den Haag echter de allure van een ware vorstelijke residentie: een verblijf vanwaaruit de landsheer vanaf 1365 vrijwel permanent zijn gebied bestuurde.

Om 's-Gravenhage een residentie van niveau te laten zijn, moest er wel het een en ander worden gedaan. Albrecht was op dit gebied bepaald verwend. Als zoon van keizer Lodewijk de Beier was hij van huis uit aan een veel grootser hof gewoon dan wat hij hier in Holland aantrof, ook al kon de onder Floris V voltooide grote zaal – de tegenwoordige Ridderzaal – de toets van internationale vergelijking zonder meer doorstaan; nog in de vijftiende eeuw roemde Chastellain, die als Bourgondiër toch wat gewend

was, deze zaal als *une des belles du monde et des plus propres à tenir grant feste*.¹ Maar voor het overige miste het Haagse hof rond 1360 nog allure. Zodra hertog Albrecht stevig in het zadel zit, zien we hem dan ook maatregelen treffen om het hof in luister uit te bouwen. Het meest zichtbaar is die uitbouw in de letterlijke zin: dat wil zeggen op architectonisch gebied.² Geen jaar ging voorbij of er werd op grote schaal getimmerd en gemetseld op de enkele hectaren die het hofcomplex besloeg. In 1366 liet de hertog vertrekken bijbouwen voor zijn gemalin, hun kinderen en personeel. In 1378 kreeg Albrechts toen dertienjarige zoon Willem van Oostervant (zijn latere opvolger Willem vi) zijn eigen kwartier aan de zuidzijde, dat nog eens werd uitgebreid na Willems huwelijk in 1385. Ook voor lagere getrouwen werd plaats gemaakt: met grafelijke toestemming konden zich bepaalde edelen – bijvoorbeeld leden van de raad – op binnen- of buitenhof gelegenheidsverblijven verwerven, terwijl ook ambtenaren uit de vaste staf zich veelal metterwoon op het grafelijk terrein vestigden. Langs de noordoostzijde stonden talrijke rietgedekte huisjes voor het lagere personeel, en ging het hof over in het dorp dat sinds 1356 het zelfstandige *Haagambacht* was, met zijn boeren en zijn kleine neringdoenden en zijn *stoven*, badhuizen van dubieus allooi waar de graven zich zo graag

2. Het Haagse hof.

mochten laten verwennen. Zo groeide op Binnenhof, Buitenhof, Plaats, Tournooiveld en Spui een omvangrijke woongemeenschap met de vorst en zijn familie in het centrum. In deze ruimte, en dan vooral rondom het middelpunt ervan, speelt zich het literaire leven af waar het in dit boek om gaat.

Ten nauwste verbonden met Albrechts ontwikkeling van het grafelijk hof tot residentie is de uitbreiding van de ambtelijke staf.³ Wilde het hof immers als centrum van een steeds complexer wordend bestuursbedrijf kunnen functioneren, dan vereiste dit een doelmatig beleidsapparaat. Ook dit was in Den Haag onder de Henegouwers onderontwikkeld gebleven, zij het dat de eerste tekenen van personeelsgroei in de kwartaire sector toen al zichtbaar werden. Onder hertog Albrecht krijgt deze ontwikkeling vleugels. Ook hierbij zal Albrechts achtergrond stimulerend hebben gewerkt: per slot was hij opgegroeid onder de rook van de keizerlijke kanselarij. Samen met de elite van Beierse bestuursadel die de hertog bij zijn komst naar Holland vergezelde en die voor hem in de eerste jaren een belangrijke steun moet zijn geweest, schoeide de nieuwe graaf van Holland het Haagse ambtenarenapparaat op een moderne leest. De residentie werd een professioneel bestuurlijk centrum, waar de vorst geregeld overlegde met zijn baljuwen en rentmeesters 'uit de provincie', en waar doorlopend administratie werd gevoerd op het gebied van recht, financiën en het verdere bestuursbedrijf. Een novum was de instelling van het officiële ambt van *tresorier* in 1363. Onder hem zouden voortaan alle rekenplichtige (= financieel-administratieve) ambtenaren ressorteren; tevens was de tresorier hoofd van de grafelijke kanselarij en in afwezigheid van de vorst zelfs voorzitter van de raad. Een machtig man kortom, met steeds meer ambtenaren om zich heen. Laatstgenoemden werden gerekruteerd uit de (beroepshalve geletterde) geestelijkheid, maar ook steeds vaker uit de adel- en de burgerstand: ook in die kringen begon men in te zien dat met de pen een goed bestaan viel op te bouwen.

Deze ontwikkelingen naar residentiëring en bureaucratisering zouden hier niet zo omstandig zijn belicht als ze niet ook van bijzonder belang waren voor de infrastructuur van het *literaire* leven. Dit geldt trouwens niet alleen voor Holland, maar voor veel middeleeuwse hoven: volgens Bumke hebben we hier zelfs te doen met basisvoorwaarden voor de ontwikkeling van hoven tot centra van literatuur.⁴ Pas door de vestiging van residenties kon immers een stabiele hofcultuur tot bloei komen, waarbij er voortdurend een select, en op gezette tijden een veel groter publiek aan het hof present was om naar auteurs te luisteren. Gevolg is dat rondtrekkende dichters zich bij voorkeur op de residenties richten: daar weten ze de heren doorgaans continu aanwezig, terwijl die van de ambulante hoven

meestentijds *en route* zijn. Een residentie roept derhalve middelpuntzoekende krachten op – ook op literair gebied. De ontwikkeling op laatstgenoemd terrein wordt dan nog eens versterkt door de uitbouw van de ambtelijke kanselarij. In dit verband valt niet zozeer te denken aan de vluchtige literatuur van rondreizende voordrachtskunstenars, als wel aan de vervaardiging van meer omvangrijke en gewichtige teksten. Als administratief zenuwcentrum van het hof is de kanselarij daartoe weliswaar niet opgezet, doch wel geëquipeerd: de staf van geletterde klerken heeft immers potentieel voor letterkundige naast zakelijke tekstproductie. Zo is de middeleeuwse hofliteratuur niet zelden in de schaduw van een kanselarij ontstaan.

Dat deze bestuurlijk-organisatorische ontwikkelingen ook het literaire leven aan het Hollandse hof hebben gestimuleerd, valt met concrete aanwijzingen te illustreren. Zo zal het geen toeval zijn dat voorafgaand aan hertog Albrechts residentieëring in het Hollandse, niet het landsheerlijk hof te 's-Gravenhage, maar het Bloise hof te Schoonhoven – waarover aanstonds meer – het voornaamste literaire centrum in Holland is geweest. In tegenstelling tot zijn Henegouwse familieleden resideerde Jan van Blois namelijk wél nagenoeg permanent in het noorden. Ook kan het verschil in literaire ontwikkeling tussen het Hollandse hof onder Albrecht en het contemporaine Gelderse hof waarschijnlijk mede worden verklaard uit het feit dat in Gelre het hof nog veel langer reizend bleef.⁵ Een ambulante auteur als Willem van Hildegarsberch had in Den Haag met zijn gevestigde hofcultuur een redelijke kans gehoor te vinden; in Gelre was de 'trefkans' voor het reizend dichtersgilde beduidend minder groot.

Dat er daarnaast verband bestaat tussen de aan Albrechts hof geproduceerde letterkunde en de ambtelijke kanselarij, wordt door verschillende aanwijzingen gesuggereerd. Soms komen we in de marges van de rekeningen genoteerde stukjes 'literatuur' tegen, zoals de versjes (in Middelnederlands en Latijn!) van Philips Persoenresone en het drinklied van Pieter Potter.⁶ Pieters meer beroemde broer, tevens de meest bevrogen letterkundige uit de familie, Dirc Potter, heeft heel zijn leven in de grafelijke ambtenarij gewerkt: hij belichaamt wel heel duidelijk de personele unie die er kan bestaan tussen ambtelijke en literaire penvoerders. Dit geldt niet in dezelfde mate voor heraut Beieren, maar opvallend is in diens geval wel dat zijn autografen in hun schriftstijl typische kanselarijtrekjes vertonen.⁷ En ook een puur literaire bron als het *Haags Liederhandschrift* doet in zijn ductus, met de lange halen aan *h* en *n*, aan het oorkondenschrift denken.

Twee in hun samenhang hoogst belangrijke ontwikkelingen op poli-

tiek-bestuurlijk gebied hebben aan het Haagse hof aldus een infrastructuur geschapen waarbinnen (Middel nederlandse) literatuur uitstekend kon gedijen. Doch een derde factor is in dit verband evenzeer van groot gewicht: het feit dat met het Beierse gravenhuis een dynastie in Holland ging regeren die niet, zoals de Henegouwse, primair Franstalig was, doch van huis uit Duits sprak. Daarmee waren voor de eerstkomende eeuw – dat wil zeggen tot aan de komst van de Bourgondiërs in 1433 – in Holland de moedertalen van vorst en onderdanen loten van dezelfde Germaanse stam. Onder de Henegouwers was het Frans de voertaal aan het Hollandse hof geweest. Zonder twijfel werd deze taal, die voor aristocraten ongeveer dezelfde functie had als het Latijn voor geestelijken, door de Hollandse elite terdege beheerst. Ook onder het Beierse gravenhuis bleef het Frans zijn prominente plaats als adellijke omgangstaal behouden, zeker waar het het verkeer met ‘buitenlandse’ relaties betrof.⁸ De middeleeuwse hofcultuur was internationaal en polyglot; daarbinnen gaf het Frans ook in de late veertiende eeuw de toon aan. Ook bleven de Beierse vorsten zich voor het contact met hun graafschap Henegouwen natuurlijk van het Frans bedienen; hun goede relatie met de fameuze kroniekschrijver Froissart is wat dat betreft een teken aan de wand.⁹ Maar het moet de communicatie tussen deze vorsten en hun Hollandse onderdanen toch niet weinig hebben bevorderd, dat zij elkanders moedertaal konden verstaan. De dialecten van Holland en Beieren waren immers veel minder van elkaar verwijderd dan de territoria; van Straubing tot Den Haag kon men zich voor elkaar verstaanbaar maken, zeker als men bereid was hiertoe enige moeite te doen; waar een wil was, was in dit opzicht ook een weg.¹⁰ Tot die wil noopte hier de politieke situatie; en ook ditmaal volgde in het kielzog de cultuur.

Het is in dit verband bijzonder opvallend dat vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw, dus juist met de komst van het Beierse huis, veel Middel nederlandse teksten een manifeste Duitse kleuring gaan vertonen – en onder die teksten nemen de teksten uit de Hollandse hofkring een centrale plaats in. Al vaker is voor de verklaring hiervan verband gelegd met de toenmalige Hollands-Duitse connecties op politiek niveau, een verklaring die nog altijd zeer plausibel lijkt.¹¹ De kwestie vraagt overigens nog steeds om afzonderlijke studie, want er zitten allerlei problemen aan vast. Zo is de Duitse invloed bij sommige van de Hollandse hofauteurs veel duidelijker aanwijsbaar dan bij andere: van de hierna te bespreken auteurs hebben Willem van Hildegarsberch en de heraut Beieren veel minder Duitse taalvormen – de laatste ondanks zijn Gelderse verleden – dan Dirc Potter en de meeste teksten in het *Haags Liederhandschrift*, terwijl Dirc van Delft een tussenpositie lijkt te bekleden. Hoe deze geschakeerde

kleuring te beschrijven en te verklaren? Ook de verhouding tussen literatuur- en (dagelijkse) spreektaal vraagt om nadere bestudering, waarbij de taal van de hofrekeningen – niet zelden Duits gekleurd met talrijke *ts*-vormen – wellicht een interessante tussenschakel representeert. Doch wat hiervan zij, het vermoeden dat in kringen van het laat-veertiende eeuwse Haagse hof de Hollandse en Beierse taal zijn gaan vervloeien in een praktikabel communicatief compromis wordt door de taalfeiten gestaafd. Ook deze ontwikkeling moet een grote verandering – en tevens winst – hebben betekend ten opzichte van de Henegouwse periode, waarin de strikte taalgrens tussen Romaans en Germaans niet zelden een barrière had opgeworpen. Zo moest de rekenklerk Ysebout van Asperen in 1344 met hulp van Waalse collega's zijn rekeningen in het Frans vertalen, en omgekeerd in 1345 vier in het Frans opgestelde rekeningen met de vereende krachten van twee andere klerken weer in het Diets overbrengen.¹² Kennelijk was de taalgrens soms een hindernis die maar met moeite viel te nemen.

Deze afstand tussen de moedertaal der Henegouwers en die van hun Hollandse onderdanen zien we minstens zo sterk weerspiegeld in het literaire verkeer. Er zijn namelijk nauwelijks raakvlakken tussen de Middelnederlandse letterkunde en de literaire cultuur der Henegouwers. De Henegouwse graven staan in feite buiten het literaire leven in het graafschap Holland, dat tijdens hun bewind dan ook – bij gebrek aan stimulansen van landsheerlijke zijde? – een wat onderontwikkelde indruk maakt. Alleen al het feit dat de Henegouwers zoveel mogelijk in hun zuidelijke domeinen verbleven, zal hun betrokkenheid bij de Middelnederlandse letterkunde geenszins hebben bevorderd. In hun weelderige Henegouwse hofleven omringden ze zich rijkelijk met Franstalige teksten, zoals van de kroniekschrijvers Le Bel en Froissart, de minstreel Colin en kruistochtepiek zoals de roman *Baudoin de Sebourc*.¹³ Ook de boekenlijst die – als een zeldzaam vroeg geval – van Jan II van Avesnes bewaard is gebleven, geeft duidelijk aan hoe weinig deze graaf van Holland in de literatuur der Lage Landen belang stelde: lijst en boeken zijn eensluidend francofoon.¹⁴ En als de Henegouwers al eens naar het noorden kwamen, namen ze in hun gevolg Franstalige artiesten mee: zo waren de Haagse trompetters van graaf Willem IV immigranten uit het zuiden,¹⁵ en staat voor de Henegouwse dichter Jean de Condé, reizend in het kielzog van Willem III, voor 1326-1327 een optreden in de Middelburgse rekeningen genoteerd.¹⁶ Als deze dichter later graaf Willem III in een doodsklacht roemt om zijn vrijgevigheid en hem daarbij aanduidt als *li pères de menestrés*, zal hij dan ook wel Willems culturele vaderschap jegens de Franse minstreels op het oog hebben.

Waren de Henegouwse graven van Holland literair gesproken dan volstrekt eenkennig? Twee Middelnederlandse auteurs getuigen dat het niet zo simpel ligt. De eerste is eigenlijk nog een culturele erflater van het vorige gravenhuis: in 1305 voltooidde Melis Stoke voor graaf Willem III de Middelnederlandse rijmkroniek die hij nog voor Floris V was begonnen. Doch een ander gegeven behelst duidelijk meer dan een Henegouwse ereschuld: in 1337 verleende Willem IV aan *Willem van Delfden dichter* (van wie toch mag worden aangenomen dat hij het Middelnederlands als literaire voertaal had) een jaargeld van vijf Hollandse ponden, benevens jaarlijks *een pair cledere mitten voeder na sinen state*, dat wil zeggen gevoerde kleding, niet sjieker en niet schameler dan bij zijn status paste.¹⁷ Maar literaire zomer maakt deze ene dichterlijke zwaluw nog geenszins, daar het de vraag mag heten of de graaf zijn dichter Willem dikwijls heeft beluisterd. Misschien was Willems hofdichterschap toch niet veel meer dan een soort van culturele basisvoorziening, ingesteld om bezoekende leden van de autochtone Hollandse adel te vermaken – want in die kringen bleef de belangstelling voor Middelnederlandse letterkunde in de eerste helft van de veertiende eeuw uiteraard bestaan.¹⁸

Zo te zien was er maar één Henegouwer van wie Middelnederlandse auteurs daadwerkelijk iets konden verwachten: graaf Jan van Blois, via zijn moeder aan de landsheerlijke dynastie geparenteerd, en ook van vaderszijde oorspronkelijk Franstalig. Als uitzondering op de Henegouwse regel lijkt deze edelman juist zeer in onze streken te hebben kunnen aarden. Hij verkoos het kasteel Schoonhoven (bij Gouda) tot zijn favoriete residentie, en maakte zich bovendien de Dietse taal eigen, zoals de Henegouwer Froissart niet nalaat als een bijzonderheid te memoreren. Door toedoen van deze Jan van Blois kwam te Schoonhoven een bloeiend hofleven tot stand, waarin naast de Franse ook plaats was voor de Middelnederlandse dichtkunst, bijvoorbeeld die van Augustijnken.¹⁹ In de jaren voorafgaand aan de komst van Albrecht van Beieren is het Bloise hof wel het belangrijkste centrum van literair leven in het graafschap Holland; als hertog Albrecht eenmaal is gezeteld, neemt hij de culturele hoofdrol over van graaf Jan, die evenwel hoge staat blijft voeren en tot Albrechts voornaamste getrouwen behoort (bij diens afwezigheid fungeert hij zelfs als plaatsvervangend landvoogd).

De persoon van Jan van Blois belichaamt dus een zekere continuïteit, op politiek en cultureel gebied, tussen de Henegouwse en de Beierse traditie in Holland. Maar met uitzondering van deze graaf waren de (eerdere) Henegouwse bewindvoerders over Holland geheel en al op de Franse cultuur georiënteerd. Een sprekend bewijs hiervan vormt nog de reusachtige Arturroman *Perceforest*, die vermoedelijk rond 1335 aan graaf Willem III

werd opgedragen.²⁰ In overeenstemming met het bovenstaande is de roman in het Oudfrans geschreven (en voor zover bekend nooit in het Middelnederlands vertaald), maar dat wil niet zeggen dat Holland er geheel buiten is gebleven. Doch het licht waarin onze gewesten in de tekst verschijnen is weinig flatteus. Op een goed moment belandt een van de helden uit het verhaal in Zeeland; hij kijkt er rond als in een wildvreemd oord. Eerst valt hem op hoe vlak en kaal het landschap is; een ogenblik nadien ziet hij hoe een kudde schapen een hooggelegen punt opzoekt, terwijl de herder onze ridder toeroept hetzelfde te doen. Maar het is te laat: een springvloed overvalt de Henegouwse edelman, en het is enkel aan de panische zwemverrichtingen van zijn paard te danken – de berijder is de zwemkunst uiteraard niet machtig, evenmin als de meeste Hollandse edellieden in de veertiende eeuw overigens – dat de ridder het vege lijf kan redden. In al haar literaire overdrijving lijkt de scène tekenend voor de wijze waarop de Henegouwse graven tegen hun Hollandse domeinen hebben aangekeken: vlak, nat en een beetje eng.

Met de komst van de Beierse dynastie naar Holland werden de banden tussen gravenhuis en graafschap nauwer aangehaald, en het vervagen van de taalgrens vormde daartoe een stimulans te meer. Waar eens een waterscheiding was, konden nu cultuurstromen vervloeien. Dat een golf van Duitse invloed onze landen overspoelde, is in de rekeningen van de Hollandse grafelijkheid – waarover in volgende paragrafen nader – duidelijk zichtbaar. Het aantal dichters uit Duitstalige gebieden dat zich aan Albrecht presenteerde, was aanzienlijk:²¹ we vinden gastoptredens van woordkunstenaars uit zijn Beierse land van herkomst, maar ook uit Mainz, Bohemen, Gulik, Meissen, Westfalen, Heidelberg, Neurenberg, Holstein, Kleef, Keulen, Oostenrijk, alsmede vele niet nader gelokaliseerde *Duutsche segghers*. Ongetwijfeld voerden deze artiesten in hun moedertuits het woord, eventueel in de wat aangepaste ‘tussentaal’ ten gerieve van de Hollanders in hun gehoor.

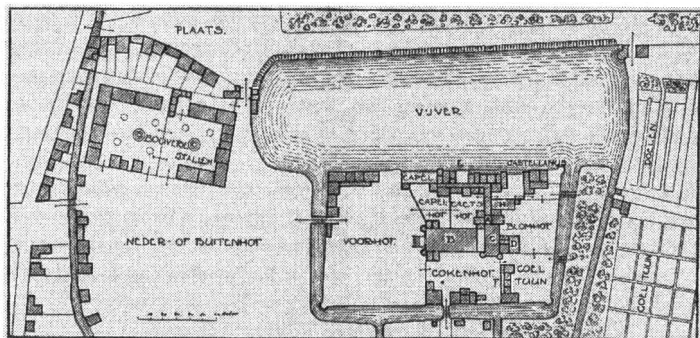
Bij zoveel Duitse instroom kan invloed niet zijn uitgebleven, al weten we daar nog veel te weinig van. Zo blijkt de hoveling Dirc Potter in zijn (sterk Duits gekleurde!) werk bekend met Duitse literatuur als (pseudo-) Neidhart en de *Titurel*, en lijkt hij van zijn publiek niet anders te verwachten.²² Sprekender is nog wellicht de samenstelling van de bibliotheek van graaf Jan IV van Nassau – op de Dillenburg geboren, doch vanaf de vroege vijftiende eeuw residerend te Breda – die behalve Middelnederlandse vertalingen van Oudfranse en Latijnse werken (waaronder mogelijk ook de beroemde *Lancelot-compilatie*!) ook ridderromans van Rudolf van Ems bevatte.²³ Had de hofliteratuur in Holland tot dan toe sterk onder invloed gestaan van de grote Franse en Latijnse literatuur van de mid-

deleeuwen, met de Beierse periode komt daar een manifeste Duitse invloed bij – hetgeen, alleen al bij ontstentenis van een echte taalbarrière, een extra stimulans was voor de Middelnederlandse literatuurproductie aan het hof.²⁴ Toen daar nog andere begunstigende omstandigheden bijkwamen – zoals met name de hiervoor besproken ontwikkelingen naar residentieëring en kanselarijvorming – waren de kansen voor een nieuwe bloeiperiode van Middelnederlandse literatuur aan het Hollandse grafenhof volop aanwezig. Wat in de eerste helft van de veertiende eeuw hoogstens had kunnen smeulen, vatte nu vlam.

3. HOF EN HOFLEVEN

Het begrip *hof* laat zich gemakkelijker gebruiken dan definiëren. De Engelse hofauteur Walter Map brak zich er reeds in de dertiende eeuw het hoofd over: 'Ik ben aan het hof, en spreek erover, maar weet niet wat het is.'¹ Maps onzekerheid geeft al aan dat een messcherpe afbakening van wat onder het hof wel en niet valt te verstaan, een illusie mag heten; daarvoor was deze instelling in de middeleeuwen zelf veel te weinig welomschreven. Het beste kan het hof worden gekenschetst als een centrum van wereldlijk gezag, georganiseerd rondom een vorst met zijn getrouwen. Als bestuurlijk centrum van een rijk is het hof eerst en vooral de zetel van de officiële politieke macht. Maar nauwelijks minder belangrijk is de functie van het hof als centrum van representatie: het hof is middelpunt van het sociale verkeer binnen de rijkselite. Aan het hof wordt benoemd, bestuurd, recht gesproken en beraadslaagd – maar ook: geïnstalleerd, gehuwd, gerouwd, gefeest en gedineerd. Wat de populatie van het hof betreft, is het een komen en gaan van gasten, verkerend rond een kern van min of meer vaste bewoners. Binnen deze kern kan vervolgens onderscheid worden gemaakt tussen het personeel dat permanent op de hoflokatie aanwezig is, en hovelingen die tot het gevolg van de vorst behoren en hem bij reizen vergezellen. Voor inzicht in de nadere samenstelling van deze beide groepen kan voor het Hollands-Beierse hof het best worden uitgegaan van de staat van hofpersoneel die in mei 1354 (dus nog onder Willem v) werd opgemaakt, en die gelukkig genoeg bewaard bleef.²

Het aan Den Haag gebonden, vaste hofpersoneel van het Beierse grafenhuis omvatte bovenal dienstlieden die tot taak hadden Binnen- en Buitenhof permanent te beheren. Als zodanig zijn in dienst: de bewakers van de poorten, de gevangenenbewaarders, de zogenaamde *zwanengraaf* die toezicht heeft op de zwanen in de hofvijver, de nachtwakers, de verzorgers van de groentetuin aan de oostzijde en van de stallen (*bouverie*) aan de

3. Plattegrond van het hofcomplex.

westkant; verder de permanent aanwezige bouwvakkers en het jachtpersoneel, zoals een houtvester, diverse jagersknechten en de valkenier en/of havikier. Hoger in rang stonden de hovelingen die niet bij de plaats van het hof behoorden, maar bij de persoon van de graaf. Zij vormen de eigenlijke *herberg* of hofhouding, en worden door Filips van Leiden een *societas familiaris ac domestica* genoemd, een soort woonfamilie dus, waarvoor het Middelnederlands meestal de treffende benaming (*huys*)*gesinde* gebruikt. Binnen dit hoofse huisgezin is het nauwst aan de vorst verbonden de ridder *van mins heren live*, de persoonlijke lijfwacht van de graaf, die nimmer van zijn zijde wijkt. Een eveneens zeer hoge functie – erebaan in feite – bekleedt de meester kamerling, die met een paar knechten zorg draagt voor de persoonlijke accommodatie van de vorst. Aan tafel weet de graaf zich permanent onder de goede zorgen van drie jonge edelen, van wie er één toezicht houdt op zijn eetgerei, en de twee anderen waken dat zijn bord en beker nimmer leeg zijn. Een *deurwaarder* tenslotte posteert zich stevast bij de ingang van het vertrek waar de graaf zich op dat moment bevindt.

Naast de persoonlijke dienaren van de graaf zijn er functionarissen die de logistiek van het hofleven behartigen. Aan het hoofd daarvan staan twee *meesters van der herberge*, een ridder en een schildknaap, beiden met persoonlijke assistenten. Dan zijn er de zogenaamde *ambachten*, vijf in getal, die de centrale afdelingen van het hof zijn toegewijd: de *paneterie* (voor graan- en broodvoorziening), de *bottelarij*, de *keuken*, de *kamer* (van de graaf) en de *maarschalkij*, die de honderden paarden van het hof verzorgt. Elk van deze ambachten – waaraan nog geparenteerd is de *tael-*

gerie, de hofkleermakerij – wordt bekleed door een meester, die supervisie heeft over een of meer *garsoenen* (pages) en/of knechten. Als beloning ontvangen deze dienaren, naar rato van hun rang, soms een gage, en steevast kost en inwoning, kleding (met name de fel begeerde, bleekblauwe grafelijke livrei), met daarenboven meestal nog met hun functie samenhangende emolumenten. Zo krijgen de meesters van de stallen een aandeel in de verkoop van de huiden en het vet, en mogen de kamerdienaars de was behouden die overblijft van afgebrande kaarsen in de vorstelijke vertrekken. (Kennelijk viel met hieruit omgesmolten nieuwe kaarsen een lucratief handeltje te drijven.) Verder biedt de hofhouding emplooi aan een klein legertje van *messagiers* te paard, boden te voet en bijzondere dignitarissen, zoals de lijfarts van de graaf en 's heren kapelaan.

Met dit alles kan de totale staf van het grafelijk hof op zo'n zeventig personen worden geschat – waar dan nog eens de meer bescheiden, maar toch verre van onderbezette eigen hofhoudingen bijkomen van de toekomstige troonopvolger, en van de gravin, wier persoonlijke gevolg uiteraard uit dames en jonkvrouwen bestaat. Het totaal overschrijdt daarmee zeker de honderd dienaren. De in zekere zin belangrijkste groep daaronder is intussen onvermeld gebleven: de *klerken* van kanselarij en tresprie. In de personeelsstaat van 1354 worden ook zij, evenals de ambachten, in een vijftal rangen onderscheiden, waarvan we mogen aannemen dat elk werd bemand door tenminste één meesterklerk, ter zijde gestaan door meerdere klerken van lagere rang. Voor het archief zorgen de klerken *van den register*; in het bijzonder zijn zij belast met de bestuurlijke correspondentie. De klerken *van den bloede* – Dirc Potter (hoofdstuk VI) is er een geweest – hebben functies in de grafelijke rechtspraak, terwijl die *vanden zaken* algemene zaken behartigen. De twee resterende klerkenrangenvoeren het financiële beheer: de klerken *van den ghelde* en die *vander coken* of *vander cost*.

Het is vooral de laatstgenoemde groep die voor ons van groot belang is: zij zijn het die de uitgaven administreren met betrekking tot de hofhouding. Hiertoe zijn de rekeningen *vander cost*, globaal gesproken en zonder hier te veel in technische details te willen treden, onder het bewind van hertog Albrecht in een drietal hoofdafdelingen onderscheiden: *cost*, *provanchen* en *foreynen*. De eerste afdeling administreert alles wat Albrecht en zijn gemalin persoonlijk in hun domeinen uitgeven; de tweede hoofdrubriek bevat de uitgaven voor proviandering in de ruimste zin, uitgesplitst naar de ambachten waarvoor ze zijn gedaan, dat wil zeggen kosten voor *paneterie*, bottelarij, keuken, kamer en maarschalkij. In de derde hoofdafdeling, die der *foreynen*, staan alle uitgaven verantwoord die buiten het dagelijkse bestedingspatroon van het hof vallen, ook hier ver-

deeld in subafdelingen: uitgaven van bijzondere omvang, uitgaven voor goud- en zilverwerk, voor stoffen, bontwerk, paarden en *sadelrye*, voor *pipers en herauden*, bodenloon, diverse kleine zaken, en voor *timmering*. De omvang van de beheerde rijkdommen en de gevoerde staat in aanmerking genomen, is de precisie waarmee in deze rekeningen veelal de kleinste uitgaafjes staan aangetekend, soms op het komieke af. Maar eerst en vooral is deze pietluttigheid voor ons een zegen: het is aan de toewijding van al die rekenplichtige klerken te danken dat wij ons zo'n nauwkeurige voorstelling kunnen maken van het leven aan het Hollands-Beierse gravenhof.

Aangezien in het vervolg van dit boek voor de reconstructie van het literaire leven in belangrijke mate op deze rekeningen zal worden gesteund, is het van belang een ogenblik in te gaan op de status van deze bron, haar mogelijkheden en beperkingen. Om te beginnen moge een duidelijke beperking worden aangegeven: de rekeningen bevatten, uiteraard, alleen informatie over zakelijke transacties, en dan ook nog alleen als daarbij contant geld over de tafel is gegaan. Zo vaak dit ook het geval blijkt te zijn geweest, we mogen niet vergeten dat vele hofzaken geen materiële component hadden, dan wel via handel in natura verliepen; in beide gevallen zwijgen onze bronnen. Ook lijken de rekeningen wel eens nauwkeuriger dan ze in feite zijn: het is althans opvallend dat soms uitgaven als jaarlijks worden aangemerkt die wij niettemin maar één keer tegenkomen. Kennelijk vond toch niet elke betaling zijn weg naar de rekeningen, en was de ene klerk veel plichtsetrouwer dan de andere. Verder zijn niet van alle jaren alle rekeningen bewaard, waardoor ons bronnenbestand lacunes vertoont – ook al beslaat het wél bewaarde reeds veel meer dan één mens kan overzien. En tenslotte is de administratie van het Beierse hof niet in alle opzichten even rijk: zo moeten we het bijvoorbeeld stellen zonder een inventaris, die ons zou kunnen vertellen wat zich in enig jaar zoal – bijvoorbeeld aan boeken en kunstvoorwerpen! – aan het hof bevond.

Maar al met al is het totaal aan bewaarde rekeningen vele malen te omvangrijk om, zelfs in een tijd van grootschalige wetenschappelijke projecten, aan een complete uitgave te kunnen denken. Natuurlijk kan ook worden betwijfeld of daarmee een voldoende groot belang zou zijn gediend – maar anderzijds mag worden onderstreept dat onze kennis van deze in alle opzichten kapitale bronnen eigenlijk nooit groot genoeg kan zijn, en dat bij elk nieuw onderzoek nieuwe belangwekkende feiten aan het licht komen. Wat is het niet een goudmijn voor de reconstructie van het leven aan een middeleeuws vorstehof, hier voor vele decennia alle uitgaven van de Hollandse graven beschikbaar te hebben! De rekeningen geven bovendien, overeenkomstig hun aard, juist inzicht in het *dagelijkse* leven aan het hof zoals geen andere historische bron dat kan verschaffen;

Beierse grafelijkheid hebben geprofiteerd. Maar veel valt ook nog te doen; zo wachten wij nog altijd op een alomvattende studie van het dagelijks leven aan het Hollandse hof, die dank zij de rekeningen alle studies over buitenlandse hoven in concreetheid naar de kroon zou kunnen steken. Misschien dat het er nog eens van komt. Hier moet worden volstaan met een beknopte schets van dit hofleven, enkel op basis van de reeds gepubliceerde bronnen,³ met hier en daar een nieuwe vondst, dit laatste vooral waar het de literaire gegevens in de rekeningen betreft.⁴ In het gunstigste geval smaakt het naar meer.

Het hofleven in Den Haag had onder hertog Albrecht van Beieren en zijn zoon Willem VI ontegenzeggelijk allure. Situeert men op de statusgevoelige schaal van Europese vorstenhuizen de hoven der Bourgondiërs – toen al op vrij eenzame hoogte – met die van de koningen van Engeland en Frankrijk en de Duitse keizer in de toonaangevende groep, dan behoort het Beierse hof in Holland tot de aanzienlijkste van de tweede categorie. Om die status te bereiken en te bestendigen moest hoge staat worden gevoerd. Men moet daarbij de politieke noodzaak van zulke pracht en praal niet onderschatten. Het middeleeuwse waardenpatroon eist van de vorst nu eenmaal kostbaar machtsvertoon: intern om geen twijfel te laten bestaan aan zijn superioriteit, extern om het rijk niet te doen achterblijven bij andere.⁵ *Magnificentia* moest. Maar naast politieke motieven speelden bij het weelderige hofleven ook esthetische drijfveren een prominente rol. Wij hebben hier te maken met veertiende-eeuwse groten der aarde, die over voldoende tijd en middelen beschikten om de 'zucht naar schoner leven' (zoals Huizinga het heeft genoemd) de vrije loop te laten.

In dit opzicht spreken de rekeningen bijvoorbeeld duidelijke taal waar het de eetcultuur aan het Hollands-Beierse hof betreft. De maaltijden zijn zowel in kwaliteit als kwantiteit indrukwekkend. De rijk gevulde voorraadkamers leveren dagelijks vanuit de eigen domeinen spijzen aan; zo houdt de graaf er voor eigen gebruik een kleine vissersvloot op na. Maar ook wordt er in overvloed van buiten aangekocht, zoals wijnen uit Frankrijk en de Rijnstreek, en bier uit Hamburg. Bovendien zijn delicatessen een favoriet relatiegeschenk, zoals de oesters die de baljuw van Den Briel in juni 1393 ten hove liet bezorgen, of de steur die de stad Kampen aan hertog Albrecht ten geschenke zond en waarvoor de Kamper bode Jan Peterszoon het lieve footje van zes nieuwe guldens ontving – drie keer zoveel als enkele dagen eerder de complete Haagse toneelvereniging voor een optreden had mogen incasseren. Het is uiteraard vooral bij feestelijke gelegenheden, zoals doop, ridderwijding, huwelijk, vastelavond of kerkelijke hoogtijdagen dat de grafelijke dis overvloedig pleegt te zijn. Zo verschenen op de met zilver gedekte tafels van de graaf – waarop de vorken,

naar goed middeleeuws gebruik, slechts werden benut om vlees van schalen te prikken, waarna men met de handen voort at – bij de drie diners die Albrecht in 1369 ter ere van de gravin van Gelre gaf: geroosterde zwanen, wild, jonge ganzen, konijnen, ham, gevogelte, speenvarken en everzwijn; als vis lampreien, snoeken, zalm en kreeft, benevens vleespasteien, schapevlees, en als dessert fruit, confiterie, taartjes en vis in warme gelei.

Of men zich bewust was van de risico's die zulke eetgewoonten met zich brachten – graaf Gui van Blois was op latere leeftijd zo welgedaan dat hij niet langer te paard, doch alleen nog in een karretje kon worden vervoerd – is onbekend; maar in elk geval vergaten Albrecht en de zijnen niet zich op gezette tijden te vertreden. Op 3 april 1394, de dag dat Albrechts tweede echtgenote Margaretha van Kleef aan het Haagse hof verscheen, ging zij met Albrechts zoon en diens vrouw *tot Sceveningen op der zee riden spelende* – vermoedelijk de eerste keer dat de aanstaande gravin van Holland de zee zag.⁶ Ook getuigt menige plaats in de rekeningen van rijtochtjes naar de abdij Rijnsburg, op vrienden- of familiebezoek bij de (merendeels adellijke) nonnen en ook wel om te dansen (*hoveren*); het bezoek werd steevast afgesloten met een – in de rekeningen afgeboekte – vorstelijke gift aan het voorname klooster. Ook op en om het hofterrein deed men aan sport en spel. Er vonden toernooien plaats op kleine en grotere schaal, in de vorm van serieuze en spiegelgevechten, en ook wel met boten in de hofvijver. Verder doet het hof aan schieten, kaatsen, slagbal, kegelen en andere balspelen. Ook gok- en denksporten werden graag beoefend (ook de denksport veelal om geld): in de rekeningen is sprake van dobbelen, kaarten, trictrac of een partijtje schaak, waarbij voor het laatste soms de plaatselijke crack *meester Janne den scaker* naar het hof werd gehaald. De maandag na Sint-Nicolaas 1395 weten we ons echt in Holland: *als mijn here ende mijn vrouwe op te ijse te Delfwairt gaen wouden, betailt van colven, van ballen, van sleden te huur...* In 1398 koopt men *xii piecstaf-fen voir mijn here mede te vliegghen mit ijsers aen de voeten*; een middeleeuwse kruising tussen schaatsen en skiën?

Doch de voornaamste sportieve tijdpassering van de graven was uiteraard de jacht. Het Haagse hof was hiertoe aan de duinrand ook wel ideaal gelegen. Men jaagde met wapens en met honden op wilde zwijnen, vossen en (schaarse) wolven, en bovendien veelvuldig op klein wild en gevogelte. Voor kleine jachtbuit werden bij voorkeur haviken, sperwers en valken ingezet, die wel als nadeel hadden dat ze – in weerwil van hun training door beroepskrachten – nogal eens wegvlogen, getuige het aantal malen dat in de rekeningen fooien staan vermeld voor loopjongens die *mijns heren valke* bijvoorbeeld hebben nagezeten tot in Amsterdam, dan wel in Brabant of Vlaanderen nieuwe zijn gaan kopen. Ten behoeve van de jacht

werden in de grafelijke stallen heel wat dieren gehouden. In het algemeen is de belangstelling voor dieren een opvallend facet van middeleeuwse hofcultuur: dierentuinen zijn in deze tijden nog de privé-menagerie van vorsten.⁷ Zo ook in Holland. Het ooievaarsnest dat op de overkapping van de grote zaal in permanente gereedheid wordt gehouden, is wel het meest Haagse deel van de dierenwereld aan het hof. Maar ook houdt men bijvoorbeeld leeuwen, voor de verzorging waarvan niet alleen stro moet worden aangevoerd, maar ook schapen worden geslacht; ook zijn er berehokken, die evenals de leeuwekooien worden onderhouden door een oppasser met de artiestennaam *Vos van der Lewen*. Jacoba van Beieren hield in haar jeugd een aantal apen, die met haar meereisden van Den Haag naar Henegouwen; ook Albrechts minnares Aleid van Poelgeest bezat een apin, die zij, kennelijk bij wijze van galanterie, van de hertog ten geschenke had gekregen, te zamen met een hok konijnen en een telganger, op welke laatste de landsheer blijkens de rekeningen nog flink had afgedongen.⁸ Wel vaker bevatten de rekeningen vermeldingen van dieren die men elkaar ten geschenke geeft, zoals de mooie hond die Albrecht in juli 1362 vanuit Montpellier naar zijn gemalin in Den Haag laat brengen,⁹ de twee windhonden die hij zelf van heer Dirc van Polanen heeft gekregen en die bij hem in de kamer mogen slapen, en de dromedaris die Willem VI in 1408 van de vrouwe van Egmond ontvangt – en verder schenkt aan de hertogin van Brabant.¹⁰

Dit exotische cadeaudier brengt ons in de sfeer van de exclusieve luxe-goederen waarvan het Haagse hof zo rijkelijk voorzien was.¹¹ De dromedaris is daarbij niet het enige object dat uit de schatkamers van het Oosten in Holland is beland. In 1416 krijgen jonkvrouw Jacoba van Beieren en Jan van Touraine in Henegouwen bezoek van een ridder uit Rhodos, dienstman van de koning van Cyprus, die het vorstenpaar verblijdt met oriëntaalse snuisterijen: voor Jan een luipaard (onder begeleiding van een page en een negerinnetje), een bijzondere boog en een stel tamboerijnen, voor Jacoba cosmetica.¹² Maar niet alle luxe komt van ver. Zij bevindt zich tot op het alledaagse: met name met parels of edele metalen bewerkte kleding komt veelvuldig in de rekeningen voor, met als summum van haute couture het gewaad van hertogin Margaretha dat in 1373 door hofleverancier Jan de Lauwe uit Delft werd voorzien van meer dan tweeduizend *letteren* van verguld zilver. Ook de herenkleding was veelal versierd, hetzij met bont (zoals het rood-wit-blauwe statiegewaad van Willem VI),¹³ maar ook wel met zilverstiksel in natuurmotieven. Een post uit 1358 vermeldt maar liefst honderd zilveren knopen, betrokken van een zilversmid uit Dordrecht ten behoeve van *mijns heren roc*. Ook zilveren en gouden gespen versierden de gewaden van de grafelijke familie, evenals kostbare

riemen. Onder de sieraden wordt letterlijk de kroon gespannen door een uiterst kostbare diadeem, in 1369 in Henegouwen aangekocht voor de hertogin. Gouden ringen figureren bijna bij het gros; hiervan schafte de hertogin in 1374 niet minder dan drie ons aan, om weg te schenken ter gelegenheid van het nieuwe jaar. In 1417 kopen Jacoba en Jan van Touraine bij een Parijse juwelenhandelaar goud, parels, diamanten en robijnen bij de vleet, dit alles *pour le fait du premier jour de l'an*, zoals het in de Henegouwse rekeningen heet.¹⁴ Ook Kerstmis was een gelegenheid waarbij de landsheer via kleine geschenken de vriendschap met zijn hovelingen placht te onderhouden; zo werden in 1358 bij edelsmid Jacob van Oudewater te Dordrecht *clene ghulden spannen* [=broches] aangeschaft, *daer paelen op ghemaect waren, die mijn here op den Kersavond den vrouwen ende joncfrouwen gaf*.

Als volgend produkt van hoogwaardige kunstnijverheid mag de grote hoeveelheid tafelzilver worden vermeld, evenals luxe-objecten als bonbondozen en bewerkte kisten en koffers, de laatste vaak van kostbaar leer, maar ook in zilver of zelfs goud. Jammer genoeg is van dit alles niets bewaard dat op afdoende gronden aan het Hollands-Beierse hof kan worden toegeschreven. Ook van de religieuze kunstvoorwerpen die het hof bezat, is niets bewaard gebleven: zo kunnen we ons via de vijftiende-eeuwse inventarislijsten van de hofkapel hoogstens een voorstelling pogen te maken van een gouden doornenkroon, bezet met veertien parels, twee smaragden, tien robijnen en acht saffieren.¹⁵ Hetzelfde geldt voor de tapijten waarmee veel wanden aan het hof behangen moeten zijn geweest – op de vloer strooide men zand, gras of geurige kruiden – en die dikwijls door kunstvaardige vaklui kostbaar waren bewerkt. Zo moet in de schatkamer van het hof – hoe node missen we hiervan een inventaris! – een tapijt hebben gehangen waarop een hemel vol sterren en wolken was geborduurd, met daaronder een (symbolische?) boom. Minstens zo bijzonder moeten de honderden op rood fluweel geborduurde schilden zijn geweest (van edelen uit Holland, Zeeland en Beieren) die in de jaren 1371-1372 te Brussel voor het Haagse hof werden vervaardigd.

Een vergelijkbare sierfunctie vervulde het schilderwerk dat aan het hof menige wand en zoldering verfraaide. Bestellingen van schilderijen komen in de rekeningen betrekkelijk weinig voor; slechts enkele keren worden *tafelen* vermeld, waarbij het opvalt dat als de voorstelling wordt gespecificeerd het steevast religieuze stukken betreft, en bovendien dat het zo vaak de dames van het hof zijn die zich met de schilderkunst blijken in te laten. Eenzelfde patroon tekent zich af met betrekking tot de beelden aan het hof: ook hier gaat het meestal om religieuze kunst, en staan de bestellingen doorgaans op naam van vrouwelijke leden van het

vorstenhuis.¹⁶ In de volgende paragraaf zal op deze culturele hoofdrol van de vrouwen aan het hof nog nader worden ingegaan, naar aanleiding van hun evenzeer bijzondere betrokkenheid bij het boekenbedrijf.

Moge de beeldende-kunsttraditie aan het Hollandse hof dan wellicht iets minder rijk zijn,¹⁷ des te meer lijkt de muziek zich in de belangstelling van de graven te hebben kunnen verheugen.¹⁸ In de eerste plaats is er het muziekgezelschap van de hofkerk, die niet alleen als gebouw, maar ook met cantorij en organist door hertog Albrecht werd bekostigd. Maar de meeste muziek aan het Haagse hof had toch een wereldlijke toonzetting. In de rekeningen van de *cost* trekt een parade van speellieden voorbij die de grafelijke maaltijd met muziek hebben veraangenaamd: vedelaars, trompetters, harpenaars, zangers en vooral ontelbare *pipers*, blaasmuzikanten. Er lijkt geen dag voorbij te zijn gegaan zonder muziek. Bij hertog Albrecht zijn talrijke muzikanten in vaste dienst, zoals ze ook deel uitmaken van de eigen hofhoudingen van zijn gemalin en van die van Willem van Oostervant (de latere Willem vi). Bij bijzondere gelegenheden geven bovendien talrijke gastmusici acte de présence, die namens hun broodheren (al dan niet aanwezig) de Haagse feestelijkheden luister bijzetten. Zo vermelden de rekeningen van het doopfeest van Albrechts dochtertje in 1372 behalve anonieme *sprekers*, wafelbaksters en twee narren ook de volgende muzikanten: trommelslagers en een violist uit Dordrecht, een *vedelaar* van de heer van Brederode en *pipers* van de heren van Arkel, van Egmond, van Putten en van de hertog van Brabant, *pipers* uit Gelre en blazers van de steden 's-Gravensande, Rotterdam en Leiden.¹⁹

Ook onder de edellieden zelf schijnt musiceren soms in zwang te zijn geweest, maar dan als culturele hobby uiteraard, en wel bij uitstek in de vorm van zang, begeleid door eigen snarenspeel. Jacoba van Beieren koopt in 1423 een luit, een clavichord en een harp, terwijl twee jaar nadien haar tweede echtgenoot een mooie harp cadeau krijgt. Doch het absolute pronkstuk op dit gebied bevatten de rekeningen voor niemand minder dan Albrecht van Beieren zelf. Op 3 mei 1400 krijgen *mijsns liefs heren pipers* twee Dordtse guldens *te virdrinken upt nye liet van der meye dat mijn heere gemaict hadde*.²⁰ Kennelijk hadden deze blaasmuzikanten een lied begeleid dat onlangs (met tekst én muziek?) door de hertog hoogstpersoonlijk was gecomponeerd, en wie weet zelfs in de hofkring ten gehore gebracht! In feite hebben we hier met een oeroude traditie onder middeleeuwse aristocraten te doen; per slot was reeds de troubadourslyriek in niet onbelangrijke mate een aangelegenheid van edelen, met voor de Lage Landen hertog Jan I van Brabant als meest beroemde beoefenaar. Klaarblijkelijk vond ook de Hollandse vorst Albrecht van Beieren soms inspiratie om met een nieuwe lente ook een nieuw geluid van eigen make-

lij te (laten) zingen. En bij zang hoort tekst, waarmee we zijn aangeland bij het voor ons belangrijkste onderdeel van de vrijetijdscultuur aan het Hollandse hof: het literaire leven.

4. HET LITERAIRE LEVEN

Er waren boeken aan het Hollandse hof.¹ Daarbij valt in de eerste plaats te denken aan de boeken van de administratie, de rekeningen die tot ons geluk in zo groten getale op het Algemeen Rijksarchief bewaard zijn gebleven. Het leeuwedeel van de daarin frequent vermelde uitgaven voor perkament, papier, pennen en inkt zal dan ook wel bestemd zijn geweest voor de ambtelijke tekst- en boekproductie van treforie en kanselarij. Ook zullen de *boeken ende brieven* die in 1405 tijdens het beleg van Hagestein in aller ijl vanuit Den Haag naar Vianen moesten worden overgebracht naar alle waarschijnlijkheid een administratief karakter hebben gehad, evenals de juridische *clagen* [...] *roerende tgebrec dat die Hollanders anden Fransoeyen hadden* die in 1407 in een *boectgen* werden overhandigd aan Andries Pesselssoen, die de klachten in het Frans vertaalde.

Maar daarnaast bezat het hof wel degelijk ook boeken van niet-ambtelijk karakter. De meest welsprekende getuigenissen hiervan zullen in volgende hoofdstukken uitvoerig aan het woord komen: het bewaarde dedicatie-exemplaar van Dirc van Delfts *Tafel van den kersten gbelove* voor hertog Albrecht (hoofdstuk v), en de autograaf-met-opdracht voor graaf Willem vi van de *Hollandse kroniek* van heraut Beieren (hoofdstuk iv, 3). Doch de onschatbaar waardevolle rekeningen bieden zicht op nog meer boeken. Helaas zijn deze vrijwel altijd in latere eeuwen verloren gegaan; het is echter ook veel waard dat hun eertijdse bestaan door de rekeningen wordt gedocumenteerd. Zo moet bijvoorbeeld Dirc van Delft een tweede boek hebben geschreven: nog vóór de *Tafel*, ditmaal ten behoeve van Albrechts gemalin, en kant en klaar afgeleverd op 10 januari 1401: *meister Dirc den monick bi mynre vrouwen bevelen betailt [...] om een boeck voir mynre vrouwe dat hi hoir gemaict ende gebrocht hadde al bereit...*² Blijft het vooralsnog een raadsel wat we ons precies bij de (ongetwijfeld vrome) inhoud van dit boek moeten voorstellen, des te meer geldt dit voor het mysterieuze *boeck van de orloghe* waartoe op 28 oktober 1376 drie *grete quaterne papiers met 1 wit vilt* moesten worden bekostigd; wijst de materiaal-soort op een boek met tekeningen, of is er toch een verre nazaat van Vegetius' *Epitome rei militaris* in het spel?

Minder onzekerheid hoeft te bestaan over de inhoud van de gebeden- en getijdenboeken die bij herhaling in de rekeningen figureren. Maar in

welke taal waren de teksten van deze getijden en gebeden nu gesteld? Vermoedelijk toch wel in het Latijn. Weliswaar geven de rekeningen hieromtrent nooit uitsluitel; doch in dit geval hebben we steun aan het in alle opzichten unieke getijdenboek dat uit het erfgoed van het Nederlands-Beierse hof bewaard is gebleven. Het gaat hier om een Latijns getijdenboek, bestemd voor Margaretha van Kleef, de tweede gemalin van hertog Albrecht, en daterend uit de jaren dat zij als gravin van Holland in Den Haag verbleef.³ De openingsminiatuur beeldt haar in knielende houding voor de Madonna en haar kindje af; een banderolle legt Margaretha de woorden *Pater adveniat regnum tuum* ('Vader, Uw koninkrijk kome') in de mond, waarop Jezus *Fiat* ('Het geschiede') antwoordt. De uitvoering van het getijdenboek is zonder meer subliem te noemen; het wordt door specialisten beschouwd als een der vroegste voorbeelden van de Franse stijl die kort nadien door de gebroeders Limburg zou worden benut voor de fameuze getijdenboeken van de hertog van Berry. Het atelier dat het getijdenboek van Margaretha tot stand bracht, was tevens verantwoordelijk voor de eerste, eveneens kostbaar verluchte, exemplaren

5. Getijdenboek van Margaretha van Kleef;
openingsminiatuur.

die van de *Tafel* van Dirc van Delft voor hertog Albrecht en zijn kring te boek werden gesteld, en heeft dus voor het hof meerdere prachtige boeken gemaakt. Ook de andere getijden- en gebedenboekjes van het Hollands-Beierse hof moeten juweeltjes zijn geweest. In 1385 wordt een *ghetide boeckskijn* aangeschaft dat is geschreven op het uiterst exclusieve *aportijf*, dat wil zeggen op het fluweelzachte perkament van voor dit doel speciaal geaborteerde lammeren. Een rekeningenpost uit 1388 vermeldt er twee die *seer costelic ende wel vergult waren*, en door een *wijfskijn van Haerlem* (een begijntje?) naar het hof werden gebracht. Deze beide boekjes waren bestemd *vor mijn vrouwe van Oestervant ende miren [=mijn] joncfrou van Henegouwen*; het eerder genoemde boekje was voor een derde grote dame aan het hof, vermoedelijk Albrechts dochter Margaretha. En in 1389 is het waarschijnlijk Albrechts andere dochter Johanna, die het getijdenboek ontvangt dat *tot miere joncfrouwen behoef van Hollant* voor zes gulden wordt gekocht.

Doorgaans worden dus de getijden- en gebedenboekjes voor de dames aan het hof vervaardigd. De betrokkenheid van de vrouwen bij het boekenbedrijf aan het hof valt in het algemeen bijzonder op. Reeds bij de vroegst-bekende vermelding van een handschrift aan het Hollands-Beierse hof betreft het een damesboek: in 1361 brengt *Voghelaer*, boodschapper van de gravin van Voorne, behalve een schaakbord ook een *Duytsc boec* voor (dan nog) gravin Machteld.⁴ Ook de *nye gedichte boeken* die in 1408 door een *man uut Vrancric* worden aangebracht, zijn bestemd voor *mijnre liever vrouwen*, i.c. de gemalin van Willem VI, die als dochter van de Bourgondische hertog Filips de Stoute vanuit Den Haag wel reikhalzend zal hebben uitgezien naar de laatste Franse literaire mode. Dergelijke voorbeelden laten zich vermeerderen. De tendens die zich bij de beeldende kunst bleek af te tekenen zet zich bij de boeken voort: het overgrote deel van de verwervingen in deze sfeer is voor dames bedoeld. Een en ander bevestigt weer eens de al vaker gesignaleerde prominentie van vrouwen in het cultuurleven aan het middeleeuwse hof.⁵ Wellicht is in dit verband ook symptomatisch dat aan het Hollandse hof de gravin niet alleen een eigen hofhouding voerde, maar ook, ingeval van gelijktijdige aanwezigheid van beide leden van het grafelijk paar, de supervisie over beider *herbergen* had.⁶ Directe politieke invloed moge voor hoofse dames doorgaans uitzondering zijn geweest,⁷ zoveel gebruikelijker lijkt hun invloed in de culturele sfeer. Het stereotiepe rolpatroon van de belezen vrouw en haar voor cultuur te druk bezette man lijkt al in veertiende-eeuwse Haagse kringen een zekere geldigheid te hebben.

Ook de schoolopleiding van hoofse dames lijkt allerminst voor die van hun echtgenoten te hebben ondergedaan, ook in Holland niet: de reke-

ning van 14 oktober 1404 spreekt van *mynre vrouwen yersten schoelmeyster*,⁸ terwijl we over een privé-magister van hertog Albrecht of Willem VI in het ongewisse blijven. Kosten noch moeite zijn evenwel gespaard voor de opvoeding van Jacoba van Beieren.⁹ Onder de hoede van *maistre Aubert Loison* kreeg zij rond haar tiende levensjaar in Henegouwen samen met haar leeftijdgenootje (en verloofde!) Jan van Touraine een uiterst degelijke Franse scholing, die onder meer Latijn, geschiedenis, meetkunde en elementaire moraalfilosofie omvatte. De boeken die daarvoor werden aangeschaft waren niet alleen fraai van uitvoering, maar blijkens de Henegouwse rekeningen meestal ook *très bien glosés*, dat wil zeggen van vele leerrijke aantekeningen voorzien. Mocht dit alles zijn geschied in het vooruitzicht dat Jacoba wellicht ooit koningin van Frankrijk zou zijn (Jan van Touraine was de kroonprins), dan is die droom in rook vervlogen toen Jan in 1417 plotseling stierf. Maar de vruchten van haar opvoeding is Jacoba kunnen blijven plukken; en in dit licht behoeft het nauwelijks te verbazen als wij haar in haar laatste levensjaren op slot Teylingen aantreffen te midden van een schare boeken, onder andere over geschiedenis en geneeskunde.¹⁰ Ook blijkt Jacoba (ex-echtgenote van onder anderen Humphrey van Gloucester) als enige in haar omgeving Engelstalige boeken te hebben gelezen; bij haar overlijden *so en hadde hier ten lande dair nyemant geen gadinge in; dese worden vercoft enen vreemden Engelsschen coipman*.

Maar ook de mannelijke telgen van het Hollands-Beierse vorstenhuis waren bepaald geen grove analfabeten. Misschien lazen ze zelfs moeiteloos Latijn. Dit laatste zou zelfs onomstotelijk vaststaan als wij volstrekt zeker waren – *quod non* – dat Latijnse teksten die aan hen zijn opgedragen, ook daadwerkelijk door de graven zijn gelezen. In de eerste plaats moet hier de vorstenspiegel van Filips van Leiden worden genoemd, opgedragen aan graaf Willem V nog voor zijn gekte.¹¹ Veel minder bekend is dat omstreeks 1395 in een klooster te Valenciennes de minderbroeder Jacques de Guise een kroniek van Henegouwen schreef (*Annales Hannoniae*), die hij opdroeg aan de toenmalige heren van dat graafschap, die tevens (Beierse) graven van Holland waren.¹² Een dedicatie-miniatuur in het Brusselse handschrift van deze kroniek verbeeldt de auteur terwijl hij zijn boek aan hertog Albrecht presenteert; maar of deze vorst in werkelijkheid veel meer heeft gedaan dan zich de opdracht laten welgevalen, is onzeker. Iets dergelijks geldt voor een derde, wel nog wonderlijker geval: de reisbeschrijving van het Heilige Land die de schatrijke Venetiaanse patriëer Marino Sanudo bij terugkomst uit Jeruzalem te boek stelde, en omstreeks 1335 in een veelvoud van luxekopieën aan de leidende Europese vorstenhuizen (en de paus) ten geschenke zond.¹³ Ook het Hollands-He-

negouwse huis werd niet vergeten; de Koninklijke Bibliotheek te Brussel bezit nog altijd twee (!) fraaie exemplaren van Sanudo's tekst, die in de vijftiende eeuw via de Beierse dynastie in Bourgondisch bezit moeten zijn gekomen. Maar of Sanudo zeker kon zijn dat de lectuur van zijn Latijn alle vorsten even gemakkelijk afging? Anderzijds moeten we deze gegevens niet lichtvaardig wegwuiven, en de graven minder ontwikkeld achten dan klaarblijkelijk in hun eigen tijd van hen werd gehoopt. In elk geval waren zowel Albrecht van Beieren als zijn zoon de lees- én schrijfkunst machtig, zoals ondubbelzinnig blijkt uit rekeningenplaatsen waar de vorsten, vanwege de vereiste vertrouwelijkheid, zélf bepaalde diplomaatiese brieven blijken te hebben geschreven of gelezen.¹⁴ Een andere zoon van hertog Albrecht, Jan van Beieren, graaf van Holland na zijn broer Willem VI, werd het lezen zelfs noodlottig. In 1424 smeerde een Hoekse vijand (handlanger van Jacoba?) *venijn an mijns heren boeck, dat was omtrent also groit als een noot*; het nootformaat van het boek duidt wel op een gebedenboekje voor (in dit geval fatale) privé-devotie.¹⁵ Ook voor Albrecht en Willem VI staat het bezit van een getijdenboek vast. Voor hertog Albrecht is in Utrecht, centrum van de toenmalige Noordnederlandse boekverluchting, een rijk geïllustreerd exemplaar besteld.¹⁶ Niet minder fraai is het (Latijnse!) getijdenboek dat wellicht voor Willem VI is vervaardigd, en dat tot de in 1904 verbrande schatten van de Turijnse bibliotheek behoorde.¹⁷ Bovendien vermelden de rekeningen voor zowel hertog Albrecht als zijn zoon Willem een kist waarin *mijns heren boeken* worden geborgen.¹⁸

Maar een boekenkist, laat staan een *kistkijn* zoals in het geval van Albrecht, maakt nog geen bibliotheek. Of er in Den Haag een hofbibliotheek in heuse zin bestond, weten we jammer genoeg niet. Wel was er waarschijnlijk een boekerij in de hofkapel, waarvan het bestaan wordt geïmpliceerd door rekeningen en een inventaris uit de vroege Bourgondische periode.¹⁹ In 1460 koopt men voor de hofkapel namelijk vijftientig vertinde ketenen, *daer die boucken mede vast geleyt sijn uptie selve library*, hetgeen duidt op een boekenschat van evenzoveel (vastgeklonken) delen; blijkens de inventaris betreft het boeken voor de liturgie, zo goed als zeker alle in het Latijn gesteld. Een echte hofbibliotheek lijkt hiermee niet opgespoord, en misschien moeten we uit het feit dat daarvoor elke nadere aanwijzing ontbreekt wel concluderen dat het bezit van boeken bij de grafelijke familie nog beperkt bleef tot een kist of plank in de privé-vertrekken. Het is echter evenmin ondenkbaar dat het grafelijk boekenbezit een meer omvangrijk en toegankelijk karakter had dan de rekeningen doen vermoeden: waar haalde anders bijvoorbeeld heraut Beieren de vele werken van Jacob van Maerlant vandaan die hij blijkens zijn kronieken voort-

durend onder handbereik moet hebben gehad? Ook zijn van edellieden uit de omgeving van de Beierse graven van Holland boekenlijsten bekend die duiden op enige collectievorming: te denken valt hier aan de recentelijk aangetroffen boekenlijst van de graven van Egmond, de deels reconstrueerbare boekerij van graaf Jan IV van Nassau en de vergelijkenderwijs imposante, want wel veertig boeken tellende inventaris van een van Albrechts vazallen in het hertogdom Straubing.²⁰

Maar belangrijker wellicht nog dan de bepaling van de kwantiteit van het boekenbezit is de bepaling van de kwaliteit van de (literaire) ontwikkeling ten hove. Die nu lijkt aanzienlijk groter dan enkel uit een optelsom van de boeken in de rekeningen kan worden opgemaakt. Wie de middeleeuwse cultuur bestudeert, loopt stevast gevaar de ogenschijnlijk zo heldere verhoudingen van de vroege middeleeuwen op de latere te projecteren; voor wat het ontwikkelingspeil betreft leidt dit gemakkelijk tot het simplistische beeld van een geestelijkheid-met-kennismonopolie, naast een studieuze burgerij en een ignorante adel. Veel wijst er echter op dat we het peil van scholing en onderwijs aan het Hollandse hof in de Beierse periode niet te laag moeten taxeren, ook niet waar we ons bevinden buiten de kring van hooggestudeerde hovelingen zoals de priester Dirc van Delft. Het mag hier bijvoorbeeld een teken aan de wand zijn dat juist hertog Albrecht van Beieren onder historici van het middeleeuwse onderwijs de naam heeft zeer vroeg de ontwikkeling van onderwijs aan leken krachtdadig te hebben bevorderd.²¹ Zo maakte hij de oprichting mogelijk van stadsscholen in onder andere Haarlem (1389), Alkmaar (1390) en Oudewater (1394); dichterbij eigen huis schonk hij in 1393 een dorpschool voor Den Haag aan zijn eigen hofkapittel, en stelde tegelijkertijd een soort van leerplicht in: *...ende onbieden ende bevelen allen onsen bueren [= inwoners] gemeenliken in den Hage, dat si [...] hoer kinder onder hun [dat wil zeggen onder de schoolmeesters van het hofkapittel] ter scolen senden.*²²

Bovendien moeten wij ons hier niet blindstaren op de institutionele scholen, maar tevens oog hebben voor het belangrijke aandeel dat – juist in deze geprivilegieerde kringen – het private onderwijs kan hebben gehad. Zo vermelden de rekeningen van 1408-09 dat twee pages van de gravin bij *Wouter den schriver in Den Hage* aan huis *tscool gegaen hadden om te leren scriven ende lesen;*²³ trad de dorpschrijver als onderwijzer voor jonge edellieden op? Op zijn minst blijkt uit deze rekeningenpost dat in het Hollands-Beierse milieu aan de verwerving van tenminste elementaire schoolkennis ook waarde werd toegekend voor adellijke jongelieden voor wie een hofleven in het verschieft lag. Iets dergelijks blijkt uit de teksten van het hof: zonder de edellieden nu aanstonds naar de universiteiten te

verwijzen, stellen ze een behoorlijke scholing toch als cultuurdoel voor. De als geen ander opgeleide Dirc van Delft zegt het zelfs met een in de middeleeuwen beroemd gezegde: *een ongheleert coninc waer als een ghecroent esel* (S XLII/26). Hoe geleerd de Hollands-Beierse graven zelf waren, laat zich slecht bepalen, aangezien hun eigen vaardigheden doorgaans schuilgaan achter dienaren die het uitvoerende werk verrichten; doch de tijden dat aristocraten nog zelfgenoegzame analfabeten konden zijn, waren omstreeks 1400 definitief voorbij. Aan het hof moest men niet langer alleen spieren en manieren ontwikkelen, maar ook de geest.²⁴ Dit omvatte naast een flink mondje Frans waarschijnlijk ook tenminste elementaire kennis van Latijn, en in elk geval de vaardigheid van lezen en schrijven. De meeste hovelingen waren om zo te zeggen functioneel alfabeet.

Meer concreet is in dit verband de persoon van Dirc Potter karakteristiek. Hoe representatief zijn algemene ontwikkeling is, valt moeilijk uit te maken; ongetwijfeld zal hij als verklaard liefhebber van de klassieke letteren een meer dan gemiddelde belangstelling voor intellectuele zaken hebben gehad. Maar anderzijds is Potters intellectuele profiel op geen stukken na zo exceptioneel als dat van Dirc van Delft. Het veiligst lijkt het om Potter in te schalen onder de meest ontwikkelde leken aan het hof, maar zonder hem te verheffen tot de uitzondering die de regel van algemene ignorantie zou bevestigen. Hoe dan ook, ofschoon ook Potter in de eerste plaats de geestelijke stand met boeken associeert en de adel met de wapens, in zijn werk blijkt hij lezen en schrijven voor jongelui van goede komaf toch een normale zaak te achten.²⁵ Daarbij wil hij zelf het goede voorbeeld geven, hoe bescheiden hij ook als verteller over zijn vaardigheden – vooral in zijn prologen – pleegt te doen (ML I, 36-40):

Mijn konst en prisc niet een ey:
Doch donct my prisens weerdich wesen,
Datmen kan scriven ende lesen
Ende te maten Latijn verstaen;
Daer om heb ic ter scole ghegaen.*

Behalve schoolkennis, die de grondige vertrouwdheid met de Latijnse letteren moet hebben opgeleverd waarvan zijn werk getuigt,²⁶ heeft Potter zich ook in de buitenschoolse levenspraktijk heel wat ontwikkeling eigen gemaakt. Behalve goed Latijn kende hij ook voldoende Frans om daaruit het *Livre de Mellibee* te kunnen vertalen, en waarschijnlijk ook voldoende

*Van mijn vaardigheden geef ik niet hoog op; wel lijkt het mij prijzenswaardig dat men kan lezen en schrijven, en behoorlijk Latijn begrijpt; daarom ben ik schoolgegaan.

Italiaans om niet alleen in Rome stille diplomatie te kunnen bedrijven, maar ook de *Fiore di Virtú* als bron voor zijn *Blome der doechden* te kunnen benutten.²⁷ Van de ontwikkelde instelling van een man van de wereld getuigt ook zijn werk op plaatsen waar hij, bepaald niet zonder chauvinisme, bespiegelingen wijdt aan de landsaard van verschillende Europese volken; zo stelt hij in *Der minnen loep* dat de *goede minne* in het Duitse keizerrijk volop voorhanden is – dus ook in Holland –, terwijl de mediterrane inwoners van Frankrijk en Italië, maar ook die van Engeland *verstaen hem selden sulken tael* (11, 724). Bij Potters ruime reis- en levenservaring hoort ook een brede belezenheid, hetgeen zeker een van de redenen is dat het onderzoek nog altijd zo met de bronnen van zijn oeuvre worstelt. Daarover nader in VI, 1; in dit verband is belangwekkender wat Potter bij zijn *publiek* aan literaire kennis veronderstelt. Dit kan ons immers een indruk geven van de literaire bagage van Hollandse hovelingen omstreeks 1400. Te oordelen naar Potters oeuvre is die bagage bepaald verre van gewichtloos. In de sfeer van het Latijn veronderstelt Potter weliswaar weinig kennis bekend; in dat verband past ook de schoolmeesterachtige toon waarop hij in de *Blome* de Latijnse benamingen van zonden en deugden uitlegt.²⁸ Des te meer belezenheid impliceren zijn werken echter op ander terrein: op talrijke plaatsen neemt Potter vertrouwdheid met de grote middeleeuwse volkstaalliteratuur als vanzelfsprekend aan. In *Der minnen loep* refereert de auteur aan de Tristansage, aan het graalverhaal van Perchevael, aan de geschiedenis van Troje en de *Reinaert*, evenals – minder voor de hand liggend, maar in het licht van de Beierse invloed wel begrijpelijk – aan *Titurel* en Neidhart von Reuental.²⁹ Verder laat Potter bij herhaling namenreeksen van romanpersonages de revue passer van waarvan het goede begrip een fikse parate kennis van literaire zaken veronderstelt.³⁰ En als Potter de tragische liefdesgeschiedenis van de *Borchgravinne van Vergi* verhaalt, rekent hij met zoveel woorden op de bekendheid hiervan bij zijn publiek: *Dat hebdi lichte ghelesen mee* (11, 560) en *Nu moechdi wel hebben ghehoert, Hoe die saken eynden voert* (11, 543-544).

Het laatste citaat brengt ons op een cruciaal punt. Om in de grote volkstaalliteratuur van de middeleeuwen thuis te zijn, hoefde het Hollandse hofpubliek geen boek in huis te hebben. Belezenheid was in de middeleeuwen immers niet van boeken afhankelijk; een groot deel van het literaire leven ging van oudsher, en rond 1400 nog altijd, buiten geschreven teksten om. Wie belang stelde in literatuur, kon immers luisteren naar voordrachtskunstenaars. Een schets van het literaire leven aan het Hollandse hof dient dan ook, meer nog dan op de aanwezige boeken, hierop het volle licht te laten vallen. Veel wijst erop dat het leeuwedeel van het letterkundig leven zich niet met boekjes in hoekjes, doch al luisterend in groep-

jes afspeelde. Weer zijn de rekeningen onze kroongetuige. De daarin vermelde boeken hebben grotendeels een gewijd, om niet te zeggen sacraal karakter: getijden- en gebedenboeken domineren.³¹ Als handschrift uit het wereldlijke genre is het eerder genoemde Franse boek met nieuwe gedichten eigenlijk een uitzondering. Doch het blijkt de gewoonste zaak van de hoofse wereld dat literatoren zich mondeling presenteren. De maaltijd van de grafelijke familie is daarvoor het aangewezen moment. Tafelen aan het Haagse hof gaat steevast met muziek gepaard, en veelal ook met ander vertier, zoals het optreden van woordkunstenaars. Laatstgenoemden worden in de rekeningen doorgaans als *spreker* aangeduid, en talloos zijn de geboekte uitgaven voor iemand die, zoals de standaardformule luidt, *vor mijns heren tafel sprac*. In zo'n geval betreft het steeds rondreizende beroepsartiesten, die bij een gastoptreden op een afzonderlijk te administreren beloning mochten rekenen; het aantal lieden dat op deze wijze in de rekeningen figureert, zou bijna doen vergeten dat de graven daarnaast ook tafelartiesten in vaste dienst hadden, wier optreden binnen hun reguliere dienstverband viel en dus niet van geval tot geval hoefde te worden ingeboekt. Deze kunstenaars duiken alleen in de rekeningen op als ze iets buitenissigs doen, of elders in de rol van gast optreden, waarvoor aan het hof in kwestie aparte uitgaven worden geboekt. Zo blijkt uit de Bloise rekeningen van 1359 dat Albrecht nog geen jaar na zijn ambtsaanvaarding al minstens vijf *menestrelle* in vaste dienst had.³² Ook de gravin van Holland blijkt in 1362 eigen minstreels in dienst te hebben, zoals ook voor de persoonlijke hofhouding van Willem van Oostervant twee *cleyne sanghertgens* en elders *menestrelle* in de boeken staan.³³

Maar naast de optredens van de eigen staf, verzorgden zoals gezegd vele artistieke passanten tafelvermaak aan het Haagse hof. Dit kunnen rondreizende beroepsdichters zijn; maar minstens zo vaak betrof het dienstlieden van relaties van het gravenhuis, die – veelal na het brengen van een boodschap – de contacten met de Hollandse landsheer ook literair kwamen onderhouden. In deze rol verschijnen aan het hof tal van gastsprekers uit binnen- en buitenland. Voorop in aantal gaan de sprekers uit het Duitse rijk: de afgezanten van steden en (vooral) heren als van Neurenberg, Heidelberg, Meissen, Kleef, Keulen, Oostenrijk, Westfalen, Beieren enzovoort. Maar ook ontvangt het hof gastsprekers uit Engeland (spraken zij Frans?), Frankrijk, en zelfs Polen – laatstgenoemden waren dienstlieden van Albrechts schoonvader, en werden dan ook extra gul beloond. De maaltijdpoezie moet even veelsoortig als veeltalig zijn geweest. Een bijzondere aanleiding voor vertier hoeft er niet te zijn; op talrijke doorde-weekse dagen treffen we de een of andere spreker *vor mins heren tafel* aan. Wel is hun aantal bij speciale gelegenheden dikwijls groter, en mogen we

vermoeden dat bij hoog bezoek niet alleen culinair, maar ook literair extra werd uitgepakt. Zo vermeldt de rekeningrubriek *pipers en herauden* voor 1388 bij het bezoek dat de heer van Heusden in Dordrecht aan hertog Albrecht bracht:

alrehande lude, die vor minen here op die tijt aldaer ghesonghen, ghepepen [=blaasmuziek] ende ghespeelt hadden; eerst der stede pipers van Dordrecht, 2 gulden. Item Ydekijn mit 2 ghesellen die songhen, 2 gl. Item 2 andere sanghers 1 gl. Item Alijt van Bult, van licht broet ende van clareyt [=wijn], 1 gl. Item noch 2 lude mit 1 lute ende mit gheterne [=gitaren], 1 gl. Item meester Jan mitter santorie [=cither], 1 gl. Item een man mit 1 kinde, die pijpten, 1 gl.³⁴

Deze enkele post toont reeds tussen hoeveel andere artiesten – en in dit geval zelfs naast een (gebochelde?) handelaarster in comestibles – de dichters schuilgaan; van prinsen op Parnassus is hier allesbehalve sprake. Soms is trouwens niet eens uit te maken of bepaalde artiesten enkel musicerden of daarbij ook zongen, dan wel gedichten voordroegen onder begeleiding van muziek. Een enkele maal is onze onwetendheid nog pijnlijker, en hebben we zelfs geen flauwe notie van de act die de betrokken artiest ten beste gaf, zoals in het geval van de *catridder* die de rekeningen in 1387 vermelden; deed hij net zoiets – en wat dan wel – als de *wilde ridder* die herhaaldelijk in de Bloise rekeningen voorkomt, en van wie hertog Albrecht er zelfs een in vaste dienst blijkt te hebben gehad?³⁵

Uiterst bont is het artiestengezelschap dat in de rekeningen aan ons voorbijtrekt.³⁶ Er zijn – de grootste groep in aantal – talrijke musici, zoals *meester Geraerd den vedelaer*, *Crayenbliec*, *mijns heren trompenaer*, *enen armen priester uut Yerlant*, die op ene leut ghespeelt hadde voer minen here, anonieme instrumentalisten op viool, orgel, gitaar, draailier, harp, en een legioen van anonieme *pipers* [=blazers]. Een klein groepje apart vormen de goochelaars, zoals meester Christiaan, een anonieme *joffrouwe die cokelen conde* en hun beider vakbroeder die in 1387, *recht als mijn here tot Herlem waert riden soude* zijn kunsten vertoonde en *minen here seer vernocht* [=behaagd] hadde (beloning: 1 gulden). Verder vermelden de rekeningen bij herhaling *sotten*, narren dus, uit het gevolg van onder anderen de heer van Culemborg en de bisschop van Utrecht. Ook zijn er dierenummers: er treedt een man op met een hond en een met twee netten vol kwinkelerende vinken. Het hof ontvangt ook meesters in de fysiognomie, die vermoedelijk ter plekke karakteruitleg gaven bij de gelaatstrekken van het tafelend gezelschap. In 1345 krijgt ene *Brabander* een footje omdat hi hem *up sijn hoeft liet slaen hoe seere men woude*; meer subtiel was vermoedelijk

het kunstenaarschap van *Noyden den danser*, van de occasionele *tumelaer* (=acrobaat) en van de vele kinderartiesten. Soms fuseert de acrobatie met andere vormen van tafelvermaak, zoals in het geval van *den twee speluden die mitten glazen upten naze speelden en enen man die opter lute speelde ende een zwairt al spelende voir sijn voirhoofd sette*. Ook is de grens tussen woordkunst en acrobatie soms enigszins vervaagd: zo zal het succes van de herhaaldelijk vermelde blinde dichters mede hebben gelegen in hun gebrek. Ook achter de artiestennaam *Snelryem de spreker* gaat stellig een rijmgoochelaar schuil. Dit soort sprekende artiestennamen komt trouwens vaker in de rekeningen voor. Soms geven ze een indicatie van het beroepsrepertoire van hun drager: zo zullen de *Jonkheer vander Minnen* en *Jan Vrouwentroest* wel zanger-charmeurs van hoofse poëzie zijn geweest, en *Ruutentuut* een kunstfluit. Een andere artiest heeft zijn favoriete jaargetijde tot zijn handelsmerk gemaakt: *Hopezomer*, wat ook maar het beste is wanneer men als reizend spreker aan de kost moet zien te komen.

Het aantal woordartiesten dat in de Hollandse rekeningen figureert is door het grote aandeel van anoniemi moeilijk te ramen, maar in elk geval staan ettelijke honderden optredens geboekt van *dichters, sprekers, zeggens, zanghers* en *herauden*. Ook waar ze met naam en toenaam staan vermeld – vermoedelijk betreft het hier de meer gerenommeerden – zijn ze voor ons vaak niet meer dan een naam, omdat we nu eenmaal geen enkel bewaard gedicht of lied aan hun auteurschap kunnen toeschrijven. Meester Jan van Raemdonc, de dichteres Trude van Nymaghen, Jan de Bot, Mees van Dordrecht, Bertelmees van Delft... Zo uniek als de rekeningen als literair-historische bron ook mogen zijn, zo tergend is het dat het bijbehorende oeuvre zo vaak verdwenen is. Hoe graag zouden we niet iets kennen van het repertoire van de voorname zangeres jonkvrouw Aleide van Hochusen, die in 1394 *ommeliép* met haar *cokerelle*, vermoedelijk een soort van serenade, en daarbij de graaf zozeer in vervoering bracht dat hij haar twaalf zilveren schalen schonk!³⁷

Het meest opvallend en betreurenswaardig is het tekstverlies wel voor een compleet genre: het toneel. De rekeningen vermelden ettelijke malen toneelvertoningen waarvoor het hof geld geeft, doch meestal kunnen we ons geen voorstelling van het gespeelde maken, en nimmer zijn de stukken zelf bewaard. Soms zou dat ook bezwaarlijk kunnen: zo mogen we aannemen dat het *dockenspil* dat een man in 1396 *voir mijnen here up sijn camer upgeslagen hadde* een soort van poppenkast of marionettenspel was waarin maar weinig woorden vielen.³⁸ Doch aan het leeuwedeel van de geregistreeerde toneelvertoningen moet wel degelijk tekst te pas gekomen zijn. Onderling zijn deze stukken dan weer zeer divers geweest: een be-

scheiden eenmansopvoering van iemand die een speeltgen voir minen heer seyde, maar ook twee speelmans die speelden voir minen here ende voir minen here van Oestervant van sinte Jorijs ende van coninc Kaerl,³⁹ tot aan opvoeringen door grotere gezelschappen toe. Onder de laatste is een opvallende rol weggelegd voor de *scolieren* uit Den Haag die eens met hun bisscop rond de jaarwisseling een (burleske?) vertoning voor de graaf komen opvoeren, en in dezelfde sfeer ligt waarschijnlijk het carnavalstoneel van 1415 door *alrehande personen van vrouwen ende mannen, die alsse monnekene quamen spelen tho hove inder zale*.⁴⁰ Maar de hoofdrol op het Hollandse hoftoneel is toch weggelegd voor de veertiende-eeuwse voorganger van de Haagse Comedie: de *ghesellen vanden spele uut Den Hage*. Hun repertoire lijkt in de eerste plaats religieus getint te zijn geweest: rekeningenplaatsen vermelden spelen *Van d'Heilige cruysdach*, *Van Ons Heren verrisenisse* en *Van Onser Zueter Vrouwen kerckgang*.⁴¹ Maar ook speelden vier gezellen in 1413-1414 *voir den rade die contumancie van der aexster ende van quadebeck* – een komisch twistgesprek van vogels, toepasselijk genoeg voor het publiek van de grafelijke raad?

Even variabel als het repertoire lijkt de plaats van opvoering te zijn. De *gesellen vanden spele* acteren op de Plaats, bij de Vijverberg, in de hofkerk, maar ook in de grote zaal. Wel lijkt hun band met de Haagse stad-inwording nauw, en dat is dan in overeenstemming met het stadse milieu waarin de mediëvistiek gewoonlijk het middeleeuwse toneel situeert. Maar kennelijk sluit dit in het Hollandse geval belangstelling en protectie van hofzijde niet uit. Welke teksten zouden voor stad en hof toepasselijk zijn geweest? Onze beroemde abele spelen zijn hiervoor wel heel aantrekkelijke kandidaten,⁴² maar zeker is hier niets: we hebben de bij de Haagse opvoeringen behorende teksten nu eenmaal niet als zodanig overgeleverd gekregen. Daarmee is wat een hoeksteen van onze literatuurgeschiedenis had kunnen zijn voorlopig weinig meer dan een leemte. In het vervolg van dit boek zal noodgedwongen over het hoftoneel worden gezwogen.

Het moet klaarblijkelijk van bijzondere omstandigheden afhankelijk zijn, wil ons de tekst zijn overgeleverd van een woordartiest die in de rekeningen voorkomt. Om te beginnen zal veel van dit werk nooit een schriftelijk niveau hebben bereikt, doch enkel in mondelinge 'aggregatietoestand' bij dichter en publiek hebben geleefd. En als een auteur het al eens gewenst achtte zijn repertoire te boek te stellen (en dus niet analfabeet was, zoals er ongetwijfeld waren), dan geschiedde dit uit praktische en economische overwegingen in zulke kleine boekjes dat deze al snel verloren gingen – al is van Augustijnken misschien zo'n unicum bewaard gebleven.⁴³ A fortiori heeft dit vernietigingsproces zijn tol geëist onder de sproken die, in zeldzame gevallen, door de auteur na een geslaagde voor-

dracht op schrift aan de graaf werden overhandigd: de eeuwen plegen met losse vellen weinig consideratie te hebben.⁴⁴ Waar niettemin iets van het literaire kleingoed bewaard is gebleven, is het meestal omdat het beschutting heeft gevonden in een groter (en dus: meer solide) handschrift. Dit geldt bijvoorbeeld voor het ene *bispel* dat ons van Jan Visier is overgeleverd, enkel omdat het door de Heraut in zijn *Kladboek* is genoteerd. Maar voor de goegemeente van het hofpubliek was deze kleinkunst niet iets om als boek in huis te halen; de meeste sproken hadden een wegwerpkarakter. Er moet dus wel iets heel bijzonders aan de hand zijn als graaf Willem VI van Holland zich in 1409 verwaardigt een boek met *vele soonre sproken* aan te schaffen. In dit geval hebben we dan ook te doen met de onbetwiste meester in dit genre, de auteur ook van wie niet toevallig als enige een substantieel oeuvre is overgeleverd: Willem van Hildegarsberch.

II. *Willem van Hildegarsberch*

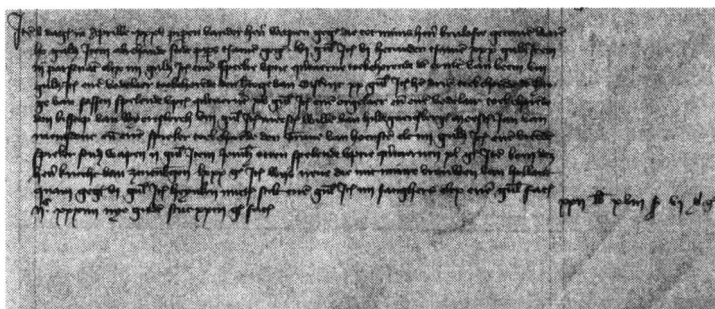
I HUWELIJK EN DICHTKUNST

Het is 5 april 1394: bruiloft aan het Haagse hof. Voor hertog Albrecht is het de tweede keer dat hij in het huwelijk treedt. Zijn eerste gemalin, Margaretha van Brieg, is hem in 1386 ontvallen, na de hertog zeven kinderen te hebben geschonken. Ofschoon inmiddels in zijn vijftigste levensjaar aangekomen, is de weduwnaar nog steeds viriel: reeds vanaf 1387 komt de edelvrouwe Aleid van Poelgeest, 's *hertogs amye* [= liefje] in de rekeningen voor. Moreel gesproken was de affaire geenszins een probleem; politiek gezien lijkt zij rampzalig te zijn geweest.¹ Op zondag 22 september 1392 werd Aleid, terwijl zij op het Buitenhof liep te wandelen met de hoveling Willem Cuser, door huurmoordenaars neergestoken. De causaliteit achter deze moord is aanmerkelijk minder doorzichtig dan menige geromantiseerde geschiedschrijving het heeft voorgesteld; maar wat hier ook de oorzaken mogen zijn geweest, het gevolg was in elk geval dat Holland in een ernstige crisis belandde. Waarschijnlijk wel het ergst van al was daarbij dat de hertog en zijn erfopvolger tegenover elkaar kwamen te staan. Albrecht vermoedde betrokkenheid van zijn zoon bij de moordaanslag. Zijn wraak was hevig: tientallen edellieden werden verbannen (onder wie Willem van Oostervant zelf), hun goederen werden verbeurd verklaard en hun burchten neergehaald. (De ruim zeventhonderdduizend bakstenen die na een dergelijke actie overbleven van kasteel Hodenpijl, werden door hertog Albrecht voor herstelwerk op zijn eigen Binnenhof gebruikt.)²

En nu, in de volle nasleep van deze beroering, treedt de hertog weer in het huwelijk. Enig oorzakelijk verband lijkt meer dan aannemelijk: wilde Albrecht door een officiële echtverbintenis zijn positie verstevigen? Als dergelijke motieven hebben meegespeeld, zou tevens meer begrijpelijk worden waarom – nu de nood zo hoog was – Albrechts nieuwe bruid als partij wat onder zijn niveau lijkt: voor een vorst om wiens gunst inmiddels grootmachten rivaliseerden, was deze Margaretha van Kleef toch eigenlijk een beetje min. Doch zeker is dit laatste niet: het kan ook zijn dat de buitenlandse politiek van Albrecht bij een liaison met Kleef gebaat was – reden waarom wel is verondersteld dat achter de schermen de

Bourgondische hertog Filips de Stoute, de machtige schoonvader van Albrechts dochter Margaretha, als huwelijksmakelaar is opgetreden. En – laatste gissing naar verborgen motieven – misschien wilde Albrecht zich via een tweede huwelijk van een nieuwe zoon verzekeren, die de weerspannige Willem van Oostervant op een zijspoor zou kunnen helpen rangeren. Als ook een dergelijk motief heeft meegespeeld – en in deze sfeer lagen de huwelijksmotieven van middeleeuwse aristocraten – is deze opzet in elk geval niet geslaagd: toen Albrecht in 1404 kwam te overlijden, was Margaretha van Kleef nog altijd kinderloos.

Men zou haast zeggen dat de moeizame logistiek van deze bruiloft van zo'n minder gezegend huwelijk reeds een voorbode was. Oorspronkelijk zou de trouwpartij einde maart 1394 plaatsvinden te Heusden; om daartoe alle contractuele en ceremoniële voorzieningen te treffen was Albrechts Noordhollandse rentmeester met verscheidene adellijke getrouwen in die dagen veelvuldig tussen Kleef en Holland heen en weer gereisd.³ Maar op het laatste moment zond Albrecht deze rentmeester naar Margaretha's moeder, met het dringende verzoek – zoals een ambtenaar het trouwhartig opschreef bij de boekhouding van het bodenloon – *datsi mijnre liever vrouwe van Hollant [=de bruid] in den Haghe brengben woude ende laten se hem [=Albrecht] daer beslapen, wantet hem niet gheschien en mochte te Heusden te comen ende minre liever vrouwen dair te beslapen...* Hier gold waarschijnlijk zo gezegd, zo gedaan. Om de Kleefse bruiloftsgasten in gepaste stijl te kunnen ontvangen, liet Albrecht inderhaast de Rijswijkse weg beter begaanbaar maken, waarover hij zijn bruid op 3 april hoofs tegemoet reed. Twee dagen later werd het huwelijk ingezegend in de hofkapel; de koster en de priester kregen (blijkens de rekeningen) samen drie gulden fooi.

7. De artiestenrekening van het huwelijk van 1394.

Natuurlijk was het 's avonds feest, en traden er artiesten op. De tresoriersrekening van 5 april vermeldt een klein legioen van musici en woordkunstenaars:⁴

Item v dagen in aprille: 35 piperen van der heren wapen [=in dienst van diverse heren] gegeven die tot mijns heren brulofte gecomen waren 60 gulden. Item alrehande stede pipers tsamen gegeven 56 gulden. Item 6 herauden tsamen 30 gulden. Item 3 parsevanten [=lagere herauden] elcx 4 gulden. Item enen speelre uptie quintaerne [=gitaar], toebehorende den coninc van Beem [=Bohemen] 8 gulden. Item enen vedelair [=violist], toebehorende den hertoge van Oisterrijc 20 gulden. Item heren drie toebehorende den hertoge van Sassen spelende upten quintaerne 15 gulden. Item enen orgelaer ende enen vedelair toebehorende den bisscop van Wyertsberch [=Würzburg] 8 gulden. Item meester Willem van Hildegaertsberge, meester Jan van Raemsdonc ende enen spreker toebehorende den grave van Hoensten elc 4 gulden. Item enen vreemden spreker sonder wapen 2 gulden. Item jonchere Otten spelende uptie quintaernen 40 groot. Item Bom, dez heren knecht van Zevenbergen 80 groot. Item Wijs Neve, die mit minre vrouwen van Hollant quam gegeven 6 gulden. Item Heynken mitter stelt enen gulden. Item 4 sanghers elcx enen gulden.

De volgorde binnen de rekening lijkt enigszins systematisch. Eerst komen de musici met een vast dienstverband bij heer of stad, dan de artiesten uit het herautengilde, dan de musici in hoge buitenlandse dienst (dienovereenkomstig hoog beloond), dan de dichters uit Holland, en tenslotte een categorie ongeregeld: de adellijke gitarist jonkheer Otto, een dienstman uit Zevenbergen en een van het Kleefse bruiloftsgezelschap, een man (en tevens kunstenaar?) met een houten been en vier anonieme zangers. Van het zestigtal hier geregistreerde artiesten kunnen wij in niet meer dan één geval een redelijk vermoeden hebben van de nadere inhoud van zijn optreden: voor *meester Willem van Hildegaertsberge*. Onder de ruim 120 gedichten die op diens naam zijn overgeleverd, is er namelijk één dat wel zeer in aanmerking komt om als voordracht te hebben gediend op het bruiloftsfeest van 5 april 1394: het gelegenheidsgedicht *Van feeste van hylic* (nr. LVI).

Het hele gedicht is nog geen tweehonderd verzen lang, maar in die tweehonderd verzen roert Willem heel wat aan. Hij begint met aansluiting te zoeken bij de feeststemming van het moment (vs. 1-14):

Menighe feeste wort opheven
 Opdat die tijt van onsen leven
 Mit ghenoechten overgae.
 Elck bedenck hem ende versta,
 Waermen feeste mach bedriven
 Ende buten sonden mach off bliven;
 Want blyde te sijn sonder zonde
 Dat quam uut reynre herten gronde;
 Oeck ist Gode wel bequame.
 Doe hy Yeve gaff Adame,
 Hi maecte daer feest van hoghen prise,
 Ende setse inden paradise,
 Ende hadden si buten sonden ghebleven,
 Wy mochten sonder sterven leven.*

Dat is duidelijke taal: tegen een vrolijk feest heeft onze dichter geen bezwaar, integendeel – zolang men de zonde maar buitensluit. Kiest Willem met dit voorbehoud al een meer gereserveerde toon dan voor een bruiloftsdichter aanstonds in de rede lijkt te liggen, zijn voordracht wordt in het vervolg allengs serieuzer. Met de verwijzing naar het verstoorde paradijsfeest van Adam en Eva wordt het thema sterven in het gedicht geïntroduceerd, en bovendien de kwestie van de vrije wil, die maakt (vs. 31-33)

Dat elcman is sijns selves vry
 Te comen daer ghenoechte sy,
 In feeste die niet en mach vergaen...

Wie dus een onvergankelijk feest wil meemaken, heeft de mogelijkheid daartoe in eigen hand: zijn vrije wil stelt hem in staat de hemel na te streven. In vergelijking tot deze eeuwige vreugde is het op het aardse bruiloftsfeest nog maar behelpen, en ook oppassen geblazen (vs. 34-44):

*Menig feest wordt aangericht opdat de tijd van ons leven genoeglijk verstrijkt. Ieder bedenke goed, wanneer men mag feesten en daarbij zonder zonde blijven; want blij te zijn zonder zonde, dat kwam ooit uit zuivere harten; ook is het Gode welgevallig. Toen hij Eva aan Adam gaf, maakte hij daar een groots feest, en plaatste hen in het paradijs; en als zij zonder zonde waren gebleven, konden wij leven zonder te sterven.

Hoe hoghe feeste wy hier begaen
 Om vrechde te driven mit jolijt,
 Tis al verganc in corter tijt.
 Hierom selmen feesten maken
 Buten sondeliken zaken,
 Gode te loven, der werlt te vromen.
 Soe wye in brulofts feeste comen,
 Die moghen sonder zonde hoven,
 Gode te dancken ende te loven,
 Laten sijt hoff in sijnre waerde
 Sonder nijt of hoveerde.*

In de twee laatste verzen raakt Willem pas echt een gevoelige snaar. Natuurlijk kan men de verzen lezen als een banaliteit, en ze beschouwen als een open deur naar loze ruimte. Maar als dit gedicht inderdaad is voorgedragen op de bruiloft van 1394, dan heeft deze verwijzing naar haat en nijd aan het hof een veelbetekenende lading gehad. Of zou het soms niet even opvallend als pijnlijk zijn geweest dat de zoon en erfopvolger van de bruidegom op het feest ontbrak, door zijn vader verbannen als hij was? Hildegaersberch kijkt wel uit hier namen te gaan noemen – maar misschien was zijn uitspraak over de maar best afwezige rivaliteit en hovaardij wel in het bijzonder bedoeld in de richting van Willem van Oostervant en diens partijgenoten. Ook het onmiddellijke vervolg kan heel goed bij uitstek op hen betrekking hebben gehad (vs. 45-56):

Hoveerde, nijt ende ghierichede
 Daer wort een hoff onzuver mede;
 Daer by machmense mit goeden reden
 Te hove laten onghebeden.
 Want hoghe bruloften off edel feeste,
 Wat soude daer nijt of tempeeste?
 Vrechde, blyschap, melody,
 Die wil God selve datter sy,
 Want in sijn lof ist al ghesticht,
 Man ende wijff, dese edel gycht,
 Die si malcander moeten gheven,
 Trouwe te houwen al hoer leven.†

*Hoe groot feest wij hier ook aanrichten om vreugde te beleven, het is allemaal weldra vergaan. Daarom moet men feesten zonder zonde, tot lof van God en ten gunste van de wereld. Wie naar een bruiloftsfeest komen, mogen zonder zonde feesten, dank zij God, mits zij het hof in zijn waarde laten, zonder jaloezie of hovaardij.

Daarmee is Willem bij de eigenlijke aanleiding van feest en gedicht be- land: het huwelijk. Hij vervolgt met een berijmde lofrede op deze door God geheiligde instelling, die via het sacrament een man en vrouw tot de dood in eendracht en *mit gonsten* (vs. 67), dat wil zeggen in genegenheid, met elkaar verbindt. Over ware liefde rept Willem met geen woord. Waarom zou hij ook? Om liefde te bezegelen is het huwelijk in deze aristocratische kringen niet het middel; daar heeft een vorst maîtresses voor. Ook als hij eenmaal is hertrouwd, zal hertog Albrecht nog aan menig liefje attenties blijven bewijzen, die zorgvuldig als onkosten in de rekeningen worden ingeboekt. Het vorstelijke huwelijk was daarentegen meer een politieke dan een emotionele kwestie, en dan nog niet eens zo- zeer tussen twee individuen, als wel voor hun landen in hun totaliteit (vs. 80-88):

Hoghe heren ende edel vrouwen,
Die mogher by in rusten bliven.
By hilijc letmen menich kiven,
Want als twee landen te gader minghen
By hilic, dat si te samen bringhen,
Hoer vyande worder mede versaecht.
Hoe groeten hoemoet datmen draecht,
Groet ontsich van felre wrake
Dat doet verhoeden menighe zake.‡

Het grote voordeel van het huwelijk is dus het afschrikkingseffect jegens de vijand. In het algemeen wellicht een weinig opportuun motief ten gun- ste van de huwelijkse staat, doch in de actuele situatie van 1394 zeker rele- vant. Het graafschap Holland heeft immers hoognodig behoefte aan rust, en Hildegarsberch juicht het van harte toe dat met een huwelijk daartoe betere omstandigheden worden geschapen. De buitenlandse vijanden zul- len zich nu gewaarschuwd weten, terwijl het huwelijk ook intern voor rust kan zorgen: een machtig heer boezemt ontzag in, hetgeen de onder-

†Hoogmoed, nijd en hebzucht, daar wordt een hof door vervuild; daarom kan men ze ten hove maar beter ongenood laten. Want wat heeft nijd of woede te zoeken op een hoge bruiloft of een edel feest? Vreugde, blijdschap, muziek, die wil God zelf dat daar zijn, want in Zijn lof is ingesteld de gift die man en vrouw elkaar moeten geven, om trouw te blijven heel hun leven.

‡Hoge heren en edelvrouwen kunnen door het huwelijk rustig leven. Door 't huwelijk ziet men van menig twisten af, want als twee landen via een huwelijk aaneensluiten wat zij te zamen hebben, dan boezemt dat hun vijanden schrik in. Hoe hoogmoedig men ook kan zijn, hevige angst voor felle weerwraak verhoedt menige zaak.

danen ervan weerhoudt om overdreven aspiraties te gaan koesteren. Dat is immers het goede van ongelijkheid, dat het gehoorzaam maakt: *Daer by ist onghelike goet, Wantet wel verdraghen doet* (vs. 95-96).

Maar behalve rust en orde op korte termijn heeft Willem van Hildegaersberch nog een tweede hoofdmotief om het huwelijk, en dan vooral de bruiloft van vandaag, een godsgeschenk te achten: de continuïteit op lange duur. Zolang een sterke landsheer leeft, pleegt immers ieder wel zijn plaats te kennen, maar niet zelden breken bij diens overlijden twisten uit – tenzij natuurlijk een rechtmatig troonopvolger klaarstaat om het gezag krachtig voort te zetten. Daarom is het voor hoge heren nog meer noodzakelijk dan voor gewone mensen dat ze trouwen en nakomelingschap verwekken (vs. 121-123): *Want als sy kinder afterlaten, Tcomt den lande te meerre baten Dan off die mate [=eenvoudige mensen] kinder winnen.* Kortom (vs. 126-128):

By hylc quam die werlt voert,
By hilic machse staende bliven,
Doet ons God sijn hulp beclyven.*

Wel moet Willem bij dit alles nog de waarschuwing van het hart dat het noodzakelijk is dat de harmonie tussen de partners (en hun landen!) goed bewaard blijft, want men krijgt de huwelijksrust niet cadeau (vs. 144-148):

Te hilic hoort wel grote hoede;
Al is die coop al thants ghedaen,
Die dach die moet al langher staen,
Ende wye misraect op sinen dach,
Ic waent hem langhe dencken mach.†

Nu begint voor Hildegaersberch de tijd te dringen. Staat al een nieuw gerecht of volgende artiest gereed? Hoog tijd om af te ronden dus (vs. 149-152):

Van hilic mochtmen dichten vele;
Soud ic tende vanden spele
Dichten, tworde ons te lanc,
Soe waert een arbeit sonder danck.

*Door het huwelijk ontstond de mensheid, door het huwelijk kan ze blijven bestaan, mits God ons blijft helpen.

†Bij huwelijk hoort grote behoedzaamheid; al is de koop (!) nog zo snel gesloten, de dag duurt nog langer, en wie later nog mislukt, die zal dat volgens mij lang heugen.

Begint Willem in de laatste verzen subtiel op zijn verwachte gage vooruit te lopen? Per slot staat hij hier bij de heren om hun liefst gematerialiseerde *danc* te oogsten. Daarom nog een stukje zelfpromotie tot besluit (vs. 156-167):

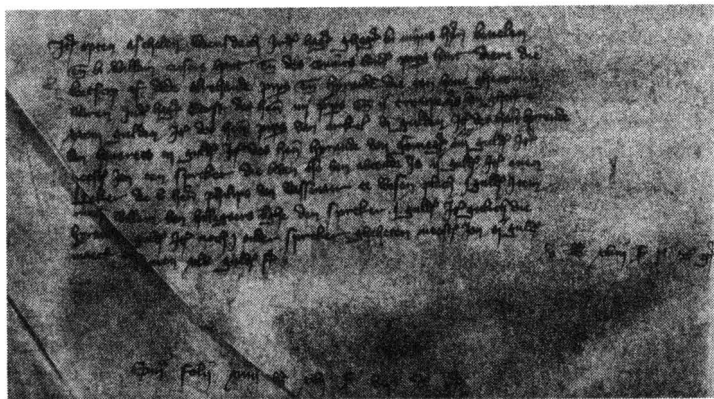
Ghi heren, peynst om Goods ghebot,
Ende laet U niet verlanghen zeer,
Als ghi wat hoert van goeder leer.
Want goede leer ende wel besloten
Is dickent wijsheit uutghevloten.
Doch hoert tot allen dinghen maet:
Een dichter die hem wel verstaet
Ende overdenct wat hem mach deren,
Dien dicht niet al sijns selfs begheren.
Want goet ghedicht ende niet te langhe,
Een schoen vertreck van nyewen sanghe,
Dat heeftmen gaern ter heren hove;
Tis best dat icket mede love.*

Waarvan acte, en chapeau. Als de toeschrijving aan de gelegenheid klopt, kennen we de beloning die Willem voor dit werk ontving: vier gulden, zijnde twee keer zoveel als hij normaal toucheerde, en het halve maandloon van een meester-ambachtsman. Daarvoor had hij dan wel een reis moeten maken, en een nieuw gedicht moeten vervaardigen, ook al was dat eveneens voor andere huwelijksgelegenheden bruikbaar, desnoods met enige aanpassing.⁵ Maar hoezeer het bruiloftsvers ook met het feest van 5 april 1394 verbonden lijkt, de drie traditionele hoofdthema's van Willems werk dienen zich ook in dit gedicht met nadruk aan, zijnde: de toestand van het land, de wil van God en – misschien het meest opmerkelijk – de taak van de dichter bij dit alles.

*Gij heren, denk aan Gods gebod, en laat het u niet te lang duren, als u iets hoort dat leerzaam is. Want uit goede lering, wel vervat, is dikwijls wijsheid voortgesproten. Wel hebben alle dingen hun maat: een dichter die zijn vak verstaat en bedenkt wat hem kan schaden, die dicht niet alles wat hij zelf zou willen. Een goed gedicht, maar niet te lang, een mooi vertoog op nieuwe toon, dat hoort men graag aan 't hof van heren; daarom geef ik daaraan ook maar het best de voorkeur.

Willem van Hildegarsberch moet leven van de kunst; voor hem is dichten niet alleen een vak, maar ook zijn broodwinning. Dit is minder vanzelfsprekend dan het tegenwoordig lijkt. Voor alle andere auteurs die in dit boek worden behandeld, is schrijven hoogstens nevenarbeid naast hun eigenlijke werk: de hofkapelaan Dirc van Delft, de heraut Beieren, de secretaris Dirc Potter. Willem van Hildegarsberch was, voor zover wij weten, enkel dichter-spreker van professie, en hij is dan ook de enige van onze auteurs die *als literator* in de rekeningen figureert. Willem komt aan het hof uit hoofde van zijn dichterschap. De eerste vermelding van Hildegarsberch in de Hollandse rekeningen spreekt in dit opzicht duidelijke taal: op 5 februari 1383 ontvangt de dan klaarblijkelijk nog weinig bekende *Willem van Hilgaertsberghe, enen spreker* voor een optreden aan het Haagse hof één gulden. Aan het einde van hetzelfde jaar wordt hij reeds als *meester Willem den spreker* in de rekeningen vermeld, en in 1385 als *meester Willem den dichter*. In de daaropvolgende jaren betitelen de rekenplichtige klerken Hildegarsberch afwisselend als *dichter* en (meestal) *spreker*; vanaf ca. 1392 behoeft zijn naam steeds minder toelichting, en volstaat men doorgaans met *meester Willem van Hildegarsberch*.

Meester Willems vakmanschap is dus het dichterschap, en meer precies het reizend dichterschap. Van enig vast engagement bij heer of stad is niets bekend, al lijkt hij met het Hollandse hof vrij nauwe betrekkingen te onderhouden. Maar ook zijn van hem wel optredens voor ander pu-

8. Rekening met o.a. *meester Willem van Hildegarsberghe den spreker*.

blijk geadministreerd: in de abdij te Egmond, voor de hertog van Gelre toen deze te Leiden verbleef, en bij de stadsmagistratuur van Middelburg en Utrecht. Nog andere connecties buiten het Haagse hof laten zich op grond van Willems werk vermoeden.¹ Als we afgaan op deze (toch nog vrij schamele) gegevens lijkt Willem voornamelijk in het westelijke deel van het huidige Nederland te hebben rondgereisd, om her en der bij autoriteiten zijn dichtkunst aan de man te brengen: aan hoven, maar ook wel eens in kloosters of bij stadsbesturen, en met het Haagse hof als centraal richtpunt. Voor zijn kunsten kreeg hij als vergoeding op zijn minst kost en inwoning, en wellicht ook wel eens een beloning in natura – waardevast en daarom in tijden van frequente geldontwaarding zeker niet altijd minder aantrekkelijk dan klinkende munt. Maar het meest zichtbaar is in de rekeningen uiteraard Willems beloning in contanten, die op zijn minst noodzakelijk waren om de periode tot een volgend engagement te kunnen overbruggen. In dit verband lijkt een passage in een van Willems gedichten wel direct uit zijn leven als reizend beroepsdichter gegrepen (LXXXIII/83-93):

Waer vrou Eren vrienden hoven,
Daer sietmen dichters conste loven
Ende ander constenaers daer by;
Dat doet – het is een melodi
Die den goeden toebehoert.
Ende als die dichters willen voert,
Soe selmen hem een luttic gheven,
Daer si voort op moghen leven
Twisschen tyden al daer si wanderen
Vanden enen totten anderen,
Want si sel worden wel ontfaen.*

Toch moeten we erg voorzichtig zijn met het leggen van zulke verbanden tussen Willems werk en eigen leven. Dat hij inderdaad uit Hillegersberg geboortig was, mogen we op grond van zijn toponymische achternaam en enkele plaatsen in zijn gedichten wel voor zeker houden. Maar verder is er hier veel ongewis. Op grond van een gedicht als *Ic bin al moede, ic wil ga rusten* (nr. CXI) is bijvoorbeeld vaak verondersteld dat Willem, of-

*Waar de vrienden van vrouw Eer verkeren, daar looft men de kunst van dichters en van anderen; doe dat vooral, het is iets dat bij goede lieden hoort. En als de dichters afreizen, moet men hun iets geven waar ze van kunnen leven tot aan een volgend verblijf; die gift zal uiterst welkom zijn.

schoon teleurgesteld over de weerklank van zijn werk, tot op vrij hoge leeftijd is blijven dichten. Men vergeet dan echter te gemakkelijk dat de sproken als subgenre het zogenaamde 'Alterslied' kennen, een larmoyant gedicht waarin de dichter zichzelf stileert in de rol van miskende ploetenaar-op-leeftijd – dit met de bedoeling om zijn publiek tot bekering (én betaling!) aan te sporen.² Zo blijkt heel veel van wat in Willems gedichten autobiografisch lijkt, bij nader toezien tot de vaste bestanddelen van het genre te behoren, of op zijn minst mede te kunnen worden opgevat als retorisch effectbejag. In zulke gevallen zou het hoogst riskant zijn om aan Willems verzen biografische informatiewaarde toe te kennen: ze lijken meer dan afdoende verklaarbaar tegen de achtergrond van de traditie of van Willems dichterlijke positie.

Vooraf de laatstgenoemde factor is van kapitaal belang. De sprookspreeker vertolkt bij zijn optreden voor het hofpubliek eerst en vooral een *rol*, en de rolverdeling tussen dichter en publiek vereist van eerstgenoemde een rijk gesorteerd arsenaal aan retorische technieken, ter subtiële promotie van de eigen zaak. Vandaar dat deze dichters bijvoorbeeld grossieren in bescheidenheidsformules: ze stellen zich nederig op om de gunst en de goedgeefsheid van de heren op te wekken. Ook in een dergelijk licht laten zich veel van de *ic*-uitspraken van Willem van Hildegarsberch heel wel duiden. Als hij zegt dat hij in het leven is mislukt, spijt heeft van zijn vermorste jeugd, vaker het geluk heeft gezocht dan gevonden, ooit een weinig geslaagde bedevaart heeft ondernomen, schipbreuk heeft geleden, ziek is geweest, door een hond is gebeten of door een vrouw bedrogen en dergelijke meer, dan zou hij zeker niet de eerste spreker zijn die op zulke wijze zijn publiek, buiten elke autobiografische aanleiding om, welwillend poogt te stemmen.³

Bepaald minder gemakkelijk laten zich uit Willems biografie evenwel de plaatsen wegredeneren waar hij zich verontschuldigt voor zijn gebrekkige ontwikkeling. Natuurlijk – ook deze hebben hun waarde als *captatio benevolentiae*. Maar anderzijds is hun nadruk en frequentie bij Willem toch zo groot dat enig verband met zijn eigen situatie alleszins aannemelijk moet worden geacht. Wel is op dit terrein nog veel onduidelijk, te meer daar deze kwestie causaal verstrengeld is met een andere, al even duistere zaak: die van de bronnen van Willems gedichten. Dat Willems dichterschap door de traditie is gevormd, staat vast. Alleen al het herhaalde gebruik van het 'Spaziergangstopos' ter inleiding op een anekdotisch leerdicht – waarbij de verteller begint met te verhalen hoe hij eens uit wandelen ging; zie voor een voorbeeld verderop in deze paragraaf – bewijst dat deze auteur terdege vertrouwd was met de conventies van het sprokenggenre. Hoe zou het ook anders kunnen? Hij zal toch op zijn

minst de vakbroeders hebben beluisterd die met hem op hofferden acte de présence gaven! Wel zal het uiterst moeilijk zijn Willems bronnen nader te bepalen. Over het algemeen voert bronnenonderzoek voor dit soort literatuur ons binnen in een doolhof: het internationale genre van de korte didactische hofpoëzie is even onoverzichtelijk als wijdverbreid, waar dan nog eens de rol van mondelinge overlevering als een uiterst onberekenbare factor bijkomt. Zo zal alleen al het onderzoek naar mogelijke Franse antecedenten voor Willems poëzie vrij bewerkelijk zijn. Maar evenzeer lijkt zulk onderzoek de moeite waard: er tekenen zich opvallende verwantschapslijnen af tussen Willems dichtwerk en de Henegouwse moraliserende hofliteratuur, vertegenwoordigd door auteurs als vader en zoon Condé en Watriquet de Couvin.⁴ Wat tot op heden aan Middelnederlandse bronnen voor Hildegaersberchs gedichten boven water is gebracht, lag nogal voor de hand: Boendale vooral, en ook wel Maerlant, dit op een ondergrond van algemene literaire ontwikkeling en een gedegegen bijbelkennis. Voor middeleeuwse auteursbegrippen lijkt deze literaire bagage tamelijk beperkt; maar misschien is er nog meer verscholen in binnen- of buitenlandse letterkunde. Veel werk valt nog te doen alvorens Willem met enige zekerheid zijn plaats kan worden toegewezen op de glijdende schaal tussen 'belezen' (De Vooys) en 'analfabeet' (Jonckbloet) waarop het onderzoek sinds jaar en dag moeite heeft hem te situeren.⁵

Doch tot nader order wijst Willems eigen getuigenis eerder in de richting van een vrij matig ontwikkelingsniveau. Meer dan wie ook, lijkt het hemzelf te hebben gehinderd: juist als fervent aanhanger van Boendale's doctrine op het gebied van de dichterlijke waarheidslievendheid en eerszaamheid, zal hij zich hebben gerealiseerd hoe weinig hij aan Boendale's derde dichterlijke eis voldeed, en een echte *gramarijn* [= latinist] was. Deze kennisachterstand lijkt Hildegaersberch vooral parten te hebben gespeeld bij de *inventio materiae*, het vinden van zijn stof, een kwestie die hij herhaaldelijk pleegt aan te roeren.⁶ Gewoonlijk putten middeleeuwse auteurs hun stof uit de boeken van anderen; Hildegaersberch moet het echter niet zozeer hebben van belezenheid als wel van een soort van vrije nieuwsgaring. Altijd op zoek naar nieuw materiaal voor een gedicht, geeft hij zijn ogen en oren goed de kost. Zo geeft hij soms te kennen de stof van horen zeggen te hebben, dan wel aan eigen aanschouwing te danken, of aan vrije inspiratie.⁷ Voor de bemiddeling van Latijnse boekenwijsheid beroept Willem zich nogal eens op geschoolde *clerken*, voor wier kennis en kritiek hij zich dan ook herhaaldelijk beducht toont.⁸ Uiteraard hebben we hier weer te doen met een van de diplomatieke nederigheidsbetuigingen waarvan het in zijn werk wemelt – maar dat wil niet zeggen dat ze niet kunnen corresponderen met de reële frustratie van een beroeps-

dichter die weet dat hij naar de maatstaf van zijn tijd voor een auteur weinig geleerd is.

Waarschijnlijk is hier dus het een én het ander waar, en zijn dergelijke quasi-biografica zowel vertegenwoordigd om hun topisch-retorische functie, als geworteld in Willems persoonlijke positie. Heel evident geldt dit wel voor Willems herhaalde beroep op de *miltheit* van de heren, dat wil zeggen hun vrijgevigheid. Natuurlijk is dit thema alom in de middeleeuwse (hof)literatuur aanwezig, en als zodanig topisch als zovele – maar ook draagt het, zeker in de frasering van Hildegarsberch, sporen van de verhouding tussen deze dichter en zijn publiek. Het oude feodale ideaal van de vorstelijke *largesse* jegens vazallen is hier – zoals bij andere sprookspreekers⁹ – gecombineerd met de christelijke *caritas* en *misericordia*, en niet zelden betrokken op vrijgevigheid van vorsten jegens kunstenaars – en in het geval van Hildegarsberch meer in het bijzonder jegens spreker dezes.¹⁰ Evenzeer als dichten, is ook géven volgens Willem een nobele kunst, en bepaald vernuftig is de wijze waarop hij, niet toevallig vaak aan het slot van zijn gedichten – als het moment van zijn betaling nadert – de *danc* die hij met zijn leerzame onderhouding hoopt te oogsten aanstipt.¹¹ Misschien deed bij de werkelijke voordracht een veelzeggend hand- of hoedgebaar de rest.

Want Willem is afhankelijk van de gunst der heren, en daarvoor wenst hij zich niet te schamen. Als dichter durft hij ervoor uit te komen dat het hem ook te doen is om *gunst te crighen of ghewin* (LXXXI/7). Hij weet maar al te goed dat de gunst van de heren hem kan maken of breken: *doch bin ics bleven op hem selven an ghenade*.¹² Er is nu eenmaal geen vastgesteld tarief voor literair optreden aan het hof; de zeer variabele betalingen aan dichters in de rekeningen spreken in dit opzicht duidelijke taal. Hildegarsberch zal de heren moeten behagen, wil hij genoeg verdienen, en daarvan toont hij zich maar al te goed bewust: *spraec ic iemants onghevoech* [= misnoegen], *soe waer danck ende cost verloren* (XXXI/34-35). Dit is echter slechts één kant van Willems gezicht: behalve professionele nederigheid kent hij namelijk ook zijn beroepstrots, en zelfs een uitgesproken zelfbewustzijn. Het is deze paradoxale legering van afhankelijkheid en zelfstandigheid, van kruiperigheid en zelfverheffing, van bescheidenheid en pretentie die kenmerkend is voor het auteurstype waarvan Hildegarsberch voor het Middelnederlands de meest markante vertegenwoordiger is: de *meester*-spreker.¹³

Binnen het inofficiële gilde van de zwervende woordkunstenaars geven de meesters de toon aan. De meestertitel kunnen ze zichzelf aanmatigen, maar uiteindelijk is het toch het publiek dat de titel sanctioneert, bijvoorbeeld door de betrokken auteur – zoals in het geval van Hildegarsberch

– in rekeningen (en dus ook in de omgang?) als *meester* aan te duiden.¹⁴ Getooid met deze status, voelen de meesters zich verre verheven boven het gros van het sprekersvolk dat als amuseurs langs 's heren wegen trekt. Men hoeft zich maar even rekenschap te geven van het aantal der artiesten dat op deze wijze bij de heren aan de kost moest zien te komen om te vermoeden dat hier banale concurrentie een rol heeft gespeeld. Doch de motieven zijn niet louter materieel: ook speelt een duidelijke beroepseer mee. De sprooksprekers streven, behalve naar inkomsten, wel degelijk ook naar literaire roem en aanzien.¹⁵

Ook Willem van Hildegarsberch heeft zo zijn artistieke eierzucht. Nostalgisch blikt hij terug op gouden, oude tijden, toen *waermen doe een dichter kinde, hy wort gheëert, hi wort ghepresen, sijn naem ghespreeet, sijn lof gheresen* (XXIV/10-12; vgl. ook LXXXIII/1-12). Maar in de wedloop om de literaire gunst der heren wenst Hildegarsberch zich niet te verlagen tot goedkoop amusement; zoiets ontaardt al gauw in hielentikkerij, en daarvoor heeft Willem niets dan minachting.¹⁶ Zijn voornaamste artistieke wapen pretendeert juist zeer verheven makelij: hij brengt de *waarheid*. Dit is volgens Hildegarsberch de quintessens van het ware dichterschap: *ghe-rechte dichters zeede, dat is die waerheit bringhen voert*.¹⁷ Voortdurend beklemtoont Willem in zijn werk dat hij de waarheid zegt; de waarheid is het handelsmerk van deze literaire handelsreiziger. Handelsmerk zonder monopolie overigens, want de waarheid staat bij menig reizend dichter hoog in het vaandel; aan de waarheid herkent men de meester.¹⁸

Maar wat is waarheid? In deze context blijft de waarheid niet beperkt tot de oppervlakkige, objectieve waarheid van controleerbare feiten. In laatste instantie gaat het om de moreel en religieus geladen eeuwige waarheid van de orde Gods.¹⁹ In deze sfeer bevindt zich ook Willems waarheid, zoals een gedicht als *Twisschen wil ende die waerheit* duidelijk laat zien (CXII/21-34):

Men soud den heren seggen twaer
Wat oirbair is of zielen vaer,
Soe mochten si crighen onderscheit,
Waer die beste baet an leit.
Eer ende oirbaer leiter an,
Die den heren gheraden can
Dat hi die waerheit gaerne hoert:
Uter waerheit soe comen voert
Alle doechdelyke wercken.
Die waerheit en wil gheen onrecht stercken,
Want God heeft selve aldus gheseit:

Ende siet die ghi v wel bevaert
 Hoer die come ten wederker
 Die ghi die daren rusten haer
 Die van uerme en is veruert
 Ten sel v rouwe mynet meer
 En ghi durt nae v komert

Des sin reker sonder tun
 want wilken die die van
 Die heeter soe abeleit in
 Die ic en gheer gheen leter part
 Duden ueghe is hi aghenue
 Die luer om in tyfisel in
 Die die bispel oeff beuane
 Godmilken noch van zonde vry

Ende hael ons ter hem in sin rucht
 Dier blisfap in en amch vrad
 Die bidden wethem oer medeliche
 waer van sin remelber stede
 Ende wilken van hildenwer scheid mede
 Wom el en waer hi gheue wunde
 God dier v oernoodichede
 haelt ons in desen aertstete slyke

Een notabel

Die ter werk is verhouen
 verdien in dan in desen leue
 Die hi machich blift hier touen
 Doe haer in gode wel te touen
 want us al met doerne off sryft
 Van die een vruen inu gode blift

Een notabel

Macht my miltider luer in dnuet
 die mach en dat te bemel dnuet
 die hadt god onghel in ghemaect
 waer op soude dan die gheue hopen
 die luer ter armode sin gheschope

Een notabel

En soe moet sonclike baren
 nye mach sulke soe beuuen
 die hem seluen gheuet yue
 Ende deult alreos in hi soe wms

Wre soude in leuen off aertien
 sin sulken zonen seluen leuen
 want si sin soner wel die zoi
 di horen wel haer selso ghebor
 waer ander termaten vande wisen
 en witten si doen noch hoeren prisen

van steruen

Wat wille dubien off beuume
 die die waerheit soude mine
 Ende die doechden sachen veyt
 Die helden wel an vander loot
 Enen wille miter waerheit met placht
 Die waerheit heest alreos wederreche

Wader delft inden haer
 En en can haer ducht met gheheer
 Hoe sal ic dan arme ende

Die gaerne die waerheit spiche soude
 Der heren gunst off hude wruet
 Ic wil in dichten vanden steruen

Die horen die heren noer vrmanc
 Doch nu si dende nu si wamen
 Twaer wel noer darme hem seide

Ende waer te voeren hem dier off lerd
 In sanghe of in rime slecht
 wuden si dier nu off verfluc te reu

En quamer lichte in in waer
 Dater hel off steruen waer
 Dier si hem luel off onghen
 Roebum van noer moet abesihien
 Luer ic is een reker waer

Dat ymer cristen bliue moet
 Alen machte ver selen noch verluene
 Die dan die werk namme dienen
 Ende wel om om abt vandel yeghe
 Die en hebben sterue niet wer onte

Doeren si dat si sterue souden
 Sine leuen van die werk niet hende
 Doe wisse steruen of gheuuen

En en mochten tyt aghenoeth omgae
 Dese maer is gheuoeth
 Exponit ic remais onghewoeth

'Ic bin die wech ende die waarheit,
Wye mi volghet, hi sel naken
Den rechten pat ende dbeste raken.'*

Het eerste vers is tevens op te vatten als Willems persoonlijke dichterlijke programma: *men soud den heren seggen twaer*. Dat is wat hij bovenal wil doen, ook – ja juist – als het een harde waarheid is. De concrete inhoud van deze waarheid volgens Hildegaersberch zal ons in de volgende paragrafen nog bezighouden; voorafgaand daaraan nog iets over het principe als zodanig. Willem beseft (of liever: verklaart, want ook hier is retorische strategie in het spel) dat zijn waarheidsliefde hem duur te staan kan komen. De waarheid is nu eenmaal zelden populair bij hoge heren, of ze nu van kerk of wereld zijn: *Die waarheit heeft altoes wedervechten byder clesi, byden heren* (XXXI/6-7).²⁰ Onze hofdichter weet maar al te goed dat hij zich als waarheidsapostel in de gevarenzone waagt. En wat minstens zo opmerkelijk is: hij brengt dit probleem in zijn gedichten veelvuldig ter sprake. De frequentie waarmee Hildegaersberch over het dichterschap dicht maakt hem tot misschien wel de meest poëtische dichter van heel de Middelnederlandse letterkunde; men vraagt zich onwillekeurig af of zijn herenpubliek wel zo geïnteresseerd was in de beroepsproblemen van hun tafelpoëet. Maar feit is dat Willem in zijn sproken zeer veelvuldig de risico's van zijn eigen vak thematiseert, en dan met name de spanning tussen zijn afhankelijkheid aan de ene kant en zijn waarheidlievendheid aan de andere. Duidt het feit dat hij dit bij voorkeur in prologen doet²¹ erop dat hij op deze wijze een atmosfeer wilde scheppen waarbinnen wat hij werkelijk op zijn lever had een goedgestemd gehoor zou vinden, terwijl hij zonder zulke apologie moest vrezen de toorn der heren op te wekken? De zelfverdediging is de beste aanval, lijkt hoe dan ook Willems beroepstactiek te zijn geweest.

Maar Willem vindt het niet gemakkelijk om tegelijk de heren én de waarheid te dienen. In wezen zijn de twee haast onverzoenbaar: *Die waarheit enter heren wil, Dien can niet wel te rime maken* (CXII/2-3). De proloog van *Opt voersien* is geheel aan dit probleem gewijd (CXVIII/1-II):

*Men moet de heren de waarheid zeggen over wat nuttig is dan wel gevaarlijk voor de ziel; dan kunnen ze onderscheiden wat hun het best te doen staat. Het is een eervolle en nuttige taak, de heren voor de waarheid te winnen: uit de waarheid komen alle deugdzaam daden voort. De waarheid kan geen onrecht bevorderen, want God heeft zelf gezegd: 'Ik ben de weg en de waarheid; wie mij volgt, zal voorspoedig het rechte pad begaan.'

Wat ic dichte of wat ic make,
 Dat staet te straffen of te laken;
 Wye die waerheit node horen,
 Dien ist contrari voerden oren.
 Willen dichters segghen twaer
 Daer die waerheit is contraer,
 Soe wert hi thants een onweert gast.
 Sel een dichter staen te last,
 Om dat hi die waerheit seit,
 Daer oerbaer ende baet an leit –
 Wat ghenoecht ist dan te dichten?*

Bij dit dilemma aangeland, blijkt Willem toch liever water in de wijn te doen dan overmatig risico te lopen (vs. 12-14):

Ic mocht mijn woorden liever zwichten
 Dan ic sprake dit of dat
 Daer mi die luden om worden hat.

We lezen het goed: in het uiterste geval zwakt Willem de volle waarheid liever ietwat af dan dat hij zich gehaat maakt. Ook elders verklaart hij expliciet het noodgedwongen met de waarheid op een akkoordje te willen gooien, zoals in de proloog van *Vanden coninc van Poertegael* (v11/12-20):

Nu wil ic gaen ende leren schieten
 Naden witte ende niet daer in,
 Soe mach ic dichten nuwen sin;
 Want ic wil nu smeken leren
 Ende twaer ontbinden voerden heren,
 Machmen dit ghelycke deelen.
 Twee materien te helen,
 Dats den heren wel ghenoecht,
 Soe ist al te recht ghevoecht.

*Wat voor gedichten ik ook maak, ze oogsten kritiek; wie de waarheid niet graag hoort, klinken ze onaangenaam in de oren. Als een dichter de waarheid wil zeggen waar die tegendraads is, dan wordt hij dadelijk een ongeziene gast. Als een dichter moeilijkheden krijgt omdat hij de waarheid zegt die nuttig en verheffend is, wat is dan nog het genoeg van dichten?

De kunst is dus beide te combineren (*twe materien te helen*, namelijk *smecken* en *twaer*), en zodoende de heren genoeg en de waarheid te verschaffen. Daartoe schiet Hildegarsberch *naden witte ende niet daer in*, dat wil zeggen in de buurt van de roos maar niet erin.²² Voor het lanceren van dit soort van net-niet-voltreffers heeft Willem een schier onuitputtelijk arsenaal aan literaire strategieën tot zijn beschikking, die de lading van zijn kritiek voor de heren draaglijk kunnen maken, of die op zijn minst Willem zelf buiten schot plaatsen. Hun gemeenschappelijke noemer is dat de kritiek op *indirecte* wijze wordt geventileerd, en het hoofdmiddel daartoe is *fictionalising*. Willem presenteert zijn kritische les bij voorkeur via een fabel of langs andere figuurlijke weg, of legt de kritiek in de mond van een gefingeerde zegsman. We hebben hier te doen met dichterlijke vrijheid in tweeledige zin: behalve esthetisch is het waarschijnlijk ook tactisch aantrekkelijk als Willem zijn maatschappijkritiek vervat in een evident fictieel kader.

Een schoolvoorbeeld is in dit verband *Vanden sloetel* (LXXXI), een voor Willems doen lang gedicht van 504 verzen, waarvan het hoogst waarschijnlijk is dat hij het in opdracht van de stad Leiden heeft gemaakt en voorgedragen om Albrecht van Beieren tot andere gedachten te bewegen in het conflict dat deze vanaf 1393 met Leiden had.²³ In de inleiding van het gedicht beschrijft Willem hoe hij eens ging wandelen in de vrije natuur – het stereotiepe signaal waarmee het genre van de sproke aangeeft dat wat nu volgt een verzonnen handeling verhaalt.²⁴ De hoofdfiguur hoopt al wandelend inspiratie op te doen voor een gedicht dat *sonder enich argueren ghepresen worde vanden goeden; Want een dichter moet hem hoeden voerden ghenen diet sullen horen, dat sijs in nide noch in toorn niet en nemen dat hi maect* (vs. 24-29)... De stemming wordt gezet: hier gaat een dichter zich op glad ijs begeven. Dan volgt een lofspraak op het object van slot en sleutel, waarvan de bijbelse eerbiedwaardigheid en het maatschappelijk nut worden beklemtoond. Voelen de goede verstanders onder het gehoor al aan dat het richting Leiden gaat? *Ghi hoghe heren, nu mint dit woert, Tot uwen baten dat ict meyn* (vs. 224-225)... De dichterlijke wandelaar ontmoet een schildknaap, behorend tot een garnizoen dat een tent bewaakt waarin een rijk en machtig heer in vrede ligt te rusten. De *knape* staat geposteerd onder een zilverkleurig schild waarin twee rode sleutels staan geschilderd – precies zoals in werkelijkheid binnen het graafschap Holland aan de Leidse sleutelstad de eer was voorbehouden om te velde wachters voor de grafelijke tent te leveren! De woorden die de *knape* hierop tot de dichter richt, getuigen van intense liefde voor de sleutel dragers en hun heer, al betreurt de schildknaap het dat laatstgenoemde nu, misleid door jaloerse derden, zijn trouwe sleutelbewaarders

niet naar waarde weet te schatten en hen onverdiend ten achter stelt. De dichter antwoordt ervan overtuigd te zijn dat de heer tot andere gedachten zal komen, en zijn sleuteldragers zal rehabiliteren. De gesprekspartners nemen afscheid, waarna Hildegarsberch het gedicht afsluit met een lofspraak op Leiden en een uitval tegen valse intriganten, dank zij wie *Lozen waen heeft zere bedroghen Den ghenen die selve gheen archeit [= kwaad] en mynen* (vs. 494-495). Hoe veel meer zijn betrouwbare sleutelbewaarders dan niet waard! Op zulke omzichtige wijze poogt Hildegarsberch zijn waarheid aan de man te brengen zonder het herenpubliek te bruuskeren. Was het ook een effectieve wijze? In ieder geval herzag Albrecht van Beieren zijn Leidse vonnis op 16 juni 1401; tien weken eerder, zo weten we uit de rekeningen, had Willem van Hildegarsberch voor de graaf het dichterlijke woord gevoerd...

In de Nederlandse literatuurgeschiedenis wordt Hildegarsberch doorgaans als ogendienaar afgeschilderd, die omdat dichten nu eenmaal zijn broodwinning was de heren voortdurend stroop om de mond smeerde. Zo'n portret is echter een karikatuur; het vertekent zowel Willems kritische bedoelingen als de situatie waarin hij deze moest zien te verwezenlijken. Het voorafgaande moge duidelijk hebben gemaakt dat Willem op zijn woorden moest passen, en dat ook terdege deed; maar hij is meer een dichter die manoeuvreert dan een die zich prostitueert. Want zoals in het vervolg van dit hoofdstuk nog volop zal blijken, klinkt Willems waarheid ook in driekwartsmaat nog allesbehalve mals, en schrikt hij er niet voor terug de autoriteiten voor wie hij optreedt ondubbelzinnig op misstanden aan te spreken. Welbeschouwd is het, gelet op het spanningsveld waarin Willem zich bewoog, veeleer opmerkelijk hoeveel kritiek hij nog wist te spuien. Het is tevens karakteristiek voor de plaats die deze dichter binnen het Hollandse literaire hofleven innam. Ofschoon het verstrooiende element in zijn werk allesbehalve ontbreekt (zie het slot van dit hoofdstuk) gaat het hem in de eerste plaats om de belering van de heren. Hun de les der waarheid te *openbaren* ziet de dichter als zijn hoofdtak, en door het publieke karakter van Willems hofoptreden-aan-tafel krijgt het *klagen* dat hij over wantoestanden doet inderdaad de vrij zware, welhaast officiële lading van een proclamatie. De dichter werpt zich op als een soort van openbare aanklager, met een woordgebruik dat herhaaldelijk aan de juridische sfeer herinnert.²⁵ Maar behalve als ongevraagde procureur beveelt hij zich ook als onafhankelijk raadsman bij de heren aan – een adviseur waaraan zijn gehoor te meer behoefte heeft nu de officiële raadslieden, aldus Hildegarsberch zelf, zo dikwijls onbetrouwbaar zijn. Want behalve als *klagen* en *laken* duidt Willem zijn eigen dichtwerk dikwijls ook als *raden* aan: *dit raet U Willem, sonder sparen...*²⁶ En of zijn kritiek nu negatief

is (*laken*) dan wel positief (*raden*), in alle gevallen wil Willem zijn gehoor iets *leren*.²⁷ En niettemin blijft hij bij dit alles in eigen en andermans ogen (getuige respectievelijk zijn werk en zijn vermeldingen in de rekeningen) toch in de eerste en de laatste plaats de *dichter*.²⁸ Maar wel is deze Hildegarsberch een dichter met een boodschap – waarmee het hoog tijd wordt de inhoud van die dichterlijke boodschap nader te bezien.

3. WAARHEID EN WANORDE

Hildegarsberch leeft in de late veertiende eeuw. Europa bevindt zich in een diepe crisis. Het pauselijk schisma houdt kerk en wereld verdeeld; de oorlog tussen Engeland en Frankrijk verlamt het politieke bedrijf en verwkwt geld en mensenlevens; pestepidemieën zaaien verderf. Wie in zo'n tijd de waarheid wil spreken, kan moeilijk met een vreugdevolle boodschap komen. Willems waarheid staat dan ook in het teken van de wanorde waaraan hij, scherp waarnemer die hij is, binnen- en buitenland ten prooi ziet. *Ic sie die werlt soe verkeren...*, luidt het openingsvers van zijn gedicht *Vanden waghē* (xvii); en elders stelt hij mismooedig vast (LII/74-77): *Tgheschiet soe vele nu ten tyden wonders ende ghemelichede* [= vreemde dingen] *buten slants ende binnen mede, dat myn herte ist ontbuecht* [= ontstemd]. Klachten over het verval der tijden voeren de boventoon in Willems werk. Om de treurige toestand pregnant aan te duiden gebruikt hij allerlei overdrachtelijke uitdrukkingen met *Eer* die ten onder heet te zijn gegaan: de tempel van *vrou Ere* is in verval, haar schip is weggevaren, de heren zijn de sleutel van *vrou Eren toren* kwijt, ze verliezen *der Eren naem*, de eer is uit *der heren hof* verdreven, *der Eren scilt* is *doerbouwen*, de heren verdwalen *vander rechter Eren pat*, etcetera.¹

In het voorbijgaan blijkt uit bovenstaande formules reeds waar zich volgens Hildegarsberch de brandhaard van het kwaad bevindt: bij de heren. Weliswaar spaart hij ook andere groepen niet; zo geeft hij bijvoorbeeld te kennen dat de sociale geldingsdrang van omhooggefallen boeren (hier smalend gebruikt voor burgers?) een maatschappelijk kwaad van de eerste orde is.² Doch zijn kritische uitspraken aan dergelijk adres staan in geen verhouding tot hetgeen Willem op de heren heeft aan te merken. Wie hij daarbij precies tot de *heren* rekent, laat hij (welbewust?) enigszins in het vage; bovendien is het ook de vraag of hij hiermee een vastomlijnde maatschappelijke categorie op het oog heeft. Wel kan uit de context van zijn talloze vermeldingen van *heren* worden afgeleid dat Hildegarsberch hier in de allereerste plaats wereldse gezagdragers bedoelt. Zijn *heren* zijn vooral de heren in de adellijke kringen, en daar van laag tot hoog, tot en met

de landsheer toe. Niet dat de naam van hertog Albrecht of van zijn opvolger Willem VI ook maar ergens in Willems gedichten valt; namen noemt hij namelijk nooit in zijn kritiek.³ Maar zijn onvermoeibaar klagen over de toestand aan de hoven kan niet anders dan ook zijn hoogste broodheren (be)treffen. Dit is en blijft toch een opmerkelijk feit. De sprookspreeker richt zijn maatschappijkritiek voornamelijk op de kringen waarvoor hij zelf om den brode optreedt! Zo gemakkelijk als wij mecenaat met lippendienst associëren, zo weinig blijkt dit voor Willem van Hildegaersberch op te gaan. Zijn publiek hoefde van hem geen vleitaal te verwachten; veeleer kritiek. Daarmee lijkt de teneur van Willems gedichten wel haaks te staan op de situatie waarin hij ze voordroeg; men vraagt zich onwillekeurig af of hij de feeststemming aan tafel niet dikwijls heeft bedorven. In elk geval voelde hij zich kennelijk allerminst verplicht om de feestvreugde koste wat kost te verhogen; veeleer voelde hij zich geroepen een bezorgde tegenstem te laten klinken.

Bij dit alles wist Hildegaersberch terdege waar hij het over had. Gedichten als *Vander rekeninghe* (LXXVI) over de procedures rond de financiële administratie, en *Hoe deerste partyen in Hollant quamen* (LXIII) over de oorsprong van de Hoekse en Kabeljauwse twisten, bewijzen dat Willem goed op de hoogte was van de praktijk ten hove. Bovendien was hij, zoals gezegd, in Den Haag een vaste gast; geen sprookspreeker komt zo vaak als hij in de grafelijkheidsrekeningen voor. En toch neemt Willem tegenover dit hofmilieu in zijn gedichten een uiterst gereserveerde houding aan. In een van zijn berijmde fabels trekt de hoofdfiguur zelfs de moraal '*Schuwet dat hoff, lieve vriende; Menghet u mitten heren niet*' (XVIII/ 48-49). Het gaat hier om een hond die ooit in de gunst geraakte van een goede hoveling, die *cokenmeester* was bij een vooraanstaand heer. De hond werd zelfs toegelaten in de keuken, waar andere honden zonder pardon werden weggejaagd. Maar toen een koksjongen eens een mooi stuk vlees liet slingeren en de hond *der honden aert* toonde door het weg te kapen, kreeg het dier stokslagen en werd het bijna aan het mes van de onderkok geregen. De hond wist te ontkomen, maar moest in het vervolg zonder zijn staart door het leven gaan. Mismoedig beklagt hij zich bij zijn hondvrienden, die hem vroeger plachten te benijden, en stelt hij vast dat vroeg of laat een ieder de gunst der heren met verlies bekoopt. Zó staat men aan het hof in aanzien, zó ligt men er weer uit; het is met heren nu eenmaal kwaad kersen eten.⁴

Maar het ligt niet enkel aan de heren dat het in hun hofmilieu niet pluis is. Net als in de zojuist besproken fabel draagt de heer misschien wel verantwoordelijkheid, maar geen directe schuld. De ware schuldigen zijn volgens Hildegaersberch bepaalde lieden om de heren heen, van wie het he-

vig te betreuren valt dat ze tegenwoordig aan het hof worden geduld, ja zelfs in aanzien staan. Voor zijn doen formuleert Hildegarsberch het vrij onomwonden in zijn al eerder geciteerde, belangwekkende gedicht *Vanden coninc van Poertegael* (VII/98-110):

Die heren sijn wel soe bedacht
Dat sy niet dan recht en mienen;
Mar hoer dienres, die hem dienen,
Die zuecken thonich uten braem.
[...]
Wye sy sijn dat sel ic helen;
Want ic seide in mijn beghin,
Woude ic dichten om ghewin,
Soe most ic lyden mitten brode;
Want die waerheit hoertmen node,
Dair die sculdighen sijn voir oghen,
Die mit ghewelt om tfordeel poghen.*

Deze verzen zijn weer typisch Willem. Omstandig legt hij uit dat hij als dichter op moet passen, maar intussen weet hij toch te ventileren dat de schuldigen zich in de zaal bevinden. De heren zijn het niet; die menen het immers *niet dan recht*. Hoofdschuldigen zijn veeleer hun dienaren, die van hun positie misbruik maken om zich aan de honing van het hof te goed te doen. Natuurlijk moet er rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat deze boze dienaars als het ware als bliksemafleiders fungeren voor de kritiek die Willem niet rechtstreeks op de heren af kon vuren. Ook is het thema van de onbetrouwbare dienaar zo oud en zo verbreid als de middeleeuwse hofliteratuur zelf, en zozeer door de traditie ingeslepen dat haast geen hoftekst daarzonder denkbaar is.⁵ Maar ook hier geldt dat conventioneel niet hetzelfde is als inhoudloos, en zeker niet in de vorm waarin Willem zijn kritiek tot uiting brengt. Voor hem vormt de kliek van kwade geesten rond de heren wel degelijk een doelwit van zijn hofkritiek. Voor dit addergebroed gebruikt Willem de benaming *schalken*; niet als eerste, laat staan als enige Middelnederlandse auteur, maar wel als de auteur die het als geen ander met hun rol te kwaad heeft.⁶ Spreken over de malaise aan het hof betekent voor Willem fulmineren tegen *schalken*.

*De heren hebben niets dan goede bedoelingen; maar hun dienaren zijn uitzuigers. Wie het zijn, verzwijg ik liever; want zoals ik in de aanhef zei: als ik wilde dichten om het geld, dan moest ik mijn mond richten naar mijn brood; want de waarheid hoort men ongaarne, waar de schuldigen aanwezig zijn, die bruut hun eigenbelang najagen.

In *Vanden droem* vertelt hij bijvoorbeeld op zijn karakteristieke, indirecte wijze hoe hij eens droomde dat hij de deugden Trouw en Gerechtigheid ontmoette, die zich in kommervolle toestand bevonden nu zij van het hof waren verbannen (xcvi/73-92):

‘Wy sijn gheboren van edelen gheslacht,
Onse ouders waren wel gheacht
Ende ghemint sonderlinghen
Beide van keyser ende coninghen,
Daer toe voer hertoghen ende graven.
Al schinen wy hier aldus bescaven,
Tcomt al buten onse scouden.
Doe wy te hove waren onthouden,
Doe stontet hof in groter eren,
Ende wye dat boesheit wilde leren,
Die en hadde te hove gheen bedrijf.
Wy letteden archeit ende kijff,
Die heren warens wel op yen;
Der schalken macht was also cleyn,
Datter nyemant of en hilt.
Men voerde doe der Eren schilt
Alle die werlt op ende neder;
Nu is die schalc ghecomen weder,
Ende heeft der Eren schilt doerhouwen:
Hier om soe sijn wy dus in rouwen.’*

De *schalken* zitten Willem uiterst hoog. In *Vander verrisenis* (LXIX) meent hij zelfs het paaswonder nog op dit thema te moeten betrekken: zoals de Heer de steen van Zijn graf wentelde om op te staan, zo zouden de heren de schalken van zich af moeten schudden! Blijkens de rekeningen is Hildegarsberch herhaaldelijk met Pasen voor de graaf en zijn gezelschap opgetreden; met een gedicht als dit gaf hij de paasviering wel een extra dimensie voor het hof. Een zuivering in deze kring acht Willem zeer gewenst. Maar of het ooit zal lukken de schalken van de hoven te verban-

*‘Wij zijn van edele afkomst; onze ouders werden hooggeacht door keizers, koningen, hertogen en graven. Dat wij er nu zo berooid uitzien, is buiten onze schuld. Toen wij ten hove verbleven, stond het hof in hoog aanzien, en wie kwaad in de zin had, had daar niets te zoeken. Wij beletten kwaad en twist, de heren waren eensgezind, de macht der schalken was miniem. Men droeg toen overal het schild van eer; maar nu is de schalk gekomen, en heeft het schild van eer doorkliefd; daarom is het met ons zo droevig gesteld.’

nen, vreest hij te moeten betwijfelen: niet voor niets vergelijkt hij ze in *Vanden meerblade* (xxxix) met de waterlelie, die hoe hard men haar ook naar de bodem trekt, toch steeds weer komt bovendrijven.

Dat het de schalken telkens lukt om heren te beïnvloeden, komt doordat ze zich bedienen van een allergevaarlijkst wapen: het woord. Zoals Willem het voorstelt, is hij zelf eigenlijk de enige die de heren nog de waarheid durft te zeggen; in het gewone leven zijn zij omringd door ver-raderlijke pluimstrijkers. Al vleiend en liegend hebben dezen zich bij de heren ingelikt, en de betrouwbare dienaren uit de gunst verdrongen.⁷ Daarbij hebben de schalken soms zelfs een plaats in 's heren raad weten te bemachtigen, en zich zo al niet de rol van officiële, dan toch die van officieuze adviseur toegeëigend. En *waer die schalken moghen raden, daer staet eer in crancken bladen* (viii/27-28). Ook is er een bijzondere connectie tussen de schalken en de rechtspraak. Als instelling acht Willem de rechtspraak bijzonder hoog; het is voor hem een hoeksteen van de samenleving.⁸ Maar helaas ziet hij zich ook hier genoodzaakt om verval te rap-porteren (lxii/65-69):

Die nu ter werlt rechters hieten,
Die worden Lucifers gheselle.
Wanneer dat sy hem recht vermeten
Doen sy onrecht, als ic u telle.

Dat recht in onrecht is verkeerd, is deels de schuld van advocaten, *tael-manne*, op wie de taalman Willem het allermint begrepen heeft,⁹ maar meer nog die van schalken, aan wie door heren gerechtelijke taken zijn uitbesteed. *Dat mindert zere der heren naem, Dat si den schalken trecht bevelen* (vii/102-103). En elders voegt de dichter heren en vrouwen toe (xxi/138-143):

Hebdi enen schalken knecht
Diet volc mit onrecht zeer bescheert,
Ende ghi dan mede der baten gheert
Ende laet hem daer om dienre bliven,
Tonrecht sal an u becliven;
Men macht op nyemant anders wisen.*

*Indien u een schalk als dienaar hebt, die het volk met onrecht kaalscheert, en u de mede-opbrengst begeert en hem daarom in dienst houdt, dan zal het onrecht u besmetten; een andere schuldige kan men niet aanwijzen.

Zo slaat het onrecht van de schalken uiteindelijk op de heren terug; zij dragen immers de zichtbare verantwoordelijkheid voor het deels onzichtbare onrecht dat in hun naam door ambtenaren wordt veroorzaakt.¹⁰ In een van zijn scherpste gedichten, *Dit is van beschermen* (x1) werkt Hildegarsberch een kernwoord uit bovenstaand citaat tot een woordspeling uit: door toedoen van de schalken is het *beschermen* dat de heren zouden moeten doen, de *m* van mededogen kwijtgeraakt en tot *bescheren*, plukken, geworden. Want plukken is het doel der schalken; gedreven door afgunst op andermans welvaren en behept met een pure neiging tot het kwaad, zijn ze uit op geld. Tot overmaat van ramp staan de schalken daarin niet alleen; geldzucht is de wortel van het kwaad dat Hildegarsberch aan alle kanten om zich heen ziet. Niet dat deze hofdichter uit principe anti-materialistisch is; dat zou in zijn professie ook bezwaarlijk gaan. Ofschoon Hildegarsberch zelden zal nalaten de vergankelijkheid van het aardse goed te onderstrepen, weet hij het zeker te waarden: *Doch en willic niemant raden datmen rijcheit sal versmaden diemen bruken mach mit recht*.¹¹ Maar het laatste vers is niet voor niets geschreven. Het komt er maar op aan hoe men rijkdom gebruikt, en wat dat betreft is geld een hoogst verraderlijke vriend, die de mens maar al te makkelijk het hoofd op hol brengt. Dat nu is wat Hildegarsberch alom ziet gebeuren: de gelddorst van de mensen is onverzadigbaar geworden, en vormt de oorzaak van heel veel maatschappelijk kwaad.¹² Ook in rechte speelt het geld zijn verderfelijke rol. Wie geld meebrengt, vindt vaak het vonnis aan zijn zijde, zoals Willem dwingend constateert: *Men siet trecht om ghelt vercopen* (xvii/19). Talloze malen komt Hildegarsberch in het geweer tegen de steekpenningen aan gerechtelijke ambtenaren, onder wie zich dan ook niet zelden schalken blijken te bevinden.¹³ Maar het is niet alleen voor de rechtbank dat het geld de deugd verkracht. Geld maakt overal macht, en brengt ook aan het hof succes: het geeft entree en aanzien. Met geld wordt men *der heren vrient* (Lxxiii/58), nu ook de heren zelf hebzuchtig zijn geworden, en hun arme volk zo kaalscheren dat het geen huid meer overhoudt om nieuwe wol te laten groeien.¹⁴ Nu de vriendschap van de heren voor goed geld te koop is, is trouw verre te zoeken en viert de hebzucht hoogtij: *Trouwe is uten lande ghevaren, Ghierichede heeft al tghewelt* (xvii/16-17).

In concreto is het iedereen dus om het geld te doen; in abstracto gaat het om het eigenbelang. Dat is het ultieme verwijt van Hildegarsberch aan de schalken, maar meer nog aan de heren, die toch beter zouden moeten weten én doen: dat ze hun persoonlijk profijt laten prevaleren boven het algemeen belang. In het maatschappijbeeld van deze hofdichter is, opmerkelijk genoeg voor iemand van zijn tijd, professie en publiek, het

landsbelang het hoogste goed. Privé-belangen acht hij ondergeschikt aan het *gemeyn oerbore*, het welvaren van het land (=Holland?) als geheel, dat boven alles baat heeft bij harmonie en rust.¹⁵ Maar juist die rust is naar Willems oordeel ver te zoeken. Hebzucht zaait immers tweedracht (LXXIII/97-101):

Aldus maect ghiericheit pertyen
Ende doet die werlt also castyen,
Dattet yammer is te schouwen:
Die een gaet den anderen blouwen
Doot off lam, dats openbaer.*

Even frequent als Hildegarsberchs tirades tegen de kwade schalken, zijn zijn dichterlijke klachten over de interne verdeeldheid van het land. Telkenmale poogt hij in zijn gedichten olie op de golven van de partijtwisten te werpen.¹⁶ De idealistische hofdichter stelt zich boven de partijen op, en propageert deugden als vriendschap en naastenliefde. Eendracht maakt immers macht, terwijl nu voor het omgekeerde moet worden gevreesd: dat het land aan twist ten onder gaat. In bewogen verzen doet hij soms een beroep op de heren hun vermaledijde ruzies bij te leggen (LXVI/166-169):

Ghi heren, nu trect voirwaert;
Seldi mit eren voeren tzaert,
Ghi moetet andersins verweren
Dan op malcander aldus te stryden.†

Ofschoon Hildegarsberch nergens in zijn werk de partijnamen gebruikt,¹⁷ is het nauwelijks voor twijfel vatbaar dat hij in passages als de bovenstaande doelt op de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Dat hij daarmee een echt probleem in het Holland van zijn dagen aansnijdt, is nog zacht uitgedrukt: de twisten waren zonder meer een ramp voor de voorspoed van het graafschap. Dit brengt ons als vanzelf tot de meer algemene vraag, in hoeverre Hildegarsberch het met zijn sombere schets van de maatschappelijke toestand bij het rechte eind heeft. Of is de kunstenaar toch bovenal een kankeraar?

*Zo zaait hebzucht tweedracht, en pijnigt het de wereld op jammerlijke wijze: de een gaat de ander dood of kreupel slaan, dat is maar al te zichtbaar.

†Gij heren, trekt ten strijde; (maar) als u het zwaard met ere wilt voeren, dan moet u het anders hanteren dan zo onderling te strijden.

Het eerste lijkt hier dichter bij de waarheid dan het laatste. Niet alleen wanneer hij over tweedracht klaagt, heeft Willem in feite groot gelijk. Zo kent hij evenmin ten onrechte aan het geld een kwade hoofdrol toe: naast ere- en familiekwesties hebben ook materiële tegenstellingen binnen de adel de Hollandse partijtwisten hevig aangewakkerd.¹⁸ In het algemeen is de opkomst van de geldeconomie trouwens een ontwikkeling met negatieve naast duidelijk positieve kanten. Naarmate de landsheerlijke financiën sterker van kapitaal afhankelijk werden (een proces dat al in de twaalfde eeuw was begonnen, maar in Holland pas in de loop van de veertiende eeuw daadwerkelijk doorzette) werd ook het vorstelijk beleid sterker door vermogenspolitiek bepaald. De geschiedenis van deze periode levert dan ook verschillende voorbeelden van lieden die, dank zij hun geld, entree verwierven aan het Hollandse hof: in de eerste helft van de veertiende eeuw Willem van Duvenvoorde, tegen het einde van die eeuw een man als Willem Eggert.¹⁹ Daarmee is nog niet gezegd dat de invloed van deze parvenu's altijd tegen het landsbelang indruiste (zoals wel Hildegarsberchs overtuiging lijkt te zijn) – maar dat er op zijn minst gevaar in school, is onmiskenbaar. Het geld heeft, niet alleen in Holland, de oude feodale machtsverhoudingen (primair gegrondvest op verschil in erfelijk landbezit) helpen ondermijnen. Voor stad en koopmansstand moge dat emancipatie hebben ingehouden; Hildegarsberch was nu eenmaal dichter aan het hof. Vanuit dat perspectief gezien heeft hij dus zeker geen ongelijk als hij aan het geld een destabiliserend effect toeschrijft voor de oude orde.²⁰ Bovendien houdt geld natuurlijk het gevaar in van corruptie, zoals ook Hildegarsberch maar al te goed lijkt te beseffen. Dat zulke corruptie in het Holland van zijn dagen een wijdverbreide misstand was, hoeven we niet alleen op Willems gezag aan te nemen. De rechterlijke macht bijvoorbeeld lijkt inderdaad een brandpunt van omkoperij te zijn geweest.²¹ Wel laat zich hier veel meer vermoeden dan bewijzen: het is nu eenmaal niet eenvoudig om zaken die eertijds het daglicht al niet konden velen via officiële stukken aan het licht te brengen. A fortiori geldt dit probleem voor de door Hildegarsberch zo gehate *schalken*: oorkonden en ambtelijke brieven zullen vanuit hun aard nu eenmaal zelden melding maken van informeel gekonkel. Maar ook in dit geval wijst Willems dichtwerk op de achterkant van wat men vaak vooruitgang noemt: hoe meer partijen bij het besluitvormingsproces betrokken zijn, hoe meer kans ook op inmenging van lieden met twijfelachtige bedoelingen.²²

Maar alvorens we de dichter Willem van Hildegarsberch nu tot feilloos waarnemer van de toestand in zijn wereld proclameren, moeten we niet vergeten dat hij ook fors kon overdrijven. Zo verkondigt hij veelvuldig dat vroeger alles beter was; *nu* is bij hem een negatief geladen woord.²³

Nog afgezien van de toch niet geheel irrelevante vraag hoe lang geleden Willem betere tijden situeert en hoe hij dit allemaal zo goed kon weten,²⁴ mag toch worden betwijfeld of het wel steeds de waarheid was. Voor de kunst bijvoorbeeld, en speciaal de dichtkunst waarop Hildegasberch het oog heeft als hij de artistieke malaise gispt,²⁵ kan zijn gelijk met recht worden betwijfeld. Willems overtuiging in dezen staat immers op gespannen voet met hetgeen in hoofdstuk I § 2 kon worden vastgesteld. Het was de Middelnederlandse dichtkunst aan het hof van Holland waarschijnlijk al in geen eeuw zo voor de wind gegaan als juist in Willems dagen; als deze dichter dan ook meent te kunnen constateren dat juist in vervlogen tijden de dichters aan de hoven welkom waren, dan lijkt daarbij een niet geringe subjectiviteit een rol te spelen. Overtuigen woog voor Willem zwaarder dan bewijzen, en het zou bepaald naïef zijn te denken dat Hildegasberch alleen chargeerde waar het strikt zijn eigenbelang betrof. Wel vaker zal voor hem het doel zijn middelen hebben geheiligd. Dat doel was er ten slotte naar: het herenpubliek te overtuigen van de noodzaak van morele en maatschappelijke hervorming, en dit niet via de weg van revolutie, maar van restauratie van de orde Gods.

4. DICHTER NAAST GOD

Als Willem over Gods meest eigene instelling op aarde spreekt, luidt zijn waarheid al niet anders dan die voor de wereld: ook de Kerk is in verval. Ook daar doet immers tweedracht haar verwoestende werk; Hildegasberch betreurt het schisma al evenzeer als de Hoekse en Kabeljauwse twisten.¹ Tot welke paus, zo vraagt hij bijna honend in *Vander wrake Gods* (xxxv), zou de koning van Turkije zich moeten wenden, in het gelukkige geval dat hij zich zou willen laten dopen? Maar ofschoon Willem, getuige zijn gedicht *Van ses articulen der werelt* (Lxx), van mening is dat op historische gronden de pauselijke stoel in Rome thuishoort, vermijdt hij zorgvuldig in het schisma kant te kiezen, en stelt hij zich ook in deze kwestie boven de partijen op. Het is dezelfde houding die hij tegenover de wereldse twisten aanneemt, zoals in Willems visie in het algemeen de problemen binnen kerk en wereld voor een groot deel identiek zijn. En ook al heeft Hildegasberch kwantitatief gesproken vele malen meer kritiek op wereldlijke heren dan op kerkelijke overheden (dit zal ongetwijfeld mede te maken hebben met zijn primair wereldse gehoor), kwalitatief bezien komt zijn kritiek op beiden goeddeels op hetzelfde neer. Niet zelden worden misstanden in kerk en wereld door Willem ook in één adem genoemd: *Hoveerde, werringhe [= tumult] ende strijt die rijst nu inder werlt wijt onder papen ende heren.*²

Wat misstanden betreft is het bij geestelijkheid en heren volgens Hildegaersberch dus dikwijls van hetzelfde laken een pak. Ook geestelijken zijn vaak stokdoof voor onrecht; alleen voor klinkende munt hebben ze een absoluut gehoor (XLVII/51-59):

Papen, clercken, al ghemien,
Hoe veel onrechts dat si sien,
Si worden doeff in hoer verstaen;
Mar alsmen siet die hant ontdaen
Om uut te tellen die florine,
Dan slachten si naden everswine,
Dat altoos scarper is int horen
Dan enich dier dat hevet oren
Off creatuer dat aerde voet.*

Doch wat Hildegaersberch geneigd is de geestelijkheid nog zwaarder aan te rekenen, is dat deze stand de pretentie heeft anderen de les te kunnen lezen; daarom zou men juist hier het goede voorbeeld mogen verwachten. Willem van Hildegaersberch wenst tenminste geen onderscheid te maken tussen hun woorden en hun werken (XCVII/120-125):³

Oec waen ic dat men hem beval
Dat sy gheestelijc souden leven
Opdat si exempel mochten gheven
Van hoerre woorden mitten wercken,
Om tghelove voort te stercken
Onder tfolc, cleynde groot.

Doch het tegendeel is het geval: de geestelijken leven zelf niet naar hun leer, zoals Hildegaersberch telkenmale klaagt. Het gedicht *Vander heiligher kercken* (LVIII) is als een aperçu van zijn kritiek op de geestelijkheid te beschouwen. Hier beschrijft Willem hoe de kerk als het ware wordt gewurgd door een strop die door de duivel uit zeven draden is gevlochten. De zeven draden corresponderen globaal met de zeven hoofdzonden, die ook bij de geestelijkheid welig tieren. Stuk voor stuk pakt Willem deze zeven draden op, te beginnen met de traditionele eerste zonde: de hovaardij (vs. 89-104):

*Priesters en andere geestelijken, hoeveel onrecht ze ook zien, ze zijn er doof voor; maar als iemand zijn hand opent om geld te tellen, dan lijken ze op het everzwijn, dat scherper hoort dan alle schepselen op aarde.

Deerste draet dat is Hoveerde,
 Die sinte Pieter niet en gaerde
 Die wijle hi was in sinen tyden.
 Nu willen si hoghe paerden ryden
 Opter heiligher kercken goet,
 Ende verteren der armer bloet
 Gulseliken sonder ontsien.
 Doe God selve den eersten stien
 An sinte Pieter hadde gheset,
 Hi was van hoveerde ombesmet,
 Hine gheerde pellen nocte bont.
 Nu versamen si menich pont
 Die ghierighe vander heiligher kercken,
 Om hoor hoveerde mede te stercken;
 Want sonder rijcheit, mit armoede
 Stonde hoveerde in crancker hoede.*

Op vergelijkbare wijze behandelt Willem vervolgens ook de andere draden: de onderlinge nijd binnen de geestelijkheid, hun hebzucht, hun simonie, hun *onghenade*, hun onkuisheid, en tenslotte (maar niet ten geringste) hun gulzigheid en traagheid. En toch gaat het gedicht blijkens de titel over de *heilighe kerk*? Hildegasberch ziet hier weliswaar een paradox, maar geen echte tegenspraak. Want hoe verdorven de geestelijkheid ook moge zijn, het ambt als zodanig is door God geheiligd, mét de leer die het te bewaken heeft. Ook al komt – zo luidt Willems vergelijking – het zaad der lering dan uit een kapotte korf, het zou jammer zijn als het daarom geen vrucht zou kunnen dragen. In de openingsverzen van het gedicht zegt hij duidelijk waar het volgens hem op staat (LVIII/1-17):

Ic wil altoes prisen ende loven
 Ende in mijn ghedochte setten boven
 Der heiligher kercken fundament.
 Want God, die alle dinc bekennt,
 Fondeerde selve die heilighe kercke
 Entaer toe priesteren ende clercke,

*De eerste draad is hovaardij, waar sint Petrus niet naar taalde. Tegenwoordig willen ze hoog te paard zitten op het bezit der Heilige Kerk, en potverteren van wat de armen bloedig hebben opgebracht. Toen God zelf de eerste steen (voor Zijn kerk) bij Petrus had gelegd, was deze vrij van hovaardij; hij wilde geen bont of kostbare mantel. Nu verzamelen hebzuchtige geestelijken schatten om hun hoogmoed te versterken; want zonder rijkdom zou het hoogmoed slecht vergaan.

Die die kercke regieren souden,
 Om onse ghelove daer by te houden.
 Die heilige kercke is onse moeder
 Ende si is spiegel ende roeder;
 Onse ghelove staet daer mede.
 Onse sacrament ende kerstenhede
 Moeten wy ter heiligher kercken halen,
 Alsmen tghelach sal betalen.
 Die heilige kerck dats onse begheren;
 Nu macht elken mensche deren
 Dat sy dus verre in dwale is comen.*

Willems kritiek richt zich dus uitdrukkelijk niet op de theorie van de van God gegeven instellingen, maar op de praktijk van het menselijk falen daarbinnen. Juist wegens de lakse wijze waarop de mensen tegenwoordig deze instellingen beheren, vreest Hildegarsberch voor het oordeel Gods. De kans dat Hij ten tweeden male 's mensen schuld op zich zal nemen, kan gevoeglijk worden uitgesloten, zoals Willem in bijna boekhoudkundige bewoordingen duidelijk maakt (LXX/II4-II9):

God en wils niet meer besueren
 Want hi heeft eenwarff al betaelt
 Wat hier voermaels was verdwaelt,
 Daermen hem schulde in mochte manen.
 Soe wye nu treden buten banen,
 Die motent selve al becopen.†

Nu de mens ook na de komst van Gods zoon op aarde zo traag van geloof is geworden, meent Hildegarsberch te moeten vrezen voor de Jongste Dag (LXX/68-74):

*Ik zal het fundament van de heilige kerk altijd loven en in mijn gedachten bovenaan stellen; want God maakte zelf dat fundament, en bovendien de geestelijke stand die de kerk te besturen kreeg, om ons geloof te sterken. De heilige kerk is voor ons moeder, voorbeeld en roer; ons geloof berust erop. Sacrament en vroomheid moeten wij in de kerk verwerven, wil men de (laatste) rekening kunnen betalen. De heilige kerk is ons innig dierbaar; daarom moet het iedereen pijn doen, dat zij nu zo is verdwaald.

†God zal de schuld niet ten tweeden male op zich nemen, nadat Hij er al eens voor is opgedraaid; wie nu over de schreef gaat, zal het zelf moeten bekopen.

Nu heb ic sint ter werlt vernomen,
 Dat onse ghelove wert soe traghe,
 Ic ducht het naect den doomsdaghe;
 Want wy vergheten althant
 Die leer die ons Christus selve ontbant,
 Want minne, rust ende caritate
 Die sijn verdreven hoerre strate.

Maar meer nog dan de totale Apocalyps, houdt de individuele dood de dichter bezig. Willems werk is doortrokken van een vrij manifeste doodsgedachte, waarbij met name opvalt hoezeer hij de nadruk legt op het plotselinge, onverhoedse van de dood.⁴ *Memento mori!* Met zijn aandacht voor dit thema vertoont Hildegasberch de gebruikelijke laat-middeleeuwse fixatie op de doodsproblematiek; meer concreet is het bepaald verleidelijk hier enig verband te zien met de pest, waarvan inmiddels wel vaststaat dat zij ook in Holland moet hebben huisgehouden, juist in de tijd dat Hildegasberch leefde.⁵ Maar Willems werk heeft weliswaar dikwijls de dood als thema, doch is weinig expliciet aangaande doodsoorzaken. Typerend is in dit opzicht het gedicht *Vanden ghesellen die ommeseylden* (xxxviii), dat een (waar gebeurde, en geruchtmakende?) zeiltocht beschrijft van *vijf ghesellen roeckelose* vanuit Arnemuiden naar de kust van Holland. De wind leek gunstig, evenals het weer; doch toen dit omsloeg leed hun kleine vaartuig schipbreuk: *Doe ghinghen sy hem vanden swete spoelen, al wast qualick hoer begheren* (vs. 66-67). De termen waarin Hildegasberch deze kleine zeemansgeschiedenis berijmt, verraadt de kennis van het zeilwezen die van een geboren Hollander verwacht mag worden, en zijn gehoor zal het scheepvaartgedicht zeker hebben weten te waarderen. Maar zoals steeds is het Willem in laatste instantie niet om het verhaal, maar om de moraal te doen. In de slotverzen trekt hij een parallel tussen het onberekenbare zeilweer en de even onvoorspelbare dood (vs. 90-102):

Al sijn wy op dit leven coen,
 Alsoe cort macht ommeslaen
 Onse bootkijn, als dat heeft ghedaen
 Daer die ghesellen in misvoeren.
 Laet u reden alsoe beroeren,
 Dat ghi rechte mate kent
 Wanneer u God die doot toesent,
 Dat ghi tevoren sijt bereyt:
 Want nyemant tijt noch stont en weyt,

Hoe off waert hem sel gheschien.
Dus ist een wiselijc voersien
Die in weldoen ende in doghen
Tewighe leven heeft voir oghen.*

Het in meer dan één opzicht hoge woord is eruit. Wie de hemel wil bereiken, moet daar hier op aarde naar leven. Dat dit zijns inziens veel te weinig gebeurt, getuigt Hildegarsberch in vrijwel elk gedicht. Zijn geïmpliceerd publiek bestaat uit zondaars. Maar die impliciete zondaar is er niet alleen om te kritiseren, maar uiteindelijk vooral om te bekeren. Ook in dit opzicht – dus los van elke reële band met feitelijke pestplagen – komt het thema van de dood Hildegarsberch goed van pas. Het versterkt immers de agogische kracht van zijn betoog. Juist de onverhoedse dood is een sterk argument ten gunste van een prompte inkeer: aangezien men elk moment door de dood kan worden overvallen, is het zaak dat men zich terstond bekeert. In sommige gedichten spoort Hildegarsberch zijn publiek met zoveel woorden aan zich al tijdens de middag van het leven – de doorsnee-leeftijd van zijn gehoor! – voor te bereiden op de dood, en zich van de zonde af te wenden.⁶

De zondaar bekeert zich derhalve nooit te vroeg, maar ook nooit te laat. Gods genade is immers grenzeloos. Het is aan de individuele mens zich voor deze genade open te stellen, al wil de dichter van de waarheid hierbij graag een steuntje in de rug verschaffen. Maar meer nog dan voor dichters zijn hier voor priesters taken weggelegd; en hoeveel bezwaren Willem ook tegen de geestelijkheid mag hebben, hij schat hun importantie uiterst hoog. *Elcman volghe sijns priesters woorde*, vermaant hij in *Vander heiligher kercken* zijn gehoor (LVIII/230), en na het voorafgaande zal het weinig verbazing wekken dat hij onder de sacramenten vooral de biecht keer op keer in de hoogte steekt.⁷ Maar geen priester en geen dichter kunnen de zondaar tot bekering dwingen. Het ware berouw begint bij ieders eigen geweten (LXXVI/273-279):

Hier om sel een yghelijc,
Die wyle hi is in aertrijc,
Sijn consciencie al te gronde

*Hoezeer wij ook op het leven vertrouwen, ons bootje kan net zo snel omslaan als dat van de gezellen dat schipbreuk leed. Houdt het roer der rede recht, zodat u goed op koers ligt als God de dood op u af zendt; want niemand weet daarvan tijd, plaats of toedracht. Daarom getuigt het van een wijze stuurmansblik om met weldoen en in deugd steeds het eeuwige leven voor ogen te houden.

Graven doer om elke sonde
Die der zielen moghen schaden,
Entaer of mitten priester raden
Dat hi sijn rekeninghe hoert.

De dichter kan raden, de priester luisteren en leiden, maar uiteindelijk is het toch de zondaar zelf die vanuit zijn vrije wil moet kiezen voor het rechte pad der deugd, en de brede weg der zonde moet verlaten. Krachtens zijn vrije wil heeft de mens heil en verdoemenis uiteindelijk in eigen hand. Hildegasberch legt op deze individuele verantwoordelijkheid van de gelovige herhaaldelijk de nadruk.⁸ *Soe betert U, sidi misdadich* houdt hij zijn gehoor met nadruk voor (LV1/247), en wie Willem ook maar enigszins begreep, mocht zich wel drie keer bedenken alvorens hij zich hier gemakshalve tot de vrijgestelde schuldelozen rekende. Met zijn herhaald appel aan het geweten past Hildegasberch in de laat-middeleeuwse ontwikkeling naar een meer persoonlijke geloofshouding, die een zware wijsel trekt op de eigen verantwoordelijkheid van de individuele gelovige.⁹ Hij doet dit als hij zonden laakt – wat wel zijn sterkste zijde is – maar tevens als hij, positief gestemd, wegen deugdwaarts wijst. Bij het wijzen van het pad der deugd lijkt Hildegasberch haast meer nog dan bij het gispn van de zonde gericht op *heren*. Het zal nauwelijks nog verbazen: heren vormden nu eenmaal de harde kern van Willems publiek. Maar naast een praktisch motief heeft Willem ook een theoretisch argument om zijn adviezen juist aan het adres van heren te richten. Hun voorbeeld doet het volk immers onvermijdelijk volgen – thans helaas ten kwade, maar na hun inkeer ongetwijfeld ook ten goede (xxx1/83-86):

Wouden priesters ende heren
Hem selven eerst ter doghet keren,
Tghemene volck soude hem schamen,
Dat si niet ter doecht en quamen.

Hildegasberch wil de wereld verbeteren, en begint daartoe uit overtuiging bovenaan. Zijn hervormingsarbeid is 'top down' gericht, hetgeen typerend is voor zijn – in zijn tijd en milieu vrijwel vanzelfsprekend – hiërarchisch maatschappijbeeld, waarin standsverschil door God gewild is en sociale dynamiek al gauw als ordeverstoring wordt gezien. Maar bij alle vanzelfsprekendheid van standsverschil geldt ook *noblesse oblige*: de heren hebben minstens zoveel plichten als ze rechten hebben. Het gedicht *Van dominus* (xxx111) kan model staan voor Willems visie op de plichten van de heer. Hier schetst hij het portret van de ideale vorst via een uitge-

werkte moralisatie op de zeven letters van het Latijnse woord voor heer: *dominus*. Dank zij *clercken, diet mi duutschen voert* (vs. 17) is de niet-latijnist Hildegarsberch aan de weet gekomen dat de letters waaruit *dominus* is opgebouwd elk voor zich weer de beginletter zijn van een vorstendeugd: *discretio, obedientia, misericordia, iustitia, nobilitas, veritas* en *sapientia*. Te zamen vormen deze zeven deugden het profiel van de volmaakte vorst, zoals dat nog eens in de corresponderende Middelnederlandse termen wordt samengevat aan het slot van het gedicht (vs. III-130):

Selmen yemant noemen here,
Dese seven letteren min noch mere
Moet hi hebben al volcomen,
Diemen te rechte heer sal noemen.
Bescheydenheyt, dats sijn beghin;
Ghehoersaemicheit die brinct hem in
Dat hi by wisen rade leeft
Ende sinen wille daer toe gheeft,
Dat *Ontfarmicheit* gheschiet
Over al sijn arme diet,
Die ghenade an hem begheren.
Trecht en machmen niet ontberen,
Die doet alle dinck bescheiden,
Al en dars die quade niet verbeiden.
Een heer sal sijn *Edelheit* toenen,
Den quaden castyen, den goeden lonen,
Warachtich wesen ende *Wijs*.
Men mach mit rechte gheven prijs
Enen heer die desen naem
In eren hout ende sonder blaem.*

Een vorst is in de voorstelling van Hildegarsberch niet in de eerste plaats een veldheer of een autocraat. Natuurlijk is hij sterk: de dreiging van zijn harde hand schrikt in binnen- en buitenland eventuele usurpatoren af.

*Om iemand waarlijk heer te kunnen noemen, moet hij deze zeven letters alle in zich verenigen. Om te beginnen onderscheidingsvermogen; verder gehoorzaamheid, die hem ertoe brengt te leven volgens wijze raad en ernaar te streven dat barmhartig wordt beschikt over onderdanen die zijn erbarmen inroepen. Rechtvaardigheid, die over alles correct helpt beschikken, mag niet ontbreken, ook al durft de boosdoener daar niet op rekenen [?]. Een heer moet ook zijn adeldom tonen, kwaad straffen, goed belonen, waarheidlievend zijn en wijs. Men mag met recht de heer prijzen die de naam van deze zeven letters zonder blaam hoog houdt.

Maar meer nog dan krachtig, moet de goede vorst wijs en rechtvaardig zijn, en de regent van een ordelievend bestuur. En als hij dan nog hoogstpersoonlijk het individuele voorbeeld van een deugdzaam leven geeft, worden Gods bedoelingen, voor zover op aarde mogelijk, verwerkelijkt en treedt de harmonische rust in die Willems maatschappelijke ideaal is: *Hi is wijs die ruste mint, Want God is rust, diet wel versint* (LXXXII/47-48).¹⁰

Hildegasberch voelt zich dichter naast God. Hij kent Gods orde, en houdt die aan de heren voor. In feite werpt hij zich op als een soort van medium tussen zijn hemelse en zijn aardse opdrachtgever. Het is een taakopvatting die men eerder van een priester zou verwachten dan van iemand die eerst en vooral als *dichter* optreedt. Maar in Willems literatuuropvatting liggen dichten en preken soms uiterst dicht bijeen. Zo duidt hij zijn eigen werk soms aan als *dicht* én als *sermoen*,¹¹ en zou men dit laatste nog als een figuurlijke uitdrukking kunnen beschouwen, feit is dat veel van Willems gedichten tenderen naar berijmde preken, vooral wanneer zij bijbelse stof tot uitgangspunt hebben.¹² Wel het duidelijkste voorbeeld is in dit verband het al eerder geciteerde *Vanden doemsdaghe ende van sterven* (xxi), dat in zijn proloog de dichterlijke verwerking van Gods woord thematiseert, om over te gaan op het anekdotische verhaal van een ontmoeting in een kerk tussen een *leek dichter* (zeg: Hildegasberch zelf) en een *clerk*. Hun gesprek komt op de kunst – *Sy en hadden anders niet te doen, dan si van dichten ende van const spraken* (vs. 30-32) – en de klerk verklaart de lekedichter de betekenis van drie Latijnse verzen die men pleegt te zingen in de uitvaartmis van hoge heren. In het vervolg van het gedicht geeft Willem de uitleg van de klerk aan zijn gehoor door, waarbij zijn toon allengs retorischer wordt. Het sterkst wordt de preektoon aan het slot van het gedicht, waar de voordracht overgaat in een berijmd gebed (*Soe bidden wy den hoochsten Heer...*), waarvan het slotakkoord in de directe rede is gesteld en afsluit met een roep om amen (vs. 340-350):

Ay Heer! nu helpt ons daer verwerven
Doer dijn grote ontfarmherticheit,
Inden daghe als is voerseit,
Dat ghi die quade sult berechten,
Ende onghelijck ghelijcke slechten,
Ende hemel ende aerde sult beroeren,
Soe wilt ons, Heer, dan mede voeren
In u hemelrijc hierboven,
Daer die enghelen Gode loven

Ewelijc ende sonder ghetal;
Nu spreect Amen over al.*

Hier krijgt de dichterlijke voordracht het karakter van gebedsdienst.¹³ Eigent Hildegarsberch zich hier geen priesterlijke taken toe? Hij lijkt zich op dit punt zeker in acht te willen nemen, getuige ook de reeds besproken apologetische toon waarop hij, juist in zijn meer prekerige gedichten, zijn delicate relatie met de *clerken* aanroert. Maar anderzijds voelt Hildegarsberch zich nagenoeg verplicht en in elk geval geroepen, om als het ware voor de geestelijkheid in te vallen, nu deze stand zijn plicht zo zeer verzaakt. Net als de raadlieden, zouden de priesters moeten *segghen beren twaer* (LXX/211), maar waar zij thans zo duidelijk te kort schieten,¹⁴ springt de dichter in. Bij Hildegarsberch gaat dit zover dat hij als het ware medepatent op de waarheid Gods durft claimen, en zijn publiek bij goed verstaan van zijn dringende adviezen niet minder dan de hemel durft beloven: *Dit raet u Willem, sonder sparen, van Hildegarsberch – wildijt versinnen, soe moechdi hemelrijc ghewinnen* (LXIII/168-170). Hildegarsberch lijkt niet de enige lekedichter te zijn geweest die met zijn werk een vorm van belering beoogde die ook door de geestelijkheid werd nagestreefd. Met name voor bepaalde auteurs uit het genre van de Duitse sproken (Der Teichner, Heinrich von Mügeln) is wel gewezen op hun betekenis voor de 'Laienmissionierung', dat wil zeggen de vrome prediking voor een gehoor van (meestal hooggeplaatste) leken.¹⁵ De band met bedelorden die hierbij dikwijls wordt gelegd, laat zich gemakkelijker veronderstellen dan bewijzen, en moet zeker niet te strak worden aangehaald. Maar ontegenzeggelijk komen deze dichters met hun geëngageerd pleidooi voor ethisch reveil onder de leken dicht bij de bedelorden in de buurt, en kan men zich voorstellen dat laatstgenoemden de dichters soms als concurrenten van hun zendingsarbeid zagen, doch ook wel eens als bondgenoten in de strijd voor morele herbewapening.

Met dit alles tekent zich nog lang geen coherent patroon af, maar wel een boeiend spoor. Het voert ons in heel andere richting dan waar we met Hildegarsberch vertrokken. Aan het slot van het vorige hoofdstuk werd hij geïntroduceerd als de voornaamste literaire kleinkunstenaar aan het Haagse hof; zo langzamerhand stellen wij hem ons daar gemakkelijker op de kansel voor dan aan tafel. Maar laten we oppassen niet van het vorige

*O Heer, help ons daar te verwerven door Uw grote genade, op de voorspelde dag dat U de kwade mensen berecht en ongelijkheid zult vereffenen en hemel en aarde zult bewegen, dat U ons, Heer, mede voert naar Uw hoge hemelrijk, waar de engelen, eeuwig en talloos, Gods lof zingen; zeg nu allen amen.

simplisme in het volgende te vervallen. De literatuur zoals Willem van Hildegarsberch die bracht, bewoog zich op een voor hedendaagse begrippen moeilijk te lokaliseren kruispunt tussen dichtkunst, prediking, vermaning en verstrooiing. Als we afgaan op de teksten zoals ze ons van Hildegarsberch zijn overgeleverd, dan domineert daarin de zedenprekerij op een wijze die Willem voor de moderne smaak het predikaat van dichter doet verliezen. Maar in zijn eigen tijd en kring droeg hij dat predikaat wel degelijk, en met ere. Hij was de aangewezen dichter om bij de maaltijd in de grote zaal het grafelijk gezelschap met een voordracht te vermaken. Wat het laatste aspect betreft is het eeuwig zonde dat we zo weinig kunnen achterhalen omtrent de reële opvoeringspraktijk van Hildegarsberchs gedichten. Zouden we van zijn optreden getuige kunnen zijn, en zou daarbij bijvoorbeeld blijken dat hij een ruim gebruik maakte van requisieten, stemeffecten, improvisatie en muziek – hetgeen allerminst valt uit te sluiten – dan zouden gedichten die nu onvermijdelijk saai ogen nog wel eens verrassend levendig kunnen blijken.

En bovendien: al was Willem van Hildegarsberch aan het hof dan waarschijnlijk meer ernstig tafelredenaar dan feestnummer, zijn ene optreden hoeft het andere niet te zijn geweest. Het laat zich bijvoorbeeld heel goed denken dat hij op de hoogtijdagen waarop hij blijkens de rekeningen (vooral in de latere jaren van zijn carrière?) veelvuldig optrad, meer stemmige gedichten zal hebben voorgedragen dan bij andere gelegenheden aan hetzelfde hof. Er is van alles in Willems werk dat compensatie biedt: het duidelijkste voorbeeld vormen hier wel zijn beide boerden, waarin priesters verschijnen in hun stereotiepe, schijnheilige rol. Het ene gedicht (LXXXV) handelt over een biechtvader die een beeldschone parochiane zwanger maakt, en om zich van de roddels over zijn wangedrag te disculperen een pact met de duivel sluit, die hem van zijn mannelijk gestel ontdoet. Als de priester op het hoogtepunt van zijn preek over het toepasselijke thema van de kwaadsprekerij, zijn pij omhoog tilt om de parochie te bewijzen dat hij onmogelijk kan hebben gedaan wat men hem aantijgt, ziet de duivel zijn kans schoon (vs. 171-178):

Doe hijt den luden toghen soude,
 Doe sette hi hem an sijn evenoude
 Weder op die selve stede,
 Stiver ende harder mede
 Dant ye wert tot sinen daghen.
 Men sacht streven ende raghen,
 Eer hijt voelde of vernam
 Hoe sijn ghestelle wederquam.*

Een gedicht als dit volstaat om ons te realiseren dat er tijdens Willems optreden aan het Haagse hof heus niet altijd vrome stilte in de grote zaal zal hebben geheerst. Het andere boerde-achtige gedicht begint aanvankelijk als een echte Hildegarsberch (xxvi/1-10):

Eens omt jaer soe comt een tijt,
Dat over al die werlt wijt
Elck mensche gaern te biechte gaet,
Al dairmen kersten ghelove ontfaet,
Van sonden die hi heeft ghedaen,
Ende neemt penitencie weder aen,
Als hem die priester raedt te doen.
Hierom soe prisc dit sysoen,
Want men peynst dan om die sonden
Meer dan anders tenighen stonden.

Maar weldra neemt de sproke een voor Willem minder gebruikelijke wending. Als hoofdpersoon van zijn verhaal voert hij een notoire schavuit ten tonele, die de pastoor bij zijn jaarlijkse biecht deelgenoot maakt van zijn voornemen, een prachtige ham te zullen stelen; als de pastoor belooft hem hiervoor later absolutie te verlenen, zal de knaap zijn herder met de halve buit bedenken. Natuurlijk hapt de priester toe: *Tis een deel der papen zeede, Datsi hem gaerne laten myeden* [=omkopen]. De nacht daarop steelt de knaap een fraaie ham – uit de voorraad van mijnheer pastoor. Als deze de helft in handen krijgt, is hij aanvankelijk de koning te rijk; tót hij de nieuwe delicatesses meetroot naar zijn voorraadzolder... Uit angst voor de publieke bekendmaking van zijn wangedrag, ziet de pastoor zich bovendien genoopt zijn eigen dief de absolutie na te geven. In de moraal van dit verhaal herkennen we de ons inmiddels vertrouwde Hildegarsberch weer (vs. 226-229):

Ic woud mense alle dus verdoerde,
Waer si quamen tenighen steden,
Die om miede loesheit deden;
Die menighe souts hem dan wel hoeden!†

*Toen hij het de mensen wilde tonen, plaatste de duivel zijn oude lid weer op dezelfde plek, nog stijver en harder dan het ooit was geweest. Men zag hoe het zich oprichtte en vooruitstak, nog voor hij doorhad dat zijn gestel terug was.

†Ik zou willen dat men iedereen zo te pakken nam die uit hebzucht kwaad deed; de meesten zouden het dan wel laten!

En ook waar er niet direct te lachen viel, wist Willem het hofpubliek terdege te vermaken. Met alle nadruk die in het voorafgaande is gelegd op de inhoud van zijn lering, zou men haast vergeten dat hij uitdrukkelijk ook esthetische bedoelingen had. Niet voor niets spreekt de rekening van 1409 van de vele *scoonre* sproken in het door Willem VI aangekochte Hildegasberch-handschrift. Met schoonheid kan hier zeker worden bedoeld op de rijkdom van Willems literaire lessen, maar ook (ongeveer zoals tegenwoordig in 'een mooie preek'?) op de wijze waarop deze lessen werden verwoord. Wat dat betreft, streefde Willem onmiskenbaar een bekoorlijke vormgeving na: niet alleen door middel van gestileerde versbouw en een bloemrijke (vaak verre van eenvoudige)¹⁶ stijl, maar vooral ook door steeds de kaders te variëren waarin zijn lessen werden aangeboden. Zoals hij zelf bij herhaling uitspreekt, lijkt het verwende hofpubliek ook in de dichtkunst te hebben uitgezien naar *iet nieuws* op zijn tijd.¹⁷ Te oordelen naar de van Willem bewaarde gedichten moet die nieuwwaarde dan eerder in de verpakking hebben gescholen dan in de inhoud, want wat dat laatste betreft kan Hildegasberch zich eindeloos herhalen. Maar steeds verrassend kon de presentatie zijn: nu eens in gepaarde versvorm, dan weer strofisch, nu eens door middel van een allegorie, dan weer in een fabel, of op basis van een uitgewerkte woordspeling of een vernuftige symbolische explicatie.

Er viel, kortom, voldoende te genieten als Hildegasberch aan de tafel van de graaf verscheen; genoeg waar men iets van meenam. Hijzelf wilde niet anders:¹⁸

Een dichter die te dichten pliet,
Die pijnt hem gaerne te vinden yet
Dat den luden inden oren
Wat ghenoechte brenct te voren,
Ende int verstaen oeck wijsheit mede.

En voor het geval in het optreden van Hildegasberch de wijsheid wat te zeer de boventoon ging voeren en het genoeg er voor het tafelend gehoor bij in dreigde te schieten, waren er voldoende andere woordartiesten die Willems zware kost met lichter verteerbare konden variëren. Alleen – het is inmiddels een bekend probleem – de woorden van zulke amuseurs werden nog minder gauw dan die van de meester onder de sprooksprekers geboekstaafd voor het nageslacht. Als we niettemin willen pogen ons in het volgende hoofdstuk een voorstelling te maken van de inhoud van hun poëzie, zullen we ons moeten behelpen met enkele fragmenten en een hulpconstructie.

III. *Het Haags liederenhandschrift*

I. HET LIEFDESLIED

In zijn gedicht *Vanden ouden ende vanden jonghen* (XXXII) verhaalt Willem van Hildegarsberch over zijn (fictieve?) ontmoeting met een hoofs gezelschap, dat eens op een vroege zomermorgen *om hoer ghenoechte* was uitgereden in de vrije natuur, *spelen in der merghen stont*:

Sy brochten voer hem uutghelesen
Sanghers ende menestreel,
Die wel behoirden thoren speel;
Want sy alle vrolic waren.
Dat zoete gheluyt van horen snaren,
Die zanck die si mit kelen songhen,
Die dede den ouden mitten jonghen
Volghen mede in dat forest.*

Een liefvallige jonkvrouw uit het gezelschap klampt onze dichter aan, en doet hem de *materie* voor een nieuwe sproke aan de hand: de waarheid over jong en oud. In wat volgt geeft Willem deze waarheid in berijmde vorm ten beste, in zijn inmiddels bekende stijl. Om Willems waarheid is het ons nu echter niet langer te doen. In dit hoofdstuk gaat het om de vraag, wat lieden als de bovenvermelde *sanghers ende menestreel* eigenlijk ten gehore brachten. Hoe klonk het *zoete gheluyt van horen snaren*, en vooral: wat was de *zanck die si mit kelen songhen*?

De liedcultuur aan het Hollands-Beierse hof is naar aard en omvang veel moeilijker te beoordelen dan de dichtkunst in de stijl van Hildegarsberch. In het laatste geval maakten de reputatie van de auteur en de ernst van zijn werk de optekening van meer dan honderd gedichten opportuun; Willems waarheid had kennelijk niet alleen in zijn eigen ogen een zekere

*Voor hen uit reed een keur aan zangers en minstrels, die daar zeker op hun plaats waren, want ze waren allen vrolijk. Het zoete geluid van hun snarenspeel en de zang die uit hun kelen klonk, deed jong en oud volgen, het bos in.

eeuwigheidswaarde. Maar wie had er aan het Hollandse hof behoefte aan om liedjes op te schrijven? Dit soort literatuur had de status van een luchtig niemendalletje, dat voor het publiek de notering op kostbaar perkament niet waard was. En zag het publiek hiertoe al weinig reden, hetzelfde gold voor de auteurs van deze liederen: een beetje vakman droeg zijn repertoire mee in het hoofd. Zo bezien is het niet zozeer verwonderlijk dat van de Hollands-Beierse liedcultuur zoveel verdwenen is, als wel dat er uit Holland toch nog hoofse liederen tot ons zijn gekomen.¹ In de Leidse universiteitsbibliotheek worden zes deerlijk verminkte bladen perkament bewaard, die de even unieke als gehavende resten zijn van een *chansonnier*, een liedboek in Frans-hoofse stijl dus, dat kort na 1400 in de regio Holland-Utrecht moet zijn opgetekend.² De bladen bevatten vierentwintig (deels zwaar gehavende) liederen, compleet met hun muzieknotatie. Bij vijf liederen staat de naam genoteerd van, naar we mogen aannemen, de componist: éénmaal *Hugo Boy monachus*, een monnik dus, en vier keer *Martinus Fabri*. De achternaam van Hugo Boy wijst mogelijk op familiebanden met de regio Dordrecht, terwijl we Boy's kunstbroeder Martinus Fabri zelfs in hoogsteigen persoon kunnen lokaliseren: hij komt in de grafelijkheidsrekeningen voor als lid van hertog Albrechts hofkapel! In 1395 krijgt deze uit Brabant afkomstige *magister Martinus Fabri* (na een proefperiode) samen met twee vakbroeders namelijk een dienstverband als beroepszanger in Haagse hofdienst. Alles bijeengenomen maken deze gegevens de onooglijke Leidse fragmenten tot een kapitaal bezit. We hebben hier te doen met de oudst bekende liederen-met-muzieknotatie uit de Noordelijke Nederlanden, bovendien met de eerste bij naam bekende Hollandse componisten, én met de enig overgebleven getuigenissen van de liedcultuur aan het Hollands-Beierse gravenhof.

Het beeld dat de vier liederen van Fabri van deze liedcultuur laten doorschemeren, convergeert met het portret dat in ons eerste hoofdstuk werd geschetst. Bij al hun schamelheid bevestigen de liederen dat het Haagse hof van hertog Albrecht en de zijnen cultureel gesproken allerminst ten achter stond, doch veeleer in de pas liep met de internationale hofcultuur van zijn dagen. Op muzikaal gebied verraden Fabri's composities de invloed van de moderne *ars nova*, de ritmisch gecompliceerde meerstemmige liedstijl die kennelijk al snel vanuit Frankrijk naar Den Haag was komen overwaaien. Internationaal is ook het tekstkleed van de liederen. Net als zijn Haagse hofpubliek was Fabri polyglot; twee van zijn liederen hebben een Franse tekst, twee een Middelnederlandse. Wat ook per lied de keuze voor de ene of de andere literatuurtaal moge hebben bepaald, de thematiek zal het niet zijn geweest. Deze is immers in alle vier gevallen dezelfde: de liefde namelijk, en wel in die bijzondere verschijningsvorm

die rond 1400 al twee eeuwen aan de hoven van Europa toonaangevend was, en die wij gewoon zijn hoofse liefde te noemen.

N'ay je cause d'estre liés et joyeux,
de bien tenir et loyalement amer
celle pour qui je me tiens amoureux
et me tenray jusques au definer?
Parle qui voelt, malgré tout mal parler
je l'ameray, car c'est la souverayne,
qui de mon cuer est vraye castelaine.*

Deze eerste strofe van Fabri's eerste lied (L6) geeft de toon van zijn kleine oeuvre al onmiskenbaar aan. Aan het woord is steeds een minnaar, die in hooggestemde bewoordingen zijn liefde voor een aanzienlijke dame uitzingt. Hij heeft het met zijn emoties niet gemakkelijk, want er zijn nog weinig tekenen dat zijn liefde wordt beantwoord. Toch houdt hij vol, wat anderen ook mogen roddelen (*parle qui voelt*); hij is dankbaar en blij dat hij zijn hart en ziel in dienst kan stellen van – aldus de slotregels van dit lied – *sa doucheur mondaine, qui de mon cuer est vraye castelaine*. Fabri's Middelnederlandse liederen zijn in hetzelfde register getoontzet. Ook hier gaat het om minnepoëzie van vrij pretentieuze aard. De teksten zijn gesteld in een verheven hoofs idioom, vol conventionele overdrachtelijke uitdrukkingen. Een goed voorbeeld is de eerste strofe van Fabri's eerste Middelnederlandse lied (L20):

Eer ende lof heb d'aventuer
dat ic gheroepen bin ter muer
daer Orpheus bewaert den tin;
al ist mi zeer gheworden zuer,
nochtan verblijd na der natuer
so is mi beid hert ende sin.†

Ook hier een minnaar die het niet cadeau krijgt, maar toch dankbaar is dat het lot hem binnen het kasteel der minne heeft gebracht (de beeld-

*Heb ik geen reden om vrolijk en blij te zijn, om trouw te beminnen haar op wie ik verliefd ben, en dat tot in het oneindige zal blijven? Wat men er ook van zegt, en ondanks alle kwaadsprekerij, zal ik haar beminnen, want zij is de heerseres, die van mijn hart kasteelvrouw is.

†Roem en dank verdient het lot, dat ik ben opgeroepen naar de vestingmuur waar Orpheus het bevel voert; al heb ik het daar kwaad te verduren, toch ben ik met hart en ziel verblijd.

spraak stamt uit de beroemde *Roman van de Roos*). Binnen die muren zal hij, in de dienst van Orpheus, zijn door liefde *nader natuer* – op dit begrip komen we nog terug – verblijd gemoed blijven uitzingen. Maar een hoofse minnaar heeft ook minder zelfverzekerde momenten. In het lied van Hugo Boy (L22) vergelijkt de minnaar zich zelfs met Pygmalion, die lange tijd een stenen beeld aanbad. Hij wil hopen dat godin Venus, na zijn beminde zo lang ongenaakbaar te hebben gehouden, zich nu eens zijn zaak genadig wil betonen:

Genade Venus vrouwe tzart,
want mir op eerden nye en wart
ye pijn so hart
als mir ein reyne wijf an doet;
doch duet sijt, vrou, bi dinen rade,
so neem ix niet in quade,
mer um ghenade
so bid ich dich, dunkt vesen goet.*

Als Hugo Boy *monachus* van dit lied behalve componist ook tekstdichter is geweest, dan blijkt daarmee weer eens dat ook in de Hollandse middeleeuwen de ene monnik de andere niet was. En voor een tekstschrijver uit (misschien) Dordrecht heeft hij wel een vreemde tongval: woorden als *tzart* en woordvormen als *ich, dich, mir, ein* en *duet* zijn meer Duits dan Dordts. Boy's poëtisch idioom lijkt dan ook eerder door literaire conventies te zijn bepaald dan door regionale: het is de Duits gekleurde literatuurtaal die aan het Hollandse hof onder het Beierse huis handig, maar vooral ook deftig moet zijn geweest, zeker als medium voor een genre dat als geen ander een Duits keurmerk droeg: de minnellyriek. Door hun liefdespoëzie een Duitse kleuring te verlenen, lijken Hollandse dichters zich als het ware te hebben willen scharen in de rijen van de beroemde Minnesänger.

Dergelijke hoofse minnellyriek moet aan het Hollandse hof gedurende de Beierse periode zeer geliefd zijn geweest. Het handjevol liederen van Fabri en Boy (als we ook deze laatste tot de hofkring mogen rekenen, wat niet bewezen is) is werkelijk niet meer dan het spreekwoordelijke topje van de ijsberg. Kwantitatief gesproken zou dit soort poëzie wel eens de rest van de hofliteratuur kunnen hebben overtroffen. Van geen groep ar-

*Genade, liefvallige vrouwe Venus; nooit ondervond ik zulke pijn als mij een edele vrouw berokkent. Omdat zij het op uw advies doet, neem ik het niet kwaad op, maar smee ik u om genade, die ik nodig heb.

Hugo Boy monachus

Omnipotens deus in excelsis
Deus deus in excelsis
Deus deus in excelsis
Deus deus in excelsis
Deus deus in excelsis
Deus deus in excelsis
Deus deus in excelsis
Deus deus in excelsis
Deus deus in excelsis
Deus deus in excelsis

Handwritten musical score on ten staves. The lyrics are in Latin and appear to be a liturgical text. The notation is a form of square neumes on a four-line staff. The text is written in a Gothic script. The first line begins with a large decorated initial 'O'. The text is arranged in two columns across the staves. The lyrics are: 'Omnipotens deus in excelsis', 'Deus deus in excelsis', 'Deus deus in excelsis', 'Deus deus in excelsis', 'Deus deus in excelsis', 'Deus deus in excelsis', 'Deus deus in excelsis', 'Deus deus in excelsis', 'Deus deus in excelsis', 'Deus deus in excelsis'. There are some additional markings and a large 'C' at the end of the text.

BAC

10. Het lied van (zie bovenmarge) *Hugo Boy monachus*.

tiesten vermelden de rekeningen immers zo'n veelvuldig optreden als van minstreele? Nu is het lang niet zeker dat zulke *menestrele* behalve muziek ook altijd teksten ten gehore hebben gebracht³ (laat staan dat het altijd om minneteksten ging), maar toch wijst een en ander in combinatie met meer ondubbelzinnige gegevens wel op een hoogst levendige traditie van hoofse liefdespoëzie aan het Hollands-Beierse hof. In die traditie ging niemand minder dan Albrecht van Beieren zelf voor: want dank zij de op bladzijde 31 vermelde rekeningenpost weten we zeker dat de hertog zelf tenminste éénmaal een gedicht schreef – een meilied namelijk, en dus een vers over lente en liefde. Maar zelfs dit vorstelijke lied is niet in schriftelijke vorm bewaard, zelfs niet in de marge van een ambtelijk stuk, waar in één ander geval wel een klein minnedichtje genoteerd staat:⁴

God geve u minlic goeden dach,
Lieff uutvercoren, wijflic schijn;
Ghi muecht al tselve, dat ic vermach;
God geve u minlijc goeden dach.*

Deze vier versregels uit de nadagen van het Beierse bestuur zijn niet meer dan onze schrale troost, en ook na Fabri en de hertog zelf wat weinig om geredelijk van hoofse bloei te mogen spreken. Maar ook secundaire aanwijzingen kunnen een traditie documenteren. Dit is het geval bij in de rekeningen vermelde giften aan dichters met voor hun oeuvre sprekende namen als *Jan Vrouwentroest* en de *Jonkheer vander Minne*.⁵ Ook aan artiesten die als dienstlieden van adellijke *dames* staan geboekstaafd, mag een romantisch repertoire worden toegedacht; het waren nu eenmaal vooral ook vrouwen die de hoofse minnepoëzie plachten te cultiveren. Waren bijvoorbeeld *mijnre vrouwen menestrele van Hollant*, die in 1361 in de Bloise rekeningen figureren, dergelijke zanger-charmeurs?⁶ Bovendien spreken de rekeningen in 1408 van *nye gedichte boeken* die uit Frankrijk voor de gravin worden geïmporteerd; en wat zullen deze nieuwe Franse dichtbundels anders hebben bevat dan hoofse lyriek? En ook de vele ongespecificeerde dichters die aan het Hollandse hof een tafeloptreden hebben verzorgd, zullen lang niet altijd van het serieuze slag van Hildegarsberch zijn geweest, doch minstens zo vaak hebben behoord tot het veel grotere gilde van de reizende minnedichters. Minnepoëzie was nu eenmaal per traditie een pijler van elke zichzelf respecterende hofcultuur: in deze milieus was het levenslied een liefdeslied. Hoe graag zouden we niet iets

*Moge God uw leven zegenen, uitverkoren beminde, liefvallige vrouwe; alles wat ik vermag, staat tot uw beschikking; moge God uw leven zegenen.

meer te weten komen van de teksten die in dit genre aan het Hollands-Beierse hof in omloop waren!

Voor wie meent dat in een dergelijk geval het doel van ons literair-historische beeld kan heiligen dat men het met de middelen op een bescheiden akkoordje gooit, dient zich hier een hoogst verleidelijke hulpconstructie aan. Er bestaat immers een Middelnederlands verzamelhandschrift met hoofse minnepoëzie, dat weliswaar niet in de harde kern van de Hollands-Beierse hofliteratuur thuishoort, maar daar toch wel zo dicht bij ligt dat het kan fungeren als een acceptabele, zoniet een vrij betrouwbare representant van de hoofsliteraire traditie aan het Hollandse hof van omstreeks 1400. Het betreft hier het even beroemde als weinig bestudeerde *Haags liederenhandschrift*. Het eerste deel van de benaming is beter getroffen dan het tweede: het boek ligt al sinds de stadhoudelijke periode in Den Haag (thans in de Koninklijke Bibliotheek aldaar), maar bevat op de keper beschouwd slechts weinig echte liederen. Het is meer een boek van woorden dan van zang; anders dan in het geval van de Leidse fragmenten zijn de teksten hier zonder muzieknotatie neergeschreven, waarvan het trouwens zelfs de vraag is of veel van de gedichten die ooit hebben gehad. Het meest waarschijnlijk is dat het in het merendeel der gevallen gaat om teksten voor de mondelinge voordracht, soms meer en soms minder melodius – voor ons (helaas) nog alleen te lezen als gedichten. Qua inhoud en qua thematiek sluit de verzameling evenwel naadloos op het werk van Boy en Fabri aan: ook hier betreft het hoofse minnepoëzie *pur sang*. Ook de Hollands-Duitse mengtaal van het handschrift past nergens zo goed als in de invloedssfeer van het Hollands-Beierse hof.

Toch stelt deze mengtaal het onderzoek nog voor aanzienlijke problemen. Hoe valt met enige zekerheid een handschrift te lokaliseren dat in zijn taaleigen zo ongeveer alle schakeringen vertoont die op het brede spectrum tussen zuiver Middelnederlands en puur Middelhoogduits voorhanden zijn? Dat in het *Haags liederenhandschrift* poëzie uit ver uiteen gelegen streken bijeen staat, blijkt alleen al uit het werk van enerzijds Augustijnken en anderzijds Walther von der Vogelweide; maar weinig heeft men tot nu toe weten aan te vangen met het anonieme leeuwedeel der gedichten, dat in zijn dialectkleur een (ook weer variabele) mengvorm tussen deze uitersten vertoont, voor de typering waarvan de meest vernuftige predikaten in omloop zijn gebracht: oostelijk Middelnederlands, Rijnlands, Nederduits met Hollandse invloed, Duits gekleurd Westmiddelnederlands, en dergelijke meer.⁷ In afwachting van nader onderzoek lijkt er het meeste voor te zeggen de teboekstelling van het *Haags liederenhandschrift* in westelijke streken te vermoeden, en de Duitse tongval te verklaren vanuit de politiek-culturele verbondenheid van Holland onder

het Beierse huis met gebieden oostwaarts. Als gevolg hiervan is, zoals bekend, een Duitse taal- en literatuurstroom naar onze streken toegevoerd, die voor het hoofse genre dan in het verzamelbekken van het *Haags liederenhandschrift* zou zijn neergeslagen. Een dergelijke gedachtengang strookt op gelukkige wijze met de visie van hedendaagse codicologen, die het *Haags liederenhandschrift* op grond van uiterlijke kenmerken in de Noordelijke Nederlanden van rond 1400 zien ontstaan.⁸ Daarmee komen we toch wel heel dicht in de buurt van het Hollandse hof onder Albrecht van Beieren.

Eén gegeven is bij dit alles nog onbesproken gebleven. Een bezittersnotitie op het laatste van de zevenenzestig folia van het handschrift luidt: *Dit boech huert zo Joncher Johan, greve zo Nossou zo Vyanden, und Marien van Loen, synre huysvrauwen*. Op grond van de huwelijksjaren van graaf Jan IV van Nassau-Dillenburg en gravin Maria van Loon valt hieruit op te maken dat het *Haags liederenhandschrift* tussen 1440 en 1475 moet hebben behoord tot de boekerij van hun residentie te Breda.⁹ Hoe zou het boek in de huisbibliotheek van de Bredase Nassaus zijn beland? Verschillende onderzoekers hebben hier de suggestie van Nijland overgenomen, die in Johanna van Polanen, de moeder van Jan IV van Nassau, de oorspronkelijke opdrachtgeefster van het handschrift vermoedde.¹⁰ Als dit juist zou zijn, komen we andermaal in de Hollandse hofkring uit: de Polanens waren een van de oudste, en na hun liaison met de Duvendoordes tevens een van de rijkste adelsfamilies van het graafschap.

Maar laten we hier niets forceren, en zeker niet meer zekerheden suggereren dan ons gegeven zijn. In alle eerlijkheid: de connectie van het *Haags liederenhandschrift* met het Hollands-Beierse hof is minder evident dan die van de andere in dit boek besproken teksten. Wie derhalve methodisch op zijn allerscherpste wil slijpen zou het nu volgende hoofdstuk ongelezen moeten laten. Men laat dan echter ook een mogelijkheid onbenut die schrijver dezes niet heeft willen missen: om via een hulpconstructie naar het *Haags liederenhandschrift* een weliswaar niet ideaal, maar toch ook zeker niet geheel vertekend zicht te krijgen op een genre dat binnen de Hollands-Beierse hofliteratuur zonder twijfel belangrijk is geweest, doch sindsdien als geen ander aan ons oog onttrokken is geraakt.

2. DE VROUWENDIENST

Zelfs de zo simpel lijkende vraag, hoeveel teksten het *Haags liederenhandschrift* eigenlijk bevat, valt bij de huidige stand van onze kennis niet afdoende te beantwoorden. Nog afgezien van de kwestie hoe men in zo'n

geval het begrip *tekst* zou willen definiëren – tellen de talrijke glossen, verzuchtingen, woordgrapjes en dergelijke die de kopiïst zich tussen de gedichten veroorloofde, als afzonderlijke teksten mee? – is het namelijk nogal eens onduidelijk waar de ene tekst ophoudt en de andere begint. Reeds de middeleeuwse tekstbezorger van het handschrift heeft met dit probleem geworsteld, en ook hij lijkt er niet altijd te zijn uitgekomen. Ten gerieve van de gebruiker van zijn boek noteerde hij veelvuldig *explicit* waar hij meende dat het gedicht echt uit was; maar in het trekken van zulke grenzen lijkt hij lang niet altijd even trefzeker. Dat kon hij ook bezwaarlijk zijn, afhankelijk als hij was – zoals wij weer van hem – van de bron(nen) waaruit hij zijn teksten overschreef. Wat dat betreft kunnen we met hem meevoelen als hij bijvoorbeeld na een tekst *sonder eynde* beschrijft, als om aan te geven dat het niet aan hem, doch aan zijn legger ligt dat de lezer zich hier met een incompleet gedicht voelt afgescheept.

Uiteraard heeft E.F. Kossmann bij het bewerken van zijn tekstuitgave van het *Haags liederenhandschrift* met betrekking tot de afbakening der teksten talrijke beslissingen moeten nemen, hetgeen heeft geresulteerd in honderdvijftien afzonderlijk genummerde gedichten, benevens een twintigtal korte spreuken. Dat Kossmanns nummering hier zal worden gerespecteerd, wil niet zeggen dat zij onaantastbaar is: naast talrijke ondubbelzinnige gevallen is er een ruim bemeten schemerzone waarbinnen de keus voor scheiden of bijeenemen van verzen in hoge mate afhankelijk is van, niet altijd evidente, interpretatie. Zo kon het nog onlangs gebeuren dat voor Augustijnkens veelbesproken *Ridder die waldoen haet* (nr. 32 bij Kossmann), op goede gronden werd betoogd dat de eerste vier verzen van de overige moeten worden ontkoppeld omdat ze een afzonderlijk gedicht zouden vormen.¹ Het is tekenend voor de stand van onderzoek van het *Haags liederenhandschrift* dat zelfs omtrent het meest bestudeerde gedicht zo weinig vaststaat. Hoeveel verrassingen zullen de minder bekende teksten nog in zich bergen?² In deze omstandigheden kan dit hoofdstuk niet meer bieden dan een eerste, globale verkenning van dit nog zo raadselachtige boek. Zo'n verkenning wordt hier niet zonder kwaad geweten aangeboden; de werkwijze zweemt namelijk iets te veel naar die van negentiende-eeuwse archeologen, die – tot wanhoop van het onderzoek nadien – in plaats van veelbelovende lokaties geduldig laag voor laag – in dit geval dus: regel voor regel – bloot te leggen, vrijwel in het wilde weg gingen schatgraven. Anderzijds is er misschien wel enige provocatie nodig om de filologen naar de goudmijn van het *Haags liederenhandschrift* toe te lokken. In de kleine halve eeuw dat de voortreffelijke editie-Kossmann nu ter beschikking staat is de daarin vervatte uitnodiging tot onderzoek immers vrijwel onbeantwoord gebleven. Misschien was 1940 ook wel het verkeer-

de jaar om de uitgave van een zo Duits gekleurde Middelnederlandse bron te zien verschijnen.

Maar ook zonder een overvloed aan voorstudies is wel duidelijk waar het in dit verzamelhandschrift eerst en vooral om gaat: om de liefde. Alfa en omega van het boek is de beroemde hoofse liefde, die in het *Haags liederenhandschrift* – Hendrik van Veldeke niet meegerekend – misschien wel zijn meest gerijpte Middelnederlandse vertegenwoordiger heeft gevonden. Een goede representant van deze hoofse liefdeslyriek is het anonieme strofische gedicht dat als nummer 26 bij Kossmann staat opgenomen. Het gedicht is ook representatief om zijn hoogst wonderlijke mengtaal tussen Nederlands en Duits, die voor Van Mierlo veel in het *Haags liederenhandschrift* ‘onverstaanbaar en ongenietbaar’ maakte,³ doch die men met enige moeite wel de baas wordt. We moeten daartoe de foefjes waarmee een Middelnederlandse dichter zijn moedertaal verduitste als het ware weer van de tekst afpellen, en bijvoorbeeld doorzien dat wat eerst het zuiver Middelnederlandse *hert ende moet* (rijmend op *goet*) was, in de eerste regel is vervormd – omdat het hoofser, chiquer werd geacht? – tot *hertz und moyt*. Ook andere vormen van ‘potjesmiddelhoogduits’ (de term is van Verdam)⁴ laten zich met enige oefening wel ontmaskeren: *zuesen is soeten*, *Das hait getan* is *Des hat gedaen*, *tsoren is toren*, en dergelijke meer.

Mir ist ghemeert hertz und moyt
Van zuesen worden met goeder gonst:
Das hait getaen min vrouwe goet,
Die met ire wonnentlicher const
Can alle truren van mir weren,
Ende geven vroem und vruden vil.
Wie zi wil met mir geberen,
Ich dien ir sicher aen zil.

Ich dar se nicht nennen,
Die hertzelieve vrouwe min;
Ich vruchte, si mocht kennen
Som nider, der nu zin.
Si verlicht als der dach
In mins hertz in gronde;
Et wer mer zinne ein doetslach,
Of ich zi in misdaet vonde.

Neyn ich niet, des hoffin ich!
Si is der doegden wortzel;
Der hertzlieve gelijchen ich
Der steden dube tortzyl,
Die engheinen gaden gheert
Wan zi den haren hait verloren.
Goet gelove mich erneert
Und behoet vor allen tsoren.

Danc have die vil zarte, gute,
Das men ir lof geeft over al;
Si can meren min gemuete
Sicher in mins hertzin dal.
Al gezelscaf, die ye gewart,
Ist verbessert zekerlich
Dorch die troute, werde, zart,
Werlich das spreken ich.

Wie mucht ich ze volprisen
Die alre doegden is aen ende;
Min hertz kan se met vruden spisen.
Vrou, ich biede min hende,
Das ir wilt min dienst ontfaen
Und troesten min elenden lijf.
Was ir wilt, wil ich bestaen,
Suese, reyne, zelich wijf!*

*Mijn hart is vergroot door zoete, welwillende woorden; dat heeft mijn edele dame gedaan, die met haar verrukkelijke eigenschappen alle treurnis voor mij kan verdrijven, en mij veel dapperheid en vreugde ingeeft. Wat zij ook van mij wil, ik zal haar zonder einde dienen. // Ik durf haar naam niet noemen, die van mijn allerliefste; ik vrees dat een van de *niders* haar mocht kennen. Zij verlicht als de dag de bodem van mijn hart; het zou voor mij de dood betekenen, als ik haar in gebreke vond. // Neen, dat zal niet gebeuren, mag ik hopen! Zij is de wortel van alle deugd; ik vergelijk haar met de tortelduif, die naar geen andere gade taalt als zij de hare heeft verloren. Hoop en vertrouwen voeden mij en behoeden mij voor alle treurnis. // Dank en lof komt de tedere schone alom toe; zij kan mijn hart boven zichzelf verheffen. Heel mijn omgeving is opgefleurd door haar trouw, waardigheid en tederheid. // Hoe zou ik haar ten volle kunnen prijzen, in wie de deugd geen einde kent? Ze voedt mijn hart met vreugde. Vrouwe, ik bied u mijn handen, opdat u mijn dienst wilt aanvaarden en mij, armzalige, troosten. Aan wat uw wil is, zal ik voldoen, zoete, zuivere, zalige vrouw!

Het gedicht kan model staan voor vele andere in het *Haags liederenhand-schrift*. Een minnaar stort zijn hart uit. Hij aanbidt een dame en bezingt zijn liefde voor haar die zijn gemoed zo blij stemt, zeker nu zij hem goed-gunstige woorden heeft verwaardigd. Hij meent op zijn geliefde te kun-nen vertrouwen, en haar even trouw te weten als de tortelduif (wat dat betreft behoort dit gedicht tot de meer optimistische in het handschrift), zodat met de angst voor de alom aanwezige *nider* die met zijn geroddel het prille geluk zou kunnen verstoren, ditmaal wel te leven valt. Wel blijft voorzichtigheid geboden: daarom durft de minnaar de identiteit van zijn aanbodene niet prijs te geven. Doch waar zijn hart zo vol van is, loopt hem de mond van over; en uit wat hij zegt wordt weliswaar niet duidelijk wie hij bedoelt, maar wel dat het om een zeer unieke vrouw moet gaan, die niet minder dan een bron van alle deugden is. Pas in de laatste strofe richt de minnaar zich direct tot zijn aanbodene (tot dan toe heeft hij enkel over haar gezongen): hij biedt haar zijn handen (een feodaal gebaar van nederige afhankelijkheid)⁵ en vraagt haar zijn *dienst* te willen aanvaar-den.

Deze minnedienst is de half-feodale, half-religieuze vorm waarin de lief-desconceptie van het *Haags liederenhandschrift* gestalte krijgt.⁶ De dienaar is de man, zijn superieur de vrouw. Zij is doorgaans niet alleen volmaakt van uiterlijk, maar ook van innerlijk. Vrouwen zijn volgens dit boek de kroon der schepping. Niet voor niets koos God een menselijke moeder voor Zijn zoon (95), *Want niet bessers ist geboren Dan ein reyne wijf alleine* (16*/7-8), en *alle doghet uut hem* [=hen, de vrouwen] *spruut* (52/16). De heilzame invloed van de vrouw op de man is bovenal gelegen in de vreug-de die zij opwekt. Ontelbaar zijn de verzen waarin de vrouw, veelal als wensdroom, bij de man zijn treuren wegneemt, zijn leed stelpt, zijn verdriet verjaagt, hem blijdschap geeft, hem vrolijk maakt, etcetera.⁷ De slot-strofe van een Hollands-Duits loflied op de vrouwen formuleert het zo (35/18-26):

Was mach men zagen me van wiven?
 Si sint alles loves wert;
 Ir lovelich lof zu vollen scriven,
 Worde alle meysteren zu hart.
 Du, minnentliche reyne vrucht,
 Bis wol behuet in eren tzucht,
 Och God, of ich verwerven mucht
 Das du mich woldes leyt verdriuen,
 So wer mich vruden vil bescert!*

Doch de weg naar vrouw en vreugde is voor de man met lijden geplaveid. De minnedienst wijst hem een lange weg, waarvan het betreden op zichzelf al een gunst inhoudt. De eerste mijlpaal is immers het simpele feit dat de man de vrouw *mag* dienen: *al mijns leydes weer verganch, Of ich mucht in yrme dienst ringen*.⁸ En dan begint het *ringen*, worstelen pas: een onvoorwaardelijke dienstbaarheid, waarvoor een vriendelijk woord, een lachje of een blik al een hele beloning is. Veelal blijkt zulke beloning niet eens voor de minnaar weggelegd, en rest hem enkel de hoop dat niet alle dienst voor niets zal blijken (18/57-64):

Eren, werden und loven
Wil ich das minnentliche wijf
Want si in min hertz es boven
Al die of erden haven lijf.
Si moes ich sin in dit bedrijf,
Ghesciet mir van ir lief of tzorn;
Wil zir dar iegen haven kijf,
Min dienst die is zupal verloren. †

De man zal alles moeten geven, wil hij ook maar iets terugontvangen. Hij moet bereid zijn tot totale overgave, desnoods tot in de dood (49). Het emotionele lot van de man ligt geheel en al in handen van de vrouw (96/33-41):

Sus willich hoges muedes leven
Oph hophe das se noch sal geven
Vrueden vele sonder getal.
In yr genade lays ich al,
Lijf, herts, moyt unde sin,
Het si verlies, 't si gewin.
Ich hope, ir wijflich moet
Sal si keren in oetmoet,
Unde mir genade doen aenscijn. ‡

*Wat kan men meer van vrouwen zeggen? Ze zijn elke lofspraak waard. Hun lof volledig te berijmen, zou alle meestersprekers nog te veel zijn. Jij, liefste, reine vrucht, wees wel behoed in eer en deugd; als God mij eens liet verwerven dat jij mijn verdriet verdreef, dan had ik zoveel vreugde!

†Eren, loven en hoogschatten wil ik die allerliefste, want zij staat hoger in mijn hart dan iedereen die leeft. Daarom moet ik wel in deze toestand zijn, of ik van haar nu lief of leed krijg; als zij daartegen gekant is, is mijn dienst volledig zinloos.

Het is ongelijk verdeeld in de hoofse liefde. De vrouw is kroon der schepping, bron van alle deugden, verheven van karakter en gedrag.⁹ Daarbij vergeleken is de man, met al zijn goede bedoelingen, maar een armzalige zwoeger, die zich geen groter geluk kan denken dan haar dienaar te mogen zijn.¹⁰ Maar laten we wel proberen hier de liefdesconceptie van haar *uitbeelding* te onderscheiden.¹¹ Kijken we door de stilering van de liefde heen naar de eigenlijke minne-opvatting die aan de basis van het *Haags liederenhandschrift* ligt, dan valt eerder een zekere gelijkwaardigheid der partners te constateren. Niet alleen propageert het boek sociale gelijkheid tussen gelieven, en lijken sommige gedichten te belijden dat de man niet elke gril van zijn aanbedene willoos hoeft te ondergaan, maar vooral blijkt de liefde zelf te worden gezien als een in beginsel evenredige verbondenheid van harten.¹² In een nogal theoretisch, in de bewoordingen soms bijna aan Hadewijch herinnerend minnedicht wordt deze opvatting duidelijk uitgesproken: *Minne is één ziele van hem tween Ende twee herten, voecht in één.*¹³ Elders blijkt voor de harmonie van harten vooral hun karakterologische overeenstemming voorwaarde te zijn: elk mint degenen die *van nature* zijn gelijke is.¹⁴

In veel opzichten is de onderdanige positie van de man dus minstens zoveel een kwestie van rolverdeling als van de liefde zelf. Het is dienen en laten dienen in het *Haags liederenhandschrift*, en de dame behoort een minnaar die zich voortreffelijk en trouw betoont met wederdiensten te belonen, al is het maar met de aanmoediging om in de minnedienst zo voort te gaan (79/15-21):

Wijp, sint du aller mannen lijb
 Tso eeren muges bringen,
 So ne halt keynen wederkijp
 Jo in zommelichen dingen.
 Ghif scune geber unde zuetz woert,
 Dem du van hertzen gunes,
 Unde laes dyr vrolich dienen voert.*

‡Zo zal ik fier verder leven, hopen dat zij nog ontelbare vreugd zal schenken. In haar genade schenk ik alles: lichaam, hart, gemoed en ziel, of het nu winst oplevert of verlies. Ik hoop dat zij haar gezindheid welwillend zal betonen, en mij genade schenken.

*Vrouw, aangezien u alle mannen tot eer kunt brengen, wees daarom niet steeds afkerig. Geef vriendelijke gebaren en zoete woorden aan hem die u dat gunt, en laat u welgemoed dienen.

De beloning voor de minnedienst hoeft in het *Haags liederenhandschrift* niet noodzakelijkerwijs beperkt te blijven tot een lachje of een vriendelijk woord. Sommige gedichten gaan duidelijk verder, en hebben een onmiskenbare erotische dimensie. In enkele gedichten spreekt de minnaar een lichamelijk verlangen naar zijn dame uit: *Och God, laes mir gbelingen, In eeren das volbringen, An mijn bertse dwingen Urym balzem-lijf* (65/64-67), en – direct tot de geliefde gezegd – *Ich wolde in uren arme legen* (44/99).

Maar het wonderlijkste gedicht in dit verband is wel het tweeluik dat in het handschrift wordt aangekondigd als *Dit is Walsch van eenre vrouwen die minde ... Dit is d'antwerde van der minnen* (73). (Is het toeval dat dit pikante gedicht in het Frans staat genoteerd?) Het betreft hier een dialoog, of misschien nog eerder een (quasi-) briefwisseling tussen een dame en haar amoureuze dienaar. Laatstgenoemde blijkt zich zo lang van de minnedienst te hebben gekweten, dat de dame het tijd acht voor de gunsten van haar lichaam:

Amis que j'aym et aymeray tout dis
tant que poray durer, vous m'aves servi
de cuer vray si lonc temps, que remunerer
le vous vuel, et abandonner mon corps
à faire votre commant –
Fors que puis le chaynt an avant.

Moy poes toucher vous en ay donné
baysier et acoler et prendre tant quez
j'ai desormais, et à moi juer:
je ne le vous quer refuser,
car vostre sui, n'alez doubtant –
Fors que puis le chaint an avant.*

Het zal duidelijk zijn: de minnaar zal zijn dame overal mogen liefkozen, behalve – letterlijk – onder de gordel. Het antwoord van de man werpt een schrill licht op het ware voorwerp van zijn minnedienst:

De tant que vous m'abandones, ma douche damme
De renon, cuer, corps et quanque vous portez

*Mijn vriend die ik bemin en nog lang zal beminnen, U hebt mij nu zo lang oprecht gediend, dat ik U wil belonen en U mijn lichaam schenken – behalve dan onder de gordel.// U mag me aanraken, kussen en omhelzen, op alle plaatsen strelen en met me vrijen; ik zal U niet weigeren, want weet dat ik geheel de Uwe ben – behalve dan onder de gordel.

sus li chaint et le souplus non,
vous merchi, mays devotion ay trop plus
– qu'amours me sequere –
A che desous, qu'à che dessure!*

Als we deze minnaar mogen geloven, is hij niet de enige wiens minnedienst meer het onderlichaam dan iets anders tot doel heeft: *chascuns plus labuere à che dessous qu'à che desseure* (73/11-12). Maar gezien de evident komische 'ondertoon' van het gedicht lijkt het verstandig deze wel zeer realistische visie op de vrouwendienst niet zonder meer representatief te achten. Doch ook het omgekeerde is in elk geval niet juist: in het *Haags liederenhandschrift* sluiten hoofse minnedienst en seksualiteit elkaar niet uit.¹⁵ Het stereotiepe beeld van de hoofse minnaar als een nederige worm die kronkelt in het stof voor 'la belle dame sans merci', en dit alles principieel zonder enig uitzicht op succes, gaat tenminste voor dit boek niet op.

Wel blijft de gelukzaligheid van tot en met de erotiek vervulde liefde in het boek een zeldzaamheid.¹⁶ Het is zoals het tamelijk theoretiserende gedicht nr. 10 aan het slot zelf zegt: *Sowie die min in hem wel busen, Die moet dicke liden lief und leet* – en in de 'praktijk' van dit handschrift betekent dit vaker leed dan lief. Veruit de meeste gedichten leggen het accent op de moeite die de vrouwendienst de minnaar kost, en op het lijden dat de man om zijn dame (en een enkele keer andersom) moet doorstaan.¹⁷ In de wat populaire bewoordingen van gedicht 62 geeft een minnaar weliswaar de voornaam van zijn geliefde prijs, doch voor het overige heeft hij weinig positiefs te melden (62/1-8):

Ich heb Claren opgegeven
Mijn lijf, mijn goyt, wes ich vermach;
Van haer is mi nicht weder bleven
Dan sorghe, toren, nacht ende dach.
Dorst ich, ich souts haer doen gewach,
Hoe ich comen byn in sneven;
Ich moet betalen al 't gelach,
Om mi gaef si niet twe sceven.†

*Voor alles wat U mij wilt schenken als beloning, mijn lieve vrouwe, met Uw hart en heel Uw lichaam behalve dan onder de gordel, bedank ik U – maar, moge de liefde me bijstaan, ik heb meer toewijding voor het onder- dan het bovendeel!

†Al wat ik heb, mijn geld en leven, heb ik aan Clara overgegeven; ik kreeg van haar niets anders terug dan zorg en verdriet, bij dag en nacht. Als ik het durfde, zou ik haar zeggen hoe kommervol het met mij is; ik moet een zwaar gelag betalen, zij geeft om mij geen zier.

Dat liefde lijden is, geldt uiteraard wanneer – zoals hier – de liefde van de man (vooralsnog) onbeantwoord blijft. Maar ook als de minnaars elkaar wederzijds genegen blijken, zijn hun zorgen in het *Haags liederenhandschrift* nog allerminst voorbij. Als spelbreker treedt dan heel vaak de buitenwereld op, die in de hoofse traditie voornamelijk wordt gezien als vijand van de ware liefde. Deze boze buitenwereld figureert – ook dit is geheel stereotiep – vooral in de gedaante van de zogenaamde *niders*, die met hun scherpe tong het liefdesgeluk van anderen maar al te graag verstoren.¹⁸ In de openingsstrofe van gedicht 85 klaagt een vrouw over de verderfelijke invloed van *der nider tsongen*:

Owe, owe, elende,
Waer ich mich henen wende!
Hets geyt mir al onghelijch,
Das clagic Gode van hemelrijch.
Ich hayn eynen werden man ercoren,
Ich vruchte das ich en hayn verloren.
Owe das doyn der nider tsongen,
Dey mennegen ghueten haynt bedwongen,
Unde gebracht in groser noyt.*

Nauw verbonden met de rol der *niders* is het *roemen*, waarbij het verfoeilijke spreken over de liefde niet door buitenstaanders geschiedt, maar door betrokkenen zelf: het gaat daarbij om mannen die pochen op hun amoureuze succes.¹⁹ Nog afgezien van het feit dat ze hiermee de reputatie van hun dame in gevaar brengen, stellen zij hun liefde zodoende bloot aan de *niders*, die de informatie zullen gebruiken om de gelieven – en vooral de dame – zwart te maken. Daarom is, in heel veel hoofse minnepoëzie en ook in het *Haags liederenhandschrift*, *helen* het parool: wie over zijn (ge)liefde zwijgt, heeft de minste kans om over de tong te gaan.²⁰

Net als bij Willem van Hildegaersberch speelt het woord dus in het *Haags liederenhandschrift* veelal een destructieve rol: wat daar *schalken* waren, zijn hier *niders*. Maar het woord kan in de liefde ook belangrijke diensten bewijzen. Woorden zijn immers ook het middel waarmee de minnaar zijn geliefde zijn oprechte gevoelens kan betuigen. Veel van de gedichten in het handschrift zijn zelf als zulke getuigenissen gestileerd, waarbij de belijdenis van toewijding meestal uitloopt in een directe bede

*Niets dan ellende, waar ik mij wend! Ik klaag bij God dat ik zo ongelukkig ben. Ik had een edele man uitverkoren, maar vrees nu dat ik hem kwijt ben. Dat doen de tongen van de *niders*, die al zo menigeen hebben overwonnen en in grote nood gebracht.

aan de dame om een willig oor, zoniet een dito hart.²¹ Interessanter uit het oogpunt van verbale werving zijn evenwel de lange dialooggedichten waarvan het handschrift er verschillende bevat (1, 20, 44, 84). Hier zien we steeds een minnaar verwoede pogingen doen om zijn geliefde met woorden voor zich te winnen. De dame stelt hem echter op de proef, en de dialoog krijgt het karakter van een verbaal steekspel waarbij de vrouw verre de meerdere is, en met de man een kat-en-muisspel speelt van afwisselend (geveinsde) verbazing, plagerij, uitdagen, afhouden en toegeven. Een karakteristieke passage is in dit verband de volgende, waarin de man zich strofegewijs uitput in liefdesbetuigingen, terwijl de dame in haar antwoordstrofe telkens voorwendt de hoofse beeldspraak van haar aanbidders letterlijk te verstaan (20/str. 4-9):

Vrou, mins hertzin vruden vont,
Troestet mich vil zenden man!
Ir hait mich das hertz *dorwont*,
Das ich geweren nicht in kan,
Ich haves mit groeser swere gedragen,
Nu dwingt mich derzu min moet,
Nu ich't uch moes gewagen.

Here, ir sprecht vremde wort,
Das ich have *gewont* ur hertze;
Ir in hait das nicht gehort,
Daz ich yeman dede smerze.
Och solde mich daz nicht wol getzamen,
Daz ich yeman wonten solde,
Want ich hain wives namen.

Vrou, ir hebt mir nicht gewont
Mit zwerde noch mit metze.
Nochtan bin ich meer onghezont
Dan of ich stechin zesse
Met einen swerde het in den live.
Das deyt ur minnentlicher dwanc,
Die mich *dwingt* so stive.

Here, wie mach ich uch *gedwingen*?
Das solde ich gerne wissen dan,
Want ich geynre-conne dingen
Uch nye zugesprochen hain.

Darom spricht nit ongelimpes,
Want in kan nicht verdragen wol
Van uch uwz gescimpes.

Vrou, daz ich mit uch scimpe ycht,
[vers ontbreekt]
Das wer gar ongelijch.
[vers ontbreekt]
Ir sult mich stede ur *diener* vinden,
Des in mach ich ouch nit laen,
Al solde ich des verzwinden.

Here, ir sult Gode zu *dienste* staen,
Die uwez al mach gewalden,
Ende hem met vlize roefen an,
Das er uch in sin hute halde.
Of ir dient, dar men uch nit lone;
Der arbeyt ist verloren gar,
Daerom so dient al scone!

In deze geest gaat het tientallen strofen door: de man moet spitsroeden lopen en de vrouw blijft ongenaakbaar. De traditie die voor het Middelnederlands al bij *Tprieel van Troje* aanving, blijkt anderhalve eeuw nadien nog altijd levenskrachtig: de man mag meester op het slagveld zijn, wat hij daar aan kracht in overvloed heeft komt hij op de wapens van de liefde schromelijk te kort. Maar haast nog minder dan in de echte ridderstrijd laat de ware minnaar zich hier uit het veld slaan – net zo lang tot hij, ook in het onderhavige gedicht, zijn dame weet te overreden:

Here, ich haves wol gehoirt,
Das gher us vry hertzingronde
Meynet samelike wort,
Als ghir sprochin hait zu stonde.
Die wort wil ich gerne ontfangen,
En conde nicht gehelfen mich,
Das ich uch meer dete bangen.

Deze strofe – de zevenendertigste! – markeert het keerpunt in de houding van de dame. Zij besluit haar minnaar niet langer te doen *bangen*, overtuigd als zij inmiddels is (of was zij dat van meet af aan?) van zijn oprechte bedoelingen. Van dan af krijgt het gesprek veel meer de toon van

conversatie tussen twee gelijkgestemde gelieven. De vreugde van de minnedienst zal voortaan beider deel zijn, met de één vooral in de gevende, en de ander in de ontvangende rol. In een kennelijke vlaag van medeleven voegde de kopiïst onder de laatste strofe toe: *omne principium primum difficile est* (alle begin is moeilijk), en *verbeyt*, vrij vertaald: 'de aanhouder wint'. Met woorden kan de minnaar tonen dat zijn hart het meent.

Maar goede woorden zijn in de hoofse liefde weinig waard zonder de juiste daden. Hoezeer sociale vaardigheden hier ook een vereiste zijn – we komen er in § 4 op terug – de mannelijke minnaars mogen niet vergeten dat zij ook ridder zijn, en zich met wapenfeiten voor de minne moeten kwalificeren. Het aardige gedicht 66 heeft deze kwestie zelfs tot hoofdthema. Het verhaalt hoe in een fraai vertrek een *hoghe gheboren maget rike* in galant gesprek is met een *jonch ghesel van hoger tael*, gekleed volgens de laatste mode en met zijn haar gekamd in bevallige wijde lokken. Dan komt een bejaarde hinkepoot de salon binnen, wiens uiterlijk de sporen draagt van een veelbewogen ridderleven: behalve dat hij mank gaat, staan in zijn aangezicht *met swerden menneghen brieve gescreven*. Zijn verschijning wekt de hoon op van de saletjonker (*die moyaert helt sijn spot daermede*), maar de jonkvrouw neemt het voor de oude ridder op. Zij be-toont de nieuwgekome ne omstandig eer, en spreekt het jonge fatje bestraffend toe (66/120-167):

Doe sprach die maegt: 'Hi heeft verdient!
Hem sullen billich wesen vrient
Goede maecht ende reyne wijf
Want hi met wapen sijn lijf
So recht manlic heeft geneert;
[...]
Al en kan hi niet wal treden
Aen den dans, noch even gaen,
Mit wapen heeft hij 't so gedaen
Daer emmer die manlijcheyt an leget,
Spottens heeft hi hem ontseget.
[...]
Manlic moet, die sal men prisen
Daer men den man gewapent siet,
Bi den dans en prijs ichs niet.'*

Aan het slot van het gedicht stelt de verteller deze jonkvrouw aan alle vrouwen ten voorbeeld (66/187-196):

Het soude der wapen seere baten,
 Waren alle vrouwen so gesint;
 Mennich die wert nu gemint
 Hi ne worde nemmerme so waerde
 Soude hi die minne mitten zwaerde
 Op 't felt onder die vianden winnen,
 Hi ne stonde nemmermeer na minnen.
 Mennich is ghemint nochtan,
 Omdat hi reyen dansen can,
 Mennich omdat hi rike si. †

In de werkelijkheid mogen volgens deze dichter dan rijkdom en danskunst de minnaar maken, in de hoofse modelwereld die het *Haags liederenhandschrift* ontvouwt, is er een oorzakelijk verband tussen liefde en dapperheid. Een ridderlijke staat van dienst maakt de man tot waardig minnaar; de eer die een ridder met zijn wapenfeiten oogst helpt hem ook de liefde van zijn dame te verdienen.²² Maar minne is niet alleen gevolg van ridderlijke daden, het is er ook de oorzaak van: om de gunst van zijn aanbodene te krijgen, moet de ridderlijke minnaar niet alleen gesprekken, maar ook gevechten aangaan.²³

Met dit alles raken wij aan wat wel de quintessens van de hoofse liefdesconceptie (in het *Haags liederenhandschrift* en daarbuiten) kan worden geacht: de veredelende werking die aan de liefde wordt toegeschreven. Liefde maakt betere mensen. Als het goed is, is het immers zo dat bij twee minnaars *d'een dor d'ander dbeste doet* (13/20). Gegeven nu de – volgens deze gedichten – welhaast aangeboren en onvervreembare voortreffelijkheid van de vrouwelijke sekse is het vooral de man die aan zijn zelfverbetering moet werken. Het is – wederom: binnen het waardenpatroon van dit type poëzie – de minnedienst die hiervoor tegelijk noodzakelijke en voldoende voorwaarde is. Levensleer is liefdesleer. In gedicht 52 formuleert een minnaar vrouwendienst als de vrijwel alleenzalmakende mannelijke levenshouding:

*De jonkvrouw sprak: 'Dat komt hem toe! Alle edele vrouwen en jonkvrouwen moeten hem welgezind zijn, want hij heeft met de wapenen zijn leven manmoedig doorgebracht. Ook al kan hij dan niet goed dansen, of kaarsrecht lopen, op de wapens heeft hij zozeer zijn manhaftigheid getoond dat hij boven spot verheven is. Aan de wapens herkent men de man, niet aan de dans'.

†Het zou de dapperheid zeer bevorderen, als alle vrouwen zo gezind waren; menig man is nu in tel die zich met het zwaard tegen de vijand niet als minnaar zou bewijzen; maar menigeen wordt bemind omdat hij goed kan (rei)dansen, of omdat hij rijk is.

In steden dienste wil ich bliven,
 Onderdanich goeden wiven
 Emmer waer ich henen vaer.
 Oech so willich openbaer
 Den vrouwen altoes spreken goet.
 Et's reden, want des mannes moet
 Overmids der vrouwen troest
 Uut menneger sorghen wert verloest,
 Men is hem billic daerom hout.
 Men kan ghesteyn, cruut noch gout
 Te volle bi hem gheliken.
 Conde ich yet, ich sout doen bliken
 Altoes tot haren besten.
 Lijf ende moet dat wil ich vesten
 In haren dienste mijn leven uut,
 Want alle doghet uut hem spruut.*

Wie vrouwen dient en liefheeft, dient en bemint de deugd, en andersom. Zo luidt de liefdes- en eigenlijk de levensconceptie die aan het *Haags liederenhandschrift* ten grondslag ligt. Hier te spreken van een gesystematiseerde leer, zou te ver gaan; wel is er sprake van een coherent normensysteem, waarbinnen de vitale waarde van het leven in de liefde ligt, omdat het *Minne* is die leidt tot *Eer*, en daarmee tot het hoogst bereikbare op aarde, zijnde de volledige erkenning van een mens door en in de maatschappij. In een van de gedichten zegt Vrouwe Venus het hoogstpersoonlijk (86/37-52):

Wie minre is van rechter aert,
 Ich byn altoes t'sinen besten.
 Gestedich, reyn sulder uch voegen
 Mitter daet; hijrmet volvaert!
 Pijnt uch alle duecht te vesten,
 Werct hierna, ets baet te lesten!
 Sijt ghetruwe unde warachtich,
 Unde hout uwe woerde ghestade!

*Altijd wil ik trouw dienstvaardig blijven jegens goede vrouwen; ook wil ik in het openbaar niets dan goeds van vrouwen spreken. Dat is met recht, want het mannelijk gemoed wordt door de troost die vrouwen schenken van veel zorgen verlost. Edelstenen, fijne kruiden noch goud kan men ten volle met vrouwen vergelijken; zou ik het kunnen, dan zou ik het tot hun lof laten zien. Heel mijn hart en leven wil ik in hun dienst stellen, want alle deugd komt uit hen voort.

Dat sint punte van gueter eeren;
 Uwer sinnen suldir wesen mechtich.
 Ets wijsheyt, das ich uch rade.
 Wye si siin, diegene die 't leren,
 In duegden sullen sij meren.
 Hier comdi mede in hoger staet,
 U lof das sal in eeren risen,
 Daer men uch kant onder die guede.*

Zo bezien gaat liefde verre uit boven een particuliere kwestie. Dienst aan de dame is in het *Haags liederenhandschrift* tevens dienst aan de maatschappij.²⁴ Aangezien nu het milieu van ridders en jonkvrouwen tevens als de primaire publiekskring van dit handschrift kan worden beschouwd, rijst de logische vraag in hoeverre dit publiek aan deze hoofse levensleer voor het werkelijke leven de waarde toekende die de gedichten pretenderen. Wensten zij werkelijk de liefde als hoeksteen van de samenleving te beschouwen, of was liefde toch veeleer een randverschijnsel, dat enkel door de hoofse poëzie in het sociale zenit werd geplaatst? In de slotparagraaf van dit hoofdstuk zal over deze verhouding tussen hoofse literatuur en werkelijkheid aan het Hollands-Beierse hof nader worden gesproken. Maar om het realiteitsgehalte van de hoofse code goed te kunnen beoordelen, is het zaak nog nader in te gaan op de literaire vormgeving ervan.

3. POËZIE VOOR KENNERS

In de vele tientallen liefdesgedichten van het *Haags liederenhandschrift* wordt het spectrum van emoties dat de hoofse liefde kent over de volle breedte ontvouwd. Vooral het mannelijk gevoelsleven wordt in talloze stadia uitgebeeld, uiteenlopend van totale uitzichtloosheid tot en met operste gelukzaligheid, met daartussenin een rijk gamma aan nuances: ontredding, opstandigheid, miskennis, vertwijfeling, onzekerheid, berusting, hoop, verlangen, aanbidding, overgave, nederigheid, optimisme, jubel. Soms gaat het hier om stationaire, vaker om momentane liefdeservaringen; vandaar ook dat sommige gedichten het door elkaar spelen van

*Ik zal altijd aan de kant staan van de ware minnaar. Trouw en zuiver moet u zijn; volhard daarin! Stel alles in het werk om deugdzaam te zijn; het zal u ten goede komen! Wees trouw en oprecht, en houd uw woord. Dit zijn eerbare zaken, waaraan u alle aandacht moet geven. Het is een wijze raad, die ik u geef; wie zich eraan houdt, zal in deugden groeien. Hiermee komt u tot hoge waardigheid, uw lof zal rijzen, waar men u in de kring van goede mensen kent.

verschillende, deels tegenstrijdige emoties verbeelden, en bijvoorbeeld de minnaar portretteren als heen en weer geslingerd tussen hoop en vrees (65). Hoofse liefde is nu eenmaal een paradoxaal belevingscomplex, zoals ook een van de kopiïstenglossen (na 64) pregnant aangeeft: *ic lide ende ben blide* – zeer vrij vertaald: blij dat ik lijd.

De meest gethematiseerde emotie is wel het zelfbeklag: de klacht van de minnaar tot of over zijn dame, dat zij hem in weerwil van zijn trouwe minnedienst maar geen gehoor wil schenken.¹ Een mooi voorbeeld hiervan vormt een driestrofig gedichtje (24), waarin een minnaar op voor de begrippen van de vrouwendienst venijnige wijze van zich afslaat, en de natuur verzoekt zich tegen zijn hardvochtige aanbedene te keren:

Ich clage dir, zure winter calt,
Das mir ein wijf doyt grois gewalt;
Ich werde in cortzin ziden alt,
Helpes mer nicht wenden.
Ich bidde uch, wilde vogelin,
Das ir laest uwer singen zin,
So wer vro daz hertze min,
Mucht ich ir vrude penden.

Tze winde zets ich minen zin,
Of daz he veye in ir anschin,
Daz beyde ir wengelin und kin
Van verwen gar verzwinden,
Bas an iren roeter mont,
Die ye so vrintlichen stont
Midden in mins hertzin gront,
Ich diende yr ye van kinde.

O du zomergroene plain,
Du salt van mire vrouwen staen;
Se hait mer alzo mesdaen,
Das ich ir scade wil meeren.
Orlof, vrou min, ho geboren!
Goet dienst blijft an uch verloren,
Des moist ir, winter, uren tzorn
Tze mire vrouwen keren.*

Maar ook de verliefde vrouw kan klagen: bijvoorbeeld over de afwezigheid van haar minnaar op een veldtocht buitenslands, of over de *niders*

die met hun geroddel het liefdesgeluk dwarsbomen.² Zoals de meeste hoofse poëzie, laat het *Haags liederenhandschrift* doorgaans de minnaars zelf aan het woord: in de meeste gedichten spreekt een minnend *ic* over de eigen situatie. Toch is een echt persoonlijk aandoende toets een zeldzaamheid,³ en nimmer prominent. Het is nauwelijks overdreven te stellen dat het, gemeten aan de inhoud van de teksten, in principe steeds om hetzelfde liefdespaar zou kunnen gaan; zo weinig geïndividualiseerd lijkt hier de liefdesbeleving. Al deze quasi-persoonlijke ontboezemingen zijn in feite manifestaties van een *rol*, die in het geheel niet op het verwoorden van autobiografische ervaringen lijkt toegesneden, doch juist op het vertolken van het algemeen menselijke: *de* minnaar-in-vrouwendienst, *de* beminde dame.⁴ De bloemlezing als geheel biedt zo gezien een ware caleidoscoop van voor de hoofse minne symptomatische emoties. Het vertelperspectief daarbij is dat van een lyrisch ik, dat in persoonlijke ontboezeming zijn hart lijkt uit te storten; welbeschouwd is er echter niets in zijn ervaringen dat de identificatie van andere hoofse minnaars in de weg zou hoeven staan. Dat een en ander niet zonder reden en functie is, laat zich denken; daarover aan het slot van dit hoofdstuk meer. Eerst lijkt het de moeite waard om nader te verkennen hoe de teksten de 'kloof' tussen ogenschijnlijke individualiteit (een uit eigen ervaring sprekend ik) en bovenpersoonlijke herkenbaarheid weten te dichten.

Een aanvankelijk niet zeer opvallend, maar in dit verband toch wel treffend stijlverschijnsel in het handschrift is het veelvuldig gebruik van spreekwoorden en aanverwante levenswaarheden, die naar hun aard op algemene ervaringsfeiten betrekking hebben. Ze staan in overvloed tussen de grotere teksten in het handschrift genoteerd, en variëren van bonmots tot platitudes. Doch opvallender, en in dit verband meer belangwekkend, is de hoge frequentie van spreekwoorden *binnen* de langere gedichten. Veelvuldig brengen minnaars hun persoonlijke situatie met een toepasselijk geacht spreekwoord onder woorden. Voor het publiek heeft dit als effect – en we komen hierop terug – dat men verband gaat zien tussen de liefdesbeleving van de literaire personages en die van minnaars in het algemeen – misschien wel die van zichzelf in de eerste plaats. Een fre-

*Ik klaag bij jou, strenge koude winter, dat een vrouw mij zeer in het nauw brengt; ik word spoedig oud, als jij me niet helpt het te keren. Ik vraag jullie, vogeltjes, je zang te staken; dan zou mijn hart verheugd zijn, als ik haar vreugde kon belemmeren. // De wind vraag ik haar in het gezicht te waaien, zodat haar wangen en haar kin hun kleur verliezen, en ook haar rode mond, die ooit zozeer de vriendschap van mijn hart genoot; ik dien haar al van kindsbeen af. // Jij zomergroene weide, blijf bij mijn dame vandaan; zij heeft mij zo misdaan, dat ik haar leed wil vergroten. Vaarwel, hooggeboren vrouwe! De edele dienst is aan u verspild; koel daarom, winter, uw woede op mijn dame.

quent gebruik van deze techniek maakt gedicht 100.⁵ Een schildknaap verhaalt daar hoe hij ooit in mei een beeldschone jonkvrouw ontmoette, die uit verdriet de eenzaamheid had opgezocht. Als de schildknaap vraagt wat eraan scheelt, ontspint zich een hoofse dialoog waarin de jonkvrouw haar hart uitstort. Haar minnaar is haar ontrouw geweest, en heeft zich niet aan zijn woord gehouden; hierdoor ten diepste gekrenkt, verkiest de jonkvrouw voortaan alleen te zijn. In de beleefde gedachtenwisseling die hierop tussen knaap en jonkvrouw volgt, wemelt het van de algemene levenslessen-in-spreekwoordvorm, zodat men zich in gemoede afvraagt of met name de schildknaap niet meer in de mond gelegd krijgt dan een consult aan een individueel probleemgeval:

Ic seide: 'Joncvrou, et is scade,
Dat u wil is dus ghestelt;
*Die mitten goeden hem verzelt,
Daer is goet den tijt mede te liden.'*
'Cnapen die roemen ende niden
Ende meer beloeven dan houden,
Dier heb ic so vele ontgouden,
Dan mi, leyder, is te swaer.'
'Joncfrou, het mach wel wesen waer,
Doch sal men den goeden minnen.'
'Cnape, in kanre niet gekinnen,
Wie si sijn of hoe gedaen;
Daerom willic alleene gaen;
*Het toent hem selc in doechden slecht,
Sijn herte is fel ende onrecht,
Cnape, dat wetti selve wel!*
'Joncvrou, al sijn die boese fel,
Woudi daer om overgheven
Goet geselschap al u leven,
So werdi sekerlic ontweget.
Die wise aldus seghet,
*Dat men sal den boesen scuwen,
Sijn archeyt mitter doecht verduwen;
Die niet misdoet, hi ne darf niet boten.'*
'Cnape, ghi sout mi wel doen soeten,
Opdat ic waende daerin volstaen.'
'Joncvrou, gheen mensche heeft ontfæen
*Yet sekere te hebben, quaet of goet,
El dan hi emmer sterven moet;
Maer altoes sal men dbeste hopen.'*

Zo gaat het gesprek nog een poosje door; in honderdtachtig verzen vallen maar liefst zestien spreekwoorden over wat hoofse minnaars zoal moeten weten, doen en laten. En alsof de algemene strekking van het liefdescollege nog niet voldoende duidelijk was, besluit de dichter met een expliciete publieksmoraal: '*Ghi heeren, cnapen, maegden, vrouwen, Blijft gestede in rechter trouwen!*' (187-188). Het is niet het enige gedicht waar aan het slot een ik-ervaring – voor zover die al privé leek – expliciet in een algemeen menselijk vlak wordt getrokken.⁶ De getuigenissen van minnaars uit hun eigen ervaring vormen voor het *Haags liederenhandschrift* vaak aanleiding – of moeten we zelfs zeggen: excuus? – voor een algemeen advies in liefdeszaken. Het boek wordt daarmee niet alleen een verzameling literaire minnepoëzie, maar ook een soort van amoureuus gedragscompendium. Typierend is in dit verband de wijze waarop gedicht 78 inzet:

Zwer zich wil lieben zu minnentliche vrouwen,
Der doe, das ym lere minen sanch,
Unde latz sich in yrme dienste scouwen,
Zo wirt ym lof, loen, eere unde danch.*

In dit gedicht wordt de amoureuus-didactische functie expliciet verwoord; veel vaker blijft deze impliciet, doch toch nog tamelijk zichtbaar door de toonzetting van het gedicht als algemene beschouwing over de liefde.⁷ Wel het duidelijkst geldt dit voor een type gedichten dat zeer nadrukkelijk in het handschrift is vertegenwoordigd: de allegorie. Wat allegorie precies is – of liever: wat we onder allegorie kunnen verstaan – is een kwestie die zowel uit theoretisch als uit praktisch oogpunt tot de meest gecompliceerde van de literatuurwetenschap behoort.⁸ Veelal gaat men voor een begripsbepaling uit van de definitie die Quintilianus al in de eerste eeuw formuleerde: *aliud verbis, aliud sensu* – terwijl het één (letterlijk) wordt gezegd, wordt er (figuurlijk) iets anders bedoeld. Het zal duidelijk zijn dat onder deze omschrijving de meest verschillende (literaire) uitdrukkingswijzen kunnen worden gerangschikt: metafoor, fabel, ironie en vele andere – en dan te bedenken dat Quintilianus' definitie volgens sommigen nog niet ruim genoeg is!

Ook in de middeleeuwen zijn het de meest verscheiden literaire vormen die in aanmerking komen om als allegorie te worden bestempeld. Ook het *Haags liederenhandschrift* kent een grote variëteit aan allegorische verschijningsvormen.⁹ Ter wille van de overzichtelijkheid laten deze zich

*Wie vrouwen die dat waard zijn wil beminnen, moet doen wat hem mijn lied leert, en stelle zich openlijk in hun dienst, dan wordt lof, loon, eer en dank zijn deel.

globaal categoriseren in twee hoofdgroepen, die ook voor verwante verzamelingen in andere middeleeuwse literaturen wel als prominente subtypen van de allegorie zijn aangemerkt: de zogenaamde constructie-allegorie en de personificatie-allegorie.¹⁰ In het eerste geval hebben we te maken met de (literaire) beschrijving van een concrete zaak, die model blijkt te staan voor iets anders: bijvoorbeeld de voorstelling van de minnedienst als een jachtpartij, met – uiteraard – de man als jager en de dame als begeerde buit. Het tweede allegorische subtype, dat van de personificatie, is voor de hedendaagse literaire smaak zo mogelijk nog vreemder, en werkt eigenlijk volgens het omgekeerde principe: hier worden abstracte zaken, zoals eigenschappen of emoties, concreet gemaakt door ze te personifiëren in figuren waarvan de naam, gedrag en attributen corresponderen met de kwaliteiten van het betrokken abstractum. Om een voorbeeld te verzinnen: de gepersonifieerde Haat als een gifgroene, vuurspuwende vrouw, moeder van het achterbakse, altijd op de rug geziene zoontje Roddel. Zeker in een wat karikaturaal geval als dit wekt personificatie-allegorie bij de hedendaagse lezer al gauw de lachlust op, of anders wel verveling: het procédé komt ons hoogst geconstrueerd en volstrekt onaanschouwelijk voor. De populariteit van de personificatie-allegorie in de middeleeuwen – te beginnen bij de *Roman de la Rose*, die het procédé in de Europese volkstaalliteratuur introduceerde – bewijst evenwel dat deze voorstellingswijze toentertijd juist grote aantrekkingskracht had voor dichters en hun publiek. Daarbij gold wel degelijk juist de aanschouwelijkheid van personificaties vermoedelijk als voordeel. Tot de *Roman de la Rose* had de middeleeuwse epiek zich goeddeels beperkt tot de beschrijving van uiterlijke gebeurtenissen; de personificatie-allegorie maakte het mogelijk ook innerlijke processen uit te beelden. De allegorie was dus een aangewezen middel om het onzichtbare zichtbaar te maken.¹¹

In het *Haags liederenhandschrift* wemelt het van personificaties: vrou Ere (die ook bij Willem van Hildegarsberch voorkomt), vrou Minne, her Goet Compaen, Hope, Troest, Sorge, Anxt en vele dergelijke meer. Eetlijke gedichten zijn geheel gecomponeerd als verhalende beschrijving van het handelen van zulke personificaties, die dan ogenschijnlijk optreden als geïndividualiseerde personages, doch drager zijn van een universele, abstracte betekenis: wat Hope doet, is wat hoop in de mens teweegbrengt.¹² Een relatief simpel voorbeeld is het volgende gedicht, waarin *coninc Ere* in een depressieve bui troonsafstand overweegt. Zijn dochter *Minne* spoort hem aan het koningschap te blijven bekleden, ten einde zijn zoon *Deucht* de tijd te gunnen zich als mederegent te kwalificeren. Ook zelf zal *Minne* de koning terzijde blijven staan (19/15-21):

Vader, dats min hoechste raet;
 Ende enich man, die na U staet,
 Die zal mi wesen onderdaen;
 Want ic hebbe van U ontfaen
 Een mechtich, edel conincrike,
 En kinne nyeman min gelike
 Sonder U, heer vader.*

Ook oom *Trouw* wordt door *Minne* gemobiliseerd, en op deze wijze zal de familie eensgezind trachten het koninkrijk van *Eer* te handhaven. De abstracte pointe, of eigenlijk de les, van het gedicht zal duidelijk zijn. Hoogste goed in dit leven is de *eer*; we zagen dit al bij Hildegarsberch en zullen er in volgende hoofdstukken nog vaak op terugkomen. Om *eer* te handhaven (respectievelijk te bereiken, dan wel in dit geval, gezien de crisis in de monarchie, te herstellen) moeten mannen zich scharen onder de banier van *deugd* en *minne*, en dat (vooral op het laatstgenoemde gebied) met *trouw*. Het is de uit de vorige paragraaf reeds bekende hoofse code, doch ditmaal niet gepresenteerd vanuit de beleving van een (quasi-) ik, maar geformuleerd als algemeen geldend levensbeginsel. Veel sterker dan de expressieve ik-gedichten heeft een dergelijke allegorie een *normatieve* strekking: via de personificaties wordt de lezer een moreel programma voorgelaten. De didactische tendens die reeds in de vorige paragraaf werd gesignaleerd, treedt hier versterkt aan den dag: het liefdeslied wordt levensleer. Het *Haags liederenhandschrift* neigt ertoe de liefde als een leerstuk te beschouwen, en deze liefdesleer vervolgens uit te bouwen tot een gedragsmoraal. Het is vooral door het gebruik van in systeem geordende personificaties dat deze didactische 'traktaatstijl' wordt gepraktiseerd;¹³ de personificaties bewerkstelligen dat de lessen in algemeen geldende gedaante worden voorgeschoteld. Allegorie is dus niet alleen het medium voor psychologie, maar ook voor (moraal)filosofie en zelfs – gezien de normatieve strekking – voor ideologie.

Maar de allegorie heeft nog meer functies dan het op een algemeen menselijk plan verheffen van een normatieve deugdenleer. De interpretatie van het hierboven besproken gedicht was, als gezegd, niet moeilijk; er zijn echter ook allegorische gedichten die uitgesproken duister zijn. Het vermoeden is gewettigd dat wij ook hier te doen hebben met een aspect van

*Vader, dat is mijn beste raad; en iedereen die u bemint, moet mij onderdanig zijn; want ik heb van u in leen gekregen een machtig, edel koninkrijk, en erken niemand aan mij gelijkwaardig, behalve u, heer vader.

allegorie dat voor ons wellicht hinderlijk kan zijn, doch in de middeleeuwen juist een van de aantrekkelijkheden van het genre moet hebben uitgemaakt: het raadselachtige. De esthetica van de allegorie is verwant aan die van het raadsel; beide ontleen hun charme aan de spanning tussen mysterie en ontsluiting. Welke oplossing gaat er schuil achter het letterlijke niveau, hoe moet men de woorden duiden? Deze raadselachtige kant van de allegorie wordt vooral zichtbaar in het andere hierboven aangeduide subtype, dat van de constructie-allegorie, die in het *Haags liederenhand-schrift* eveneens ruim vertegenwoordigd is.¹⁴ De personificatie-allegorie is meestal betrekkelijk doorzichtig, vooral omdat de personages via hun naam doen uitkomen waar zij model voor staan. Waar echter een concrete zaak iets anders symboliseert, is er ruimte voor verborgen naast meer evidente correspondenties. Bovendien staat het de dichter vrij de oplossing al dan niet in de tekst te verduidelijken; doet hij dat niet, dan blijft zijn gedicht iets van een raadsel houden, en kan het na de voordracht voorwerp worden van een soort interpretatief gezelschapsspel (nader hierover in § 4).

Een aardig voorbeeld is in dit verband gedicht 51. Het vertelt over een jonkvrouw die een net heeft gespannen met de bedoeling een sperwer te vangen, deze vervolgens de vleugels te plukken en hem te houden als gezelschapsdier. Maar de sperwer is op zijn hoede, en terwijl hij zich schuilhoudt in een boom hoort hij de jonkvrouw zeggen *Dat si ne daeromme vanghen wilde Dat sij haer spot met hem hilde* (vs. 27-28). Nu weet hij zeker wat zij met hem voorheeft; en wat hem betreft zal zij met haar net hoogstens een tamme kraai kunnen vangen, die anders dan de fiere sperwer nu eenmaal dressuur boven vrijheid preferereert. *Besint*, noteert de soms bepaald meelevende kopiïst onder dit gedicht – een literair doordenkertje dus. De oplossing is niet al te moeilijk: een kandidaat-minnaar vertikt het om als vleugellam speeldiertje voor een jonkvrouw te fungeren. Vrouwendienst en mannenemancipatie sluiten hier elkaar niet uit.

Doch wat te denken van het volgende gedicht (nr. 58)? *Besint wael*, denk goed na, schrijft de kopiïst er dit keer zelfs onder. Was het ook hem te moeilijk, of had hij de ervaring – anders dan schrijver dezes – dat de oplossing bij stevig nadenken wel daagde?

Gonst ter eeren ghepresenteert
 Op eenen vlinse ghefundeert
 Enen volmaecten sonder ghelijch
 Toern; boven wenschen, consten rijch
 Is hi ghewracht, want calc ende steen
 Is louter gout, ghepureert reen,

W aer liden ee duren meent
E k min houts hem anders blide

¶ I chamer ist linder weegh ghesiet
D al erminen aey mich erwen
I n de wal mich happe helpe met
I n wantraete ick berbernen
W in ongheluck ongheset zick
I n de stellet zick ick bouwen
D ie aventure yst ienheer mich
D ike hant yst heer ghesponen
T ruren woont nuch vaste bi
O n de yelme zo zwaer
D er dach yst wlich dremet mi
D er nach on jaer ende meere
G heluck die hant ick wemich yet
I ch zale zeygen woude
I n de on heer ick anders ghesen
D alle noch opghenue
D an ick denchey gra allyn
E est als ick wilde das ewe
D yn selich wyf voer allen ban
A n my duren maechen ende
D ich ewer mich als ick u gan
D god zi daer op zonde
D e ban mich maechen vrolich vro
I n tralbes ick des kinde
D est vrouduy fiant die zi also
D u heer des anders kinde

Wenich ende lnd

¶ D ont e aeyn ghesentent
op enen winge ghesintert
E nen volmaecten pender ghesicht
T aern bouen wenschen conste rick
A n ghelbracht wane alle on stey
I n louter gout ghespuren vey

W an arak goud ende duren
O m desey gaet eene minne
hantig ende stont ghesmaect wale
O n de al ghelbracht van hantig stale
O pder torn zietmen staen
D enen hultseloem woude anhaen
A t er menighden stouen blade
A l den torn gheset hi soade
I n den boem ee midde woude
D raet een boem van groot woude
A t oec slopende on van verthe rick
A n en soch me bloem haer ghesicht
D es sijn der bloemen blade
V al van doegden ende ghesanden
D iere recht verstaet die menen
D o saluente al in eene
I n den ende in hem duren
b loem. boem. arant ee minnen
besint wael

¶ I n enen wacher ick a hoerde
D ie quim gharben in en dwalt
D on dinstenacht he boerde
I n ach warden was daer wael gestalt
D ie warden sijn sijn menen stin
A d de woude he ene stont
I n en doren das was grun
D e dach sal hem warden stont
E er he viden woude las wort
h o sat zick neder in dat dal
V al warden was he de er haert
h e warden was he de er haert
E n de woude was he den solde
D es hant der ghyden woude stont
h e sacht on in den woude
I n den stincker hant die den stont
E ene boem der was dinnere woude
D ulden oecder was he de sacht

Van arab goud ende dure.
 Om desen gaet eene mure
 Hoghe ende starc, ghemaect wale,
 Ende al ghewracht van harden stale.
 Op desen torn ziet men staen
 Eenen hulseboem, wide ondaen
 Mit menneghen scerpen blade;
 Al den torn gheeft hi scade.
 In den boem te middeweerde
 Staet een bloem van groeter weerde,
 Altoes bloyende ende van verwen rijch,
 Men sach nie bloem haer ghelijch.
 Ses sijn der bloemen blade,
 Vol van doegden ende ghenaden.
 Die te recht verstaet dit menen,
 So sal men se al in eenen
 Vinden, ende in hem duren:
 Bloem, boem, cruut ende muren.*

Om dit allegorische raadsel te kunnen ontsluiëren, moet men waarschijnlijk de traditie van het genre kennen. In die traditie representeert een toren of kasteel doorgaans de volmaakte vrouw, zoals de door doornen omgeven bloem sinds de *Roman de la Rose* de vrouwelijke zuiverheid pleegt voor te stellen. Maar wat (welke eigenschappen) stellen in dit gedicht de zes bloemblaadjes voor, en wat representeert de hoge muur van staal die de toren omgeeft? Zou men van elders een zestal in combinatie voorkomende (vrouwelijke) eigenschappen kunnen aanwijzen, dan zou daarmee waarschijnlijk een spoor gevonden zijn.¹⁵ Want als gezegd: de raadsels van de allegorie worden gemakkelijker naarmate men meer vertrouwd is met de traditie. Allegorie is een esoterisch genre.¹⁶ In gedicht 103 bezingt een ik-figuur een fraai vertrek, waarvoor hij wel zijn leven zou willen geven om erin te mogen verkeren – geen interpretatief probleem voor wie de allegorische conventie kent die het hart van de geliefde voorstelt als een

*Als gunst ter ere aangeboden, rustend op stenen fundering, een volmaakte toren zonder weerga; alle wensen overtreffend is hij gemaakt, want kalk en steen zijn louter kostbaar, zuiver Arabisch goud. Daaromheen een hoge sterke muur, goed gemaakt van hard metaal. Op deze toren ziet men staan een brede hultstruik, met vele scherpe bladeren, die schaduw geeft aan heel de toren. Middenin die striuk bloeit onophoudelijk een kostbare, kleurrijke bloem, waarvan men nooit gelijke zag. Zes bladen heeft de bloem, vol deugden en genade. Wie hier de betekenis goed begrijpt, moet ze allemaal en permanent bijeen vinden: bloem, boom, bladen en muur.

kamer, waarin de minnaar comfortabel huist.¹⁷

Daarmee komen wij op een punt dat hoogst wezenlijk is voor het *Haags liederenhandschrift*. Het gaat hier om literatuur voor kenners. Wie een gedicht uit dit handschrift isoleert om het als autonoom klein kunstwerk te analyseren, mist een dimensie die destijds voor de goede verstaanders essentieel was: de dimensie van het genre. Waar het op aankomt, is als het ware elk afzonderlijk gedicht te zien tegen de achtergrond van alle andere. Elk nieuw gedicht speelt op zijn eigen wijze met bekende thema's, topen en motieven. De esthetische bekoring waar het voor het oorspronkelijke publiek van ingewijden om te doen was, school in het doorzien van het subtiële spel van conventie en variatie. Het ging dus niet om originaliteit in de moderne, meer spectaculaire zin van het woord, doch veeleer om originaliteit op de vierkante centimeter, om het ragfijn variëren op het reeds bekende. Het beeld van de caleidoscoop werd in het begin van deze paragraaf niet voor niets gebruikt: in zekere zin is de charme van caleidoscoop en hoofse poëzie dezelfde. Een nieuwe draai aan de koker – een nieuw gedicht – levert geen totaal nieuwe aanblik op, doch een hergroepering van de steentjes uit de vorige figuur; de bekoring van het spelgoed ligt in de spannende sensatie, dezelfde steentjes te zien terugkomen in steeds nieuwe configuraties.

Als men omwille van de duidelijkheid een tweede, ietwat vreemde vergelijking wil toestaan, doet hoofse minnepoëzie zoals het *Haags liederenhandschrift* die bevat nog het meest denken aan kunstrijden op de schaats. Wat bij die sport de 'vrije Kür' heet, zal de leek nauwelijks vrij willen noemen. Zo iemand ziet opeenvolgende uitvoerenden nagenoeg dezelfde stereotiepe sprongen maken. Voor de kenner evenwel komt het er juist op aan hoe in elk optreden de vaste onderdelen in details zijn uitgevoerd, hoe ze per uitvoering zijn aaneengeregen en of de artiest zich wellicht aan noviteiten waagt: een draai de andere kant op, een handgebaar dat anders dan anders is. Terwijl de leek al snel verveeld raakt door de stereotypie, raakt de fijnproever nooit uitgekeken op het raffinement. Zo ongeveer moet ook de esthetica van het *Haags liederenhandschrift* voor het oorspronkelijke publiek hebben gefunctioneerd. Dit publiek kende de hoofse code omtrent literatuur en minnedienst, en was als het ware geschoold in het register waarin hoofse gedichten omstreeks 1400 al een tweetal eeuwen werden getoonzet. Men kende, en verwachtte, de topoi van de minnedienst, de *niders*, de Natureingang, de zwoegende minnaar en de haast ongenaakbare dame. Iets dergelijks geldt op thematisch vlak: het handschrift bevat bijvoorbeeld wel zo'n twintig liefdesklachten, en we mogen aannemen dat het oorspronkelijke publiek zich van de conventionaliteit hiervan nog vele malen meer bewust was dan wij. Maar ook zag het, en

ongetwijfeld scherper dan wij, hoezeer elk van die twintig klachten weer net iets anders was: een andere strofenbouw, een afwijkend rijmschema, een andere belichting van accenten. Zulke finesses te doorzien, maakte voor een belangrijk deel het esthetische genoegen van dit soort poëzie uit; en wat dat betreft is elke poging om – zoals in dit hoofdstuk wordt gedaan – het handschrift te typeren aan de hand van min of meer representatieve citaten, bij voorbaat tot mislukken gedoemd.

Zo speelt in het *Haags liederenhandschrift* vrijwel elk gedicht een spel met overbekende motieven, in sommige gevallen tot hun ridiculisering toe.¹⁸ Het volgende gedicht (nr. 45) lijkt zich geheel te voegen naar de vertrouwde conventies van de minneklacht, met toespelingen op het bekende beeld van de liefde als een jachtpartij en met zijn dienstmetaforiek – totdat het laatste vers voor minnaar én publiek een verrassende wending aan de situatie geeft, en de relatie tussen minnaar en aanbedene zelfs voor de begrippen van een onvervulde liefde wel heel grondig gestoord blijkt:

O wee das ich so wael weys
Der liever zin und haer beheys,
Des volgen ich der liever dan,
Ich arme, zender, trouwich man.
Haddich mich selven und haer,
Si har selven ende mi, int war,
So wer 't herde wel gepast!
Mar des in es gheen effen last:
En hebbe mi selven, noch si mi,
Ich heb har, und zi is vri.
Hope und troest na min behagen
Dat loept achter lande jagen
Wildir vele dan enich wilt,
Ich blive leyder ongestilt.
Doe ich har clagede minen noet,
Vragede zi mi: is Brugge groet?*

Hoofse poëzie zoals in het *Haags liederenhandschrift* is een kunstvorm die veeleer subtiele variatie dan oorspronkelijkheid beoogt. Juist omdat een

*O wee, hoe goed ken ik de gezindheid van de geliefde wier dienaar ik ben, armzalige, smachtende, trieste man. Had ik mijzelf en ook haar, en zij haar zelf en tevens mij, dan sloot het mooi aaneen! Maar zo gelijk is 't niet verdeeld: ik heb mijzelf, noch zij mij; ik heb slechts haar, en zij is vrij. Hoop en troost jagen in het wilde weg en onsuccesvol rond. Toen ik haar mijn nood klaagde, vroeg ze mij: 'Is Brugge een grote stad?'

dergelijke esthetica nogal vreemd is aan de hedendaagse, heeft het tot het midden van deze eeuw geduurd alvorens onderzoekers deze principes leerden doorzien, en inzagen dat de ogenschijnlijke eentonigheid van bijvoorbeeld de troubadourspoëzie, zowel haar handicap voor ons betekende als haar charme in de eigen tijd. Het is vooral Robert Guiette geweest die op dit gebied baanbrekend werk heeft verricht, en ter karakterisering van dit soort literatuur de term 'poësie formelle' heeft bedacht, poëzie dus waarin het allereerst te doen is om de minieme variatie binnen gevormde kaders. Dit concept is inmiddels voor veel meer middeleeuwse lyriek vruchtbaar gebleken – sinds kort ook voor het Middelnederlands, in casu Hadewijch en Gruuthuse¹⁹ – en bij dit alles heeft Guiette's terminologie grootscheeps school gemaakt. Te bedenken valt echter wel, dat de term formele poëzie ook iets bedrieglijks heeft, als zou het alleen maar om de vorm en nauwelijks om de inhoud van de gedichten gaan.²⁰ Voor de troubadourspoëzie kan dit al worden betwijfeld, en nog minder geldt het voor de Duitse Minnesang en voor het *Haags liederenhandschrift*. Ook uit dit laatstgenoemde boek spreekt ongetwijfeld intense aandacht voor de formele dimensie: men kan er steeds variërende rijm- en strofenschema's observeren, benevens allerlei acrostichons en woordspelletjes.²¹ Karakteristiek hiervoor is bijvoorbeeld het dubbelzinnig dichtspel van Augustijnkens welbekende *Ridder die waldoen haet* (32): al naar gelang men de eerste regel van een verspaar als syntactische eenheid neemt dan wel deze laat enjamberen met het volgende vers (en dit daarna dan weer als eenheid neemt), krijgt men een scheld- of loflied voorgeschoteld:²²

Mich heeft een ridder die waldoen haet
 Tot genre tijt hi es gemint
 Den trouwen goeden hi versmaet
 Niet hi es ter doecht gezint
 Tzu der archeit hi hem geeft
 Node ich hem doget wenschen
 Want argelist in hem cleeft
 Alte zelden hi eerlic leeft
 Ghelijc den goeden menschen

Poëtisch taalspel als doel op zichzelf heeft een traditie die al ruim voor de rederijkerij begint: ook de hoofse literatuuropvatting wist formele virtuositeit te waarderen. In de twintig minneklachten die het *Haags liederenhandschrift* bevat gaat het er uiteraard minder om dát en wát de minnaar klaagt, maar hoé hij elke keer weer klaagt. Maar zeker niet minder belangrijk dan de variatie op het vlak van literaire vormgeving is de inhoud van

het gebodene, die in steeds andere gedaante dezelfde hoofse boodschap uit- en overdraagt. We lijken hier haast voor een tegenstrijdigheid gesteld te worden: aan de ene kant subtiel literair spel om zichzelf wille, aan de andere kant – zie het eerdere gedeelte van deze paragraaf – een didactische intentie. De paradox kan echter worden opgelost als we ons nader bezinnen op de sociale context en de functie van hofliteratuur zoals die in deze (volgens Nijland)²³ ‘merkwaardige bloemlezing’ is overgeleverd.

4. HET HOOFSE SPEL

In een boek dat in zijn benaderingswijze zozeer de nadruk legt op literatuur als maatschappelijk verschijnsel, ontkomen we niet aan de vraag naar de verhouding tussen het *Haags liederenhandschrift* en de historische werkelijkheid. Wel lijkt deze hoofse poëzie op het eerste gezicht mijlenver van die werkelijkheid verwijderd: nog veel minder dan de sproken van Willem van Hildegarsberch laten de teksten in dit handschrift iets doorklinken dat resoneert met onze geschiedenisboeken. Geen politiek, geen economie, geen twisten; enkel liefde. Maar ook al lijken deze hoofse gedichten daarmee aan elke reële maatschappelijke context ontstegen, alleen al het simpele feit dat ze toch binnen enigerlei context moeten zijn gelezen of beluisterd – al was het maar in functie van de vlucht uit de realiteit van alledag – noopt ons tot de vraag hoe zich deze literatuur verhiel tot wat toen buiten-literaire werkelijkheid was. Aan het slot van de voorafgaande paragraaf kwam, met het publiek van literaire fijnproevers, de vermoedelijke context van het *Haags liederenhandschrift* reeds enigszins in het vizier. Doch alvorens dit perspectief verder aan te scherpen, is het dienstig terug te grijpen op de voorvorige paragraaf. Daar werd de liefdesconceptie getypeerd zoals die uit het handschrift naar voren komt – en een in dit verband logische vraag is hoe deze liefdesopvatting zich verhoudt tot de toenmalige omgangsvormen tussen de seksen.

Wat de moderne lezer dan het meest opvalt, is dat het *Haags liederenhandschrift* weliswaar voortdurend spreekt van houwēn, doch nooit van trouwen. Het huwelijk blijft in dit boek volledig buiten beeld. Zelfs als wensdroom van geliefden komt de echtelijke staat niet voor, laat staan als vooruitzicht of – nog sterker – feit. Deze constatering zegt echter minstens evenveel over onze liefdesmoraal als over het *Haags liederenhandschrift*. De verbondenheid van huwelijk en liefde is als maatschappelijke norm een erfstuk van de verlichte achttiende-eeuwse burgermaatschappij. In de middeleeuwen waren huwelijk en liefde, zeker in de elite kringen waarmee we hier te maken hebben, nagenoeg gescheiden circuits. Het hu-

welijk was voor alles een sociaal contract, gesloten uit motieven van familiepolitiek, en dienovereenkomstig meestal door ouders voor hun kinderen bedisseld. Wat in dit verband de gevoelens van de toekomstige echtelieden waren, deed niet of nauwelijks ter zake, laat staan dat het een vraag was of er wederzijds wel echte liefde in het spel was. Johanna van Polen, door Nijland wel voor de oorspronkelijke bestemming van het *Haags liederenhandschrift* gehouden, huwde op 1 augustus 1403 met Engelbrecht van Nassau; de bruidegom was vooraan in de dertig, het bruidje elf jaar oud.¹ Het huwelijksmotief was geld, en niet genegenheid; waarschijnlijk heeft het bruidspaar om zo te zeggen voor het altaar kennisgemaakt. Iets dergelijks zagen we reeds met betrekking tot het inderhaast gearrangeerde tweede huwelijk van hertog Albrecht; ook daar ging het geenszins om liefde, maar om macht. Wel vergde die macht ook een heus liefdeleven, want zoals feestredenaar Hildegarsberch in 11,1 al zei, het landsbelang eist kinderen. Het aanstaande *beslapen* van de bruid door haar gemaal wordt dan ook in de grafelijke boeken genoteerd als elke andere bestuurlijke besogne.

Niet lang voordien, in 1385, had Holland naar toenmalige maatstaven een ware sprookjesbruiloft mogen beleven. Zelden had men zulke fraaie diplomatie kunnen aanschouwen. Een zoon en dochter van hertog Albrecht traden in het huwelijk met een dochter en een zoon van Philips van Bourgondië! Het was een politieke meesterzet van Albrecht, die Holland een machtige bondgenoot verschafte. (Al trokken de Bourgondiërs uiteindelijk aan het langste eind.) Ingewikkelde onderhandelingen gingen eraan vooraf: over de bruidsschat, de erfenisregeling, de rechten van toekomstige kinderen bij alle mogelijke overlijdensgevallen, de noodzakelijke pauselijke dispensatie in verband met een te hoge graad van bloedverwantschap, enzovoort. Wie zes eeuwen na dato de partij van dit politieke schaakspel naspeelt, kan in de vorstelijke bruidsparen onmogelijk meer dan pionnen zien, die aan het eind nog worden afgeruild om de remise te beklinken. Als dat moment eenmaal gekomen is, staan voor het altaar in Kamerik de tweeëntwintigjarige Margaretha van Beieren en haar twintigjarige broer Willem, met als Bourgondische wederhelften Jan, dertien jaar oud en Margaretha, tien... Hoe de kinderen het huwelijk hebben beleefd, weten we niet; alleen dat het Bourgondische bruidje op de trouwdag nog maar nauwelijks was hersteld van waterpokken, en dat de moeder van de Hollandse bruid de andere partij tot tweemaal toe liet vragen of zij in plaats van de gebruikelijke schildknaap *ene joncfrouwe setten mochte bij miere joncfrouwen* [=het Hollandse bruidje] *after dien dat si beslapen waer, want si teder is ende vreemde luden haer manieren niet so wel en wisten als dieghene die daghelix bi hoer woenende.*²

Dit alles hoeft intussen niet te betekenen dat de aldus gearrangeerde huwelijken in onze zin ongelukkig moeten zijn geweest. Ze werden immers met een geheel ander verwachtingspatroon aangegaan. Bij wederzijds respect tussen de echtelieden mocht al van een geslaagde echtverbintenis worden gesproken, mits uiteraard het respect tevens gestalte kreeg in kinderen. Zo bezien hoeft het ook geen overwegend probleem te zijn geweest als men de liefde buiten het huwelijk zocht. Dat dit laatste in de Hollands-Beierse kringen ook daadwerkelijk geschiedde, is het meest zichtbaar aan de bastaarden die Albrecht en Willem VI hebben verwekt, en die als een volstrekte vanzelfsprekendheid in de ambtelijke stukken figureren. Naast zeven wettige nakomelingen zijn van Albrecht evenzovele buitenechtelijke kinderen bekend; bij Willem VI is de verhouding één echtelijke dochter (Jacoba van Beieren) tegenover tien bastaarden. Alleen al op grond van gegevens als deze moeten we haast wel concluderen dat overspel in Holland tot de dagelijkse praktijk van het hofleven behoorde. Deze conclusie wordt nog eens ondersteund door het getuigenis der rekeningen, waarin het wemelt van attenties die met name hertog Albrecht aan vrouwelijke leden van de hofkring heeft bewezen. De giften variëren van contante munt tot snuisterijen, bijous en andere luxe-artikelen. De kroon spant bij dit alles wel de gunst, om heel de hofvijver te laten droogleggen ten behoeve van een jonkvrouw die al spelende een diamant in het water had laten vallen. Bij dit galante imponeergedrag van Albrecht raakten de verhoudingen tussen doel en middelen volledig zoek: om de ene diamant weer op te dreggen moest bij het Spui de ommuring worden doorgestoken, om later inderhaast weer van een dubbele dam te worden voorzien, die moest voorkomen dat het halve hofdomein onder water liep.³

Albrecht was bijna zestig jaar toen hij deze onbezonnen geste deed; de ouderdom lijkt hem niet minder gevoelig voor vrouwen te hebben gemaakt. Nog tijdens zijn tweede huwelijk (dus toen hij de vijftig reeds ruim was gepasseerd) staan in de rekeningen toelagen geboekt voor Albrechts maintenee in Henegouwen en voor *Belytge mit horen twee kinderen, die si bij minen here heeft*.⁴ Verder bezoekt Albrecht, al dan niet in het gezelschap van zijn oudste zoon, nog geregeld *stoven*, dubieuze badhuizen in het dorp Die Haghe, die voor de hoge heren wel als een soort massagehuis zullen hebben gefungeerd – als ze alleen maar in bad wilden, hoefden ze per slot het Binnenhof niet af, al helemaal niet sinds daar in 1401 onder architectuur van meester Engebrecht (de bouwmeester van de abdij Egmond!) een luxueuze badkamer was bijgebouwd.⁵ Ook in de kringen van het hof had Albrecht zo zijn liefjes: de rekeningen bieden zicht op amoureuze betrekkingen met – vlak voor én vlak na de meest fameuze van alle, Aleid van Poelgeest – jonkvrouw Barbara, jonkvrouw Katrijn van

Domburch, jonkvrouw Katrijn van Hoogstraten, Aleid van Houthuizen, jonkvrouw Agnies van Merensteyn en Machteld heer Woutersdochter. Wat hun eventuele echtgenoten, broers en vaders van deze affaires hebben gevonden, laten de bronnen ons niet zien, of het zou moeten zijn dat nergens blijkt dat er problemen van kwamen; zo ze zich al niet geveid voelden (en wellicht hoopten op vorstelijke gunsten buiten het slaapvertrek), ontbrak het hun in elk geval aan de positie om er een zaak van te maken.

Want dat betrekkingen als deze boven elk probleem verheven waren, kan ook niet worden gezegd. De officiële moraal keurde overspel immers ten strengste af. Het lijkt haast wel of Willem van Hildegaersberch direct de landsheer op het oog heeft als hij verklaart dat *Hoe veel dat wy ter werlt vermoghen, men sal om wille noch om d'eren nyemants beddenoot begheren*, en de nadruk waarmee hij in dit gedicht over de tien geboden juist het overspel bespreekt doet vermoeden dat hij er alle aanleiding toe had.⁶ In dezelfde richting wijst het werk van Dirc van Delft, bij wie de hoogmoed zijn traditionele eerste plaats als zonde nagenoeg moet delen met onkuisheid, die vooral als overspel verschijnt.⁷ Natuurlijk is de hofkapelaan een verklaard tegenstander van zulk gedrag: als we de straffen lezen die hij overspeligen in de hel voorspelt, krijgt men haast medelijden dat hij Albrecht op diens sterfbed nog zo heeft durven beangstigen.

Deze kritiek van kerkelijke zijde op het losbandige liefdeleven aan het hof laat zich niet eenvoudig afdoen als de rituele zorg van wereldvreemde zedenmeesters van wie de aristocratie zich in de praktijk niets zou hebben aangetrokken. Er zijn wel degelijk aanwijzingen dat de middeleeuwse hofelite invloed onderging van de in oorsprong kerkelijke huwelijksmoraal, en althans probeerde huwelijk en liefde te verenigen.⁸ In Holland is Dirc Potter hiervan het beste voorbeeld. Maar zoals nog zal blijken, is zijn huwelijksmoraal dan ook opmerkelijk genoeg, en misschien is het in dit verband ook niet zonder betekenis dat Potter tot de laagste adel behoort; de kans dat men een partner vond die zowel sociaal als emotioneel de ware was, werd kleiner naarmate men hoger op de maatschappelijke ladder stond.

Met dit alles zijn wij ogenschijnlijk vrij ver afgedwaald van het *Haags liederenhandschrift*. Toch krijgt de liefdesconceptie van dit handschrift tegen deze achtergrond ontegenzeggelijk reliëf. Het is op zijn minst verleidelijk, en waarschijnlijk zelfs gerechtvaardigd, het *Haags liederenhandschrift* mede te beschouwen in het licht van deze spanning tussen officiële en officieuze liefdesmoraal. Het handschrift kiest, aldus bezien, vrij radicaal voor de enige echte liefde – de officieuze dus. Niets over huwelijk derhalve, alleen over liefde *van nature*, op basis van vrijwilligheid en zonder dwang van derden. Toch komt het conflict met de buitenwereld na-

drukkelijk aan de orde: het wordt belichaamd in de persoon van de *nider*, die met zijn geroddel het geluk wil dwarsbomen. Maar willen *niders* kwaad kunnen, dan moet er iets te roddelen zijn; wijst dit er niet op dat de 'natuurlijke' partnerkeuze de minnaars vrijwel automatisch in conflict bracht met de omgeving, die vereiste dat meisjes als maagd het door hun familie gearrangeerde huwelijk ingingen? Het allesbeheersende reputatiedenken en het veteklimaat rond Hoeken en Kabeljauwen deden in dit geval wellicht de rest: de sociale controle kon verstikkend zijn. De haat tegen de *niders*, de angst voor *claffen* (boosaardig kletsen) en de eis tot *helen* [= verbergen] laten zich op deze wijze vrijwel realistisch duiden als de logische pendants van een minnecode die liefde-uit-vrije-wil wenste te vrijwaren van druk van buitenaf. Zo bezien neemt in het *Haags liederenhandschrift* de literatuur het op voor emoties die het schelle daglicht nauwelijks konden verdragen.

Maar met dit alles loopt onze interpretatie gevaar rijkelijk eenzijdig te worden. Het gaat niet aan om het *Haags liederenhandschrift* zozeer te fixeren op overspelige, of op zijn minst sociaal-problematische liefdesrelaties. Ofschoon het conflict tussen 'binnen- en buitennorm' omtrent de liefde een thematisch brandpunt van het handschrift vormt, laten talrijke gedichten de buitenwereld geheel buiten beschouwing, om zich te concentreren op de liefde als autonoom fenomeen. De rol van *niders* laat zich trouwens evengoed binnen deze dimensie duiden: namelijk als de angst zuivere liefde te ontwijden door inmenging van derden. In het algemeen toont het hierboven geschetste perspectief te weinig oog voor de literaire functie van het handschrift, in casu voor de mogelijkheid dat deze gedichten ook konden floreren bij de gratie van hun populariteit als literair genre, en daarmee als een soort van doel op zich. De notie *spel*, die in de vorige paragraaf werd ingebracht om de binnen-literaire esthetica van het *Haags liederenhandschrift* te karakteriseren, is evenzeer karakteristiek voor de buiten-literaire functie van dit handschrift, en van hoofse minnepoëzie in het algemeen.⁹ Hoofse cultuur is in zijn diepste wezen een spelcultuur, waarin een elite zich door middel van een bewust gecultiveerde speelse levensstijl poogt te onderscheiden van de rest van de samenleving. De stilering neemt alle mogelijke verschijningsvormen aan, die alle voortkomen uit een mentaliteit die schoonheid, luxe en plezier als levenshouding in praktijk brengt. Centraal bij dit alles staat de code omtrent liefde en vrouwendienst. Deelname aan het hoofse spel vereist eenvoudig dat men zich als minnaar profileert, en dus de hoofse minnaar speelt als men het al niet is. Fictie en werkelijkheid raken bij dit alles onontwarbaar verstrengeld; particuliere emoties gaan op (en schuil) in een collectief rollenspel. Ofschoon zelden formeel gecodificeerd, is dit rollenspel in de

12. Groepsportret van het Hollands-Beierse vorstehuis, voorgesteld bij een hoofse vispartij. Bij de dames laten zich identificeren gravin Jacoba (vooraan) en mogelijk Margaretha van Kleef (tweede van links); bij de heren Willem VI (vooraan, met Orde van de Kouseband) en wellicht hertog Albrecht (geheel rechts). Centrale figuur is Jan van Beieren (met valk en Orde van Antonius). Vijftiende-eeuwse gekleurde tekening in de stijl van Jan van Eyck.

praktijk tamelijk welomschreven, zeker voor wie van binnenuit aan deze spelcultuur deelheeft. Voor hen die, zoals wij, bij dit alles buitenstaander moeten blijven maakt het geheel de indruk van een weinig (be)grijpbaar amalgame van regels en vrijheden. Daarbinnen koste wat het kost naar een gesystematiseerde doctrine te willen zoeken – is hoofse liefde altijd overspelig? is de dame altijd hoger geplaatst? is de liefde per definitie uitzichtloos? – miskent het wezen van het fenomeen, dat juist zijn levenskracht ontleent aan de mogelijkheid om elk individu, binnen zekere kaders, vrijelijk zijn hoofse identiteit te laten beleven. Voor deze hoofse zelfontplooiing vormen zang en poëzie – van, voor én over de hoofse vrouwendienst – een belangrijk medium, binnen en naast andere uitingsvormen zoals de dans, het feest, verfijnde conversatie, galante attenties, discussies over minnekwesties, tot aan de meest ingewikkelde spelarrangementen toe.

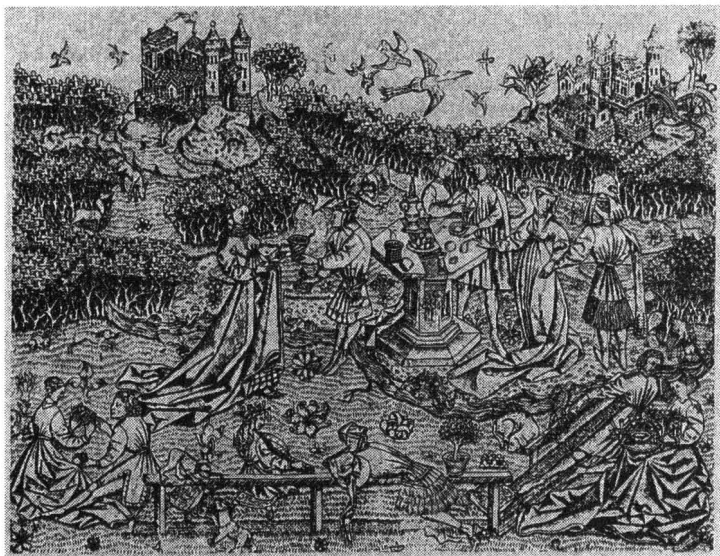
Onder deze laatste spant zonder twijfel de kroon het beroemde Parijse Minnehof van 1401.¹⁰ Het stichtingscharter van dit hof verklaart dat op Driekoningen van dat jaar de Franse koning Karel VI en de hertogen Lodewijk van Bourbon en Philips van Bourgondië in het koninklijk kasteel een minnehof (*cour amoureuse*) hebben opgericht. De organisatie van dit hof is geïnspireerd op die van echte hoven: aan het hoofd staat een koning (*Prince de la court d'amour*), gesteund door een raad (*amoureux conseil*), drie hoofdconservatoren (zijnde de hooggeboren initiatiefnemers zelf), elf conservatoren en vierentwintig *ministres*. Deze laatsten zijn gehouden bij elk minnefeest – *joieuse feste de puy d'amour* – liefdespoëzie van eigen hand te vertolken, daarmede dingend naar een ereprijs die de overige hovelingen zullen toekennen. Deze minnefeesten zullen maandelijks plaatsvinden; daarnaast worden jaarlijks drie bijzondere feesten gevierd: op een Mariadag, in mei en – het hoofdfest – op Sint-Valentijnsdag (14 februari). Bij dit laatste feest zijn alle onderdanen verplicht aanwezig te zijn voor *joieuse récréacion et amoureuse conversacion*; alle dichtende hovelingen kunnen daar hun liefdespoëzie aan het kennersoordeel van een jury van edelvrouwen onderwerpen. Ieders gedicht moet betrekking hebben *sur sa propre amoureuse, et non sur un autre*; strikt verboden is elke vorm van literatuur die oneervol over vrouwen spreekt. Wie zoiets trouwens in werkelijkheid doet, zal van het minnehof worden verstoten.

Historisch onderzoek heeft uitgewezen dat het Parijse minnehof in deze vorm waarschijnlijk nooit bijeen is geweest; waarschijnlijk was het iets te veel gevraagd om nagenoeg de hele Europese adel voor zo'n liefdesfestival bijeen te brengen. Maar in zijn ambitie is het idee achter de onderneming zeer karakteristiek voor de intense aristocratische spelcultuur rondom poëzie en hoofse minnedienst. In het kader van dit boek komt daar nog

als belangwekkend gegeven bij, dat het bedoelde minnehof weliswaar in Frankrijk zetelde, doch dat aan leden van de Beierse aristocratie een belangrijke rol was toegedacht. Als de tekenen niet bedriegen, is het hele idee afkomstig van de toenmalige koningin van Frankrijk, Isabella van Beieren, nicht van de Hollandse graaf Albrecht. Als koning van het hof zou fungeren Pierre d'Hauteville, een hoge Henegouwse ambtenaar uit het gevolg van Willem van Oostervant, die tot in zijn devies (*God danc*) zijn Hollandse connecties uitdroeg. Voor Willem van Oostervant zelf was tenslotte als conservator een hoofdrol aan het Parijse minnehof weggelegd; als we de stichtingsakte mogen geloven had hij in zijn enthousiasme voor de onderneming zijn lidmaatschapskosten à raison van honderd gouden kronen liefst handje contantje aan de Franse koning willen voldoen.

In de hoofse high society waren de leden van het Beiers-Hollandse gravenhuis duidelijk in tel. Leefden zij ook aan het Haagse hof in deze geest? De vraag valt moeilijk te beantwoorden zolang de relevante historische bronnen – weer: de rekeningen! – nog zo weinig systematisch onder dit aspect zijn doorgelicht. Gevarieerde aanwijzingen ten positieve zijn evenwel beschikbaar. Zeer evidente komen uit kunsthistorische hoek. Een sprekend getuigenis van hoofse spelcultuur in Holland is de bekende tekening (zie ill. 12) van een hoofs uitgedost gezelschap dat deelneemt aan een vispartij, en te midden waarvan zich onder anderen Willem VI en zijn dochter Jacoba (en misschien ook hertog Albrecht) laten identificeren. Hun kleding is volgens de laatste (Bourgondische) mode: de weelderige damesjurken, hoog onder de borst geschort en met een lange sleep en wijde mouwen; de mannen in hetzij de lange *houppelande* of de halflange *houppelande à mi-jambe*. De dameskapsels zijn gevarieerd en kunstig; de hoofdbedekking van de mannen is al even modieus. Men is, kortom, meer gekleed voor hofmakerij dan voor de hengelsport, en ook de strikte scheiding van mannen en vrouwen aan weerszijden van de rivier doet vermoeden dat hier een figuurlijke vispartij wordt uitgebeeld, en dat men eigenlijk naar elkaar, en dus naar een geliefde hengt.¹¹

Wellicht uit iets latere tijd, maar uit dezelfde sfeer stamt de bekende gravure van de Grote Minnetuin. Van oorsprong literaire motieven zoals het *Haags liederenhandschrift* ze in overvloed bevat, staan hier in koper gegraveerd: in een voor buitenwereld en *niders* afgeschermd paradijs zijn galante gelieven bijeen voor zang, lectuur (de man met (liefdes)brief!), spel (hier: kaaarten) en een *dejeuner sur l'herbe*. De vogels kwinkeleren; in een beekje zijn wijnflessen opgehangen, die worden gekoeld door water dat (evenals, in overdrachtelijke zin, de liefde?) wordt gezuiverd door de magische hoorn van een eenhoorn. Erg realistisch moeten we de prent uiteraard niet opvatten, al kan er een zeker verband bestaan met enerzijds de

13. De Grote Minnetuin van Jacoba van Beieren en Frank van Borselen.

gaerde waarin Dirc Potter hofmakerij zo graag ziet plaatsvinden en anderzijds de priëlen waarvan we weten dat ze aan het Haagse hof (juist met het oog op zulk galant verpozen?) waren aangelegd.¹² Maar als geïdealiseerde fantasie zegt de gravure eens zoveel over de hoofse wensvoorstelling die het Hollands-Beierse hofmilieu zich van zichzelf maakte. De afbeelding is wel geïnterpreteerd als het gedroomde liefdesparadijs van Jacoba van Beieren en heer Frank van Borselen; maar ook wanneer deze interpretatie als 'sleutelgravure' niet klopt, dan nog is de prent gezien herkomst en datering een duidelijke aanwijzing dat men aan het Hollands-Beierse hof het internationale hoofse liefdesspel meespeelde.¹³ Hoe zou het ook anders hebben gekund?

Min of meer bij toeval bekende posten uit de Hollandse grafelijkheidsrekeningen lijken in dezelfde richting te wijzen. Een kapitale post is in dit verband natuurlijk de al vaker gememoreerde vermelding van het meilied dat hertog Albrecht eigenhandig maakte, en dat ongetwijfeld de schoonheid van vrouw en veld bezongen heeft. In aanverwante hoofse spelsfeer ligt de van gravin Margaretha van Kleef bekende opdracht aan

een borduurwerker, om voor haar pages en stalmeesters *caproenen*, dat wil zeggen mutsen te vervaardigen waarop *sal ic niet drinken* geborduurd moest staan – al kan het hier behalve om een hoofs grapje misschien ook om de publieke bestraffing voor drinken onder diensttijd gaan.¹⁴ Zeker als spelletje bedoeld was de vergelijkbare opdracht van dezelfde gravin om zeventien *caproenen* te laten borduren met de spreuk *clinghet niet, so en geldet niet; is 't niet gec, so en doghet niet*. Betrof het hier zotskappen (met klingelende belletjes?) als een soort van clubtenuue voor een chic gezelschap dat ter gelegenheid van vastelavond lekker mal deed? Carnaval lijkt wel vaker een gelegenheid waarbij aan het Haagse hof gekheid wordt gemaakt met een amoureux spelelement. In 1387 organiseerde Albrecht een groots vastelavondfeest, voor welke gelegenheid hij alle belangrijke Hollandse edelvrouwen naar het hof noodde *om minen heer gheselschip te helpen doen voir dien vasten avont mit dansen, mit wersepen* [= feestelijk dineren] *ende hoven* [= feesten].¹⁵ Kennelijk was het hoofse carnavalsfeest een succes, want twee jaar later belegde Albrecht iets dergelijks, met ditmaal als opvallend element dat de genodigden (tegen betaling) schildvormige entreebewijzen kregen toegezonden. Gedurende de vijf dagen dat dit feest voortduurde, ging Albrecht met Aleid van Poelgeest en andere feestgangers onder meer spelevaren in de hofvijver, waarbij hun bootje het begaf. Jammer genoeg vermelden de rekeningen hier alleen de kosten van deze kleine schipbreuk, en niet de ware toedracht.

Ook nieuwjaarsdag was een gelegenheid waarbij in de hoofse omgang de liefde vaak een woordje meesprak. Veelvuldig vermelden de rekeningen op deze dagen grafelijke giften, en als het dan geschenken aan jonkvrouwen betreft is het, mede gezien de eerder gereleveerde conduitestaat van de graven op amoureux terrein, niet boosaardig om rekening te houden met bijbedoelingen. In dit verband komt ook de woordkunst weer eens in het beeld: twee Franse rondelen in het Leidse handschrift dat ook de composities van Fabri en Boy bevat hebben tot thema het gebruik, met nieuwjaar geschenken aan de geliefde te doen toekomen.¹⁶ In typisch hoofse hyperboliek zegt de minnaar in een van beide liederen dat hij dit jaar zichzelf wegschenkt; in werkelijkheid ging het meestal om ringen of andere snuisterijen, al dan niet voorzien van een toepasselijk vers. Want kleine geschenken onderhouden de hoofse liefde. Op het kruispunt van hoofse literatuur en dagelijkse realiteit bevinden zich de curieuze muilen die recent archeologisch onderzoek heeft opgedolven (onder andere uit de put van het Mechelse begijnhof...), en geïdentificeerd als vermoedelijke cadeaus tussen gelieven in het veertiende- en vroeg-vijftiende-eeuwse Holland en Brabant; de in het pantoffelleer gekerfde scène uit de *Roman van Tristan* (!) thematiseert het *helen* dat ons als parool der hoofse liefde uit

de literatuur overbekend is.¹⁷ (Een minnaar die geen slapende *niders* wil wekken, kan zijn vrijersvoeten ook maar beter in muilen dan in laarzen steken...)

Tot de meest interessante hoofds-literaire spelvormen behoort het *cour d'amour*.¹⁸ Hierbij stellen de deelnemers elkaar dilemma'stische vragen over minnecasuiëstiek, met de opgave om voor zulke probleemgevallen elegante oplossingen aan te dragen. In dit genre staan in het *Haags liederenhandschrift* verschillende teksten opgetekend, hetgeen eens te meer de verbondenheid van dit boek met de hoofse spelcultuur documenteert.¹⁹ Gedicht III beschrijft hoe *een selich wijf van jongen dagen aan eener goeder geselschap* de vraag voorlegt – en men zal de constructie-allegorie inmiddels doorzien – wat iemand te doen staat die ziel en zaligheid ten koste heeft gelegd aan het bouwen van een fraai kasteel, dat niettemin ineens stort. Kan zo iemand op dezelfde fundering een nieuwe vesting bouwen, of moet er zelfs een compleet nieuw fundament worden gelegd? *Doe si haer vragen had gevraecht, Yeghelic sprac dat hem goet dochte* – tot de verteller zichzelf als deelnemer naar voren schuift: *ic bad der suser, werder maecht, of ic dat solveren mochte*. Zijn oplossing is dat het er maar helemaal van afhangt door welke oorzaak het kasteel een ruïne is geworden. Er is geen kasteel zo sterk of het kan door een vijand worden verwoest, en in zo'n geval kan men in goed vertrouwen op dezelfde fundering een nieuw bouwwerk oprichten. Ernstiger is het als het kasteel zonder belegering ineens stort: dan draagt de constructie kennelijk niet en moet men ook het fundament vervangen. *Alle gueten werden wiven, Ghevic hier exempel aen*.

Ofschoon het niet met zoveel woorden wordt gezegd (het gedicht sluit met de laatst geciteerde verzen af), mogen we aannemen dat de dichtertelijke oplossing als de juiste is bedoeld, en dat daarmee een les wordt verschaft (speciaal aan dames) om in geval van een verstoorde liefdesrelatie goed te bezien waar zich de wortel van het kwaad bevindt, en daaraan consequenties te verbinden. Het moge eens te meer voor de didactische dimensie van het handschrift spreken; maar minstens zo belangrijk als de oplossing, is hier het vraag- en antwoordspel op zichzelf, waarbij in een goed gezelschap elk de gelegenheid krijgt om zijn visie op een liefdesprobleem te geven, en zich zodoende een hoofds minnaar te betonen. Dat men daadwerkelijk iets met de oplossing kan aanvangen is niet essentieel, noch dat men het probleem op eigen ervaring kan betrekken; essentieel is dat men zich inleeft en meedoet, meespeelt. Niet minder geldt dit laatste voor het literaire genre dat in het *Haags liederenhandschrift* het sterkst vertegenwoordigd is: de poëtische ontboezeming van een minnend *ic*. De doorleefde toon van veel van deze gedichten zou ons bijna doen vergeten dat hierachter in negen van de tien gevallen een auteur schuilgaat die zijn brood

wilde verdienen. Het leeuwedeel van het handschrift zal immers werk bevatten van (anonieme) beroepskunstenaars die werden ingehuurd om voor een hoofs publiek de rol van minnaar te vertolken. Dat daarbij soms, voor sommigen, reële emoties meespeelden, is zeker denkbaar. We moeten Dirc Potter, die het als volbloed hoveling kon weten, waarschijnlijk geloven als hij in zijn moralisatie tegen de *luxurie*, de wellust, stelt dat (*BD* 79/20-24)

Item soe sal men scuwen soeticheit van sanghe, van melodien ende die ghenoechte van instrumenten, van dansen ende des ghelijcs; want Pictagoras seit, soe die cruden wel wassen ende groyen biden canten der rivieren, soe groyet luxurie biden instrumenten ende melodien.*

Maar vele malen belangrijker dan een mogelijk particulier amoureux engagement is de *collectieve* overgave aan de hoofse vreugde die oorzaak én gevolg is van de hoofse minnepoëzie. Meer nog dan op romantiek, zijn hoofse zang en dans op *blijdschap* uit.²⁰ Er is causaal verband tussen minnen en zingen: het een bevordert het ander. Hoofse vreugde is, als alles goed gaat, het alomvattend resultaat: op individueel niveau via de persoonlijke minneband tussen twee gelieven, op groepsniveau door de gezamenlijke deelname aan het hoofse spel. Heel het hofgezelschap gaat op in de feestelijke cultus van de minnedienst, waarin de hoofse dichter als het ware voorgaat. Of men deze minnedienst ook in persoonlijke intimiteit ervaart, doet bij het spel minder ter zake; het kan zo zijn, maar evengoed ook niet, zoals het voor deelname aan het spel uiteindelijk ook niet ter zake doet of men jong of oud is, gehuwd of ongehuwd, en of men – *binnen* de elite uiteraard – sociaal aan de top staat dan wel lager is geklasseerd. Hoofse liefde is in de eerste plaats een kwestie van mentaliteit, een levenshouding die wordt gedeeld door allen die tot het hof behoren – net zoals ze onbereikbaar is voor allen die daarbuiten staan.²¹ Het hoofse spel rondom de vrouwendienst werkt intern integrerend, en extern discriminerend. Enkele citaten uit het *Haags liederenhandschrift* spreken in dit opzicht duidelijke taal (resp. 95/33-35 en 66*):

*Ook mijde men zoetgevooid gezang, zoete klanken en muzikaal genot, dansen en dergelijke meer; want Pythagoras zegt: zoals het gras goed groeit aan de oever van rivieren, zo tiert de wellust bij muziek en melodie.

Coningen, vorsten, greve, heren,
Ritter, knechte, dienstman
Ziet men in vrouwendienst keren

Der vrouwen recht is, dat si selen
Mit ridder onde knechte spelen,
Onde vrulich cortsyn hem den tsijt.
Al hebben dies die dorpers nijt,
Daerum en sullen sijs nie laten,
Goet spel is goet, unde dat te maten.*

Letterlijk buitenspel staan hier de jaloerse *dorpers*; het hoofse speelveld is besloten terrein voor de groep van *goede lude*.²² De minnedienst werkt met zijn exclusieve code op het gebied van literatuur en levensstijl als bindmiddel voor de hofgemeenschap, en daarbij niet in de laatste plaats als bindmiddel tussen de seksen. Het is waarschijnlijk niet meer dan realistisch te veronderstellen dat bij dit laatste vooral de vrouwen een duidelijk belang hadden, omdat zij in het normale maatschappelijke verkeer gevaar liepen als bijwagen te worden gebruikt. De hoofse literatuur verhief de vrouwen echter tot de kroon der schepping. Sterk zijn dan ook de aanwijzingen dat juist bij de ontplooiing van de hoofse spelcultuur adellijke dames drijvende krachten zijn geweest;²³ niet toevallig lijkt bijvoorbeeld ook het Parijse minnehof van 1401 door een vrouw bedacht. Een bijzondere betrokkenheid van vrouwelijke zijde valt ook voor het *Haags liederen-handschrift* te veronderstellen. Op sommige plaatsen neigt de traditionele vrouwvriendelijkheid van deze teksten welhaast tot propaganda,²⁴ en komt men des te meer in de verleiding om in iemand als Johanna van Polen de oorspronkelijke bestemminge van dit boek te zien. Dat zulke adellijke dames hoofse minnepoëzie verzamelden, kan met historische voorbeelden uit eigen kring worden gestaafd. Reeds in hoofdstuk 1 § 4 kwamen de (verloren) *nye gedichte boeken* ter sprake die in 1408 voor de gemalin van graaf Willem VI door een *man uut Vrancric* werden aangebracht, en die vrijwel zeker hoofse poëzie hebben bevat. Nog meer bijzonder is een gegeven uit de hoogst interessante brieven van Margaretha van Nassau aan haar tante, gravin Machteld van Gelre, waarin eenmaal sprake is van een wel zeer bijzondere (doch evenzeer jammerlijk verloren) bijlage: *Ouch sendde ich dir dry leydergin, de hain ich nuwe gemacht, de saltu in den*

*Het is het recht van vrouwen, te spelen met ridders en schildknapen, en met hen vrolijk de tijd te doden. Al zijn de *dorpers* hierop jaloers, daarom moeten zij het nimmer nalaten: goed spel is goed, mits wel met mate.

buechgelgin schrijven.²⁵ Hier gaat het dus om dichterlijke correspondentie tussen edelvrouwen, vergezeld van een toepasselijk nieuwjaarsgeschenk alsmede het verzoek het drietal liedjes (van losse bladen) in een soort van poëziealbum over te schrijven! De gravin van Nassau die deze liederen maakte, was de grootmoeder van de latere bezitter van het *Haags liederenhandschrift*, graaf Jan IV, en de schoonmoeder van Johanna van Polanen. Is het op basis van particuliere *buechgelgin* als dit dat beroepskopiïsten later in opdracht het *Haags liederenhandschrift* hebben vervaardigd?

Maar met dit terzijde lopen wij alweer gevaar de gebruikssfeer van het *Haags liederenhandschrift* te zeer toe te spitsen. Het wezen van dit soort literatuur was juist dat ze aan de complete hofgemeenschap appelleerde, en de hoofse literatuur zou nooit zo succesvol zijn geworden als niet ook de mannen bereid waren geweest in de hoofse-literaire vrouwendienst hun rol mee te spelen. Het is die notie spel die voor het goede begrip van deze literatuur van cruciaal belang is. Alleen het ambivalente spelbegrip, met zijn tweezijdigheid van buiten-gewoon én werkelijk, kan helpen de paradox te verstaan waarin de vorige paragraaf leek te verzanden. Het is beslist niet juist om dit soort literatuur als louter vrijblijvende fictie uit de historische werkelijkheid van het hof te verbannen. De liefdesliteratuur behoorde evengoed tot de hofrealiteit als de maatschappelijk-geëngageerde tafelpoëzie van Willem van Hildegaersberch, of het ambtelijke schrijfwerk van de klerken in de kanselarij. Maar evenmin moet het zo worden voorgesteld als zou men juist in de cultus rondom de vrouwendienst de hoofse cultuur in haar meest ware gedaante kunnen ontmoeten. Het was vooral bij bijzondere, lichtelijk buiten de alledaagse werkelijkheid gelegen festiviteiten dat men zich hierin kon uitleven: bij de meiviering, op vastelavond, in een prieel, op een feest of een toernooi. Ook wat dat betreft nam Hildegaersberch scherp waar, en is zijn in § 1 geciteerde gedicht zeker minder onrealistisch dan het aanvankelijk kan lijken. Het toont de hoofsheid in bedrijf: bij mooi weer gaat een galant gezelschap vrolijk *spelen* in de vrije natuur, om verblijd door zang, dans en muziek de hoofse groepsgeest te kunnen beleven. En zou men bij die zang gedichten als uit het *Haags liederenhandschrift* hebben vertolkt, dan werd het publiek behalve opgevrolijkt ook nog enigszins gesticht – in hoofsheid uiteraard. Het spel zorgt dat de hoofse gemeenschap zichzelf kan uiten, bevestigen en vormen tegelijk. Het is, al met al, niet de radicale vlucht uit de werkelijkheid die Huizinga meende te zien, maar wel een uitstapje.

De code van de hoofse liefde stond bepaald niet los van de werkelijke hofcultuur van alledag: de gestileerde, bewust-elitaire levenshouding, gericht op aardse vreugde, sociabel en galant, is een constante aan het Nederlands-Beierse hof. Maar anderzijds waren er gecreëerde situaties nodig om

de bijbehorende mentaliteit ten volle te kunnen uiten: buiten prieel en feestzaal bestond daartoe minder gelegenheid. Het duidelijkst blijkt het relatief irreële van de hoofse poëzie wel ten aanzien van een van de centrale dogma's van het *Haags liederenhandschrift*: de causale relatie tussen vrijen en vechten. In de hoofse poëzie worden ze als wederzijds noodzakelijke voorwaarden op elkaar betrokken: als de ridder strijdt, toont hij zich een betere minnaar, en doordat hij bemint, is hij een beter strijder. In de harde praktijk van de ridderkrijg konden zulke motieven wellicht in een hoogst enkel particulier geval een rol spelen, maar ging het toch om leven en dood, en niet om liefde. Als Filips van Leiden rond het midden van de veertiende eeuw bepaalde incidenten uit de Hollands-Utrechtse oorlog bespreekt, stelt hij spijtig vast dat veel Hollandse ridders minder dapper waren dan hun reputatie had mogen doen verwachten.²⁶ Hij wijt de wanprestaties op het slagveld aan de omgang met de vrouwen: 'de klos stuurt wel de draden, maar niet de gevechten in de oorlog.' Deze Leidse jurist zal niet de enige zijn geweest die zich ervan bewust was dat minnedienst en wapenfeiten vaker op gespannen voet stonden dan de hoofse poëzie graag mocht doen voorkomen. Dat liefde en ridderschap aan het hof allerm minst een onverbreekelijke tweeenheid vormden, zal nog genoegzaam blijken in het volgende hoofdstuk, dat handelt over de Hollands-Beierse auteur die als geen ander verstand van oorlog had.

IV. *Heraut Beieren*

I. DIENAAR MET GEZAG

Volgens een laat-vijftiende-eeuwse kroniek van Johannes à Leydis was op de avond van Driekoningen 1395 graaf Willem van Oostervant – de latere Willem VI van Holland – met veel andere hoge edelen te gast op een groots banket aan het Franse hof. Plotseling betreedt een bejaarde heraut de feestzaal. Hij posteert zich tegenover graaf Willem, en plant voor diens verbaasde ogen een mes in de tafel, waarmee hij een scheur door het tafellaken trekt. Het hoge gezelschap is perplex: waar heeft hun Hollandse gast deze provocatie aan verdiend? Met luide stem proclameert de heraut zijn uitleg: geen edelman is waardig om aan 's konings dis te zitten zolang het lijk van een zijner voorvaderen nog ongewroken op vijandelijke bodem ligt...¹

De achtergronden van dit theatrale voorval zullen ons verderop in dit hoofdstuk nog uitvoerig bezighouden. Eerst is het zaak aandacht te schenken aan de aanstichter van de affaire: de heraut. Als het verhaal van zijn demonstratieve optreden niet waar is – en dat is hoogstwaarschijnlijk zo – dan is het in elk geval meesterlijk gevonden. De type-casting is immers volmaakt; alleen een heraut zou zich in het openbaar tegenover een middeleeuwse vorst zulk gedrag kunnen veroorloven. Want ofschoon in rang slechts ondergeschikte dienaren, zijn herauten aan het middeleeuwse hof een soort van opperrechters over riddereer.² Oorspronkelijk waren herauten weinig meer geweest dan een subgilde van het reizende artiestenvolk dat in de middeleeuwen in groten getale langs 's heren wegen (en vooral langs herenhoven) placht te trekken. Onder hen brachten de minstreels hoofse liedkunst aan de man (zie hoofdstuk III) en maakten de sprooksprekers berijmde didactiek te gelde (hoofdstuk II), terwijl de herauten verhaalden over ridderlijke daden. Doch toen in de loop der middeleeuwen de heraldiek een hoge vlucht nam, stegen de herauten mee. Aan de steeds talrijker wordende toernooien namen ridders uit alle windstreken deel, die gehuld in helm en harnas voor elkaar en voor de toeschouwers volkomen onherkenbaar waren. Vandaar dat het gebruik – letterlijk – veld won om een wapenrusting te voorzien van heraldische

kenmerken: een blazoen op het schild, een herkenningsteken op de helm en dergelijke meer. Maar behalve functioneel waren zulke onderscheidingstekens ook verfraaiend: de bonte pracht van keel, sabel, azuur en andere heraldieke kleuren, van symbolische emblemen op helmen, paardedekken, vlaggen, vaantjes, wimpels en wat niet al meer, gaf overdadig uiting aan de zucht tot schoner leven die het ridderlijk herfstij volledig in zijn greep had. Naast een praktische en een esthetische had de heraldiek tenslotte ook een ideologische functie: verwante wapentekens drukten relaties uit, bijvoorbeeld tussen gelieerde families of tussen ridders van één heer. Vooral om deze reden werden de wapentekens al spoedig van louter persoonsgebonden erfelijk, ten einde hun drager te kunnen identificeren als lid van een of andere groep.

Dat identificeren was intussen wel een vak apart geworden. De ridders uit de eigen streek placht men uiteraard aan hun bekende wapentekens te herkennen; maar hoe de honderden ridders thuis te brengen die als een soort reizende topsporters – op de ridderkrijg als sport komen wij in § 4 nog terug – in het internationale toernooicircuit rondtrokken? Dit bleek een kolfje naar de hand van de herauten. Zij waren krachtens hun professie kenners van het internationale ridderwezen. Bij toernooien gingen zij als een soort spreekstalmeesters fungeren, die de diverse helden bij het publiek introduceerden, meestal onder het memoreren van hun wapenfeiten bij eerdere gelegenheden. De bereisde herauten waren er immers bij geweest? Behalve als verslaggever van toernooien gingen herauten, nu steevast gekleed in een chique livrei, ook steeds vaker optreden als officials die namens de vorstelijke gastheer de organisatie in goede banen moesten leiden. Ze bespraken met de aanvoerders van de verschillende partijen de regels, registreerden de deelnemers, en zagen als kamprechters nauwlettend toe dat er eerlijk werd gestreden en dat buit en prijzen volgens afspraak werden verdeeld. En omdat niemand onder de aanwezigen zoveel passieve toernooi-ervaring had als zij, viel de herauten als onpartijdige deskundigen ook niet zelden de taak toe de overwinnaars te jureren.

Vooral vanaf de late dertiende eeuw ging het herauten voor de wind; ze werden als het ware de priesters van het ridderwezen. Natuurlijk ontstond er in hun bloeiend vak al snel een hiërarchie, oplopend van eenvoudige *persevanten* (herauten-in-opleiding) via de eigenlijke herauten tot de zeer aanzienlijke wapenkoningen, die veelal in de naaste omgeving van de vorst verkeerden, net zoals de vorstelijke lijfarts, de secretaris en de biechtvader. Het herautenamtb kreeg meer het karakter van een ceremoniemeesterschap: bij toernooien in de eerste plaats, maar ook bij andere plechtigheden met een ridderlijk cachet, zoals de ridderwijding, huwelijken en militaire begrafenissen. In opdracht van hun heer reisden herauten

heel Europa door, om boodschappen rond te brengen – bijvoorbeeld een toernooi uit te roepen – maar ook als belangrijke gezanten. Zo reisden zij als onschendbare contactpersonen ongehinderd tussen vijandelijke legers heen en weer – tenzij ze van spionage werden verdacht (niet altijd ten onrechte, naar het schijnt) en de doodstraf kregen. Maar dat was eigenlijk niet zoals het hoorde.

Herauten wisten hoe het hoorde, en hoe het altijd had gehoord. Zij genoten een enorm gezag waar het ridderlijke aangelegenheden gold; een beperkt en officieus gezag weliswaar – maar wel op een gebied dat voor de laat-middeleeuwse aristocratie kern van het leven vormde. Op dit terrein waren herauten de aangewezen autoriteit. Zij wisten niet alleen wie de prominente buitenlandse ridders waren en hoe elders toernooien verliepen, maar ook hoe het vroeger in het ridderwezen toeging. Wie waren eertijds grote ridders geweest, een generatie terug, maar ook in de alleroudeste tijden? Was Hector echt een groter ridder dan Achilles? Wat waren de voornaamste wapenfeiten van Hannibal, Hercules, David en Alexander? En: hoe zat het hoogst ingewikkelde netwerk van vorstelijke dynastieën en ridderlijke geslachten in elkaar? Ook dit waren immers kapitale kwesties: anciënniteit was voor adel en vorstendom van levensbelang. Was het terecht dat de hertogen van Brabant zich erop lieten voorstaan af te stammen van het Frankische vorstenhuis? Ging de stamboom van de Engelse koningen echt terug tot de Trojanen? Hoe kwam het Duitse rijk aan de keizerskroon, en waarom werd die keizer eigenlijk gekozen, in plaats van gewoon geboren? Wat was er waar van de geruchten dat het huis van Blois afstamde van de verrader Ganelon? Hoe was Vlaanderen een graafschap geworden? Herauten waren op deze gebieden de vraagbaak; het was hun vak zulke dingen te weten.

In dit licht hoeft het weinig verbazing te wekken dat sommige herauten hun specialistische kennis op schrift gingen stellen. Per slot waren woorden over daden al hun handelsmerk geweest toen herauten nog slechts reizende artiesten waren. De boeken die in hun gelederen ontstonden – gevloeid uit de pen van een spraakmakende minderheid uiteraard – waren van een soort dat paste bij hun ambt. Ze handelden over heraldiek, genealogie en riddereer van heden en verleden. Heel wat herauten legden een zogenaamd wapenboek aan: een heraldisch vakboek dat hen op hun reizen vergezelde en waarin zoveel mogelijk bekende wapentekens systematisch stonden afgebeeld, met – als een soort ridderlijk postzegelalbum – open plaatsen voor nog te achterhalen specimina. Maar behalve plaatjesboeken maakten herauten ook wel teksten: kronieken over beroemde legerexpedities bijvoorbeeld, of (zoals men dergelijke teksten in de vakliteratuur noemt) *Erenredes*, gedichten waarin de nagedachtenis van een fa-

meuze ridder werd verheerlijkt als inspirerend voorbeeld voor het nageslacht.

Uiteraard had ook het Hollands-Beierse hof herauten. Blijkens de stukken kwamen ze in groten getale op bezoek: de grafelijkheidsrekeningen op het Algemeen Rijksarchief hebben doorgaans zelfs een afzonderlijke rubriek voor *pipers ende herauden*, waarin onder zeer veel meer bezoek staat opgetekend van *Ghenp den yraude, die den hof beriep die was tot Nymaghen*, de heraut *Cleve die den hof van Cleve beriep*, de heraut *Jerusalem* die op 2 september 1377 een boodschap van de koning van Cyprus overbracht, de herauten *Crabbendijck* en *Keyser, die een boerte*, een komisch steekspel dus, *beriepen die wesen soude te Bruesel des sonnendages na Pynxteren*, de heraut (van) *Apcoude*, de heraut *Jan Dille*, en kennelijk door hun jeugd of apepakje vertederende gasten als *een cleen hyeraudekijn, gheheten meester Jan die Hollander* en *Vriendekijn, des hertogen heralt van Brabant*.³ Maar de Hollandse graven ontvingen niet alleen van heinde en ver herauten; ze hadden ze ook in eigen dienst. Net als elders droegen deze herauten vaak de naam van een van de gebieden waarover hun heer gezag uitoefende, en zo vinden we aan het Hollandse hof behalve de vanzelfsprekende heraut *Hollant* ook een heraut *Henau* [= Henegouwen], een heraut *Zee-lant* en een heraut *Vrieslant*. Maar de hoogste heraut van al is natuurlijk de heraut *Beieren*. Hij is een wapenkoning, en zelfs onder de wapenkoningen een van de hoogsten: sinds hij rond 1400 met de titel *wapenkoning der Ruwieren* werd bekleed was hij niet minder dan de meest prominente heraut van heel de Nederlanden, inclusief de Rijnstreek.⁴ In overeenstemming met zijn hoge functie verkeert deze dienstman dan ook, net als zijn collega-wapenkoningen aan de Engelse en Franse hoven, in de onmiddellijke nabijheid van de vorst, zodat zelfs een partijtje schaak (uiteraard om geld) met graaf Willem VI tot de mogelijkheden behoorde.⁵

Toen de heraut Beieren deze status aan het Hollandse hof verwierf, had hij elders al een heel leven achter zich. Hij was heraut aan het hof van Gelre geweest, een dienstverband waaraan hij kennelijk nog graag mocht herinneren als hij op het einde van zijn leven voluit ondertekende als *Beyeren quondam Gelre, armorum rex de Ruynis*. Heraut Beieren, voorheen Gelre, wapenkoning van de Ruwieren... De ondertekening is typerend voor zijn mentaliteit. Dat de man eigenlijk Claes Heynenzoon heette, zal hij zelf nergens vermelden; toen deze Claes Heynenzoon heraut werd, was dat geen baan maar een bestaan, en heel typerend werd zijn functie ook zijn naam. Al in zijn Gelderse tijd was deze heraut tot aanzienlijke hoogte gestegen: met het ridderleger van zijn latere broodheer Willem van Oostervant was hij in de winter van 1386-87 bijvoorbeeld naar Pruisen gereisd, en in het gevolg van hertog Willem I van Gelre in 1390 naar Enge-

14. De Heraut als heraut Gelre.

land, bij welke reis hij de voor zijn ceremoniële functie zo typerende taak had (heraldische) vlaggen voor de schepen aan te kopen. Eenmaal in Engeland aangekomen deed hij er nog een schepje bovenop, en kocht hij bellen om aan de scheepsvlaggen te bevestigen. Het moet voor iemand zoals hij een boeiende reis zijn geweest naar Engeland, het koninkrijk waar rijke tradities toen al voer voor herauten vormden.

Ook had hij als heraut Gelre reeds van alles geschreven. Het *Wapenboek Gelre* van zijn hand, thans een van de schatten van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, is wel het fraaiste wapenboek genoemd dat uit heel het middeleeuwse Europa bewaard is gebleven. Kern van het boek vormt een verzameling van maar liefst 1800 wapentekens, in de prachtigste kleuren opgetekend door eersterangs vaklieden, in wie men wel de beroemde Nijmeegse schildersbroers Maelwael – *nomen est omen* – heeft vermoed. De wapens staan hiërarchisch geordend overeenkomstig de Europese dynastieën, want zoals het een heraut betaamt was Gelre een gezagsgetrouw systematicus: de Duitse keizer met zijn leenmannen in volgorde van hun prominentie, de Franse koning met de zijne, de Engelse kroon, enzovoort, tot Schotland en Aragon toe. Van de Duitse keizer, zeker vanuit Gelders perspectief veruit de belangrijkste edelman op aarde, bevat dit wapenboek bovendien een paginagrote miniatuur, waarop hij als incarnatie van gezag omringd door de zeven keurvorsten op zijn troon zit. Maar ook is heraut Gelre zichzelf niet vergeten: een andere bladminiatuur beeldt hem af in ambtskledij. Het is welhaast typerend dat op de tekening zijn gezicht minder zichtbaar is dan zijn wapenmantel met de Gelderse leeuw. Maar behalve schitterende illustraties bevat het *Wapenboek Gelre* tevens interessante teksten. Ook deze zijn geheel van de aard die men bij herauten kan verwachten: berijmde kronieken van belangrijke Europese vorstenhuizen, en gedichten over wapenfeiten uit de verre en meer recente geschiedenis. Zoveel is zeker: de hertog van Gelre had aan Claes Heynzenzoon een toegewijd heraut. Archiefstukken maken duidelijk dat hij diens diensten ook wist te waarderen, want in 1400 verleent de hertog zijn heraut een jaargeld-in-rogge wegens *vele ende mennige truwe dienste die [hi] ons gedaen heeft, ende dach bij daghe duedt, ende noch doen mach*.

De laatste hoop moet evenwel betrekkelijk ijdel zijn gebleken. Op zijn laatst drie jaar na dato blijkt de voormalige heraut Gelre namelijk overgegaan in Hollandse dienst, en de voornaamste heraut van hertog Albrecht van Beieren te zijn geworden. Hij was, bereisd als hij uit hoofde van zijn functie was, al eerder aan het Hollandse hof te gast geweest: reeds in 1386 had hij daar zijn reis naar Pruisen voorbereid, en voorjaar 1400 had hij zelfs anderhalve maand in Den Haag verbleven, waarna hij met de Hollandse oorlogsvloot naar Friesland was gevaren. Heeft deze reis de wen-

ding in zijn loopbaan teweeggebracht? Zoals nog zal blijken was hij zeldzaam gebeten op de *vule* Friezen, en wat dat betreft was hij nergens beter op zijn plaats dan aan het Hollandse hof, alwaar men immers nog een eeuwenoude rekening met Friesland te vereffenen had. Maar op deze wijze keren we oorzaak en gevolg waarschijnlijk om: het was eerder omdat hij de heraut Beieren was dat Claes Heynenzoon de Friezen zo ging haten.

Wat waren dan zijn motieven om zijn Gelderse dienstverband te verruilen voor een Hollands? Het is voor een literatuurhistoricus een verleidelijke gissing – maar echt niet meer dan dat – te veronderstellen dat bij de transfer het bloeiende literatuurklimaat aan het Hollandse hof een rol kan hebben gespeeld. In elk geval stak Holland in dit opzicht Gelre duidelijk de loef af, en wijdde de Heraut zich in zijn nieuwe functie met zo te zien verhevigde inzet aan de letteren. Het *Wapenboek Gelre* nam hij mee, om er ook als heraut Beieren in te blijven werken. Maar ook legde hij een nieuw verzamelhandschrift aan, het zogenaamde *Wapenboek Beyeren*, dat eveneens behouden is gebleven maar als besloten privé-bezit heden ten dage helaas niet voor onderzoek beschikbaar is. Wat we weten uit enkele oudere publikaties doet een aan het *Wapenboek Gelre* verwante opzet vermoeden: ook hier meer dan duizend gekleurde wapentekeningen, zij het ditmaal niet omkranst door teksten.⁶

Ligt in de wapenboeken het hoofddaccent op de heraldische tekeningen en zijn de teksten de omlijsting, spiegelbeeldig is de verhouding tussen woord en beeld in een volgend handschrift dat de Heraut (hoofdzakelijk) in zijn nieuwe werkkring schreef, en dat eveneens als autograaf voor ons bewaard is gebleven: het handschrift 131 G 37 van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag.⁷ Het meest opvallend zijn, ook hier weer, de fraaie pentekeningen van de vijfenvijftig gekleurde wapens, sommige compleet met helm(teken), dekkleed en kroon, uitgevoerd in bladgoud, bladzilver en heraldieke kleuren. Het zijn de illustraties bij een drietal korte kronieken, die respectievelijk de (vorstelijke) geschiedenis van Brabant, tot de afstamming van de Trojanen toe, Holland en Vlaanderen berijmen, en als zodanig weer karakteristiek zijn voor de band tussen herauten en historie. Doch de historische belangstelling van deze heraut reikt veel verder dan belerende vorstenuizen, zoals de daaropvolgende teksten in het handschrift kunnen tonen: er volgen onder meer een gedicht over de Noormannen, de genealogie van Noach, een Latijnse kroniek van de Engelse koningen en een aantal tekstfragmenten over Troje, tot aan een berijmd portret van Achilles en zijn tegenstrever Hector toe. Op het eerste gezicht een vreemd allegaartje van feit en fictie; in de loop van dit hoofdstuk zal een en ander evenwel typerend blijken voor het wereldbeeld en de geschiedopvatting van onze heraut-historicus.

Voor de kennismaking hiermee is wel de belangrijkste bron het tweetal grote prozakronieken dat Claes Heynenzoon in zijn Hollandse tijd vervaardigde, en als *ic*, *Beyeren* in de proloog opdroeg aan (inmiddels) graaf Willem VI en de Utrechtse bisschop Frederik van Blankenheim. Het zijn twee afzonderlijke werken, doch vrijwel tegelijkertijd geschreven en in hun opzet zozeer complementair dat haast van een historiografisch tweeluik mag worden gesproken. Het betreft de zogenaamde *Wereldkroniek* (geschreven in de periode 1405-1409) en de *Hollandse kroniek*, die in zijn tweede versie werd voltooid op 25 mei 1409 en waarvan de eerste versie dus pal na (of nog juist voor?) de *Wereldkroniek* te boek moet zijn gesteld. Beide kronieken zijn nog onuitgegeven, ofschoon het flinke aantal handschriften waarin ze zijn overgeleverd wijst op een aanzienlijk belang in hun eigen tijd en ofschoon het – evenzeer met tal van wapentekeningen verluchte – Brusselse handschrift van de *Hollandse kroniek*, dat eigenhandig door de Heraut geschreven is (alweer een autograaf!) toch een ideale grondslag voor een teksteditie zou kunnen vormen.

Al met al zal duidelijk zijn hoe produktief heraut Beieren in Holland is geweest: in hoogstens tien jaar tijds een wapenboek, een heraldisch-historisch handschrift, twee kronieken (waarvan één in twee versies), en het hele hiervoor noodzakelijke bronnenonderzoek, deels opgetekend in een kladhandschrift dat eveneens in de Haagse Koninklijke Bibliotheek bewaard is gebleven, en als zodanig vermoedelijk het enig bekende notitieboek van een Middelnederlandse schrijver is. Als we bedenken dat de Heraut in zijn prologen zegt te schrijven om de ledigheid te bestrijden, rijst onherroepelijk de vraag wat men van zo'n topos in dit licht nog moet geloven. Als er iets van waar is, heeft heraut Beieren ofwel een doodstil ambtenarenbestaan geleid, ofwel – wat waarschijnlijker is – dag en nacht gewerkt. Zijn inzet is niet onopgemerkt gebleven, want het aanzien dat hij ridders zo graag gunde heeft hij zelf – ofschoon op andere gronden – tijdens zijn leven ontegenzeggelijk genoten.

Des te triester is het voor een man die juist aan reputatie zozeer hechte dat de Heraut ná zijn leven soms zo hevig in diskrediet is gebracht. Terwijl heraut *Beyeren quondam Gelre* inmiddels door modern buitenlands onderzoek is geëerd als een van de belangrijkste herauten van de hele middeleeuwen, wordt zijn naam ten onzent nog belast door het vernietigende artikel dat S. Muller Fz. in 1885 over zijn kronieken heeft geschreven.⁸ Dit artikel eindigt met de voor een wetenschappelijk betoog uitzonderlijke, doch door de auteur 'welgemeende excuses [...], dat ik zoo alleronbehoorlijkst vervelend geweest ben'. De schuld krijgt voor 'twee derden' de Heraut, die volgens Muller de geleerde veel energie en diens lezers veel verveling kost. Dat Muller zijn bevindingen niettemin in het licht geeft, acht

hij zelf niet in de laatste plaats van belang 'om anderen van de studie van het lijvige boekdeel terug te houden'. Dat Mullers waarschuwingen hier worden genegeerd, is niet om een eeuw later opnieuw lezers te kunnen vervelen, doch omdat de kronieken van heraut Beieren, mits op hun eigen merites beschouwd, het tegendeel van vervelend blijken te zijn.

2. DE WERELDKRONIEK

Wie een wereldgeschiedenis schrijft vanaf de schepping tot (vrijwel) zijn eigen tijd, kan het niet stellen zonder bronnen. Voor de middeleeuwse historicus en zijn publiek was deze afhankelijkheid veeleer een voordeel dan een nadeel. Anders dan in onze tijd was de rechtvaardiging van historische arbeid niet zozeer gelegen in een mogelijk nieuwe, persoonlijke visie van de betrokken geschiedvorsers, als wel in diens keuze van de juiste voorgangers als autoriteiten. Het is daarom bepaald geen zwaktebod, maar eerder met een zekere trots, dat heraut Beieren in de proloog van zijn *Wereldkroniek* zijn afhankelijkheid van eerdere historici belijdt:

Inden name Ons Heeren Jhesu Christi so hebbic, Beyeren, begon-
nen zom uten Latine in corten prosen; inden iersten uyt Moyses'
boeken, voert van Methodius den marteleer, die God liet weten al-
daer hi lach ghevanghen in eenen karker hoe dat die weerelt ierste
began. Voert so hebbic uyt Tullius' boeken hier in wat ghetoghen
ende uyt Oracius' boeken ende sinen corniken, ende uyt Ysidorus'
boeken, ende uyt Homeris den Grieke, ende uten corniken Darijs
van Troyen, des philosophs, ende uut Josephus der Joden historien
dichter, ende uten corniken Vincent den Jacoppijn, ende uter corni-
ken Martimiaen, ende uten corniken Willems van Malmesberghe,
een monick uut Inghelant, ende uten corniken Zegebrechs, een mo-
nick van Gembloirs, ende was een die vroetste ende die beste een die
men vant of wiste. (F. IR)

Wereldgeschiedenis als uittreksel derhalve, op basis van een handbiblio-
theek bestaande uit de bijbel tot en met Homerus. De bronnenparade
wekte Mullers wantrouwen: zouden we werkelijk moeten aannemen dat
een eenvoudige heraut al deze teksten zou hebben gekend en verwerkt?¹
Met zijn twijfels had Muller gedeeltelijk gelijk, maar gedeeltelijk ook niet.
Waar hij zich op verkeek, was de middeleeuwse conventie omtrent bron-
nenverantwoording in een historisch werk, die – wat tegenwoordig een
doodzonde zou zijn – niet de verwijzing naar de directe, doch naar de

uiteindelijke bronnen vereist, onder voorbijgaan aan de intermediären waaruit men deze bronnen veelal uit de tweede hand citeert.² In bovenstaande passage heeft de heraut dus niet de pretentie zijn onmiddellijke bronnen te verantwoorden, maar de zegslieden te noemen waarop de in zijn boek vervatte kennis in laatste instantie teruggaat. Dat hij zich in dit opzicht bijvoorbeeld met *Homeris den Grieke* vergiste, is een andere zaak; hij meende in goed vertrouwen dat het verhaal over Troje waaraan hij zulk belang toekende (zie hierna) onder andere berustte op Homerus, omdat zijn directe informant Jacob van Maerlant zich daarop zei te baseren.

Maerlant is de grote zegsman van de Heraut. Ook op dit cruciale punt heeft Muller zich vergist. Voor de degelijke mediëvist-historicus die hij zelf was, waren geschiedbronnen vrijwel automatisch synoniem met boeken in het Latijn. Vandaar dat hij het *Speculum historiale* van Vincentius van Beauvais voor een mogelijke bron van de Heraut aanzag, ook al omdat laatstgenoemde zich (het hierboven geformuleerde beginsel getrouw) op *Vincent den Jacopijn* beroept.³ Maar voor een Hollands heraut-historicus in de vroege vijftiende eeuw lag het wel zo voor de hand om Vincentius te raadplegen via de Middelnederlandse bewerking die de grote Jacob van Maerlant daarvan ruim een eeuw tevoren had berijmd. Het lijkt wel vanzelfsprekend dat op het Haagse hof een handschrift van Maerlants *Spiegel historiael* voorhanden was: het was, tot de Heraut zijn werk begon, de enige Middelnederlandse wereldkroniek, destijds bovendien tot stand gekomen in opdracht van de toenmalige graaf van Holland, Floris v.

Doch al is de *Spiegel historiael* de (achteraf beschouwd tamelijk voor de hand liggende) hoofdbron van de *Wereldkroniek* geweest, de bronnenrijkdom van Maerlants oeuvre was daarmee voor de Heraut nog allesbehalve uitgeput. Integendeel: al Maerlants meer belangrijke werken hebben voor hem als goudmijn gefungeerd. Voor de bijbelse geschiedenis in zijn *Wereldkroniek* maakte hij intensief gebruik van Maerlants *Rijmbijbel*; voor de Trojaanse oorlog was de *Historie van Troyen* hoofdbron; voor het aan Alexander de Grote gewijde gedeelte in zijn wereldgeschiedenis uiteraard *Alexanders geesten*. Aan *Der naturen bloeme* ontleende hij aanvullende gegevens van de meest diverse soort. Dit alles maakt heraut Beieren van een tot voor kort volkomen onbekende Maerlant-adept eensklaps tot de meest toegewijde leerling in diens school van Middelnederlandse navolgers. Hij moet om zo te zeggen met Maerlants werk zijn opgestaan en ermee zijn gaan slapen. Om, zoals de Heraut, op het idee te komen dat men voor aanvullende informatie over de centaur bij Maerlants biologieboek te rade kan gaan, ligt nog betrekkelijk voor de hand. Maar om te weten – waar hij eveneens blijk van geeft – dat dezelfde *Der naturen bloeme* ook

Hercules behandelt, en dat Mozes niet alleen in Maerlants *Rijmbijbel* uitvoerig voorkomt, maar ook in een minieme passage in diens *Alexanders geesten*, moet men Maerlants werken als zijn broekzak kennen.⁴

Onze heraut moet trouwens in het algemeen voortdurend met zijn neus in de boeken hebben gezeten. De lijst van zijn directe bronnen is namelijk wel *anders* dan die in de proloog, doch bepaald niet minder lang.⁵ Daarbinnen is het vrijwel alles Middelnederlands wat de klok slaat; als het even kon, lijkt de Heraut bronnen in zijn moedertaal te hebben geprefereerd. Niet dat hij het Latijn niet machtig was: zijn autograaf 131 G 37 spreekt andere taal, en bovendien is de tweede hoofdbron van zijn *Wereldkroniek* in het Latijn gesteld: het betreft hier het in de middeleeuwen uiterst invloedrijke, maar niet verder in het Middelnederlands vertaalde, *Chronicon pontificum et imperatorum*, de paus- en keizerkroniek van Martinus Polonus, in de proloog van de *Wereldkroniek* (zie boven) *corniken Martimiaen* genoemd. Dit *Chronicon* verschafte de Heraut het stramien voor (grosf-weg) het tweede deel van zijn wereldgeschiedenis, zoals de *Spiegel historiaal* dat deed voor het eerste gedeelte, dat wil zeggen tot aan Octavianus, de eerste Romeinse keizer. Binnen deze tweedelige hoofdlijn zijn her en der lijnstukken uit additionele bronnen ingevoegd. Het bronnenweefsel dat aldus ontstaat lijkt door de zakelijke verteltrant van de Heraut en het (meestal) onvermeld blijven van diens bronnen uit één lap stof vervaardigd, doch blijkt bij nader toezien vaak een ware lappendeken. Vrijwel elk gegeven in de *Wereldkroniek* blijkt door de Heraut aan zegslieden ontleend; niets wezenlijks lijkt door de auteur zelf bijgedragen. Dit half constaterend, half vermoedend, maakte Muller een fatale methodische misrekening. Voor hem gold als bewezen dat de *Wereldkroniek* van heraut Beieren 'eene zeer gewone compilatie' was; 'dit werk verdient weinig belangstelling'.⁶ Alle gegevens kwamen immers van elders? Muller zag hiermee echter voorbij aan een minstens zo logische gevolgtrekking: dat de Heraut wellicht alle gegevens in zijn wereldgeschiedenis aan andere bronnen heeft ontleend, doch dat die bronnen zo talrijk en omvangrijk waren, en anderzijds de *Wereldkroniek* zo uiterst beknopt, dat tegenover elke ontlening minstens honderd beslissingen tot terzijde-laten moeten hebben gestaan. En deze vele duizenden auteurskeuzes zouden een 'zeer gewoon' resultaat hebben opgeleverd, dat om zijn slaafsheid 'weinig belangstelling' zou verdienen? Wie het zo beziet, realiseert zich dat een dergelijke compilatie nooit gebrek aan originaliteit kan worden verweten.⁷ Er is wel degelijk sprake van originaliteit, zij het originaliteit van andere orde. In de *selectie* geeft de compiler zijn accenten prijs; en waar de selectiefactor, dat wil zeggen het weglatingspercentage, zo hoog is als in dit geval, is op voorhand evident dat de Heraut in zijn keuze van weglatingen en ontleningen

zeker niet onpersoonlijk is. Hij moet zich hebben laten leiden door wat voor hem de wezenlijke elementen in de geschiedenis waren, of preciezer: door wat hij dienstig vond om zijn publiek (graaf Willem VI voorop) als beeld van de wereldgeschiedenis af te schilderen. Zo bezien blijkt een ogenschijnlijk neutraal naverteld geschiedverhaal te berusten op een allesbehalve vanzelfsprekende geschiedopvatting.

Vergelijken we vanuit dit perspectief de compilatie met zijn bronnen – daarbij dus niet alleen lettend op de ontleningen, maar ook op de weglatingen – dan blijkt zonneklaar dat de Heraut van de wereldgeschiedenis een allerm minst kleurloze, doch in feite een hoogst subjectieve interpretatie geeft. Alleen al de wijze waarop hij, globaal bezien, met zijn twee hoofdbronnen is omgegaan spreekt boekdelen. Die hoofdbronnen stammen uit verschillende middeleeuwse historiografische tradities. De *Spiegel historiae* volgt, Vincentius van Beauvais getrouw, de ‘religieuze’ (heilshistorische) indeling van de geschiedenis in zes *etaten*; Martinus Polonus daarentegen gebruikt het ‘wereldlijke’ (politieke) raamwerk van de keizerlijke erfopvolging. De Heraut begint met zich aan Maerlants indeling te conformeren, zij het dat hij deze in een zeer verwaterde vorm hanteert. Doch op wat binnen deze geschiedvisie wel het cruciale moment is, namelijk de geboorte van Christus, schakelt de Heraut over naar het stramien van Martinus Polonus. Deze laat zijn geschiedschrijving beginnen bij Octavianus, de eerste Romeinse keizer – tijdens wiens veelbewogen bewind onder andere Jezus werd geboren... Gevolg is dat de menswording Gods in de *Wereldkroniek* van heraut Beieren haast niet meer is dan een memorabele gebeurtenis uit vele.

Het is nauwelijks overdreven te stellen dat in de geschiedvisie van de Heraut de eerste Romeinse keizer als evenement meer belang heeft dan de komst van de Verlosser. De Heraut schrijft, letterlijk, wereld-, dat wil zeggen profane geschiedenis. Daarom ook laat hij ten opzichte van Martinus Polonus de pauselijke lijn in wat per slot diens keizer- én pauskroniek is, vrijwel volledig weg, zoals hij ook in vergelijking met de *Spiegel historiae* vrijwel alle pausen en heiligen weglaat.⁸ Zijn geschiedverhaal draait om de opeenvolging van wereldheersers. Heel de historische aandacht van de Heraut gaat uit naar de dynastieke lijn in de wereldgeschiedenis: hij ziet de geschiedenis als een aaneenschakeling van vorstelijke heerschappijen, die hij in een nauwgezette chronologische volgorde behandelt. In den beginne is dat makkelijk: de eerste mens was tevens heerser, en na Adam valt er aanvankelijk niet meer te beschrijven dan de successie in het leiderschap over het joodse volk. Doch reeds ten tijde van Abraham doet met Bessus van Babylonië het eerste koninkrijk zijn intrede. Vervolgens beschrijft de Heraut hoe de Babylonische heerschappij overgaat in Perzische

handen, en vandaar in de Griekse suprematie, die later overgaat op de Romeinen, op hun beurt erfslaters van de Franse kroon.

Dan komt er weer zo'n cruciaal moment in de wereldgeschiedenis zoals de Heraut die voorstelt. De Franse keizerskroon gaat over op de Duitse, *om misdaet wille dat Pappijns gheslechte mesdaen hadde jeghen der heiligher kerken, so dat hem hieromme es ontseit die keyserlijcke crone, ende es gheset inder Duytscher macht* (88v). Vanaf dit moment in de geschiedenis, richt de Heraut de schijnwerper op de dynastie der Duitse keizers. Deze vangt aan met de drie Otto's, totdat *die wijsheit vanden groten heeren des niet langher ghedoghen [wilde] dat dat keyserrijcke voert meer soude erven vanden vader opten sone, ende wouden voert meer kiesen van hen sevenen die daer beste toe waren bij hem selven* (89v). Ofschoon in het algemeen bepaald geen democraat, kan de Heraut voor de instelling van het gekozen keizerschap veel waardering opbrengen, vermoedelijk primair omdat hij zijn plaats kent tegenover *die wijsheit vanden groten heeren*, en ten tweede gezien het resultaat van deze keizerkeuze: de eerste gekozen keizer, Hendrik I, is de stamvader van de keizer die de Heraut aan het eind van zijn dynastieke geschiedverhaal bespreekt. We schrijven dan 1347, en de keizer is Lodewijk de Beier. Noch de Heraut, noch zijn publiek zullen zo diep als wij in hun historische kennis hebben hoeven graven om zich te realiseren waar hier de wereldgeschiedenis was uitgekomen: bij de vader van Albrecht, graaf over Holland en grootvader van Willem VI... De Heraut beschrijft de wereldgeschiedenis overduidelijk vanaf het uitkijkpunt waar hij en de zijnen zelf staan. Begonnen bij de Scheppingsdag, komt zijn geschiedverhaal tenslotte in de buurt van Holland uit. Of, andersom bezien: de geschiedenis fungeert hier als reliëf voor het heden, dat in het perspectief van het verleden begrijpelijk wordt gemaakt.⁹ Door de wijze waarop de Heraut de geschiedenis presenteert, kan zijn opdrachtgever Willem VI vanuit zijn eigen positie als leenman van de Duitse keizer in volle tevredenheid terugkijken (en dus ook met enig vertrouwen vooruit): het Hollands-Beierse gravenhuis blijkt opgenomen in een machtige dynastieke lijn – Gods lijn – in de wereldgeschiedenis, die de grootste vorstengeslachten met elkaar verbindt, eigenlijk van Adam af.

Dit is de macro-historische lijn die de Heraut, al compilerend uit zijn bronnen, in de wereldgeschiedenis aanbrengt. Daarbinnen vertelt hij de rest van zijn verhaal, en ook daarbij is hij eerst en vooral geïnteresseerd in opkomst, bloei en ondergang van heerschappijen. Onder deze rijken van het tweede plan neemt Troje de absolute ereplaats in. Met zijn grote sympathie voor Troje – en dus antipathie tegen de belegerende Grieken – weerspiegelt de Heraut de in de middeleeuwen gebruikelijke partijdigheid in dit beroemde conflict. De Heraut kan *Troyaen* niet uit zijn pen

krijgen zonder er *edele* voor te zetten.¹⁰ Voor iemand die zo sterk als hij in termen van wereldheerschappijen dacht, moet het een doorn in het oog zijn geweest dat het mooie Troje destijds niet oppermachtig was. Maar wat Troje in kwantiteit wellicht te kort kwam, maakte het goed in kwaliteit, terwijl bovendien de geschiedenis – en dus: Gods hand – het rijk van Troje postuum heeft verheven. Via zijn gevluchte prins Aeneas stond Troje immers aan de wieg van de Romeinse beschaving, die zelf weer de basis vormde van het Duitse keizerrijk van de Herauts eigen dagen? En niet alleen Rome werd op deze wijze gesticht; ook Engeland en Frankrijk.¹¹ Zo kwam na *dat grote verlies van Troyen* (15v) tenslotte alles nog terecht, wat het verlies gelukkig meer begrijpelijk maakt;¹² zonder dat blijft het immers een raadsel hoe God kon toestaan dat zo'n prachtig rijk door zo'n infame list als met het houten paard ten onder werd gebracht. Want al moge de Heraut in zijn geschiedverhaal doorgaans weinig scheutig zijn met commentaar, uit allerlei geladen woorden blijkt dikwijls aan welke kant hij staat. Zijn beschrijving van de Griekse inneming van Troje is daarvan een duidelijk voorbeeld:

Ten lesten wonnen sijt binnen eenen vrede [dwz. tijdens een officiële wapenstilstand, en dus valselijk!] met verradenisse [!] van eenen houten peerde daer 5000 ghewapende in laghen in eender nacht [ook al onridderlijk?]; maer hadde die vrome Hector doen gheleeft, so en ware Troyen op die tijt niet ghewonnen (12v)

Ook de laatste explicatie van Troje's val – overigens op Maerlants *Historie van Troyen* geïnspireerd – is tekenend voor de mentaliteit van de Heraut. Geschiedenis moge in de eerste plaats een aaneenschakeling van vorstenhuizen zijn, het zijn de individuele leiders die de vorstenhuizen, en dus de wereld, dragen. In zijn geschiedverhaal schenkt de Heraut aanzienlijke ruimte aan de persoonlijkheid van grote vorsten: Aeneas, de stichter van Rome; zijn broer Brutus, de eerste koning van Engeland; Caesar, Octavianus, Artur, Alexander en Karel de Grote. In het voor het overige nogal nuchter-feitelijke geschiedrelaas van de Heraut wordt over deze groten uit de wereldgeschiedenis soms kleurrijk verteld. De *Wereldkroniek* staat bol van de persoonsverheerlijking; heraut Beieren was een historicus met een zwak voor sterke mannen. Dit laatste is vooral ook letterlijk te verstaan; want meer nog dan de vorst die in vrede over de wereld regeert, weet de Heraut de veldheer te waarderen. Vandaar ook zijn bijzondere belangstelling voor Hannibal en ongetwijfeld ook voor Hercules, wiens portret hier als voorbeeld zal worden behandeld.

De Heraut stuitte op Hercules toen hij, de lijn van Maerlants *Rijmbijbel*

volgend, de geschiedenis van het joodse volk onder rechter Thola behandelde. Zoals gewoonlijk geeft de Heraut de duur van Thola's heerschappij nauwkeurig aan, benevens de lokatie van zijn graf en een memorabel voorval uit de dagen van zijn heerschappij, namelijk dat Hercules de held Antheus versloeg: *ende was rechter over Israel 24 jaer ende dese Thola starf ende wart begraven in Savir 700 ende 75 jaer na Abraham, ende in sinen tijden so verwan Hercules Antheum den degen* (10v). De gegevens zijn in hoofdzaak aan de *Rijmbijbel* ontleend, en vormen op zichzelf geen aanleiding voor enige verdere uitwerking. Het is de dynastieke lijn die voort moet; Hercules is in de wereldgeschiedenis geen stamvader van enig vorstenhuis, doch een absolute eenling, en als zodanig voor de Heraut geen personage van bijzonder historisch belang. Maar die eenling Hercules had wel zoveel eclatante wapenfeiten op zijn conto dat de Heraut voor deze eenzame mannetjesputter graag een groter plaatsje in zijn wereldgeschiedenis inruimde. Hij moet een uitgesproken verering voor Hercules hebben gehad, en het initiatief om in verband hiermee Hercules in de *Wereldkroniek* met enige uitvoerigheid te portretteren heeft hij al eerder in zijn tekst zorgvuldig voorbereid, namelijk toen hij Abrahams nakomelingenschap bij Hagar behandelde. Van de zes zonen die Abraham bij Hagar kreeg, verdient er binnen het selectieve perspectief van de Heraut slechts één een nadere vermelding: *Item Abraham truwede na Sarray, sijns wijsfs doet, Agar voirseit sijn maerte [= dienstmaagd]. Daer wan hij bij 6 sonen; die een hiet Affraym, ende van hem quamen die van Affriken* (7v). Maar deze Affraym is niet alleen het overnemen uit de *Rijmbijbel* waard omdat hij de stamvader der Afrikanen was, maar ook de... schoonvader van Hercules! *Dese Affraym hadde een dochter, hiet Chetean, die creech groet Hercules te wive* (7v). Dit gegeven, waarmee de grote Hercules geparenteerd raakt aan het geslacht van aartsvader Abraham, heeft de Heraut niet in zijn hoofdbron *Spiegel historiael* gevonden, noch in de *Rijmbijbel* waarop hij zich in dit tekstgedeelte hoofdzakelijk baseerde. Hij is ervoor naar een van Maerlants hoofdbronnen, de *Historia scolastica* gegaan – een immense tekst waaraan de Heraut vrijwel alleen het minuscule feitje over Hercules lijkt te hebben ontleend.

Bij het eerder gereleveerde moment van het rechterschap van Thola aangekomen, zag de Heraut zijn kans schoon om zijn verering voor Hercules de vrije loop te laten. Hij zou de hoofddraad van de *Rijmbijbel* weer opnemen met Thola's opvolger: *Item na Thola voirseit so wart rechter in Israel Jayar 22 jaer, ende was gheboren van Manassen...* (11v). Doch voor deze gelegenheid besloot de Heraut zijn gebruikelijke opeenvolging van joodse rechters te onderbreken: tussen beide aan de *Rijmbijbel* ontleende rechterschappen voegde hij een ruim zestig regels lange biografie van *groet Hercu-*

15. Ridderkrijg tegen de heidenen.

les in. De stof sprokkelde hij uit alle hoeken en gaten van Maerlants werk bijeen:¹³ details uit *Spiegel historiael*, uit andere passages in de *Rijmbijbel*, uit zeer verschillende gedeelten in de *Historie van Troyen*, uit *Alexanders geesten* en zelfs uit *Der naturen bloeme*, die hem (en zijn lezers) op gezag van Adelinus onder andere kon vertellen wat voor vervaarlijk dier eigenlijk de *catus* was die *groet Hercules* blijkens de gecombineerde gegevens van *Historie van Troyen* en *Alexanders geesten* ooit had weten te overmeesteren:

Item in Archadien was een dier hiet Catus ende was gheborstelt als een swijn, alse Adelinis seet, die philosophus. Alst tornich was, so warpt uyt sinen halse vier [= vuur], ende verberde [= verzengde] dicwille die scepe die in de zee waren. Ende het berch hem in holen onder der eerden ende es seer wreet ende snel, ende het et coyen [= eet koeien] voer alle dinck, maer het en laet hem niet ghenoeghen met eender coyen, maer het neemter 3 of 4 metten steerte ende trecse achter rughe in sijn hol, om datmense niet soeken en soude waer sij sijn. Dit dier haet zeere den mensche, ende lait hem altoes laghen na [= legt hinderlagen] hoet den mensche deren mach, omdat den mensche moet ontsien, ende es van vuytre stinckender naturen ghelijc den verken.

Item tot eender tijt quam groet Hercules gaende in eenen beemt voer een gheberchte daer veel coyen weyden, so datter een wart loy-

ende so dat Catus' coyen een [=de andere, loeiende koe] hoerden die in sijn hol waren. Nu hadde Hercules horen segghen dattet dier al daer ontrent plach te regneren ende hoe dat ghescapen was, ende hij hadde bij hem Griex vier. Ende dat dier vernam Hercules ende sette hem toe [=viel hem aan]. Nu hadde dit dier veel hoofden op sinen buuck staende, ende als hij hem een hoofd af sloech, so wiesser hem 4 weder uten struken [=overgebleven stomp]. Doen hij sach dat hijs niet verslaen en coste, doen nam hij sijn Griex vier ende verberde dat dier al te aschen. (II v)

Zulke sterke staaltjes zijn voor de Heraut het zout in de pap van de geschiedenis. Geschiedschrijving is bij hem geen politieke, economische of sociale geschiedenis, laat staan cultuur- of mentaliteitsgeschiedenis, doch eerst en vooral krijgsgeschiedenis. Strijd is de motor van het wereldgebeuren; en die motor loopt op ridderschap. Zoals men van iemand in zijn functie kan verwachten, dweept heraut Beieren met de ridderschap. Natuurlijk heeft hij voldoende historische kennis om zich een wereld zonder ridders te kunnen indenken – maar geen goede wereld. Typerend is in dit verband hoe hij de geschiedenis van Vlaanderen voorstelt. Als lap grond was Vlaanderen er uiteraard altijd geweest, compleet met enkele steden zelfs – maar beschaving kwam er pas toen een ridder (natuurlijk met een wapenteken!) deze grond betrad:¹⁴

Thien jaer tevoren, eer Grote Karle besat dat keyserrijk, so was in Vlaenderen op die riviere vander Leyen een stout ridder, ende hiet Liedrijke, ende was verwapent met goude ende lazuer van 10 stucken ghegerrert met eenen schilt van kele. Dese riddere sach dat alle Vlaenderen zeere woest was ende luttel bewoent, ende was een wilt forest, marasche ende onlant, ende daer en stonden inne niet meer steden dan Ghent ende Cassel, Toerhout ende Cortrijcke ende die borch tot Oudennaerden. Maer God, daer alle doghet uyt compt, gaf hem gracie dat hij dat woeste lant begreep [=veroverde] ende bewoende, so dat van hem menich edel lantsheer quam ghelijckerwijs als van Davidt, die een scaepheerde was die daer na een groet mechtich coninck was ende van hem menich mechtich coninck quam int rijcke der Joeden; also dat dese Liedrijck den Groten Karle manschap dede ende swoer hem goet ende ghetrouwe te sijne, ende ontfinck van hem dat woeste lant dat hij bevrien [=beschermen] soude voer allen man, ende so waer hij rovers ende quade yden [=heidenen?] wiste, dat hij die vanden weeghe helpen soude (75R-v)

Zijn ridders dus de hoeders der beschaving, de ultieme test voor een beschaving is hoe zij met haar ridders omgaat. Zo herkent men de goede vorst aan de stipte wijze waarop hij de soldij van zijn ridders betaalt.¹⁵ Pikan is het geval van Karel Martel, die om soldij te kunnen voldoen de kerkbelasting vorderde. Wat een geestelijk kroniekschrijver hiervan zou vinden, laat zich raden, en ook de Heraut houdt zijn hart vast voor Karels zieleheil. Maar dat hart gaat ook zozeer naar ridders uit dat hij in verband met het goede doel van de kerkroof voor de Franse koning nog het beste durft te hopen:

Ende doen hij dus zeer gheerloecht hadde ende den schat van Vranckrijcke daer in ghelegt hadde, doen nam hij den tienden penning der heylegher kerken ende betaelde die ridderen van haren soudien [=soldij], so dat sinte Eleuterius, biscop te Orlyens, sach daer na [nl. in een visioen] zijn ziele inder hellen, in Fulcanus' pot. Ende dat waer alte groten jammer, soude sijn ziele verloren bliven (71v; zie ook 74v)

Een in dit verband evenzeer typerende passage is waar de Heraut – ditmaal voor zijn doen fiks van de bewoordingen van zijn bron afwijkend¹⁶ – memoreert dat men in het Rome van Octavianus een goede oudedagsvoorziening voor uitgediende ridders had:

Item in sinen tijden so was te Rome een huys met veel ghemacs; dat was daer toe ghegeven dattie oude, verarbeide [=uitgediende] ridderscape, die haer leden hadden versleten ende verarmt waren ende niet en hadden af te leevne, so dat die stat hem lieden haer provenen [=toelage] daer inne gaf. Ende daer was toe gheset alles dincs ghenoech van des den daghe tijdich was [=waar behoefte aan bestond]. Ende daer plachmen in te vertellene van ridderscap ende van striden dat een ieghelijc gedaen hadde; ende dat huys hiet Misericordia, ende in dat huys ontspranc des selves nachs doen Christus gheboren wart een fontayne van olien, ende liep in die Tybar (37v-38r)

Welke historicus die zich tot taak stelde om in honderdvijftig bladzijden de complete wereldgeschiedenis te behandelen zou het in zijn hoofd halen een dergelijk detail uit de oneindige hoeveelheid bronnen op te diepen, en het nog aan te dikken ook? Maar we hebben hier nu eenmaal te doen met de wereldgeschiedenis van een Heraut. Diens beroepsperspectief bepaalt, binnen de zeer brede marges van de extreme selectiviteit, in dit geval het wereldbeeld. Het resultaat is een middeleeuwse kroniek die niet

meer dan drie regels voor Jezus overheeft en die het pausdom vrijwel buiten beeld laat, maar wel zestig regels aan Hercules besteedt en het opportuun acht te vermelden dat keizer Diocletianus de eerste was die edelstenen op zijn schoenen liet bevestigen (46R). Als heraut was de auteur nu eenmaal beroepshalve geïnteresseerd in galatenu, zoals in het algemeen zijn aandacht voor decorum verhoudingsgewijs aanzienlijk is.¹⁷ En van de kerk lijkt hem – ná de kruistochten uiteraard, waarover nader in de volgende paragrafen – vooral de liturgie te fascineren;¹⁸ als ridderlijk ceremoniemeester vond hij kennelijk ook het kerkelijk ceremonieel hoogst boeiend. En hoe groot ook zijn gezagsgetrouwheid tegenover Maerlant is, er is één punt waarop hij zijn grote zegsman durft verbeteren, het gebied ook waarop hij als heraut de specialist bij uitstek is: de titulatuur van adel en ridderschap. Anthenor was om precies te zijn een *hertoch*; Karleman was niet alleen een broer van Pepijn de Korte, maar ook een *prince van Duringhen, van Oesterrijck, van Bourgoingen ende van Provincie*; Karel Martel was ook nog *sweetdraghene over die crone van Vrancrijcke*.¹⁹

Maar het doorschemeren van het herautenperspectief in deze wereldkroniek blijft niet beperkt tot dergelijke details; het bepaalt evenzeer de grondstructuur. De Heraut kan uiteraard bezwaarlijk van de historische loop der dingen afwijken, noch kan hij gegevens releveren waar zijn bronnen zwijgen. Maar wel kan hij zijn zoeklicht op de geschiedenis zo instellen dat het volle licht valt op de dingen die voor hem, als heraut, de spil der wereld zijn: vorstenhuizen, strijd en ridderschap. Zoals herauten hun wapenboeken plegen te ordenen naar de Europese vorstenhuizen, zo is ook de wereldgeschiedenis van deze heraut rond dynastieën opgezet, zoals trouwens ook zijn autograaf 131 G 37 volledig zijn genealogische optiek verraadt met stambomen van Karolingers, Capetingers, Trojanen en de geslachten van Noach en Godfried van Bouillon.²⁰ De Heraut ordent de wereld volgens vorst en volk, en heeft daarbij vooral belangstelling voor vorsten als ze vechten. De prozastijl van zijn kroniek is in het algemeen nogal vlak en weinig bloemrijk; maar rijk gevarieerd is zijn woordenschat op het terrein van strijd en oorlog, en onstuitbaar zijn behoefte om als het maar even kan gewapende conflicten in zijn geschiedverhaal te stoppen. In de *Rijmbijbel* vestigen Phoenix en Cadmus zich vreedzaam in een stad; in de *Wereldkroniek* wordt die stad door hen veroverd.²¹ Terwijl in de *Historie van Troyen* – toch waarlijk geen pacifistisch werk – Laomedon de Grieken per bode verzoekt zijn koninkrijk te verlaten, laat de Heraut hem de Grieken met geweld verdrijven.²² Te midden van al dit oorlogsgeweld valt het volle licht op de charismatische veldheren uit het verleden en hun trouwe ridderschap. In heel de *Wereldkroniek* komt geen heraut voor, maar ridders des te meer. Het is de groep waarvan heraut

Beieren strikt genomen geen lid is, maar waar hij wel bij hoort en voor staat. Als heraut in hart en nieren heeft hij zich geheel met het ridderlijke waardenpatroon geïdentificeerd.

In dit waardenpatroon staat één begrip op eenzame hoogte in het vaandel: riddereer. Een man van eer hoort op het veld van eer, en de dood op het slagveld is in de ogen van de Heraut voor een ridder welhaast een natuurlijke dood, die bovendien roemvolle nagedachtenis kan brengen. In oorlogszaken is de Heraut een idealist; hij ziet het ridderambt niet louter als beroep (het soldijmotief!), maar in feite als een soort van roeping. Ridderlijke eierzucht is een schone zaak, waard om ervoor te leven. Men moet dan wel de spelregels in acht nemen, want ofschoon het voor Hercules moge pleiten dat hij zo slim was om tegen een betoverd monster vuur te gebruiken, is een houten paard bij een confrontatie tussen ridderlegers te beschouwen als immoreel wapentuig, te meer waar het werd ingezet – zie het citaat hierboven – bij nacht, tijdens een wapenstilstand en dank zij verraad. Een smadelijke overwinning is in feite grotere schande dan een eervolle nederlaag, zoals het ook een schande is zoals de Fransen de glorieuze nagedachtenis van de Trojanen hebben vergooid. Hun stamvader *was een edel Troyen gheboren; ende sijn nu worden keytive [= stumpers] ende en doghen niet, ende en dorren [= durven] niet vechten; ende haer coninx namen sijn nu comen te schanden ende t'oneeren.*²³

En wie een ridder schande berokkent, vraagt om wraak. Waarom trok Hannibal op tegen Rome? De bronnen van heraut Beieren zwijgen op dit punt. Maar op het vlak van oorlogvoering wist deze historicus zich heel wel in te leven, en verschaft hij zelf het motief: de Carthager Hannibal wilde de dood van Dido wreken op het Rome van Aeneas!²⁴ In de beleavingswereld van de Heraut is wraak niet alleen een volstrekt respectabel, maar ook een volmaakt rationeel motief voor handelen. En daarom moest het leger van graaf Willem VI van Holland zijns inziens dan ook spoorslags terug naar Friesland. Doch daarover nader in de komende paragrafen.

3. DE HOLLANDSE KRONIEK

Ook de *Hollandse kroniek* was voor de Heraut hard werken. Weliswaar waren de bronnen nu het de geschiedenis van zijn eigen gewest betrof minder in getal en omvang dan hem voor de wereldgeschiedenis ter beschikking stonden; doch ook in dit geval moest veel tot weinig worden gecondenseerd. Van dit bewerkelijke produktieproces legt het zogenaamde *Kladboek* van de Heraut een uniek getuigenis af.¹ In dit notitieboek-op-

... van alle

en hi en ist daer vint. Dan na op sijn oerhoofdach
 van bisep van die mynster stac daer en beiet dat capitel en
 alle en waren en die alle die dan op ware en was mede
 Inden iare daer 1271. oer ons vint die dach puncta. woer bisep
 van castel die mynster stac en verliede alghemynse toe grinde toe
 dat si des bisep hude waren. en woonden hollander wepen. Lucan
 horey minne daer Emmanasse en woonden he doot hollanders. en bleue
 noechen hollanders en ont toe daer die bisep mit sinde verlieden.
 Inden zelue iare in februa. ooldroech bisep van daer arkel mit sijn
 staden en lande dan on ysal dat si he hulpe deden mit galden die
 si he elant daer on ysal mede lapsede. dat bisep van daer diest. die
 die daer gelte regende geset hadde en gaf dan hore. ho. gulden
 raal en lita die leuue die gaf ontfingste sijn zone van
 noue en edellare toe gorslo. En want lant en die staden die
 sijn gales mee in grunde do respecte die bisep van daer an on
 bisep sijn stac als bouwenkerch en die hore. en al sijn abochte
 an daer ysal die ysal. die hore hore toe ont toe dat si hore gelt
 die of Ende bisep des bisep. die bisepse bisep lodalton
 dat gae wille sijn zedag he. dat bleue. en en hadde ghe
 bisep die gelaen. die gae he te recht selen in sijn bouwenkerch
 gheseliden dan daer sijn hore des roonseken mee die he
 recht en ondeel draechte daer deser gresschap daer helle. die dan
 af hore ondel en sijn hore die hore die gresschap die roon
 seken mee an gheschone hore. dat gae wille sijn hore die hore
 mee daer en als die gheschone hore. so gaf daer bisep gresschap sijn
 hore daer gresschap hore si gae wille ontfingste gresschap.

Ooe bereyde hore die bisep sijn gresschap en gae mit gresschap
 sijn hore in helle. dan si hore die ontfingste hore. en balde
 recht dan en dommes redon al hore onderzaken. ontfingste hore
 en talle daer al hore mane en al hore lant gaf si milde gresschap en
 mee hore die si talle hore. en macete hore talle die hore
 en gresschap daer in van lant. mit van daer ysal. beuolp hore

16. Het Kladboek van de Heraut.

zakformaat – het enige echte werkschrift dat van een Middelnederlands auteur bekend is! – vinden we materiaal vergaard dat kennelijk voor de *Hollandse kroniek* bestemd was: het leeuwedeel bestaat uit historiografische uittreksels die, hier nog in vlugschrift op papier gekrabbeld, nadien zijn geboekstaafd op het fraaie perkament van het Brusselse prachtexemplaar van deze kroniek. Het bijwerk van het *Kladboek* getuigt van de meer

dan strikt historische belangstelling van de Heraut: moraliserende spreuken-op-rijm, een zogenaamd *bispel* op naam van een *eerhalt*, hiet Jan Visier (dus kennelijk werk van een collega) en een curieuze karikatuur (?) van een man-met-zotskap, in het bijschrift geïdentificeerd als *Witto Draecksteker* – een artiestennaam? – uit Delft.

De bronnen voor de *Hollandse kroniek* van de Heraut waren gedeeltelijk dezelfde als voor diens wereldgeschiedenis:² Middelnederlandse rijmkronieken (Maerlants *Spiegel historiael* voorop) en de Latijnse kroniek van Martinus Polonus. Maar voor het grootste deel moest de Heraut zich hier op andere zegslieden verlaten. Sommige van zijn wereldhistorische naslagwerken vielen als informatiebron voor Holland af; daartegenover kwamen andere bronnen hiervoor het eerst in aanmerking, zoals de Hollandse rijmkroniek die Maerlants jongere tijdgenoot Melis Stoke – ook toen als complement voor een wereldgeschiedenis, in casu de *Spiegel historiael?* – in de late dertiende eeuw voor het grafelijk huis had geschreven. Van nog fundamenteeler belang was voor de *Hollandse kroniek* het tekstcomplex rondom het geschiedwerk dat Johannes de Beka ca. 1347 over de Hollandse graven en de Utrechtse bisschoppen had geschreven. Van deze uiterst invloedrijke Latijnse kroniek, opgedragen aan graaf en bisschop gezamenlijk, en gewaarmerkt door de eerbiedwaardige Egmondse antecedenten van (misschien) Beka zelf en in elk geval diens bronnen, was in de late veertiende eeuw een Middelnederlandse vertaling vervaardigd, voorzien van een vervolg dat Beka's geschiedverhaal doortrok tot de meer moderne tijd, in casu 1393. Deze Middelnederlandse Beka werd de hoofdbron voor de *Hollandse kroniek*. Dat de Heraut ook nog gebruik maakte van de kroniek van de zogenaamde *Clerc uten laghen landen* blijkt bij nader toezien minder zeker dan de vakliteratuur het wel pleegt voor te stellen. Ook de tegenovergestelde mogelijkheid – dus dat de Clerc zich op de Heraut baseerde – lijkt niet uitgesloten. Op dit gebied valt nog veel vruchtbaar werk te doen; de Noordnederlandse historiografie is een ware tekstenkluwen, die nog op zorgvuldige ontrafeling wacht. Doch hoe de draden hier precies lopen, zal elders en door anderen moeten worden uitgezocht; voorlopig hebben wij aan de Heraut onze handen meer dan vol.

Met al zijn bronnen onder handbereik, toog de Heraut op de van hem inmiddels bekende wijze aan het werk. Dat betekende vooral dat hij veel wegliet. En ook ditmaal zijn de weglatingen typerend voor zijn invalshoek, en daarmee voor de bedoelingen achter zijn geschiedwerk. Ten opzichte van zijn hoofdbron bekortte de Heraut het aandeel van de Utrechtse geschiedenis grootscheeps; was de kroniek van Beka een geschiedenis van – in volgorde van prioriteit – het bisdom Utrecht en het graafschap Holland, bij de Heraut werden de rollen omgekeerd. Zijn kroniek is eerst

en vooral een kroniek van Holland. En net als in de *Wereldkroniek* was de geschiedenis van het gebied hier synoniem met die van het regerend vorstenhuis, zodat ook hier de dynastieke lijn de ruggegraat van de kroniek uitmaakt. Zijn dus de weglatingen wederom typerend voor de optiek van de Heraut, hetzelfde kan worden gezegd van wat hij wél opneemt. Van geen scène uit de Beka maakt hij zoveel werk als van de verkiezing van graaf Willem II van Holland tot Rooms-Koning en diens daaraan voorafgaande ridderwijding.³ Heeft hij doorgaans Beka sterk bekort, hier wijkt hij van zijn normale gedragslijn af en doet hij er van alles aan om meer van het verhaal te maken. Natuurlijk put hij daartoe uit aanvullende bron, met name uit Melis Stoke; doch in dit bijzondere geval lijkt hij ook stof van eigen vinding te hebben toegevoegd. De beoordeling hiervan hangt af van hoe men de relatie tussen de Heraut en de Clerc moet zien, welke laatste ettelijke afwijkingen van Beka met de Heraut gemeen heeft. In het minste geval heeft de Heraut hier dus de moeite genomen materiaal uit de Clerc toe te voegen, wat dan altijd nog kan spreken voor zijn bijzondere betrokkenheid bij juist deze episode. Doch er zijn aanwijzingen dat de Heraut hier zelf de scheppende, en de Clerc de ontlenende auteur is.⁴ In elk geval kandideert hier de Heraut als de dader met het duidelijkste motief. Juist vanuit zijn perspectief betrof het hier immers een hoogtepunt van Hollandse historie: de ridderwijding van een jonge graaf, gevolgd door zijn uitverkiezing tot Rooms-Koning! Het was voor de Heraut een ideale gelegenheid om zowel zijn gewestelijk chauvinisme als zijn zin voor ridderprotocol te kunnen uitleven.

Ook elders in de *Hollandse kroniek* is in de selectie van gegevens de hand van een heraut herkenbaar, getuige de aandacht voor heraldiek, luxe en ceremonieel, en de precisie op het gebied van titulatuur en genealogie.⁵ Het was ditmaal vooral zijn beroepsmatige aandacht voor de heraldiek die de Heraut meer nog dan in de *Wereldkroniek* kon botvieren. Want terwijl in laatstgenoemd geval de bronnen zwegen over, bijvoorbeeld, het schildteken van Hercules – hoe graag de Heraut ook anders zal hebben gewild – bevond de auteur zich bij de *Hollandse kroniek* op de vaste bodem van zijn eigen expertise. Het was immers zijn beroep om de wapens van zijn landsheren en hun relaties te kennen; en deze vakkennis heeft niet alleen zijn beide wapenboeken voortgebracht, maar ook een stempel gedrukt op de *Hollandse kroniek*. In de autograaf die – kostbaar geluk – van deze kroniek te Brussel is bewaard gebleven, straalt de heraldiek ons tegemoet in de gedaante van maar liefst honderdtwee gekleurde wapenschilden als illustraties bij de tekst. Hun schitterende uitvoering verraadt het vakmanschap van een heraut. Doch niet alleen in beelden, maar ook in woorden kon de Heraut in deze kroniek veel werk maken van zijn specialisme.

Waar zijn hoofdbron Beka het wapen van Rooms-Koning Willem II globaal beschrijft als *daer een aern [= adelaar] van swaerter varwe in ghemaket was*, zet deze kenner heraldische puntjes op de i met *dair een half aerne van zwarter verwen in stont, dair die rode lewe in gemaect waren in sinen wapenroc, costelic van borduren*.⁶ Het meest opvallend is de verbale heraldiek in wat wel de Herauts meest 'eigen' passage in heel de *Hollandse kroniek* mag heten. Het betreft hier lofdichten op veertien ridders die gesneveld zijn in de slag bij Stavoren van 1345. Hier is de Heraut zijn eigen zegsman, in die zin dat hij deze gelegenheid heeft aangegrepen om een aantal van de oude *erenredes* in te vlechten die in zijn Gelderse tijd zijn literaire specialisme waren, voordat in Holland zijn letterkundige loopbaan zich naar het kroniekengene zou verleggen.⁷ Haast onnodig te vermelden dat de schildtekens van de bezongen helden ook als illustraties in het Brusselse handschrift van de *Hollandse kroniek* staan afgebeeld.

Grote helden, grote daden. Ook uit de Hollandse geschiedenis wist de Heraut gelukkig heel wat wapenfeiten op te diepen. Per slot van rekening liet ook deze geschiedenis zich in zijn geest beschrijven als een kroniek van oorlogen; oorlogen waren voor deze historicus geen zwarte, doch veeleer gulden bladzijden in de geschiedenis. Ook in de *Hollandse kroniek* verloochent zich het ridderlijk hart van de auteur in genen dele. Bisschoppen, wonderen en heiligdommen kan hij naar believen in zijn bronnen overslaan; maar nooit zal hij een Hollandse oorlog achterwege laten. In de weergave van krijgshandelingen is heraut Beieren in zijn element.⁸ Ook is hij pijnlijk nauwgezet in zijn opgave van deelnemers, doden en gewonden: in bloedige ernst controleert hij Beka's namenlijstje van ridderlijke deelnemers aan een Friese veldtocht tot de laatste man, en noteert hij met betrekking tot een veldslag dat *dair werder verslaghen 36.596 alsmen zeide*.⁹ In zijn ogen kan een leger uitgesproken mooi zijn: Jan van Diest *versamende een alte scoon een ridderscap*, Willem van Holland trok *op mit enen sconen stoutten here*.¹⁰

Maar wat zouden legers zijn zonder charismatische aanvoerders? Al mist de Hollandse geschiedenis een Hannibal of Alexander, diverse vorsten uit de eigen kring komen – althans: zoals de Heraut hen portretteert – een eindweegs in hun richting. Zo maakt de *Hollandse kroniek* veel werk van Karel Martel. Om zijn bemoeienissen met Utrecht en Friesland werd deze Franse vorst ook in de kroniek van Beka behandeld, doch zonder daarbij als persoon bijzondere aandacht te oogsten. Dit vond de Heraut duidelijk te weinig eer voor een koning die – aldus enkele van zijn toevoegingen – *vol orloghens was*, en daarbij ook nog *zeghevri*, ja zelfs *die beste kersten bastaert die ye was*. Daarom werd in de *Hollandse kroniek* een veel uitvoeriger portret van Karel Martel geschetst, waarvoor de He-

raut kon terugvallen op zijn eigen *Wereldkroniek*, waarin hij van Martels daden al eens in den brede verslag had gedaan in een zorgvuldig samengesteld relaas uit *Spiegel historiael* en de *Korte kroniek van Brabant*. Doch kleine afwijkingen van de *Wereldkroniek* bewijzen dat de Heraut de moeite heeft genomen om voor zijn tweede biografie van Karel Martel opnieuw naar de bronnen terug te gaan. Het resultaat van alle arbeid is een levensbericht van wat voor de Heraut een vorst naar zijn hart moet zijn geweest:

In dien tiden regneerde die vroom Kairle Marteel voirscreven, Cleyng Puppjns vader. Het gheschiede tot eenre tijd dat quamen die Sarrasine mit groter moghentheit over die cleyng zee, ende destrueerden al Spangen. Ende dair na over 10 jair quamen si in Gascongen. Die Fransoysen ontboden Kairlen Marteel, horen zwaiddragher [=hoogwaardigheidsbekleder aan het hof] dat hi quame. Dair quam hi moghentlike mit sinen Duutschen, mit sinen Brabantsoene ende mit sinen Lothrikers, ende zette hem daer jeghen ende streed mit hem; ende sloech hem af 3 kueninghen, also datter heiden bleven 300.000, ende der sijnre bleven 1500. Hi verwan tot eenre tijd den hertooch Lanfreit van Hooch Almangen, ende hi tooch voirt over Rijn ende verwan die Zassen [=Saksen] toter Elven [=Elbe] toe. Hi verwan die Zwoven ende die Beyeren; hi bedwang al dat volk toter Dunouwen toe. Hi verwan die Vriesen, ende die van Borgongen; hi bedwang Eudon den hertooch van Gasscongen ende den hertooch van Loreyn. Hi bedwang veel Sarrasinen in dat lant van over meer [=over zee, Palestina]. Ende tot eenre tijd zo quam hi mit groter menichte van volcke in Provincien, ende streed voir Arleblancke jeghen die Provinciale ende versloechse.

Item deez Kairle Marteel die en streed nye, [=of] hi en wan; ende hi hadde ten waperie meer eren dan alle sijn ouders, ende hi was die beste cersten bastaerd die ye was. Hi dwang an hem alle die lande van Vrieslant toter Yeronden, zo dat in Vrancrijk in sinen tiden geen coninc en ward, ten moeste bi hem wesen. Ende als men hem die crone bood te dragen, zo ontseid [=weigerde] hi se, ende sprack het wair meer eren coninc te bedwingen ende te verjaghen dan coninc te wesen ende croon te dragen. (F. 10R)

Maar ook in eigen, Hollandse huis wist de Heraut vorsten uit één stuk te vinden. Zoals men na Stoke mocht verwachten is zijn portret van Floris v een sterk staaltje van historische panegyriek.¹¹ Veel opmerkelijker nog zijn de schetsen die hij aan het slot van de *Hollandse kroniek* ten beste

geeft van het leven van zijn eigen heren: Albrecht van Beieren en Willem VI. Hier schrijft de Heraut goeddeels op eigen kracht geschiedenis; het vroegste portret van deze Beierse vorsten in de Hollandse geschiedschrijving is door hun heraut gemaakt.

Dat is dan ook te zien. Reeds bij zijn *aenbeghin* blijkt hertog Albrecht in oorlog, met de keizer nog wel, die de euvele moed had een kasteel in Beieren te belegeren, maar toen de jonge hertog in het geweer kwam ijlings terugtrok. Het was niet de enige belegering waarin de aanstaande graaf van Holland was verwickeld; ook veroverde hij de vesting Hillekersberg (in Beieren, niet de geboorteplaats van dichter Willem) en bestormde hij kasteel Schaerdingen. Gelukkig vond hierop verzoening met de keizer plaats, waarna – als om dit feit te vieren – de kersverse bondgenoten gezamenlijk campagne in Schwaben gingen voeren. Albrechts plotselinge komst naar Holland vanwege *sijs broeder hertooch Willams ziecten*, betekende in zekere zin slechts een verplaatsing van het strijdtoneel: in Holland volgde het beleg van Heusden, en de verovering van Delft en Middelburg. Daarna *wart hi ghesien inder Eets*, dat wil zeggen in Oostenrijk: doch de winterveldtocht in de bergen van Karinthië moest *om die grote snee ende reghen* worden afgebroken. *Item van dan quam hi in Henegouwen*, alwaar hij zich verbond met de koning van Auvergne voor alweer een succesvolle belegering. Dan komt er een voor de heraut *Beyeren quondam Gelre* ongetwijfeld pikant moment: vijandschap tussen *deez edel vurst* Albrecht en hertog Eduard van Gelre. Albrecht vaart met een oorlogsvloot de Lek op, valt Gelre binnen, *heerde ende brande in den lande [...] ende quam weder thuus mit zeghe ende mit groter eren*.

Hertog Albrechts weg naar eer blijkt met oorlog geplaveid. In dezelfde geest vermeldt de Heraut dat Albrecht in Parijs de graaf van Vlaanderen uitdaagde tot een persoonlijk duel; niet dat het ervan kwam, maar gevolg was wel dat de graaf van Holland *van daen sceide mit groter eren*. Enzovoort, etcetera: beleg van Gildenborg in Utrecht, veldtocht tegen Vianen *mit enen stouten, moghenden heer*, beleg van Heulenstein en Veluwehorst, Hermalen in de as gelegd ... *Doe tooch deez moghende vurst* weder thuus. Dan komt in de kroniek het enige voorval uit Albrechts leven-in-vredes-tijd dat de Heraut de moeite van vermelding waard acht: het huwelijk van zijn dochter met Rooms-Koning Wenceslas van Bohemen – waarmee de Hollands-Beierse dynastie met koninklijken bloede wordt verrijkt. Pal daarna is het echter weer vechten geblazen, totdat – juist na de gunstige afloop van de Arkelse oorlogen, waarbij *des vurstens bannier boven ten huse uutstak* – *deez edel vurst* van *deser werelt sceide in Gode*, om in Den Haag te worden begraven naast zijn eerste vrouw Margaretha van Brieg, van

wie de Heraut natuurlijk niet zal vergeten te vermelden dat zij *van kuenincklike gheslachte der cronen van Behem* [=Bohemen] was.¹² *God laetse beide mit Hem leven, Amen.*

Was dit ooit als laatste zin van de kroniek bedoeld, zoals Muller op grond van het *Kladboek* veronderstelde? Wat hiervan zij, in het Brusselse handschrift van de *Hollandse kroniek* volgt nog een biografie van Willem VI, heet van de naald en in dezelfde stijl. Volgens de Heraut heeft Willem een aardje naar zijn vaartje: tot ridder geslagen door de hertog van Bourgondië, succesvol belegeraar, kruisvaarder naar Pruisen, een veldtocht tegen Kuinre *mit een alte zwide* [=sterk] *sconen ende machtighen scipbeer*, de verovering van Loevestein, het ontzet van Stavoren, en acties tegen Gorinchem (belegerd), Hagestein (verbrand) en Everstein (verwoest), alsook tegen reeksen burchten en steden in het Luikse, al even eervol in de as gelegd en met de grond gelijkgemaakt. Graaf Willem VI leefde nog toen de Heraut deze recente geschiedenis schreef; zijn wapenfeiten tot dan toe zullen zijn hofhistoriograaf het beste voor de toekomst hebben doen hopen.

Zouden ons over de regering van Albrecht en Willem van Beieren geen andere bronnen ter beschikking staan dan deze twee passages in de *Hollandse kroniek*, dan zouden we waarchtig menen dat deze graven van Holland niets anders hebben gedaan dan oorlog voeren. Doch de vorsten en vooral de Heraut kennende weten we beter, en zien we dat hier het geschiedkundig beeld de projectie is van de consequente, maar ook rijkelijk eenzijdige belangstelling en idealen van de historicus in kwestie. Niet dat de Heraut zijn heren oorlogen toedicht die er niet zijn geweest; doch doordat hij in feite al het overige weglaat en het volle licht laat vallen op hun wapenfeiten, lijken deze Beierse graven van Holland welhaast ongelijke ijzervreters.

Dat mocht ook wel, zal de Heraut hebben gedacht, met zulke vervaarlijke vijanden als de Friezen. Kan hij de meeste gewapende conflicten van zijn beide heren nog als betrekkelijk incidentele controverses afdoen, bij hun geschil met Friesland is er sprake van een bittere vete, met alle continuïteit van dien. Zoals de *Hollandse kroniek* uitvoerig documenteert, had reeds menige graaf van Holland het met (West-)Friesland aan de stok gehad. Nog kort voor hertog Albrecht het bewind ging voeren was graaf Willem IV in Friesland gesneuveld, en zonder dat de Hollanders zijn lijk hadden kunnen medenemen. Het laatste was zo mogelijk nog erger dan het eerste, voor wie zo sterk als de Heraut en zijn omgeving dacht in termen van eer, en dienovereenkomstig hechte aan een eervolle begrafenis. Het is hetzelfde thema als, letterlijk, werd aangesneden door de heraut die aan het begin van dit hoofdstuk het mes op tafel zette: het lichaam van

17. De Hollandse kroniek (dedicatie-exemplaar); passage over Willem vi.

een vorst was wel een oorlog waard. Sterker nog: zo'n wraakoorlog was een ereschuld voor nabestaanden, die op deze wijze het geschandvlekte blazoen van land en vorstenhuis dienden te zuiveren. Aldus het ridderlijke waardenpatroon waarvan herauten bij uitstek dragers zijn, en waarin hun ridderlijke publiek – vorsten voorop – hen grotendeels zal zijn gevolgd. We mogen dan ook aannemen dat bij de veldtochten die Albrecht en Willem tegen Friesland hebben ondernomen, wraak voor geschonden eer een reël hoofdmotief is geweest, gewichtiger dan wij ons tegenwoordig kunnen denken. Zo had reeds een eeuw eerder graaf Floris v alles op alles gezet om de dood van zijn vader te wreken, die – als Rooms-Koning nog wel de parel in Hollands dynastieke kroon – in Friesland was gedood,¹³ juist zoals graaf Dirk wraak op de Friezen had genomen voor zijn vader Arnoud. Dood aan de Friezen dus!

Doch wraak is bij de Heraut wel hoofdmotief, maar geen hoofdoorzaak van Hollands oorlog met de Friezen. Uiteindelijk wortelt de erfvijandschap in enerzijds de aanspraken van Holland op de Friese heerschappij en anderzijds de weigering van de Friezen om zich aan Hollands gezag te onderwerpen. Natuurlijk is het de Heraut bekend dat de Friezen zich hierbij, net zoals de Hollanders, op historische rechten beroepen – doch met het essentiële verschil dat waar de Hollandse aanspraken zijns inziens rechtmatig zijn, de argumenten voor de Friese vrijheid simpelweg niet deugen. Het Friese verhaal als zou Karel de Grote dit volk onafhankelijkheid hebben verleend, is volgens de *Hollandse kroniek* geheel en al gelogen (12v) en in de *Wereldkroniek* doet de Heraut (Maerlant hier en daar tot in diens rijmen volgend) er nog een schepje bovenop: *Ende zij segghen dat zij goede privilegien hebben vanden keyser Karle, dat zij vrye souden wesen sonder heere, maer haer privilegien sijn beseghelt met botteren [=met boter], want zij en mogen gheen sonne ghedoghen, anders hadden sijse moghen toghen [=moeten kunnen tonen] (F. 76R).*

Dat de Friezen zich aan hun wettige heren pogen te onttrekken, wijt de Heraut aan hun volksaard, die van oudsher tegendraads en ongehoorzaam is.¹⁴ Die aard bracht hen al vóór de Hollandse graven in gewapend conflict met de Romeinse keizers, en met Franse vorsten als Karel de Jonge, Pepijn van Herstal en – natuurlijk – Karel Martel, wiens heldendom bij de Heraut een logisch correlaat vindt in zijn oorlog tegen Friesland. Natuurlijk kwam Karel Martel ook hier als overwinnaar uit de strijd; doch de gebeurtenissen na de Friese onderwerping brachten – in de ogen van de Heraut – de ware landsaard van dit goddeloze volk weer overtuigend aan het licht:

Ende hi [=Karel Martel] streed enen groten strijd jeghens den on-

ghehoirsam coninc Rabold van Vrieslant, dair hi veel der Vriesen versloech ende bedwang den coninc mit craft; ende als hi den coninc verwonnen hadde, zo nam hine in ghenaden, op sijn belofte zonder twivel cersten [=christen] te werden.

Cort hierna zo wert vermaent [=aangespoord] in enen godliken visoen Wolfranus, een aartsbisschop uut Zwoven [=Schwabem] dat hi varen zoude in Vrieslant ende helpen die goede priesteren die Vriesen te bekeren. Doe hi dair quam mit sijnre heiligen leer, dattie coninc Raboldus ward gheleerd toten heiligen ghelove ende hi zouden dopen; ende als deez zelve tyran quam ende zette sinen enen voet in der vonten [=doopvont] ende der heiliger gheloven wair ghelofte zoude doen, doen zende hem die viand in [=blies de duivel hem in] dat hi vraechde weder [=of] die meeste hoop van sinen Vriesen waren ghevaren in hemelrijc of in die ewighe verdoemenisse. Die heilighe bisscop antwoirde hem, dat alle die Vriesen die in voirtiden [=in het verleden] niet ghedoopt en waren, die waren alle ghevaren ten duvelvolen [=naar de hel]. Ende als die coninc dat hoirde, tooch [=trok] hi sinen voet na hem uter heiligen vonten ende zeide: 'Ic wil liever mit veel gheselscaps die mijns vaders waren ende heiden ghestorven sijn inder hellen wesen, dan mit luttel dunre kersten die mi niet en bestaen [=niet nastaan] in hemelrijc!' Ende tooch sinen voet na hem. (F. 9R)

Uiteindelijk is de Friese onwil zich onder (Hollands) gezag te stellen voor de Heraut een teken van hun ongehoorzaamheid aan God. Niet zonder reden meet zijn kroniek dan ook in den brede uit hoe moeizaam het kersteningsproces in Friesland is verlopen. Goedschiks viel hier al heel weinig te bereiken, zelfs niet voor mannen Gods als Willibrord en Bonifatius, welke laatste bijvoorbeeld niet afliet bij Dokkum te *prediken den onghelovighen volk mit dat woird der ewigher zalicheit. Mer die verwoede vleishouwers* [=verdwaasde slagers] *stopten hoir oren als een doof serpent, ende wonden niet horen die vaderlike leer, mer mit peken* [=pikhouwelen] *ende mit zwairden versloeghen si die knechten Goods, ende dodense mit menigherande wonden* (9v). Doch zeker waar het het ware geloof betreft geldt voor de Heraut dat wie niet horen wil, moet voelen; en waar de *verwoede* Friezen goedschiks niet voor het christendom te winnen blijken, zal het kwaadschiks moeten. Door systematisch nadruk te leggen op hun fatale hang naar goddeloosheid weet de Heraut de oorlog van Holland tegen de *onghehoorsam wilde Vriesen* de wijding van een heuse kruistocht te verlenen. Meestal doet hij dit impliciet, een enkele keer zelfs expliciet. In zijn weergave van de expeditie van graaf Floris IV tegen de Stedingers heeft hij toe-

gevoegd dat deze Friezen ketterij, bloedschande, moord op geestelijken en afgoderij op hun kerfstok hadden:¹⁵

Ten inden jare ons heren 1234, deez grave Florens van Hollant tooch mitten hertogen Heinric van Brabant (die derde Heinric) ende mit grave Diederic van Cleve bi gheheite [=in opdracht van] des paeus Gregorius die 1xde also ghenoomt, voeren in die Stedinc Friesen lant bi Bremen, ende verjaechden dair uut ende versloeghen manne, wijf ende kindren; want si dreven katterie, ende die broeder sliep bider zuster, ende en hilden van den paeus noch van niemant, ende doden papen ende clerken ende waren weder omme ghekeerd toter oeffeninghe der afgode. (64v)

Dat de Heraut warm loopt voor de kruistochten is in zijn beide kronieken goed te zien en zal nauwelijks nog verbazen: de strijd tegen de heidenen is bij uitstek de gelegenheid om riddereer en zieleheil te oogsten. Meer verrassend is dat hij in beide kronieken tenminste de suggestie wekt dat ook de Hollandse oorlog tegen Friesland in dit kader gerechtvaardigd is, en eigenlijk een heilige oorlog tegen een volk dat zich aan God noch gebod wenst te storen. Ongehoorzaamheid aan aards en hemels gezag zit volgens heraut Beieren de Friezen in het bloed. Zelfs als zij met geweld tot onderhorigheid aan Holland of de Kerk worden gedwongen, is de kans nog levensgroot dat zij nadien hun geloften zullen schenden. Uit de meest recente geschiedenis releveert de Heraut in dit verband nog de uitkomst van een van Willem van Oostervants expedities tegen Friesland, die was bekroond met de (gewapenderhand afgedwongen) inhuldiging van zijn vader Albrecht als heer over Friesland: *Ende alle die Vriesen hilden ende zwoeren hem voir horen rechten heer, dat si qualiken hilden* (121v). Nieuwe strafexpedities waren dus noodzakelijk, doch tot op het heden van de Heraut nog zonder resultaat. Wat de Friese kwestie betreft vertoont de *Hollandse kroniek* een open einde.

Het gaat waarschijnlijk niet te ver hieraan de hypothese te verbinden, dat de Heraut tussen de regels door een pleidooi wil leveren voor nieuwe Friese tochten. Het is in dit verband ook van belang, datering en dedicatie van zijn kronieken in de beschouwing te betrekken. Kort voor het tweeluik werd voltooid, hadden graaf Willem VI en de Utrechtse bisschop Frederik van Blankenheim eendrachtig en succesvol geopereerd in de zogenaamde Arkelse oorlogen. Was het de wens van de Heraut dat de vorsten deze alliantie ook tegen Friesland in stelling zouden brengen? Per slot kende ook de Utrechtse geschiedenis – de *Hollandse kroniek* zal dát niet onvermeld laten! – menige aanvaring met Friesland, zoals het ook wel

geen toeval zal zijn dat de Heraut juist veel aandacht besteedt aan Utrechts meest militante bisschoppen.¹⁶ Denkbaar is ook dat de Heraut dusdoende handelde in opdracht van zijn directe broodheer Willem VI, en dat het op diens instigatie was dat de *Wereldkroniek* en de tweede versie van de *Hollandse kroniek* ook van een opdracht aan Frederik van Blankenheim werden voorzien.

Doch als de Heraut met zijn kronieken inderdaad een dergelijke bijbedoeling heeft gehad, dan is daarvan weinig terechtgekomen, en moet de harde conclusie zijn dat hij wat dat betreft vergeefs geschreven heeft. Dat zijn *Hollandse kroniek*, getuige de proloog als een nieuwaarsgeschenk aan Willem VI aangeboden (en later ook gepresenteerd aan bisschop Frederik?) zijn landsheer de beoogde *dachcortinghe* heeft verschaft kan rustig worden aangenomen; en ook kan Willem VI uit de vele voorbeelden van krijgshaftige voorvaders ridderlijke inspiratie hebben geput. Maar de vurige wens van de Heraut, de Friese oorlog die hij in 1400 onder Hollandse banier had meegemaakt door middel van geschiedschrijving nieuw leven in te blazen, is onvervuld gebleven. Toen de Heraut tegen het einde van 1414 overleed, had hij sinds de voltooiing van zijn geschiedwerk geen nieuwe Friese tochten mogen beleven. De pleitbezorger had de zaak waar hij voor stond in feite overleefd. Zo gezien wordt hij zelfs een enigszins tragische figuur, die juist lang genoeg leefde om het Friese vuur te zien uitdoven, en net te kort om in 1415 Azincourt te kunnen meemaken, een veldslag waaraan hij ongetwijfeld zijn hart had kunnen ophalen. Wat dat betreft was het ideaal waar de Heraut voor stond, de ridderkrijg, zo eerbiedwaardig als het was, in het Holland van de vroege vijftiende eeuw toch te weinig opportuun om de bezieling te behouden die heraut Beieren eraan toeschreef. Maar voor wij de Heraut te zeer laten vereenzamen, is een breder kader wenselijk.

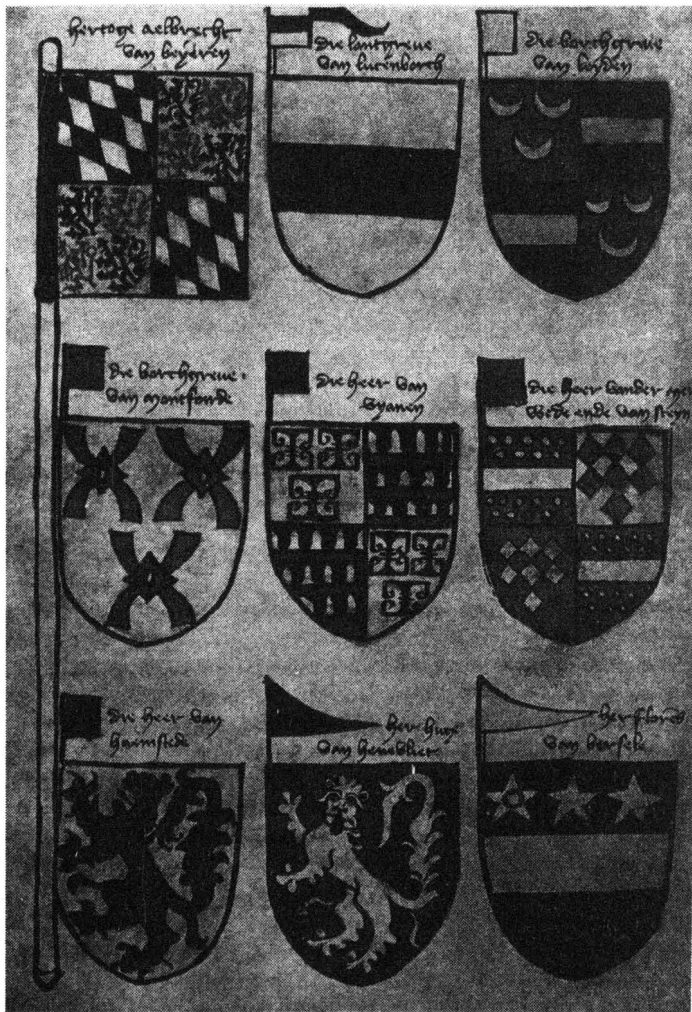
4. HERFSTTIJ DER RIDDERSCHAP?

Een wijd verbreide voorstelling van historische zaken wil dat na de dertiende, en zeker na de eerste helft van de veertiende eeuw de gloriëtijd van de middeleeuwse ridderschap voorbij was. De kruistochten waren in opeenvolgende fiasco's geëindigd; de ridderromans waren uit de mode. Ergo: in literatuur en werkelijkheid hadden ridders afgedaan. De cultuur van ridderschap en strijdperk had geen toekomst meer, zelfs nauwelijks nog een heden; die beide waren nu het domein van burgerij en handel. Ten hoogste kon het ridderideaal nog voortleven als een artificiële droom, meer uit heimwee dan uit overtuiging in stand gehouden, en ge-

cultiveerd in een nostalgisch riddertje-spelen, dat met zijn realiteitswaarde ook zijn bezieling had verloren. Het heilig vuur was uitgedoofd; de gloed kon enkel worden opgepookt tot een kunstmatig schijnsel, waaraan een uitgerangeerde klasse zich tegen beter weten in poogde te blijven warmen.

Dit beeld van de decadente laat-middeleeuwse ridderschap – nergens magistraler geschilderd dan in Huizinga's *Herfsttij der Middeleeuwen* – is de laatste tijd aan grondige retouches onderworpen. Verschillende onderzoekers zijn uit de slagschaduw van *Herfsttij* getreden om een meer onbevangen blik op de laat-middeleeuwse ridderschap te werpen.¹ Hun waarnemingen daarbij lopen opvallend parallel, en leiden bij de huidige stand van zaken tot de slotsom dat het beeld van het ridderlijk herfsttij op zijn minst moet worden bijgekleurd. Iets dergelijks brengt men overigens met terugwerkende kracht in het geding – en ook dat is belangrijk – voor het impliciete beeld van de 'hoogzomerse' ridderschap der middeleeuwen: ook in deze glorie-dagen, zo stelt men tegenwoordig vaak met nadruk vast, bestond er bij de ridderschap al een gevoelige discrepantie tussen droom en daad. De kloof tussen ridderideaal en -werkelijkheid is zo gezien geen kenmerk van, laat staan een bewijs voor de 'decadente' late middeleeuwen. Maar ook los van de vergelijking met de eraan voorafgaande periode wordt Huizinga's beeld van de laat-middeleeuwse ridderschap in deze nieuwe publikaties grondig bijgesteld. De algemene teneur is daarbij steevast, dat de ridderklasse en haar idealen in de veertiende en vijftiende eeuw nog allesbehalve hadden uitgediend. Het moge zo zijn dat de ridderschap op het maatschappelijk toneel in toenemende mate met tegenspel te maken kreeg, dat betekende nog niet dat er voor deze groep niet langer een hoofdrol was weggelegd. Oude riddertradities leefden voort, of kregen nieuwe inhoud; en juist de veelvormigheid en intensiteit van deze nieuwe ridderlijke uitingsvormen wijzen erop dat het ridderideaal in de hoogste kringen nog volop levensvatbaar was.

Veel pleit ervoor om ook de riddercultuur aan het Hollands-Beierse hof in deze termen te beschrijven. In elk geval kan worden vastgesteld dat verschijnselen die men thans beschouwt als symptomen van de levenskracht van het laat-middeleeuwse ridderwezen, ook aan het Haagse hof in zuivere gedaante aan het licht treden. Aan een eerste van deze verschijnselen danken wij zelfs dit hele hoofdstuk: het herautendom. De bloei van het herautenwezen is slechts begrijpelijk bij de gratie van een bloeiend ridderwezen. Waarschijnlijk leent deze causaliteit zich zelfs voor omkering, en mogen we veronderstellen dat juist om de ridderschap te eren het herautenambt zijn importantie kreeg. Het voortleven van de rijke riddertraditie was ten zeerste gediend met functionarissen die zich beroepshalve op het bewaken van deze traditie gingen toeleggen. Dit nu is wat herauten

18. Het Wapenboek Beieren van de Heraut.

bij uitstek doen, met behulp van hun kennis van heraldiek, genealogie en ridderlijke geschiedenis. Herauten houden de historie aan de eigentijdse ridders voor: met wapenboeken, kronieken, erenredes, enzovoort. De kennis van het grootse verleden was bedoeld om tot inspiratie voor het heden te strekken; goed voorbeeld moest hier goed doen volgen.

Zo'n goed voorbeeld vormden voor de ridderschap der late middeleeuwen de beroemde Negen Besten. Dit negental omvatte de drie grootste helden uit de drie grote beschavingen van heidenen, joden en christenen: David, Jozua, Judas Maccabaeus; Hector, Caesar, Alexander; Artur, Karel de Grote en Godfried van Bouillon. Ook aan het Hollands-Beierse hof heeft de traditie van de Negen Besten sporen getrokken. Blijkens een rekeningenpost hingen er vanaf 1396 in de kamer van de grafelijke raad *cleynen, bemaelden cledekijn, dair Negen die Besten in staen* – de raad vergaderde met het zicht op ridderschap.² Natuurlijk kent ook heraut Beieren de Negen Besten op zijn duimpje.³ In zijn erenrede op de hertog van Gulik noemt hij ze expliciet; en niet alleen dat hij het rijtje kon reproduceren – hij dacht erover na. In de *Wereldkroniek* spreekt hij zijn verbazing uit over het feit dat Octavianus Augustus – nota bene de eerste keizer! – in deze eregalerij ontbreekt; zijns inziens zou Caesar er zijn plaats voor moeten afstaan. Maar dit drie-maal-driemanschap was te vast in de traditie verankerd om zich daadwerkelijk te laten herformeren. Wat de Heraut wel kon doen, was eigen erelijstjes samenstellen: in het *Wapenboek Beyeren* staan, geheel in dezelfde geest, rijtjes van de drie beste Adolfen, Hendriken en Willems uit de ridderlijke wereldgeschiedenis, en tevens van de drie beste Jannen, Gerriten, Klazen en Wijnands.⁴ De bekoring die kennelijk van dit soort ridderlijke ranglijsten uitging, is typerend voor de sfeer van eerbiedige wedijver waarin de laat-middeleeuwse ridderschap – niet in de laatste plaats door toedoen van herauten – met het verleden omging. De grote helden van voorbije tijden moesten worden besproken, bewonderd, nagevolgd en liefst overtroffen. Traditie schept verplichtingen.

Middeleeuwse ridders wilden en moesten uitmunten. Hun rivaliteit betrof niet enkel het verleden, maar ook de eigen kring. Voor ridderlijke competitie tussen tijdgenoten was niets zo geschikt als het toernooi. Bij de twee toernooien die heraut Beieren in zijn *Hollandse kroniek* terloops vermeldt, windt hij om de motieven der deelnemers geen doekjes: het toernooi is de gelegenheid om *ridderliken lof ende danc* te oogsten, en wel door zich in het strijdperk te onderscheiden.⁵ En aanzien, *lof*, maakt in dit milieu de man. De rijke geschiedenis van een voor het ridderwezen zo belangrijke instelling als het toernooi wacht nog op haar standaardwerk;⁶ maar het staat wel vast dat daarin juist de late middeleeuwen een ereplaats zullen krijgen. Het was in deze periode dat de toernooicultuur haar rijkste

bloei bereikte; ook in Holland. Uit onze meer bekende historie weten wij dat graaf Floris v graag *tornierde*; en graaf Willem iv is niet in de laatste plaats via toernooien aan zijn bijnaam *ridder der ere* gekomen. Maar heeft er aan het Hollandse hof wel ooit zo'n groots toernooi plaats gehad als hertog Albrecht in 1395 organiseerde?⁷ Door heel het Duitse keizerrijk moest heraut (!) *Cleve* namens Albrecht de ridderschap tot deelname oproepen. Bij de praktische voorbereidingen werden intussen kosten noch moeite gespaard. In Parijs werden helmen, fluweel en goudband besteld; een andere dienaar ging naar Henegouwen om wimpels en versierselen te kopen. Men liet voor de gelegenheid extra zwaarden en bepantsering vervaardigen; het feestkleed van de gastheer werd met *gouden letteren* bestikt. Het decor van staal en ijzer werd met kostbare stof verraaid: men bestelde sjerpen van gouden zijde, rode franje voor de helmen, lovertjes, stiksel, gouddraad en damast, dit laatste te Florence. Het eigenlijke toernooi omvatte niet alleen een steekspel te paard, maar ook een treffen op het water, waarbij ridders vanaf de voorplecht van passerende roeiboten moesten trachten elkaar in de Hofvijver te stoten. Daar viel zeker bij te lachen, en dat mocht ook wel, want het was *Groten Vastenavond*.

De hertog zelf deed mee. Ofschoon hij in februari 1395 al bijna 59 jaar oud was, werd een boodschappenjongen naar Henegouwen gestuurd om *mijns heren steecharnasch* te halen. Gezien Albrechts toch wel zeer gevorderde leeftijd mogen we aannemen dat hij niet om de hoofdprijzen zal hebben gestreden, en wat dat betreft, om het eens zeer onhoofs te zeggen, voor spek en bonen zal hebben meegedaan. Doch Albrechts rol als deelnemer viel in het niet bij het belang dat hij als organisator bij de onderneming had. Voor 'gewone' deelnemers waren toernooien, in de woorden van heraut Beieren zelf, een *boerdelike spel* waarbij zij hun krachten konden meten en oefenen, en naam konden maken als ridder. Voor de vorsten die toernooien organiseerden, stond met hun zoveel grotere naamnavenant meer op het spel. Voor hen was het toernooi een vorm van representatie: de gastheer van een groots toernooi veruiterlijkt zijn macht en schaart de elite om zijn troon. Wie een feest geeft, bindt zijn gasten.

Nauw verbonden met de toernooicultuur waren de ridderorden die aan de laat-middeleeuwse hoven als paddestoelen uit de grond schoten.⁸ Ook hier kan het ogenschijnlijk gaan om zielloos spel: toernooiverenigingen waarvan de leden, getooid met ordetekens die varieerden van ster tot stekelvarken, en achter een façade van hooggestemde statuten, vooral het gezelschapsleven zochten, een soort van ridderrotary zonder veel meer; een Tafelronde zonder Graal, Tempeliers zonder Jeruzalem. Maar ook hier kan schijn ons makkelijk bedriegen, want ook dit spel is ernst. Hoofddoel

van de ridderorden was om in de instabiele wereld van de internationale adelspolitiek niet alleen (feodaal-)juridische relaties aan te gaan, maar ook coalities die op persoonlijk beleefde verbondenheid berustten. Zulk een band schiepen de ridderorden, waarvan het lidmaatschap persoonlijk en niet overdraagbaar was, en intern gestalte kreeg in soms hoogst gedetailleerde afspraken tot onderlinge bijstand (bevestigd via vaak uitgebreide rituelen) en extern in de dracht van soms de wonderlijkste insignes en emblemen. Het waren vooral de grote vorsten die er belang bij hadden, rondom hun eigen persoon zulke exclusieve genootschappen te creëren; en zo stichtte dan, om de beroemdste voorbeelden te noemen, de hertog van Bourgondië de Orde van het Gulden Vlies en (veel eerder) de koning van Engeland de Orde van de Kouseband. Zowel Albrecht als zijn zoon Willem behoorden tot de weinige continentale leden van laatstgenoemde orde, wat wel (weer) iets zegt over het aanzien dat de Hollands-Beierse vorsten bij de toenmalige royalty genoten. Op de beroemde tekening van de Vispartij houdt graaf Willem niet toevallig zijn linker knie in zicht.

Maar Holland had ook eigen ordes. Hertog Albrecht van Beieren was vermoedelijk de stichter van de Orde van Sint-Antonius, die vanaf 1382 vooral in Henegouwse bronnen voorkomt.⁹ In elk geval was zijn zoon Willem VI er lid van; op de beroemde Turijnse cavalcade-miniatuur draagt deze het ordeteken om zijn hals: de Tau van de beschermheilige Antonius, met daaraan vast een zilveren belletje. Ook latere leden van de Beierse dynastie en de met haar gelieerde hofadel behoorden tot de (gemengde!) Antoniusorde: Jacoba van Beieren, Frank van Borselen, heer Jan van Wassenaar en Margaretha van Bourgondië. Secundaire stichtingsakten van deze broederschap – de oudste zijn niet bewaard gebleven – vertonen het voor dit soort ordes karakteristieke mengsel van elitarisme, idealisme en sociabiliteit. Om lid te worden moest men in vaderlijke en in moederlijke lijn van oude adel zijn; later werden de criteria iets verruimd, en was de vaderlijke lijn voldoende. Hoogadellijke afstamming was voor toelating echter wel een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarde. Daartoe moest de erfelijke predispositie-tot-voortreffelijkheid met eigen daden zijn bekrachtigd – dit uiteraard ter beoordeling van hen die reeds lid waren. De Orde van Sint-Antonius zetelde in de kapel van Barbefosse, een slenk in de Henegouwse wouden nabij Bergen. Portretten en wapentekens van de leden sierden de wanden; grafzerken van overledenen, eveneens van heraldiek voorzien, riepen op tot verbondenheid over de dood heen. En ofschoon hiervoor concreet bewijs ontbreekt, is er geen overdaad aan fantasie voor nodig om ons te kunnen voorstellen dat in deze kapel heraut Beieren en zijn collega's menige erenrede zullen hebben voorgedragen. Ook werden in deze kapel de nieuwe leden ingewijd, en

wel volgens een uitgebreid ritueel met zware sacrale lading: na een reeks van gebeden en gezangen werd het ordeteken van het nieuwe lid door een priester gezegend en met wijwater besprenkeld, en vervolgens door het hoofd der Orde omgehangen.¹⁰ Hoofddoel van het lidmaatschap was het pal staan voor elkanders eer; maar ook zwoer men bij intrede de Kerk te zullen verdedigen, het recht te zullen handhaven en weduwen en wezen te zullen beschermen. Albrecht en de zijnen wisten de aloude ridderplichten terdege hoog te houden.

En behalve lidmaat van de Orde van Antonius, was Albrechts zoon Willem van Oostervant tevens de centrale figuur van een eigen orde.¹¹ Vanaf 1390 maken rekeningenposten namelijk melding van een ridderorde van de Tuin, waarvan het lidmaatschap bijvoorbeeld door graaf Willem bij gelegenheid van een reis naar Engeland wordt aangeboden aan de hertog van Lancaster. Over de statuten en activiteiten van deze orde geven de tot heden bekende bronnen weinig informatie, of het zou moeten zijn dat de jonge graaf tot tweemaal toe het ordeteken als onderpand gebruikte voor zijn kaatsschulden. Ook in een dergelijk geval kon een ridderorde kennelijk van pas komen. Maar de Orde van de Tuin moet meer hebben betekend; want een dergelijk genootschap is niet denkbaar zonder op zijn minst een theoretisch ideaal, en liefst een praktisch doel. Als praktisch doel lag vechten voor de hand; per slot ging het om ridderorden. Maar vechten tegen wie? Geen mooiere vijanden dan collectieve – en daarvoor waren heidenen de aangewezen kandidaat. Zo stond de Orde van het Zwaard in het ideële teken van de herovering van Palestina – een oeroude droom, waarvan het echter begrijpelijk was dat hij voor de heer van deze orde, de koning van Cyprus, levend was gebleven. Ordeheren in minder mediterrane streken zochten de heidenen echter liever dichterbij – wijs geworden in den verren vreemde ongetwijfeld, of om sneller thuis te zijn als daar de Honderdjarige oorlog huishield, of gewoon uit zuinigheid.

Wat dit laatste betreft blijven de laat-middeleeuwse kruistochten, gemeen aan kosten en baten, in onze ogen – en in die van vele tijdgenoten – toch nog rijkelijk duur. Maar voor de ware liefhebber waren de enorme kosten eerder een voordeel dan een nadeel, omdat zo werd getoond dat men wat overhad voor het goede doel van riddereer en moederkerk. En zo ging menigeen voor deze heilige zaak *op reis*, zoals men destijds – ook toen al met zin voor eufemisme – dergelijke veldtochten placht aan te duiden. De reis voerde naar Pruisen, dat grensde aan het gebied waar de heidense Litouwers woonden.¹² Laatstgenoemde stammen voor het christendom te winnen was het hoofddoel van de Duitse Orde, die vanuit haar centrale zetel te Koningsberg expedities oost- en noordwaarts organi-

seerde. De mankracht hiervoor werd in het Westen gerekruteerd; de Europese ridderschap ging graag op reis om de heidenen te leren waartoe het ware geloof in staat was. Bekering was daarbij niet direct noodzakelijk; de ridders zwaaiden liever met hun zwaard dan met de bijbel. De religieuze motivering was voor de meesten enkel secundaire rationalisering; hun drijfveer was hun vechtlust, die ditmaal zonder vrees voor hun zieleheil kon worden botgevierd. Dit geschiedde in een soms weinig verheffende klopjacht op ongeorganiseerde tegenstanders, even vaak boeren als militairen, die men tot in hun bad of bed te grazen nam. Maar de Westeuropese ridderschap genoot met volle teugen, en als men de beschrijvingen van de Pruisenreizen leest, is het niet alleen de benaming reis die doet denken aan toerisme. Het was eerlijk gezegd een soort van ridderlijke (winter)sport, waarbij het reisgezelschap zich in Koningsbergen verzamelde om vandaar – mits de omstandigheden het toelieten – de meestal witte wereld in te trekken. Intussen lag daarbij volop ontbering in het verschiet, want behalve met Litouwers die terugvochten had men te kampen met de vaak snerpande koude en het moeilijke terrein. Ideale omstandigheden dus om eer te oogsten, en heel de Pruisenreizen stonden in dat teken. De Duitse Orde had in haar feestzaal te Koningsbergen zelfs een speciale *Ehrentisch* opgesteld, waaraan de ridders mochten plaatsnemen die zich in de strijd het meest hadden onderscheiden. De uitverkiezing van deze allerbesten lag natuurlijk in handen van herauten.

Tenminste eenmaal in zijn leven een Pruisenreis te hebben meegeemaakt, behoorde in het Europa van de late veertiende eeuw voor een jongeman van ridderlijken huize welhaast tot de opvoeding. Niet zelden werd zo'n Pruisenreiziger daarna een vaste gast, zoals de heer van Boucicaud, die als jongeman tot driemaal toe de reis aanvaardde, enerzijds bij gebrek aan strijd in Frankrijk zelf en anderzijds op grond van regelmatige geruchten dat er *ceste saison* in Pruisen *bele guerre* zou zijn... Ook ridders uit de Lage Landen waren vaak van de partij. Vele van de ridders die de heraut Gelre (later Beieren) in zijn gedichten roemt, hebben een glorierijke Pruisenreis op hun ereconto. De Heraut wist waar hij het over had: zelf is hij in acht jaar tijds wel vier keer naar Pruisen afgereisd! Ook graven van Holland lieten zich in Pruisen zien. Van Willem IV zijn liefst drie reizen bekend, waarbij hij zich van tevoren – blijkens een rekeningenpost – door heraut Jan van Vlodorp, die het ambtshalve moest weten, had laten informeren over *den staet van Pruuylant*.¹³ En heraut Beieren zou de Heraut niet zijn als hij de graaf zijn Pruisenreizen niet eervol zou hebben nagedragen (96v-98r). Zoals de Heraut terdege blijkt te weten, ondernam Willem IV de eerste reis in opdracht van zijn vader, die hem op zijn ziekbed tot ridder had geslagen *ende zanden rechtevoirt in Prusen mit*

groter eren ende cost. Willems tweede reis was volgens de Heraut enigszins vergeefse moeite: in Pruisen aangekomen, *dair en vel gheen reise; ende nam oirlof anden meister van Prusen* (dat wil zeggen het hoofd van de Duitse Orde aldaar). Maar de derde reis maakte veel goed: bij terugkomst van een (vreedzame) bedevaart naar Jeruzalem, *vernam hi datter veel ridderscaps tooch dien winter in Prusen; ende reed dair heen sijn derde reyse, ende lach dien winter dair mit groter cost.* Dat Willems Pruisenreizen zo schreeuwend duur waren, bedoelt de Heraut als compliment.

Graaf Willem v is door de hevige prikelen waarmee zijn bewind aanging en zijn spoedige geestesziekte nooit aan Pruisen toegekomen, en ook hertog Albrecht van Beieren schijnt er niet te zijn geweest, ofschoon hij wel in Spanje tegen de Moren heeft gevochten en volgens een vermoedelijk onware, maar op zichzelf niet onwaarschijnlijke overlevering de Orde van Antonius juist als bijstand voor de Pruisentochten had gesticht. Zijn zoon Willem van Oostervant ging echter wel, en uit de rekeningen weten we dat de Heraut (toen nog als heraut Gelre) er zelf bij was. Het reisdoel werd bereikt, maar waar het om begonnen was, de ridderkrijg, ging (wegens weersomstandigheden) niet door. Wel kosten dus, doch weinig eer als vechttas, al probeert de *Hollandse kroniek* er nog het beste van te maken: *item cort dair na zo tooch deez edel vurste in Prusen mit veel riddren ende knechte uut sinen lande, dair hi dien winter lach mit groter cost. Mer dair en ghing gheen reyse uut, ende quam tot huus* (123v). Van dan af zou hij reisjes naar Friesland maken.

Vanuit Hollands perspectief gezien waren tochten tegen Friesland eigenlijk nog mooier dan naar Pruisen. Friesland was dichterbij; het kon er ook flink koud zijn, en aan tegenstanders geen gebrek. En terwijl de Litouwers betrekkelijk anonieme opponenten waren, voelden de Hollanders met Friesland een echte vete – en wanneer die in het vergeetboek dreigde te geraken, zorgden herauten er wel voor dat de ervijandschap in levendige herinnering bleef. In zijn kronieken doet heraut Beieren niet anders, en stelt hij bovendien van alles in het werk om ook het laatste ‘voordeel’ van Pruisen boven Friesland te vervagen: ook de Friezen zijn bij hem een soort van heidenen. In heel de geschiedenis hebben de Friezen – aldus zijn voorstelling van zaken – aan de verkeerde kant gestaan, zelfs tegenover het ware geloof; aan Holland komt de historische taak toe, hier de goede zaak te dienen en de Friezen mores te leren.

Met deze anti-Friese stemmingmakerij bespeelt heraut Beieren sentimenten die ook al door eerdere literatoren waren gevoed: zo laat ook Stokke weinig na om de (impliciete) goddeloosheid van de Friezen in het licht te stellen, en bij Froissart worden ze (bij monde van Willem van Oostervant) als *gens sans loi et sans foi* gebrandmerkt.¹⁴ De vete met de Friezen

was voor Holland een aloud complex, dat in de late veertiende eeuw met zelden vertoonde intensiteit bezit nam van de ridderlijke geesten. Daarbij speelde vermoedelijk een rol dat Holland toentertijd, enigszins cynisch geredeneerd, wel een externe vijand kon gebruiken. Het land dreigde aan de interne spanningen van Hoekse en Kabeljauwse twisten te bezwijken, zoals niet alleen Willem van Hildegaersberch moet hebben gevreesd – zeker toen na de moord op Aleid van Poelgeest hertog Albrecht en zijn troonopvolger tegenover elkaar kwamen te staan. Het zal niet in de laatste plaats terwille van het herstel van eendracht zijn geweest, dat de blik van het Hollandse hof zich naar Friesland als oude collectieve vijand wendde.¹⁵ Campagne voeren was voor middeleeuwse vorsten een gepatenteerd middel tot integratie; samen vechten schept een band. Zulke banden waren in het laat-veertiende-eeuwse Holland broodnodig.

En dus trok men op tegen Friesland. Heel het hierboven besproken arsenaal aan ridderlijke rekwisieten werd voor de Friese zaak gemobiliseerd. Het is beslist geen toeval dat het eerder vermelde toernooi door hertog Albrecht juist in februari 1395 werd belegd: het was niet alleen de vooravond van carnaval, maar ook – en veel belangrijker – die van de eerste grote Friese veldtocht. Als gevechtstraining en manifestatie van verbondenheid was een groots toernooi hiertoe een aangewezen prelude.¹⁶ Ook heraldiek en ridderordes werden ingezet om het groepsbesef te voeden: een rekeningenpost uit 1399 maakt melding van een betaling aan *Dyrc den mailre*, specialist in heraldisch schilderwerk, voor zes grote blazoenen met het ordeteken van de Tuin, die Willem van Oostervant (met nog driehonderd andere wapenschilden) voor zijn kwartieren in het Noordfriese veld posteerde.¹⁷ En ook de boeken gingen mee. Een post uit de rekening van de eerste Friese veldtocht vermeldt de aanschaf van een *kistkijn, dair alrehande mijns heren boeken in gevoert worden*. Wat zou de inhoud van het kistje zijn geweest? Het *Boec van den oerloge* waarvan ook sprake was bij het beleg van Hagestein, en mogelijk ook wat juridische en/of historische lectuur om af en toe eens na te slaan waarom men ook alweer gelijk had?¹⁸ In 1396 zullen de Hollanders het nog zonder de kronieken van hun latere heraut hebben moeten stellen – maar dit gemis zal ruimschoots zijn gecompenseerd toen de toekomstige geschiedschrijver in 1400 zelf naar Friesland meetrok!

Het wemelde in Friesland trouwens van herauten. Een rekeningenpost maakt duidelijk dat van Albrechts eerste Friese tocht tenminste twintig herauten getuige waren.¹⁹ Nu was Friesland bij zulke gelegenheden voor herauten ook een waar dorado. Hier was het menens met de riddereer. In Friesland viel voor herauten veel te doen: ze konden er de ridders moed inspreken met oude verhalen over eer en wraak, en inspiratie voor

nieuwe erenredes opdoen. Niet voor niets heeft heraut Beieren in de *Hollandse kroniek* een volledige reprise gegeven van zijn wapendichten over de slag bij Stavoren van 1345. Ook andere dichters over Friesland konden zich in deze jaren van belangstelling en beloning aan het Haagse hof verzekerd weten: *den spreker van Monickedam, die mynen here een sproke van de Vriezen overgaf...*, *enen spreker die voir minen here een sproke sprac vander Vriescher reyse...*, en ongetwijfeld ettelijke meer.²⁰ Al deze gedichten, en in zekere zin ook de prestigieuze kronieken van nadien, hebben met woorden tot daden in Friesland aangespoord. Hun boodschap was immers steevast: voor Hollandse ridders leidt de weg naar eer langs Friesland.

Eer werd er in Friesland vast en zeker ook behaald, al hebben we daarover eigenlijk slechts harde gegevens als er behalve roem ook geld aan te pas komt, en de rekeningen kunnen concretiseren wat men op gezag van ridderlijke idealisten – en dus ook: fantasten? – als heraut Beieren alléén, maar moeilijk zou geloven. Zo lezen we in het kasboek van de tocht van 1400 over een jonggezel uit de gelederen van de heer van Brederode, die met een *busse* – modern (vuur)wapentuig, minder ridderlijk maar wel zo effectief – in vier schoten negen Friezen naar de andere wereld hielp en daarvoor het niet geringe *douceurtje* van acht gulden opstreek.²¹ (Per slot kan men in lagere rangen van eer alleen niet leven.) Doch dit waren spectaculaire uitzonderingen. Vaak werd er minder gevochten dan de eerezucht wel vereiste – ook al doordat de Friese oorlogen sterk het karakter kregen van een belegeringsstrijd rondom Stavoren, waardoor gewapende confrontaties in het open veld uiterst zeldzaam waren. Gaf dus het karakter van de strijd al weinig aanleiding tot grootse ridderlijke daden, het verloop ervan was al evenmin zo eervol als de Heraut en de zijnen zullen hebben gewenst. De Hollandse successen in Friesland waren immers uiterst schamel; wat dat betreft had heraut Beierens broodheer van destijds, de hertog van Gelre, scherp gezien toen hij als zijn mening gaf – in de woorden van Froissart – *que Frise n'étoit pas terre de conquête*.²² Op zeker moment waren de Hollandse veroveringsambities zelfs geslonken tot de wel uiterst bescheiden wens, tenminste het bolwerk Stavoren te mogen behouden. En ook dit bezit lag voortdurend onder vijandelijk vuur, omdat de Friezen van hun kant niet minder gebeten waren op de Hollanders dan andersom. Evenmin ontbrak het hun aan helden: per slot hadden ook heel wat Friese ridders in Pruisen tegen de heidenen gestreden...²³

De Hollanders waren de Friese oorlog aangegaan ter vergroting van hun eer; uiteindelijk viel die eer nog maar ternauwernood te redden. In werkelijkheid werd Friesland voor hertog Albrecht en zijn zoon een re-

gelrecht fiasco. Hun hooggestemde ridderpretenties bleken in de praktijk niet realiseerbaar, in Friesland niet en eigenlijk ook elders niet. Het werd voor hen steeds moeilijker om hun onderdanen te bewegen hun verplichting tot *heervvaart* na te komen: ofwel de manschappen pleegden zo snel mogelijk desertie – zoals menigeen bij Stavoren deed – ofwel, en liever nog, ze kwamen helemaal niet op, desnoods ten koste van een afkoop-som. Het voordeel van dit laatste was dan nog dat de landsheer van dit geld beroepsmilitairen kon inhuren, en zich tenminste niet zag opgezadeld met manschappen als *die cuyper van Voorschoten, een out, arm man ende manc an beide ziden; een jonc knechtkin, hiet Jan ende is licht 14 jaer out ende daertoe arm, of Gerrit Cleve, een arm man van Zoeterwoude ende is ghescoert [=geblesseerd]*.²⁴

Dienstweigeren was voor heerplichtigen rond 1400 uiteraard niet mogelijk, maar dat het Hollandse leger in Friesland van de eerste tot de laatste van zijn circa 15 000 (!) man zal hebben bestaan uit enthousiastelingen als heraut Beieren en consorten, kan gevoeglijk worden uitgesloten. Veeleer wijzen de historische gegevens erop dat het de landsheren steeds moeilijker viel de mankracht voor hun Friese eer- en wraakacties bijeen te krijgen. Vooral na 1400, toen de mislukking van de eerste drie grote tochten een vers en zichtbaar feit was, lijkt er aardig de klad te zijn gekomen in het anti-Fries elan. Met name de steden, uitgeput door wat in hun ogen een verspilling van geld en mensenlevens was, ontzegden de graaf hun steun. Ook aan het hof zelf werd het debâcle maar al te duidelijk: toen hertog Albrecht in december 1404 kwam te overlijden, was zijn nalatenschap zozeer door Friese oorlogsschuld belast dat bij zijn begrafenis de weduwe, hertogin Margaretha van Kleef, in geleende rouwkledij voor de baar moest treden om daarop een halm te werpen, ten teken dat zij afstand deed van alle andere dan strikt persoonlijke erfrechten.²⁵ Grotere vernedering was nauwelijks denkbaar in een cultuur die zozeer aan aanzien hechtte dat men niet alleen groots wilde leven, maar vooral ook sterven.²⁶

Zo bezien hoeft het ook geen verbazing te wekken dat aan het hof zelf de Friese fut eruit ging. Willem van Hildegaersberch verklaart zich wel niet *expressis verbis* tégen de Friese oorlogen, maar pleit er ook nooit vóór – en dat wil gezien datering en maatschappelijke betrokkenheid van zijn werk wat zeggen.²⁷ Rashoveling Dirc Potter schrijft na 1410, maar dat zal niet de enige reden zijn dat hij geen woord aan Friesland vuilmaakt; het conflict met dit gewest zal hem Siberisch hebben gelaten, zoals hij in het algemeen het hele wraakbeginsel afwijst en het hoogstens relevant acht voor hen die hij nogal laatdunkend aanduidt als *die daghelijx in wapene rijden ende orloch speel hanteren*.²⁸ Maar heraut Beieren was kennelijk on-

verzoenlijk, en ging met anti-Friese propaganda door; en als dat al met de moed der wanhoop was, dan laat hij daarvan in zijn kronieken weinig blijken. Van de totaal mislukte laatste Friezenexpeditie zegt hij niet meer dan dat het voor Willem VI een *sorghelike reyse was, want die Vriesen hem int velt bestalt* [= belegerd] *hadden ende scoten tot hem in mit horen steenbussen; dair hi nochtan mit zeghe ende mit groter eren van hem quam, ende nam hem hoir bussen ende hoir ghetoch* [= wapentuig]²⁹ – en pleit tussen de regels door voor nieuwe politionele acties. Terwijl diplomatieke missies – Dirc Potter behoorde tot de leden! – namens de graaf van Holland met Friesland over vrede onderhandelen,³⁰ stookt de Heraut het smeulend vuur van de Friezenhaat juist op; zeker als het om Friesland ging, was de Heraut een havik. Misschien is het mede hierom dat hij het motief van de Friezen als halve heidenen zo zwaar aanzet: een beroep op eer en wraak alleen was na alle schade en schande niet meer voldoende, zo kan hij hebben geredeneerd.

Maar zoals we inmiddels weten, heeft ook dit quasi-religieuze gelegenheidsargument voor de Friese ridderkrijg de Heraut niet kunnen baten. Daarbij zal niet in de laatste plaats een rol hebben gespeeld dat van kerkelijke zijde elke steun voor het idee van een 'heilige' oorlog tegen de Friezen ontbrak. Waren de oude, echte kruistochten eertijds gedragen door het gezamenlijk elan van kerk én ridderschap, voor een kruistocht-op-zijn-Hollands tegen Friesland kreeg men in de vroege vijftiende eeuw uitsluitend nog ridderlijke fanatici zoals herauten warm. Misschien had het tegen Friesland nog wat kunnen worden als heraut Beieren terzake was gesteund door de priester Dirc van Delft. Maar zoals we zullen zien, stelde de hofkapelaan zich bij een ridder Gods iets heel anders voor.

v. *Dirc van Delft*

I. MONNIK AAN HET HOF

Met de wending van veertiende naar vijftiende eeuw kwam er ook een wending in het leven van broeder Dirc van Delft.¹ Tot in de laatste maand van 1399 hadden kerk en klooster zijn leven geregeerd. Geboortig uit Delft (circa 1365) en wellicht reeds daar ontdekt als knaap met hersens, was Dirc op jeugdige leeftijd ingetreden bij de Utrechtse dominicanen, om onder de hoede van de jakobijnen de voor een jonge kloosterling gebruikelijke opleiding te krijgen. Menige monnik heeft het in zijn verdere werk en leven met deze elementaire kloosterscholing moeten doen; niet aldus echter Dirc van Delft, die voortstudeerde. Ruim tien jaren van zware studie volgden: niet alleen moest Dirc zich gaan verdiepen in talloze godsdienstige geschriften, maar ook in de logisch-filosofische werken van Aristoteles (in de middeleeuwen hoofdzakelijk via Latijnse bewerkingen bekend) en andere wetenschappelijke literatuur. In het onderwijs van zijn tijd en kring leidden immers alle wetenschappen naar de theologie, en omgekeerd. Dircs studie omvatte behalve theorie ook grondige praktijkscholing, vooral in de vorm van intensieve discussiecolleges waarin de leerlingen – uiteraard in het Latijn – moesten bewijzen de boekenwijsheid niet alleen te hebben opgenomen, maar ook zodanig te hebben verwerkt dat zij er voor eigen redeneringen gebruik van konden maken. Dit alles werd omgeven door strenge tucht en arbeidsdiscipline – een even verrijkend als veeleisend onderwijssysteem kortom, dat van zijn beste leerlingen grote geleerden heeft gemaakt.

Klaarblijkelijk behoorde Dirc van Delft tot de zeer weinige broeders die hierna nog aanleg en ambitie toonden voor de hoogste wetenschappelijke vorming. Daartoe was sinds de dertiende eeuw de studie aan een universiteit vereist. Ook dit betekende weer een jarenlange weg, vol voortgezet theoretisch en praktisch onderwijs. Maar ook ditmaal bereikte broeder Dirc het eindpunt. Hij verwierf, als naar het schijnt enige Hollander van zijn tijd, de hoogste graad van *sacrae theologiae doctor*. Zulke doctoren in de theologie waren, in toenmalige bewoordingen, stralende sterren aan het menselijk firmament: zij waren immers specialisten in het allerhoogste, namelijk de kennis Gods.² Zij werden met grote eerbied bejegend

door vorsten, volk en kerk, en werden geacht – verlicht als zij heetten te zijn door een bijzondere genade – hun kennis van geloof en heil aan anderen te openbaren.

Aan welke universiteit Dirc van Delft de doctorstitel heeft verworven, is onduidelijk; misschien aan de toen al eerbiedwaardige Sorbonne, maar meer waarschijnlijk aan een der jonge Duitse universiteiten zoals Keulen of Erfurt. Zelfs is het niet uitgesloten dat zijn *alma mater* zich nog verder weg bevond, in Engeland of zelfs Italië; een Delftenaar die circa 1400 talent had voor de wetenschap, moest nu eenmaal verre reizen maken. Als we Dirc op zijn latere woord mogen geloven, heeft hij dit vele reizen eerder als bijkomend voordeel dan als bezwaar ervaren. Op de toon van man met ervaring en in zijn karakteristieke levendige beeldspraak zal hij later immers verklaren dat de gave van de zelfkennis vooral bij hen ontwikkeld wordt *die reysen ende trecken over berghen ende over meer, want hem veel lidens [=tegenslag] wedervaert. Hadden si thuus ghebleven, si souden recht als otteren ende mollen gheweest hebben* (S XL/249-252).

Maar hoe verrijkend Dircs studiereizen in geestelijk opzicht ook mogen zijn geweest, materieel gesproken moeten ze heel wat hebben gekost. Ten dele zullen deze kosten zijn gedragen door de orde der predikheren die hem uitzond; maar in Dircs persoonlijke geval was er kennelijk ook financiële steun van niemand minder dan Albrecht van Beieren. Hoe de Hollandse landsheer ertoe kwam de intellectuele opleiding van de jonge Dirc te steunen, onttrekt zich aan onze waarneming. Wel is duidelijk dat Albrecht op 17 december 1399 de tijd gekomen achtte om ook zelf profijt te trekken van zijn in Dirc geïnvesteerde gelden. In een brief van deze datum constateert de landsheer in zijn gebruikelijke pluralis majestatis dat *wij meester Dirc van Delf, vander predicaren oerde ter Jacopinen t'Utrecht, jaerlix tot veel scholen geholpen hebben, also lange dat hi doctoer in theologia geworden is, datmen hiet: meester inder godheit; daer ons sonderlinghe lieve toe is, want gheen ander in onsen lande en is, als wi vernomen hebben*. In het vervolg van deze brief verleent de hertog aan zijn beschermeling wegens de *ontfangeliken dienst die hi ons gedaen heeft* een jaargeld van twintig schild, maar ook een dienstverband aan het hof – dit met het oog op diensten die hij in de toekomst nog, *oft God wil, alle dagen doen mach*.³

Voert ontfaen wij meester Dirc voergenoemt mit desen tegenwoerdigen brieve voer onsen dienre ende familiaer in onser capellen voer ons te leren ende te prediken, alst wail godlic ende eerlic is. Ende bevelen alle onse huysgesinde, dat sij denselven meester Dirc daer voer houden [=als zodanig respecteren] ende starcken [=behulpzaam zijn]. Dit sal gedueren tot onsen wedersegghen.

dominicaner kloostertucht in Vlaanderen; een verantwoordelijke taak die bewijst dat ook de dominicaner orde Dircs kwaliteiten op hun waarde wist te schatten. Maar kennelijk was Albrechts wil voor Dirc wet, of althans: Dirc van Delft kwam naar Den Haag. De taak die hem daar wachtte, kan het best worden omschreven als die van hofkapelaan – mits men bedenkt dat dit als zodanig geen officiële functie was, laat staan een formeel hofambt met een afgebakende taak zoals bijvoorbeeld geestelijken hadden die bij Albrecht als klerk in dienst waren.⁶ De kapelaan behartigt aan het middeleeuwse hof in de eerste plaats de liturgie, maar kan zijn werkzaamheden (zien) uitbreiden naar meer en minder verwante taakgebieden: prediken, biechthoren, lesgeven, en algemene bijstand niet alleen op geestelijk, maar ook op ambtelijk en/of diplomatiek terrein.⁷ In deze voor hem nieuwe rol was Dirc van Delft aan het Haagse hof niet zonder collega's, noch zonder voorgangers. Ten tijde van Dircs dienstverband maken de rekeningen bijvoorbeeld tevens melding van *Heynric, mijnre vrouwen cappelaen*, terwijl in de jaren daarvoor een opvallende rol is weggelegd voor *broeder Willem, mijns heren biechtvader* – niet in de laatste plaats omdat deze van gravin Margaretha opdracht krijgt een (sindsdien verloren) boek te maken.⁸ Kennelijk konden zulke geestelijken aan het Hollands-Beierse hof voor verschillende personen veelsoortige diensten vervullen. Ook in Dircs geval zijn de marges van zijn bezigheden ruim gebleken, en hebben zelfs een soort van buitengewoon hoogleraarschap (in toenmalige termen: het ambt van *regent*) aan Duitse universiteiten toegestaan. Zo blijkt uit een uniek middeleeuws studentendagboek dat de jonge dominicaan Narcissus Pfister op 24 januari 1404 te Keulen bij *magistro Dietrico Delf* responsiecollege heeft gelopen over de vraag of het een godvruchtig man, gesteld dat hij vroom leeft en dag en nacht mediteert, gegeven kan zijn reeds in dit leven menselijke volmaaktheid te bereiken.⁹

Ook al was Dirc van Delft in de praktijk dus niet zo dagelijks op het Haagse hofterrein aanwezig als de formulering *alle dagen* in zijn aanstellingsbrief zou kunnen doen vermoeden, we mogen toch wel aannemen dat de zeergeleerde dominicaan daar vanaf 1400 op zijn minst een vaste gast was. Als zodanig komt hij ook in de rekeningen voor. Geheel in de lijn van het voorafgaande wordt Dirc van Delft daar nooit met een specifieke functie aangeduid, maar met zijn titel en antecedenten: *broeder Dirc, meester inder Godlicheit*, of ook wel kortweg *broeder Dirc die monick* of *meester Dirc die monick*.¹⁰ Vooral op hoogtijdagen blijkt hij (net als Hildegarsberch!) gewoon te zijn acte de présence te geven, en bij die gelegenheden heeft hij vast en zeker ook gepredikt in de hofkapel. Vanachter het speciale tralievenster dat wel uitzicht maar geen inblik toeliet, kan de grafelijke familie haar geleerde beschermeling daar de mis hebben zien cele-

breren, terwijl de rest van de *dienre ende familiaer* vanuit het meer open gedeelte van de hofkapel getuige was.

Voor zover het *leren* dat Dirc blijkens zijn aanstellingsbrief geacht werd aan het hof te doen niet al voldoende in zijn kerkelijke prediking besloten lag, is het zeer wel denkbaar dat hij de hovelingen (jong én oud?) catechese gaf, mogelijk zelfs als onderwijzer-in-het-algemeen heeft gefungeerd. Voor het overige kan Dirc zeer zeker hertog Albrecht en de zijnen met private pastorale zorg ter zijde hebben gestaan. Maar omdat dergelijke diensten nu eenmaal langs mondelinge weg verliepen, kunnen we naar hun aard en omvang hoogstens gissen. Doch tot ons geluk heeft Dirc van Delft het in zijn hofonderwijs niet bij mondelinge lessen hoeven laten. Wat hij voor zover bekend in zijn universitaire werkkring naliet, heeft hij voor het Haagse hof gedaan: zijn kennis van de goddelijke waarheid op schrift stellen. Weer zijn het de onvolprezen rekeningen die ons beeld verrijken. Al op 10 januari 1401, dat wil zeggen juist een jaar na Dircs aanstelling, vermelden de rekeningen een betaling aan *meister Dirc den monick* ter vergoeding van de kosten die door hem zijn voorgeschoten *om een boeck voir mynre vrouwen, dat hi hoir gemaict ende gebrocht hadde al bereit*.¹¹ Jammer genoeg is dit boek van Dirc van Delft voor gravin Margaretha niet bewaard gebleven (of, optimistischer: nog niet geïdentificeerd!).¹² Doch een ander boek van meester Dircs geleerde hand hebben wij wél overgeleverd gekregen: de *Tafel vanden kersten ghelove* ('Handboek van het christelijk geloof'), kennelijk niet lang nadien door de auteur geschreven, en nog juist voor Albrecht kwam te overlijden aan de hertog opgedragen.

De *Tafel* is een meesterwerk in de volle zin des woords. Zoals met name in § 3 nog aan de orde zal komen, is Dirc erin geslaagd in dit grootse boek – zo'n duizend bladzijden proza, verdeeld over *Winterstuc* en *Somerstuc* – een alomvattend theologisch panorama van de schepping te ontvouwen. De *Tafel* is als religieuze encyclopedie behalve (l)eervol dienstbetoon aan Albrecht ook een huldeblijk aan God. Maar niet alleen de spanwijdte geeft het boek de allure van een kathedraal-in-woorden; ook Dircs grandioze stijl draagt hiertoe stenen bij. Van Delft schrijft geen gemakkelijk, maar wel een machtig Middelnederlands: een compact en bewust naar schoonheid strevend proza, dat bewijst – het is bijna ironisch – hoeveel de middeleeuwse volkstaal wel vermocht onder de pen van iemand die geschoold was in Latijn en retoriek. Bij zijn kerkelijk onderwijs zal Dirc van Delft zich altijd, actief zowel als passief, van het Latijn hebben bediend; alleen nu hij voor Hollandse hovelingen schreef, moest hij de geleerden voor zijn moedertaal verruilen. De wisseling van voertaal is symbolisch voor een veel fundamentele verandering: dat Dirc van Delft na 17 decem-

ber 1399 het studieuze klimaat van universiteit en klooster ging vervuilen voor de roerige wereld van het hof, en als zijn gehoor niet langer geestelijken had, maar wereldlingen. Als hoofse edellieden waren laatstgenoemden in intellectueel opzicht evenzeer Dircs minderen als ze sociaal boven hem verheven waren – en bovendien door erfelijkheid en milieu gedisponeerd tot een heel ander leef- en denkpatroon, waarover de *meester inder Godheit* nu niettemin kon worden geacht zijn ‘magistrale’ licht te laten schijnen.

2. DE TOESTAND IN DE WERELD

De voorafgaande hoofdstukken hebben inmiddels voldoende licht geworpen op de levensstijl aan het Hollands-Beierse hof om te kunnen vermoeden dat hier voor een hofkapelaan zegenrijke arbeid te verrichten viel. Wanneer men, zoals voor Dirc van Delft vanzelf sprak, het leven in de wereld van het middeleeuwse hof afmat aan de normen van de kerkelijke moraal, viel op dit leven heel wat aan te merken. Het zijn dan ook bepaald niet de minst talrijke, noch de minst bevlogen plaatsen in de *Tafel* waar Dirc van Delft kritiek levert op wat hij classificeert als *appetitus huius seculi*, dat *hiet: begheert deser werelt* (W xxv/240-241). Reeds het eerste van de tien geboden wordt door de auteur in overdrachtelijke zin op wereldzucht betrokken. Zoals de heidenen hun afgoden aanbidden, vervallen volgens Dirc soms christenen ertoe – wat welbeschouwd nog erger is, omdat zij beter zouden moeten weten – hebzucht, gulzigheid en onkuisheid als hun afgod te vereren. De grondgedachte en toepasselijke citaten zijn door Van Delft aan bijbelse en klassieke autoriteiten ontleend; de uitwerking is echter van de meester zelf, en verraadt het persoonlijk engagement van de hofkapelaan (W xxxii/110-131):

Dit sijn die serpent ende die beeste mit drien hoofde, daer in Apocalipsi staet of gescreven: Vermaledijt is die den beest aenbidde ende sijn beelde. Dat eerste is ghiericheit, die aenbedet den penninc geliken dat een heyden doet sinen afgod; want die en wil sinen afgod niet breken, dese en wil sinen scat niet mynren; die settet hoep inden molock, dese heeft groten toeverlaet tot sinen blaewen sack. Seneca seit: aldus is dat ghelt een godinne geworden.

Dat ander is gulsicheit, die aenbedet sinen buuck; die tempel is die coken, dat altaer is die tafel, die dyaken is die cokenmeester, gesoden ende gebraden is die offerhande, die choorsanck is kyven, striden, afterspraken inder warscap. Paulus seit: Dese eer ende

glorien comt hem te scanden, die alleen aerdsche dingen smaken.

Dat derde is oncuusheit; den aenbeden out ende jonc, rijck ende arm, die wijse ende die domme, si willen al Venus-dochter aenbeden ende ommevanghen. Mer die heyden aenbedet sinen god openbaeric, dese haer godinne heymelick; die bi daghe, dese bi nachte; die en weet niet dan vander vrouwen Venus die overspel dede; mer dese kersten gelovet an enen joncfrouwen ende haer kint, die nye sonde en dede. Hier om seit Cristus onse heer: juwe sonden sijn veel meer.*

Van het driehoofdig monster hebzucht, gulzigheid en onkuisheid zijn het vooral de twee laatstgenoemde koppen die de auteur van de *Tafel* afschuw inboezemen. Kennelijk baarde hem, anders dan Hildegasberch, de hebzucht in de wereld per saldo toch iets minder zorgen dan des werelds overdaad en zedeloosheid.¹ Bij zijn systematische expositie van de zeven hoofdzonden heeft Van Delft bijvoorbeeld zeer veel werk gemaakt van de behandeling van *gula*, dat hiet *gulsicheit*, ende is als sijn *ghenuecte staet in overvloedicheit van eten ende drincken ende onmatelic leeft sonder sijn noturft* (*W x x v / 180-216*). Ook *dese sonde heeft veel dochteren of telghen*; Dirc weet er wel tien, waarvoor de Haagse hovelingen hem weliswaar niet de juiste Latijnse benamingen aan de hand zullen hebben kunnen doen, maar wel praktijkvoorbeelden. Enkel al de typering van het eerste vijftal vormen van gulzigheid lijkt rechtstreeks uit het hofleven gegrepen:

Die eerste hiet *crapula sive ebrietas*, dat is onghervoelicheit in eten of in drincken, als dat een sijns lijfs ghen mate en wete, mer als in enen trechter doer ghiet daer sijn lijf ende sinnen mede werden verswaert.

*Dit is de slang en het driekoppig monster, waarvan de Apocalyps zegt: verloren is hij die beest en beeld aanbidt. Het eerste hoofd is hebzucht, die geld aanbidt zoals een heiden zijn afgod doet; want laatstgenoemde wil zijn afgod niet verlaten, en de hebzuchtige wil zijn bezit niet verkleinen; de een vestigt zijn hoop op de moloch, de ander op zijn geldzak. Seneca zegt: zo is het geld godin geworden.

Het tweede hoofd is gulzigheid, die de buik aanbidt; de tempel is de keuken, het altaar is de eettafel, de priester is de opperkok, het offer is gekookt en gebraden, de koorzang is kijden, ruziën, en tafelroddel. Paulus zegt: deze eer en glorie wordt nog schande voor wie enkel aan het aardse hecht.

Het derde hoofd is onkuisheid; die aanbidden jong en oud, arm en rijk, wijs en dwaas; allemaal willen ze de dochters van Venus aanbidden en omhelzen. Maar terwijl de heiden zijn god tenminste in het openbaar vereert, doen zij het hun godin in het geniep; de een aanbidt bij daglicht, de ander 's nachts; de een weet niet beter dan van vrouw Venus die overspelig was, maar de christen gelooft ook nog aan een maagdelijke moeder, die nooit zondigde. Daarom zegt Onze Lieve Heer: uw zonden sijn veel groter.

Die ander hiet *castrimergia*, dat hiet verdroncken van alre suverheit, als wanneer hi van gulsichede alle hovescheit, tucht, zede, wijs ge-
baer ende guet gelaet verliest ende sijn sinnen warden vernevelt, dat
hi ghen cuuscheit en hantiert. Die derde is *inmoderancia*, dat hiet
onmaticheit, als dat een so verre inder gulsicheit raect, dat hi hem
mit ghemeenre spijs tot seker maeltide niet en can genoeghen laten.
Die vierde is *leccacitas*, dat hiet leckernye, als dat hi boven ghemeen
spijs suect sonderlinge leckernye van wiltbraet, pannemoes mit son-
derlinge const van cokenscaep, ende mit alre ghenuechten des ghe-
bruuct. Die vijfde is *prodigalitas*, dat hiet verspildinge, als een mit on-
ghemanierde miltheit ende cost sijn guet overbrengt ende niet toe
behoefden, mer tot warscappen verteert.*

Wie aan het hof zou kunnen ontkennen dat hier de schoen hem paste?
Ook zonder dat Dirc dit er met zoveel woorden bij zei, zullen passages
als de bovenstaande zijn Hollandse hofpubliek hebben geconfronteerd
met het besef, dat het naar de normen van de kerk in zonden zwolg. Niets
laat het ook aan duidelijkheid te wensen over waar de *Tafel* als eerste be-
ginsel van het ideale christelijke leven formuleert: *du salte die werelt haten*
ende al dat hoor is willichlic van herten laten, want wie dat doet die soect
God (S XLVIII/254- 256).

En toch was Dirc van Delft geen asceet, althans niet in de *Tafel*. Een
zekere mate van luxe is naar zijn oordeel niet alleen geoorloofd, maar
zelfs noodzakelijk voor wie een hoge stand heeft op te houden en dus –
ook volgens hem – een dito staat moet voeren. Dat geldt dan uiteraard
niet voor de boer, in wiens geval kostbare kleding of een rijk huwelijks-
feest enkel kan worden uitgelegd als blijk van hoogst verwerpelijke hoog-
moed: een overdadige bruiloft brengt zo iemand *scade sonder eer*; en *coste-
like cleder horen den heren toe*.² Voor wie evenwel in hoge kringen moet
verkeren, is zulk gedrag eenvoudig een verplichting. Een man behoort
zijn echtgenote te voorzien van *clederen, juwelen ende cleynoden die horen*

*De eerste is onbeheerstheid in eten of drinken, wanneer iemands lichaam geen maat
kan houden, doch als ware het een trechter maar doorgiet wat lichaam en ziel belast.
De tweede is verloren zuiverheid, bij iemand die uit overmatige begeerte elke hoofsheid,
zelfbeheersing, zedigheit en controle over gebaren en gedrag verliest en zijn zinnen laat
benevelen, zodat hij geen kuisheid kent. De derde is onmatigheid, wanneer iemand zo-
ver heen is in gulzigheid, dat hij niet genoeg heeft aan gewone spijsen. De vierde is lek-
kerbekkerij, wanneer iemand in plaats van gewoon voedsel wilbraad en verfijnde liflaf-
jes wil hebben, en daarvan met volle teugen geniet. De vijfde is verspilling, wanneer
iemand in mateloze spilzucht zijn bezit erdoor jaagt, en niet verteert naar behoeften,
maar voor zijn plezier.

staet toe behoren ende hoer gheslachte betaemt te draghen; een machtig man moet feesten en partijen geven om te houden die vrienden ende maghen te samen ende meren sinen name mit vroechden, guet ende eer; na de kroning van een vorst behoort na eysch sijns groten staets een luisterrijk feest te worden aangericht, met een toernooi en al, en waarbij groote singerie [=praal], hovescheit ende tucht gheschien, die mi niet hier en bueren [=niet passen] te vertellen, want dat bet weten die curiael hofluden [=hoge hovelingen] ende heren.³

Op dergelijke plaatsen toont Dirc, bij al zijn scepsis jegens 's werelds ijdelheden, toch wel degelijk gevoel voor de cultuur van stand en status die in de middeleeuwen vooral de aristocratie beheerste. Niets in Dircs afkomst wijst erop dat hij dit bewustzijn eerst en vooral van huis uit had meegekregen; evenmin zullen dergelijke opvattingen hem zijn ingeprent in het zedenkundig onderwijs van de dominicaner bedelorde. Te vermoeden valt dat Dircs standsbesef vooral sterk zal zijn gevoed door het hofmilieu waarin hij vanaf 1400 kwam te verkeren. Wilde hij daar als prediker gehoor vinden, dan vereiste dit enig begrip voor de grondregels van het hoofse leven. In Dirc van Delft had Albrecht van Beieren een begrip-

20. Personificatie van Zonde, gekleed als hoveling (W xxiii, dedicatie-exemplaar).

vol hofkapelaan, die zich weliswaar sterk relativerend, maar zeker niet afwijzend tegenover de wereld opstelde.

Op één teer punt is en blijft Dirc van Delft echter onverbiddeijk: in zijn afwijzing van overspel.⁴ Nergens in de *Tafel* toont hij ook maar enige consideratie met het feit dat in het hofmilieu huwelijken nu eenmaal politieke arrangementen waren, en liefde heel iets anders. In een exempel stelt hij de Romeinse edelvrouwe Yba ten voorbeeld, die in de waan verkeerde dat de gehele mannelijke sekse van nature uit de mond stonk, enkel omdat haar echtgenoot een slechte adem had; ze had van haar levensdagen nu eenmaal nimmer met de mond van een andere man ervaring opgedaan...⁵ Als spreekbuis van de officiële katholieke leer is Dirc van Delft een vurig propagandist van het huwelijk als sacrament van liefde en trouw, en absoluut gekant tegen elk buitenechtelijk liefdeleven. Met deze opvatting kan hij niet anders dan in botsing zijn gekomen met wat aan het (Hollandse) hof vrijwel dagelijkse praktijk was. Het heeft hem er blijkbaar niet toe gebracht water in de wijn van zijn ideeën te doen; veeleer trok hij in de *Tafel* bij herhaling en met vervē tegen overspel van leer. Zo voegt de *Tafel* bij de behandeling van het huwelijkssacrament ten opzichte van zijn hoofdbron de bespreking van een extra *questi* toe: *hoe grote sonde dat overspul mach wesen ende wat boete ende penitencie dat daertoe behoort* (S xxxvii/207-236). Hier grijpt Dirc van Delft zijn kans om scherp te beredeneren wat hij meestal zonder nadere argumentatie stelt: dat overspel een gruwelijke zonde is. In de eerste plaats is het een zonde die, net als moord, schreeuwt om (Gods) wraak; maar behalve moord is overspel ook diefstal en doodslag gelijk, getuige het feit dat het verbod op echtbreuk door God in de tien geboden tussen de verboden omtrent stelen en doden werd geplaatst, als om duidelijk te maken dat overspel evengoed bestrafing met de galg of radbraken verdient. En in de derde plaats breekt de overspelige een universele menselijke wet, want *alle volc ende alle lande, alle eewen, loyen ende secten houden echtschap voir een hoech wairdich heilich dinck ende vergaderen die mit groter loften, sekeringe ende eeden. Ende als een dan overspel doet, soe heeft hi eede ende ewe [= wet] ghebroken*.

Maar gelukkig is er zelfs voor de overspelige nog redding: berouw, biecht, boete. Nu wij sinds III, 4 enigszins bekend zijn met de hofpraktijk terzake, kunnen we begrijpen dat Dirc het nuttig heeft geoordeeld om juist de bij overspel behorende penitentie nauwgezet te specificeren:

Dit sijn die penitencien ende boeten die die overspeelre moet doen, sal hi hem beteren. Eerstwerf soe sal hi vasten, peregrimaedse [= op bedevaart] gaen, haren clederen draghen ende mit roeden hem gheescelen. Want hi in sinen lichaem ghesondicht heeft, soe moet hij

weder mit sinen liven beteren. Anderwarf soe sal hi aelmissen gheven ende die wercken der ontfermherticheit hantieren an arme menschen ende gheestelike personen. Want hi teghen sinen evenmenschemisdaen heeft, soe moet hijt weder daer teghen beteren. Derdewarf so sal hi heilighe steden versoecken, in godsdiensten dicwijl wesen, veel ghebeden spreken, ende ander gheestelike oeffeninghe pleghen. Want hi teghen die heilighe kerck ghebroken heeft, soe moet hijt mit gheestelike dinghen beteren, opdat God hem ghenadich si ende voor plaghe ende pijn hoeden ende beschermen ende sijn sonden vergeven. Amen.

De geïmpliceerde lezer van de *Tafel* is een zondaar, die door de tekst wordt opgeroepen van de dwalingen zijns weegs terug te keren en het pad dat deugdwaarts leidt te kiezen. Bij een auteur die behalve theoloog ook kapelaan was, verbaast het niet te lezen dat dit smalle pad via de sacramenten leidt, en dat de priester ervoor is om ons tot gids te zijn. Telkenmale beveelt de *Tafel* biecht en boete als het aangewezen redmiddel voor de zondaar aan; de penitentie is niet minder dan *dat salichste ende dat beste cleinoet, dat God onse heer opter aerden liet na Sijnre doot*.⁶ Schatbewaarder van dit kleinoed is de priester, bij wie de zondaar zich moet melden omdat de priester *die pijn der hellen inden veghevier verwandelt, ende in dien dat hi die pijn des vegheviars mindert mitten penitencien die hi settet; ende oec – dat alre meest is – tensi datse* [namelijk de zonden] *die priester absolveert, soe en werden se niet vergeven, want hi alleen die slotelen daer of hevet, tot welken God alle sondaren wiset*.⁷

Maar hier schetst Dirc een ideaal; hij lijkt heel goed te weten dat de werkelijkheid soms anders is. Waarom zou een hoveling eigenlijk te biecht gaan? Doch op dit gebied wil Dirc van geen excuses horen, en maken zijn scherpe geest en dito pen de kortste metten. In een haast sarcastische tirade, onafhankelijk van enige bekende bron, voert hij de gewone gelovige sprekend in, die een reeks van smoezen bij de hand heeft om zijn laksheid in het biechten voor zichzelf goed te praten. Hier ontpopt zich Dirc van Delft wel heel duidelijk als een hofkapelaan die zijn pappenheimers kent:

Die scrift wijst uut vele sticken, die die ghewarige penitencie pleghen te hinderen. Dat eerste is: wemoedicheit enighe duecht te bestaen, recht als een scuwe paert, dat voor een schim vliet. Dat ander is: scaemte te biechten. Datsi hem niet en scameden voor Gode te doen, dat scamen si hem voer enen mensche te segghen! Dat derde is: dat hem voer die scarpe penitencie scroemt: hoe soude ic vasten, want ic teder bin..., hoe soude ic aelmissen gheven, want ic

behoeftich bin..., hoe soude ic mijn ghebet spreken, want ic cranc van herten bin... Dat vierde is: ghenoecht inden sonden, als aldus: ic moet spelen ende ic moet lachen, sal ic die werlt behaghen; ic moet in minnarschap leven, sal ic minen boel behouden. Dat vijfte is: hoep langhe te leven, als aldus: ick bin jonc, God sal mi sparen, als ic riper werde, so sal ic mi beteren; ic en sal, of God wil, niet cort sterven, want mijn ouders plaghen lang te leven...

Dat seste is: anxt weder in sonden te vallen, als aldus: ic heb mi eens ghebiecht ende ic sondichde weder, ende eer ic mijn penitencie mochte doen, so viel ic weder in sonden; ic en vinde ghen beteringe. Dat sevende is: exempel van enen anderen te nemen, als aldus: die wise man doet dit; die heilige man die misdede dat; dat guede wijf is oec berucht; ic sie, dat wi alte samen sonden doen. Dat achtende is: mistroost Gods ghenade te crighen, als aldus: is dat waer dat ons die predikers segghen, wie mach dan behouden bliven? Is God also wraeckachtich als men scrijft, wie mach ymmermeer sijn sonden beteren? Ic wilt laten heen op die riem driven; ic en heb mar een siel te verliesen. (S xxxv/91-118)

Wie het er, in weerwil van Dircs klemmende advies, op aan durft laten komen en zijn zieleheil in de waagschaal stelt door te volharden in de zonde en de priester te negeren, kan in de *Tafel* ook nog lezen wat hem te wachten staat. Als Dirc van Delft de hel behandelt, weet hij een uitermate levendig portret te schetsen van de eeuwige verdoemenis die een verdorven ziel zal ondergaan. Het blijkt dat Lucifer en zijn trawanten voor elke hoofdzonde zo hun toepasselijke straffen hebben (S LI/176-199):

Die *hovaerdighen* werden opgehanghen hoghe ende laghe, op ende neder laten schieten, want die hovaerdighe is altyt mit hoecheit sijns moets an verkeetheit sijns willens verhanghen. Die *ghierighen* wert pick, zwavel, tarre inden live ghegoten; want hem na aertscher haven so onmateliken dorstede, daerom moeten si den kelck der pinen weder overvloedich drincken. Die *nidighen* die doersteken hem selven mit groven strenghen, wansi van haet ende van avegunsticheit hem selven pleghen te verteren. Die *toornighen* trecken hem selven die oghen uut ende willen hem selven verscoeren, wansi in haer woedicheit so verblint werden, datsi ghen onderscheit der waerheden en connen bekennen. Die *traechen* legghen onder alle die voeten die hem pijn aendoen of doghen, ende werden van hem allen vertreden, wansi die salighe tijt so onnutteliken overbrachten ende so die ghenade versuymden. Die *gulsighe* liden overgroten hongher ende

dorst datsi daerof sterven willen, wansi hoer lichaem so wel spijsden mit overaet ende dranc, ende haer lichaem daermede was verswaert, datsi den armen niet en spijsden. Die *oncuuschen* werden doer horen buuck ghesteken, recht als braden diemen specket, ende die wormen crupen doer haer ghemacht, wansi hoir lichaem mit vulre, onnaerdigher ende onreynre begheerten reysden tot onsuverheden.*

Maar eigenlijk is dreigen niet Dircs stijl. Als prediker en leraar lijkt hij meer vertrouwen te stellen in tact dan in kracht, en meer te verwachten van de vermaning dan van de boetepreek. Hoe dikwijls ook de *Tafel* wangedrag mag laken, de toon blijft meestal mild. Natuurlijk is hiermee niet gezegd dat Dirc van Delft ook in zijn mondelinge pastoraat altijd zachtzinnig is gebleven, doch waarschijnlijk lijkt dit wel – al was het alleen maar omdat hij in zijn eigen hoofdstuk *Hoe dat die predicaers prediken sulden* (Sxxi) de zachte hand bepleit boven de harde lijn. Het is daarbij opvallend, en tekenend voor Dircs primaire gerichtheid op zijn hoge beschermheer,⁸ dat hiervoor als voornaamste argument wordt aangevoerd dat een felle toon een aangesproken vorst in toorn kan doen ontsteken. Dat met dit laatste wel niemand is gediend, licht de *Tafel* toe met een exempel over een filosoof die keizer Alexander de Grote *scarpelick* de les las om zijn extravagante kleding; *Ende die keyser wert toornich ende dede hem die tonghe of sniden*. Voor predikers-bijheren is dan ook Dircs stelregel: *si sullen totten heren gaen ende gheven hem haer misdaet in parabolten [= via gelijkenissen] te kennen mit suverliken reden, niet mit hardicheden, want dat en hoort niet ende het mochte meer scaden dan baten*. Klaarblijkelijk was Dirc van Delft een hofkapelaan die, behalve zijn publiek, ook zijn eigen plaats terdege kende.⁹

Wel heeft het er alle schijn van dat Dirc zichzelf voor deze welbewuste

*De hovaardigen zwiepen op en neer aan de galg, want zij waren altijd met hun hoogmoed aan hun boze ambities opgeknoopt. De hebzuchtigen krijgen zwavel, pek en teer naar binnen gegoten; want zij hadden zulke dorst naar 't aardse goed dat ze de pijnbeker nogmaals moeten ledigen. De jaloersen steken kabeltouwen door hun eigen lichaam, want zij plachten zichzelf van haat en afgunst te verteren. Wie hier opvliegend was, rukt daar zijn eigen ogen uit en wil zichzelf aan stukken rijten; want hij was zo verblind dat hij geen onderscheid kon maken. De luiaards worden door iedereen vertrapt, want zij vertraptten de van God gegeven tijd en verzuimden Zijn genade. Gulzigaards lijden zoveel dorst en honger dat ze liever zouden sterven; want zij overvoerden hun lichaam zozeer dat ze geen voedsel aan de armen gaven. Mensen die onkuis waren, worden als gelardeerd wildbraad door hun buik aan het spit geregen, en de wormen kruipen door hun geslachtsdelen; want zij prikkelden hun lichaam met smerige begeerte tot onreinheid.

mildheid geen geweld heeft hoeven aandoen. Palavers als van Hildegaersberch, die onophoudelijk verklaart zich enkel noodgedwongen te beheersen, zijn Dirc vreemd; veeleer lijkt in zijn geval de mildheid van zijn woorden te stroken met zijn aard. Ook op grond van eigen overtuiging is Dirc van Delft een prediker van liefde, niet van agressie; en dit niet alleen waar het zijn zondige gehoor betreft, maar zelfs ten aanzien van de vijanden van het christendom. Natuurlijk zijn de christenen als dragers van het enige ware geloof zijns inziens superieur aan joden en heidenen, maar dat betekent niet dat Dirc voor laatstgenoemde groepen minachting zal tonen, eerder een vorm van mededogen.¹⁰ Als hij bijvoorbeeld de joodse godsmoord bespreekt, laat hij weliswaar niet na de martelingen van de kruisiging te memoreren, doch toont hij – anders dan zo menig ander middeleeuws auteur – geen spoor van antisemitisme, en legt hij alle nadruk op de vergeving die Jezus zelf zijn moordenaars toedroeg.¹¹ Ook tegenover heidenen is Dirc opvallend mild gestemd. Natuurlijk wil hij naar hun bekering streven, maar om die te bewerkstelligen verwacht hij meer van goedschikse dan van kwaadschikse methoden. Nergens in de *Tafel* vindt men dan ook enig spoor van wat men kruistocht-elan zou kunnen noemen. Weliswaar gaf God aan Judas Maccabaeus ook een zwaard ter verdediging van de goede zaak, maar uiteindelijk bereikte deze (een van de Negen Besten!) meer *mitten gueden woirden ende sermoen, dan mit schilde of mit speer*.¹² Dirc beroept zich hierbij natuurlijk op het evangelie, dat hier op aarde net zomin recht doet *mitten zwaerde, maar mit oflaet ende verghifnis der sonden* (*W xxxiv / 123-125*). Een rechtvaardige oorlog – verzet tegen een agressor – kent de *Tafel* (als laatste redmiddel) wel; een heilige oorlog niet.¹³ Geen woord maakt Dirc vuil aan oorlogen in Palestina, Pruisen, laat staan Friesland. Heraut Beieren heeft van de hofkapelaan weinig steun gekregen, eerder tegenwerking: heb uw vijanden lief, klonk het van Dircs kansel.¹⁴

En toch is Dirc geen prediker van het gebroken zwaardje, althans niet in zijn taalgebruik, dat voor een zo vredelievende geest wel zeer weinig zachtzinnig aandoet. Het wemelt in de *Tafel* namelijk van beelden uit de krijgssfeer: ridders, oorlog, wapens, vechten komen in grote frequentie voor.¹⁵ Nu is de beeldspraak van fysiek geweld voor christelijke geestkracht zo oud als de bijbel zelf, en in overvloed voorhanden in de geschriften van kerkvaders en theologen waarmee Dirc van Delft vanuit zijn studie zo vertrouwd was. Maar dat Dirc met deze beeldspraak in een traditie staat, verklaart op zichzelf nog onvoldoende waarom hij nu juist deze traditie zozeer in de *Tafel* heeft verwerkt, ja zelfs heeft uitgebouwd: herhaaldelijk werkt hij de militante beeldspraak van zijn bronnen verder uit. De mobilisatie van een zo uitgebreid ridderlijk beeldenarsenaal moet

wel worden verklaard als een doelbewuste poging om het hofpubliek te bereiken: mocht de abstracte inhoud van Dircs denken voor de hovelingen dan wellicht wat hoog gegrepen zijn, door een en ander te concretiseren in beelden uit de martiale sfeer sloot de *Tafel* aan bij de belevingswereld van de ridderlijke gelovigen.

Een goed voorbeeld uit vele is hier het lange hoofdstuk in het *Somerstuc* (x1v) waarin Dirc uitlegt wat de grote litanie inhoudt die men in de paasnacht pleegt te zingen. Hier komt de *Tafel* op het terrein, namelijk de liturgie, dat de auteur als hofkapelaan bij uitstek aanging, reden genoeg om extra werk te maken van deze materie. Dircs bronnen doen hem met alternatieve benamingen van genoemde litanie als die der zevenvoudige processie en die der zwarte kruisen toepasselijke explicatiemogelijkheden aan de hand. Maar Dirc heeft het hier niet bij willen laten, en heeft uit onbekende bron een derde explicatie toegevoegd, die er – zo ze al niet van zijn eigen hand is – door hem moet zijn bijgehaald omdat juist deze toelichting de harten van zijn ridderlijk gehoor sneller kon doen kloppen. Voor deze bijzondere gelegenheid heeft hij zelfs de kruistochtgedachte (zij het defensief geformuleerd) van stal gehaald:

Derdewerf hiet dese letanie jaerlixhe heervaert [= veldtocht], want wi dan alle der heilighen reliquien ende heilichdom opnemen, ende mitten priesteren in haren ghewade te striden trecken, als mit Gods help teghen die heyden die der kersten lant verstoren, teghen onsen openbare, ontsaide [= verklaarde] vianden, die roven, moorden ende branden, ende oeck teghen die bose gheesten, die ons van Gods verhenghen [= in Gods bestel] dat water, onweder, brant, aerdbevinghe, sterft, plaghen, pestilencie, siecte toebrenghen, ende oec die beeste des veldes, die vruchts opter aerden verderven (S x1v/170-178)

Zo voorgesteld wordt niet alleen de liturgie, maar heel het christelijke leven een strijd tegen de doodsvijand die de zonde is, of zoals Dirc het Job ook letterlijk nazegt: *alle des menschen leven is een ridderscap of een strijt op aertrijck* (W xx/450-451). Voor heraut Beieren mogen oorlogen als van de Maccabeeën in (ideëel) verband staan met de strijd tegen de heidenen, tot tegen de Friezen toe; voor Dirc van Delft zijn ze veeleer moreel symbool voor *onse gheesteliken oorloch* (S xL/83). Elders in het *Somerstuc* is een heel hoofdstuk op deze beeldspraak van de innerlijke oorlog in de menselijke geest gegrondvest; het beschrijft de zeven hoofdzonden *als rechte helische mordenaers, die den mensche an al sijn lede belegghen* [= belegeren] *ende mit swairre becoringhen die sinnen stormen* [= bestormen] *ende die consciencie beclymmen, persen ende pinighen, schenden ende vanghen, verwer-*

pen ende doden (XLIII/32-36). De menselijke deugd wordt, in een dergelijke voorstelling van zaken, belaagd door de zeven *helsce riddren* der hoofdzonden en hun manschappen, *sarjanten* en *wapenturen*. Wat de mens in zo'n situatie te doen staat, behalve hopen dat God zijn burcht voor de allerhevigste belegering wil sparen? Voor een ridderlijk publiek ternauwernood een vraag: terugvechten natuurlijk. Gelukkig heeft *een edele man van duechden* daartoe de al even strijdvaardige wapenrusting van de *ridder Gods*, zoals Dirc elders uiteenzet:¹⁶

Die vrede is sijn beenharnasch, want op die vrede machmen vast staen; doechtsamicheit sijn sijn sporen, want die verdiende duecht maect menigen man dat hi willigher is ende snelre dan van vresen of heren ghebot; guedertierenheit is sijn panser, want eens mans leven moet als een panser van menichvoudigher guedertierenhede ghebreit wesen; die wijsheit is der duecht helm, want die siet verre over; wairachtich ghelove is sijn scutte ende sijn boghe; reden is sijn zwaert; stantafticheit is sijn scilt; vaste hoep is sijn paert; vrese is sijn breidel; eendrachticheit is sijn wapentuer; guet gherucht is sijn araut. Dit sijn die wapenen des lichts, want man die dese wapenen heeft anghedaen is starcker dan die die burgen beclymt, hi is scoenre dan die van verwen glymt.*

Dit is het type beelden waarbij een hofpubliek zich iets kan voorstellen. Zijn absolute hoogtepunt bereikt de beeldspraak van de ridder Gods in Dircs hoofdstuk over het vormsel (S XXXIII). Dit sacrament werd door Jezus zelf voor kinderen ingesteld, *want hise starcken woude in vroemheden der duechden vanden ghelove ende [om hen] gheestelike riddersen te maken, die onder syn bannier der ewangelien souden vechten jeghen vleisch, werlt ende bose gheest*. Doch dit is nog maar het begin van wat Dirc, geheel op eigen initiatief en grotendeels op kracht van eigen creativiteit, een hoofdstuk lang zal volhouden. De gelovigen zijn *Gods kempen*, kampvechters die *als Gods riddersen en mit des Heilighen Gheests craft* bewapend *seker ende duerich bliven inden strijt voer den name Ihesu*. Wel moeten ze

*Vrede is zijn beenkuras, want op vrede kan men rustig staan; deugdzaamheid is zijn paar sporen, want die maakt menigeen gezwinder dan hij uit angst of op bevel zou zijn; goedertierenheid is zijn pantsers, want zijn leven moet als een maliënkolder van goedertierenheid zijn geknoopt; wijsheid is zijn helm, want die kijkt over alles heen; waarachtig geloof is zijn boog en pijlen; rede is zijn zwaard, standvastigheid zijn schild, vast vertrouwen zijn paard, vrees zijn teugel, eendracht zijn wapenknecht, goede naam zijn heraut. Dit zijn de wapenen des lichts, want een man die ze bezit is sterker dan wie burchten bestormt, en stralender dan wie van kleuren schittert.

daartoe eerst het doopsel ontvangen, net zoals de *ridder moet ymmer eerst ontfanghen wesen ten heervaert te varen, eer dat hi sijn wapen ende gesmide vanden heer ontfae*. Het vormsel zet dan de bewapeningswedloop met de duivel voort; het *wapent die mensche in ridderliker duecht gheestelic jeghen die sonden ende becoringhe te striden [...] het settet den Gods helm op des menschen hoof*t.

Dit laatste beeld vormt de prelude tot een nog veel uitvoeriger expositie van de wapenen des lichts dan waarvan hierboven sprake was; ditmaal weet Dirc van Delft vijf verzen van Paulus (*Efesiërs* 6:13-17) tot ruim 170 regels militant proza uit te breiden. De ware ridder Gods verschijnt tot de tanden gewapend in de strijd tegen de drie legerscharen van de duivel, de wereld en het vlees: met een pantser van rechtvaardigheid, gesmeed uit en bijeengehouden door maliën en gespen als waarheid, liefde, hulp en andere; met beenplaten van bereidvaardigheid; met als schild de naam Gods en het geloof, verdeeld in de drie velden – ook Dirc kent heraldiek – van Gods macht, wijsheid en goedertierenheid. Op zijn hoofd prijkt de helm der hoop; in zijn hand heeft hij het zwaard van Gods woord, dat scherp snijdt door alle lust, hoogmoed, hebzucht, ijdelheid en geestelijke dwaling; hij draagt het schootkuras van intens geloof, en is gezeten op het paard van zijn rein lichaam, dat is beslagen met de hoefijzers der exemplen en gezadeld met verstand... Enzovoort, etcetera. Zo trekt een *ridder Gods* ten strijde.

En bij ridderlijke strijd hoort eer. Dat aardse eer zijn waarde heeft, wordt ook door Dirc van Delft niet tegengesproken.¹⁷ Wel staat hij echter – en begrijpelijkerwijs – hoogst gereserveerd tegenover aardse eerezucht, die maar al te ijdel is in de tweeledige zin van zelfingenomen en vergankelijk; in het gunstigste geval is deze eer het kaf dat door het vagevuur van het koren in een goede ziel gescheiden wordt. Tegenover deze *eer der werelt*, en oneindig ver daarboven, plaatst Dirc in zijn pregnante beeldentaal de *eeuwige eer* die voor ridders van Jezus in het verschiet ligt: *Cristus is coninc der coninghen ende heer der heerscappien, een vorst des vreden, een vader der toecomender werelt, een gherechtich loener sijnre ridderen die witahtelic [= naar Gods recht] striden; hi cronetse mit cronen, duerbaer gesteenten der glorien ende der eren, want hi verbeyt heeft opsiende [= heeft nauwlettend afgewacht] horen zeghe* (*W xx/451-456*).

Uiteraard is een dergelijke eer niet van deze wereld, maar gereserveerd voor het hiernamaals. De schoonheid van het eeuwige leven in de nabijheid Gods stelt alle aardse pracht volledig in de schaduw, en maakt dat het leven op aarde niet meer kan zijn dan *dese besloten duuster verdrietlike werelt* (*W xxxv/10*). Zelfs de opperste geneugten van het leven aan het hof betekenen volgens Dirc van Delft uiteindelijk niets, *want alle der we-*

relt vroechede valsch is ende onstedich, cort ende bedriechlic (W LII/160-161). En ofschoon *het schijnt nu wel die meeste const* [=het hoogste levensdoel] *te wesen, dat nu een man mitter werelt can leven* (S XLI/135-136), is dat natuurlijk niet waar het volgens de hofkapelaan om gaat. Doel van dit leven, is dat andere leven te bereiken; niet de gemakkelijkste weg voorwaar voor wie – Dirc schrijft voor hovelingen – zozeer blootstaat aan de verlokkingen van al het aardse. In het hiernumaals goed te leven, vereist een uiterste aan zelfdiscipline, en wie zijn eigen geest de baas is, is in Dircs ogen dan ook vele malen sterker dan wie *burghen bestormt* of *heydenen verwinnet*.¹⁸

Aldus stuurt Dirc van Delft door middel van de *Tafel* aan op een grondige mentaliteitsverandering van zijn publiek, en een verandering die idealiter zou moeten leiden tot ander gedrag. De weg die hij de hovelingen wijst is voor hen in veel opzichten niet die van de minste, maar juist van de meeste weerstand. Doch indien zij bereid zijn hun hofkapelaan te volgen en in de volle zin des woords ridders van God te worden, dan stelt het slothoofdstuk van de *Tafel* hun, en heel typerend, een beloning in het vooruitzicht die zonder aardse weerga is: de overgang van grafelijk naar goddelijk hof. Want zelfs het mooiste hof blijkt niet van deze wereld:¹⁹

so sal in hemelrijk vruchede van buten omme groteliken werden ontfanghen overmits grote gunste ende vrientscap, die ons dan God sal betoghen. Hi sal ons een tafel decken der wescappen ende der eren inden palaes der scoenheden ende vrucheden; dair op rechten spijs veel lones ende salicheit; dienstluden ons setten vol lieften ende eerbaricheit; tafelfghenoten vol edelheit ende wairdicheit; seydenspul vol ghenuechten ende sueticheit; scone lichte ontsteken vol schinens ende clærheit. In deser hoechtijt te bliven boven tijt in ewicheit, daer salmen clinghen alle heil ende salicheit. Aldus so sel wi sitten in truwen ende in sekerheit, toevloet van allen guede, invloet van alre weelden, omvloet van alle der gaven, overvloet van allen wunschen.*

*Dan zal in het hemelrijk uiterlijke vreugde ons overvloedig deel worden, wegens de grote gunst en vriendschap die ons God dan zal betonen. Hij zal voor ons een eervol feestbanket aanrichten in zijn paleis van schoonheid en vreugde; daarbij opdienen het voedsel van hoge beloning en zaligheid; ons omringen met personeel vol toewijding en voorkomendheid, met disgenoten vol adeldom en waardigheid, zoetgevooid snarenspeel en schitterende verlichting. Aldus in hoogtij te blijven verkeren, verheven boven de tijd in eeuwigheid, waar men heil en zaligheid zal doen weergalmen! Zo zullen wij aanzitten in trouw en zekerheid, met toevloed van alle zaken, overspoeld door elke denkbare weelde, omstreamd door alle giften, in overvloed van vervulde wensen.

Geen hofauteur in Holland, en vermoedelijk zelfs geen hoveling, was zich zozeer bewust van de betrekkelijkheid van al het aardse (hofleven inclusief) als meester Dirc van Delft. De blik van de hofkapelaan reikte in tijd en ruimte tot de Oneindigheid, en met zijn *Tafel vanden kersten ghelove* probeerde hij de hovelingen in die weidse blik te laten delen. Heel de schepping wordt in dit alomvattende boek uiteengezet, van erts tot arend en van de eerste tot de jongste dag. Vanaf het meest grootse tot het meest nietige wordt het universum doorgelicht: van het wezen Gods tot en met het niezen van de mens, met daartussenin beschouwingen over de ziel, de zondeval, de aard en hiërarchie der engelen, het leven van Jezus en de Antichrist, maar ook over geestelijke en wereldlijke rechtspraak, de liturgie, de positie van de paus, de regels van de ridderschap en de plichten van de boer. Ruime aandacht is er voor het gebied dat wij nu tot natuurwetenschap in ruimste zin zouden rekenen: aan bod komen onder andere de planeten, de vier elementen, de dierenriem, de correspondenties tussen menselijke gelaats- en karaktertrekken, het bloed, etcetera. En verder een scala aan ethische bespiegelingen over zaken als rente, standsverschil, onderwijs en opvoeding, liegen en groeten, dit alles vervat in een complete zonden- en deugdenleer. Er is niet veel of het komt wel ergens in de *Tafel* aan de orde.

Gezien deze zeldzame verscheidenheid van onderwerpen, had Dircs *Tafel* makkelijk een allegaartje kunnen worden, een Middelnederlands pak van Sjaalman. Niets is echter minder waar. Het boek bestrijkt niet alleen een groot terrein, maar toont ook een grote greep, wat enkel mogelijk was doordat de geest van Dirc van Delft evenredig was aan de vlucht van zijn betoog. Dat de auteur de touwtjes van zijn boek met recht meesterlijk in handen heeft, blijkt al overduidelijk uit de weldoordachte compositie van de *Tafel*, die in deze vorm zonder gelijke is en wel van Dircs eigen ontwerp moet zijn. Ofschoon elk hoofdstuk op zichzelf een eenheid vormt, en de *Tafel* dus bij oppervlakkige beschouwing de verzameling kan lijken van respectievelijk zevenenvijftig (*Winterstuc*) en drieënvijftig (*Somerstuc*) hoofdstukken, blijkt bij nader toezien de ordening der hoofdstukken onderworpen aan een gestructureerd grondplan.¹ Natuurlijk begint de *Tafel* bij God zelf. Het eerste hoofdstuk is aan Zijn natuur, Zijn naam en Zijn drievuldigheid gewijd. Dan gaat Dirc over op Gods scheppingskracht, en Zijn scheppingsarbeid aan de wereld, welke laatste vervolgens in haar stoffelijke samenstelling (in vier elementen) wordt ontleed. Hierna komt in het *Winterstuc* de mens centraal te staan, met zijn ziel en in zijn materiële existentie (complexieeler, fysiognomie, zeven levensstijd-

perken), en daarna – en bovenal – als zedelijk wezen. Opeenvolgende hoofdstukken plaatsen de menselijke deugden in gesystematiseerd gelid, logischerwijs gevolgd door de al evenzeer gesystematiseerde menselijke zonden, waarvan de behandeling wordt ingeleid door een verhoog over het kwaad op zichzelf, de duivel, boze geesten en de zondeval.

Hiermee ongeveer in het midden van het *Winterstuc* aangeland, behandelt Dirc hoe de mens zijn zonden kan biechten en er absolutie voor kan krijgen bij priester, bisschop of zelfs – voor de ernstigste vergrijpen – de paus. Dit brengt de auteur op Gods genade, zoals die volle gestalte kreeg in de menswording van Zijn zoon. Een reeks van daaropvolgende hoofdstukken is gewijd aan Jezus' leven, vanaf het huwelijk van Jozef en Maria tot en met het uitzwerven der apostelen. Dit centrale gedeelte van de *Tafel* (dat wordt ingeleid door een beschouwing over de vier evangelisten en hun heilige boeken) overschrijdt bij de Verlossing de grens tussen *Winter-* en *Somerstuc*.² Na de hoofdstukken over het werk van de apostelen volgt (niet onlogisch) een drietal hoofdstukken over de drieledige *staet der heiligher kercken*, een zevental over de evenzovele werken van barmhartigheid, dan over de zeven getijden, de liturgie en de zeven sacramenten. Van hieraf wordt het hoofdstukschema minder strak, zonder daarmee wanordelijk te worden. Achtereenvolgens komt er een reeks hoofdstukken over exemplarische deugden en zonden uit de menselijke geschiedenis, alsmede een uitvoerig hoofdstuk waarin aan de hand van de stukken en regels van het schaakspel heel de maatschappelijke orde wordt uiteengezet. Na verleden en heden van de mensheid komt aan het slot ons aller toekomst aan de orde, met hoofdstukken over het menselijk sterven, Antichrist en eschatologie.

Duidt deze structuur al op een doelbewuste ordening, ook de ettelijke kruisverwijzingen in Dircs tekst bewijzen dat de auteur zijn *Tafel* weloverwogen opzette. Het zijn vooral de vooruitwijzingen naar onderwerpen die nog aan de orde zullen komen die – meer nog dan de (veel talrijker) terugverwijzingen naar reeds behandelde kwesties – getuigen van Dircs compositorische beleid. Zo kondigt hij bij zijn beschrijving van het Heilige Land in het voorbijgaan aan dat hij nog zal behandelen hoe in de Jordaan Jezus werd gedoopt – en wijst daarmee vooruit naar maar liefst zestien hoofdstukken verderop.³ En bij de beschrijving van Christus' hemelvaart vermeldt hij: *vander vroechden ende salicheit des hemels sal ic na segghen, als ic vanden ewighen leven sel int eynde scriuen* (S xv/247-249). Dirc houdt zijn woord – maar wel pas 440 prozabladzijden later. Ook al is het uiteraard denkbaar dat dergelijke kruisverwijzingen pas achteraf, dus toen de *Tafel* eenmaal was voltooid, door de auteur zijn ingevoegd, dit nogal academische voorbehoud doet aan het wezen van de zaak niets

af: dat Dirc van Delft heeft nagestreefd zijn *Tafel*, ofschoon heel goed hoofdstuksgewijs en dus eclecticisch leesbaar, een dieperliggende samenhang te geven. Het sterkst blijkt dit wel in het hoofdstuk dat in de editie Daniëls het derde van het *Somerstuc* uitmaakt, en dat handelt over de zondag in midvasten die *dominica in rosa* wordt genoemd, omdat op deze dag de paus een *gulden rose* wijdt. De *groeter hoechtijt* waarmee dit ritueel gepaard gaat zal Dircs hofpubliek hebben geïnteresseerd: de paus geeft de roos na haar in processie te hebben rondgedragen immers aan *den vroemsten* [= dapperste] *ridder die teghenwoordich in sijn hof is. Ende die ridder sit op sijn ghereyd* [= zadel] *mit alle sijnre cierheit* [= praal] *mitten heerscappen ende vorsten ende volck ende voirtse* [= rijdt met de roos] *om alle die stat. Ende van dier tijt so is die ridder in alle den hove te eerliker* [= nog meer in aanzien] *ende te waerdigher* (§ III/II-15). Na aldus een uiterlijke beschrijving van dit ritueel te hebben gegeven, gaat meester Dirc over tot een omstandige symbolische expositie. De roos blijkt onder meer Christus te verbeelden (Roos van Jericho), maar ook de zondige gelovige aan wie, als doornen aan een roos, de zonden van het vlees aankleven, *als overspul, onreinicheit, onsuverheit, oncuusheit, onscamelheit ende onreine ghericheit, aenbeden der afgoden, viantscap, kijf, aefgunsticheit, toorne, secten* [= partijtwist], *scelden, dootslaen, dronckenscap, werscap* [= braspartijen]. Dircs verhoog blijft hiermee voor het hofpubliek uitstekend herkenbaar, en wordt zelfs enigszins onheilspellend als hij aansluitend verklaart: *Ende die deser ghelike dinghen doet, die en sel dat rike Gods niet besitten*. Wie aan het Hollandse hof mag na zo'n gezaghebbend vonnis nog op het eeuwige leven hopen? Maar Dirc zou de hofkapelaan niet zijn als hij op dit punt niet tevens de weg ten goede wees die, zoals we hebben gezien (§ 2), steevast via berouw en boete loopt. Ook daarvoor kan hij binnen zijn rozige beeldspraak blijven:

Van desen doornen sel werden rose-bladen inden hof der penitencien ende inden acker ons herten gronts, als wi die omkeren willen ende graven mitten grave [= schop] der ware bekennisse onser misdaet ende mitten grave ware berouwe van alle onse quaet, mitten derden grave der ware scaemte van al onse wercken. Ende als die wint die comt van zuden, die Gods ghenade doer onse ghedachten dringhet, soe beghinnet te vlieten die meyereghen onser tranen, die een guede lenten beghint te kundighen, dat alle sijn doorne der sonden beghinnen in doechts bladen verwandelt te werden.

Men moet dus de akker van zijn hart omspitten met het tuingereedschap van het zelfonderzoek, en wachten tot de zuidenwind der goddelijke ge-

nade de meiregen brengt van tranen vol berouw, en van doornen rozeblaadjes maakt. Maar nog is Dircs bloemrijke betoog hiermee niet uitgebloeid. De rozeknop is immers ook een zinnebeeld voor *een ighelic innich ghelovich gheest*, zoals Dirc deze vervolgens voorstelt als uit twaalf concentrische bladkransen samengesteld. Als Dirc hierna deze gecompliceerde rozeknop determineert, kan hij bij elke bladkrans memoreren dat hij daaraan al eens een afzonderlijk kapittel heeft gewijd, respectievelijk nog zal wijden. Omdat het typerend is voor de gestructureerdheid van zowel Dircs denken als zijn schrijven, loont het de moeite zijn vertoog hier op de voet te volgen.

Dirc beziet de rozeknop van buiten naar binnen, en begint dan bij de twaalfbladskrans die de twaalf apostelen symboliseert; *Ende hier sel ick nae een capittel of scriven*. Dan volgen, in volgorde van opkomst en telkens als symbool verbonden aan een krans van evenzoveel blaadjes, de elf leerlingen die Jezus in Galilea beluisterden (*Ende van desen [...] heb ic een capittel voor ghescreven*), de tien geboden (*van desen [...] heb ic voor een capittel lanc ghescreven*), de negen koren der engelen (*heb ic voor een cleyn capittel of gheseit*), de acht zaligsprekingen (*heb ic voor een capittel ghescreven*), de zeven gaven van de heilige Geest (*hier of heb ic voor een capittel ghescreven*), de zes werken der barmhartigheid (*van desen werck so sel ick nae een capittel of scriven*), de vijf kruiswonden (*daer wil ic nae of segghen, als ic vander passien ons liefs Heren scrive*), de vier evangelisten en de vier kardinale deugden (*heb ic in twee capittelen voir ghescreven*), de drieëenheid (*heb ic voir gheseit*), de twee testamenten en tenslotte *die ghele gulden knoop die midwaert in dese rose staet, dat is die overhertelike minne Gods [...] ende si ghift al die voirghenoemde bladen cracht ende leven*.⁴

Systeem in de *Tafel*, systeem in de Schepping. Het eerste is door Dirc aangebracht; het tweede komt van God. Dat Dirc van Delft het systeem der schepping kent en het zelfs in zoverre doorschouwt dat hij het zijn lezers, letterlijk, diets kan maken, dankt hij uiteraard aan het vele onderwijs dat hij heeft genoten, en vooral aan het vele dat hij heeft gelezen. Weer zijn superlatieven op hun plaats: geen van de Hollands-Beierse hofauteurs had ook maar bij benadering zoveel gelezen als meester Dirc van Delft. Het is zeker niet uit intellectuele pronkzucht, maar om hierna nog toe te lichten redenen dat deze belezenheid overal van de *Tafel* afstraalt. De auteur is uiterst kwistig met verwijzingen; veelvuldig worden deze geformuleerd in algemene termen als *Die leerars segghen...* of *Die meesters vraghē...* (waarmee Dirc als het ware schijnt terug te grijpen op zijn studententijd), maar heel dikwijls ook gaat het om met naam genoemde bronnen. Onder deze bronnen neemt de bijbel (uiteraard) de absolute ereplaats in, gevolgd door kerkvaders en antieke auteurs, welke laatsten nog-

al eens worden aangehaald als autoriteiten inzake praktische levensleer.⁵ Het behoort tot de grote verdiensten van de dominicaner pater Daniëls (die zijn wetenschappelijke leven aan de studie van de *Tafel* wijdde) dat hij naar Dircs bronnen een grondig onderzoek heeft ingesteld. Niet alleen heeft hij daarbij de meeste van Dircs verwijzingen thuisgebracht; ook is hij nagegaan waar Dirc bronnen gebruikt zonder dit met zoveel woorden te vermelden.⁶ Als resultaat van dit uiterst arbeidsintensieve onderzoek kan thans worden vastgesteld dat er in de duizend pagina's proza die de *Tafel* in de moderne editie (ook al van Daniëls!) beslaat, vrijwel geen blad-zij is zonder connectie met een bron. Waar die laatste toch lijkt te ontbreken, moet bovendien worden gevreesd dat in tenminste een deel van de gevallen nog onvoldoende is gezocht – of zou het toeval zijn dat het hier zo vaak de 'wereldse dimensie' van de *Tafel* betreft, die door de Latijnse bronnen die door Daniëls zijn uitgekamd relatief het minst wordt bestreken? Met andere woorden: gaan achter zulke passages soms volkstalige bronnen schuil?⁷

Maar hoeveel resultaten hier ook nog te boeken zouden zijn, het is ondenkbaar dat zij de suprematie van de Latijnse geleerdentraditie binnen Dircs bronnenreservoir zouden kunnen aantasten. Door zijn scholing in de kerkelijke traditie las (en schreef?) Dirc van Delft waarschijnlijk even gemakkelijk Latijn als Middelnederlands, en waar het eerstgenoemde medium nu eenmaal autoriteit had in geloofszaken, putte Dirc voor de *Tafel* goeddeels uit Latijnse bron. Het is kenmerkend dat hij dit zelfs deed wanneer van de betrokken Latijnse tekst reeds een Middelnederlandse bewerking voorhanden was; greep heraut Beieren in zo'n geval bij voorkeur naar de volkstalige versie, de doctor in de theologie houdt vast aan het origineel. Hij baseert zich op *De natura rerum* en niet op *Der naturen bloeme*, op de *Historia scolastica* in plaats van op de *Rijmbijbel*, op het *Elucidarium* en niet op de *Lucidarius*, op het *Ludus Scaccorum* in plaats van op het *Scaecspel*, en op de *Legenda aurea* en Beka in de Latijnse versie.⁸ Het populariserende vertaalwerk van Maerlant en diens school was al even weinig aan Dirc besteed als het voor hem bestemd was.⁹ Soms zal Dirc niet eens hebben geweten dat er al een verdietsing in omloop was; dit was nu eenmaal niet het soort teksten waarmee men in de collegebanken kennismaakte. Maar ook als Dirc toevallig wist van het bestaan van enige Middelnederlandse vertaling of bewerking, kan hij er om redenen van filologische acribie van hebben afgezien hiervan gebruik te maken, suspect als in (zijn) geleerde ogen volkstalige geschriften over theologie nu eenmaal al gauw dreigden te zijn. Het is in dit opzicht tekenend dat áls Dirc al eens een tekst ter sprake brengt die in de volkstaal populariteit genoot, namelijk *Dat boec vanden houten* (handelend over het kruishout), hij zich als het

ware haast om aan te tekenen *dat is apocrifum, want men daer of niet veel onder den lerars en hout* (S v/117-118). Dat wisten zijn parochianen dan ook weer.

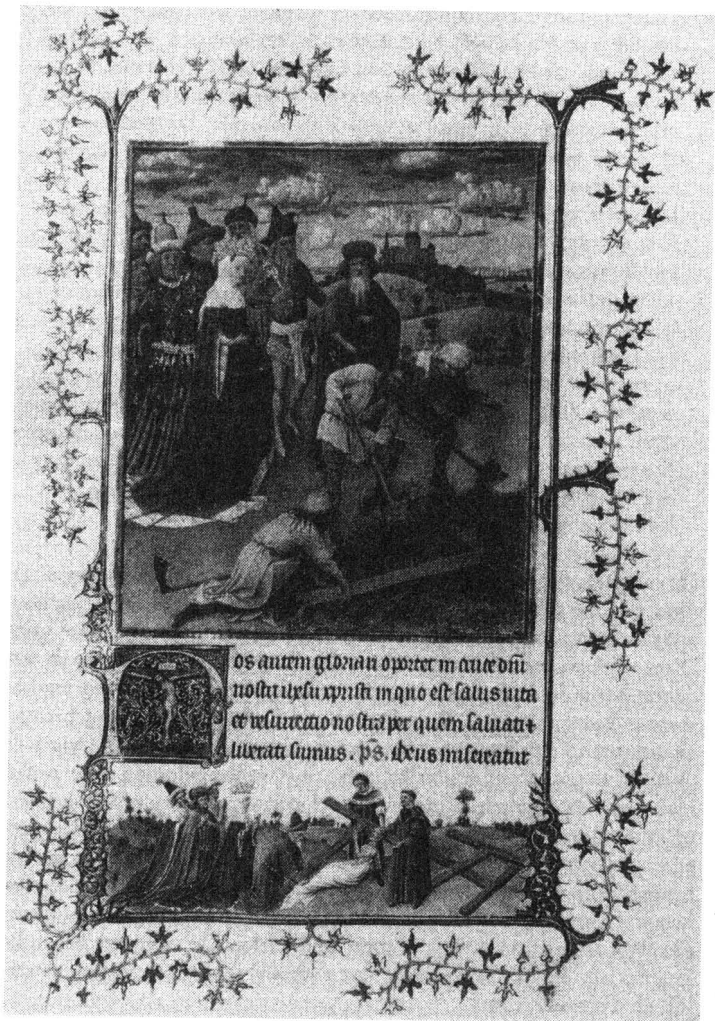
Doch terug naar Dircs bronnen in het algemeen. Zoals gezegd: vrijwel alle wijsheid in de *Tafel* is ontleende wijsheid. Wat dat betreft is Dircs *Tafel* in zekere zin net zo goed een compilatie als de *Wereldkroniek* van heraut Beieren, en schuilt ook hier de auteursoriginaliteit primair in de selectie uit de oneindige hoeveelheid bronnen. Een kardinaal verschil is echter dat terwijl de Heraut, behalve op het relatief smalle gebied van zijn superspecialisme, zich bij ontlening vrijwel woordelijk aan zijn zegsman houdt, de verwerking van autoriteiten bij Dirc van Delft wel zeer actief mag heten: hij hergroepeert, heroverweegt en herformuleert de gegevens van het eerste tot en met het laatste woord. En al heeft de *Tafel* dus tientallen bronnen, het is en blijft bij uitstek Dircs eigen, hoogstpersoonlijke werk. Dat Dirc – die uiteraard beter dan wie ook wist hoe zelfstandig hij zijn bronnen had verwerkt – het niettemin noodzakelijk acht zo dikwijls autoriteiten aan te halen, vindt (het zij nogmaals gezegd) niet zijn oorzaak in enig vertoon van geleerdheid zijnerzijds, noch in een minderwaardigheidscomplex. Veeleer is het Dircs bedoeling hiermee aan te geven dat de kennis die zijn *Tafel* uitstalt van de meest gezaghebbende herkomst is, en niet alleen het keurmerk draagt van zijn hooggeschatte doctorstitel, maar ook van de wetenschap waarin deze doctor was grootgebracht. De vele autoriteiten hoeven niet te compenseren wat Dirc zelf niet weet, maar geven meerwaarde aan hetgeen hij zegt. In dit verband is het ook kenmerkend dat bij Dirc een autoriteit altijd in positieve zin te pas wordt gebracht, ter adstructie en met instemming dus – nooit polemisch of met distantie.¹⁰

Hun achting voor autoriteiten betekent echter niet dat denkers als Dirc niet op eigen kracht wisten te redeneren. Integendeel: juist in de intensieve omgang met andermans geesteswerk was hun eigen intellect gescherpt, en het past in de beste tradities van de scholastiek dat Dirc ook hiervan ampel getuigenis aflegt. Er wordt veel geredeneerd in de *Tafel*, want Dirc zet niet alleen uiteen *hoe* de schepping in elkaar zit, maar ook *waarom* dit zo is. De redengevende bijzin, beginnend met het voegwoord *want*, ter motivering van de ratio achter de leer, behoort tot de meest gebruikte zinsconstructies in de *Tafel*. Hierin schuilt ook een van de meest wezenlijke verschillen met het werk van Hildegarsberch: want ofschoon laatstgenoemde bij gelegenheid dezelfde visie op Gods orde uitdraagt als de hofkapelaan, is het alleen de *doctoer in theologia* die begrijpt waarom die orde in elkaar steekt zoals ze doet.¹¹ Daartoe is het voor een echte scholasticus niet voldoende om autoriteiten te vergaren; hij moet erop hebben gestu-

deerd, en bij voorkeur over gedisputeerd. Het was op dit punt dat het scholastieke onderwijs dat Dirc van Delft zo grondig had genoten een top-punt van verfijning had bereikt: in het ontwikkelen van redeneringen gestoeld op de combinatie van *auctoritas* en *ratio*.¹² Een hoofdrol was daarbij weggelegd voor het onderwijs dat *lectio* verenigde met *questio*, waarbij met een bijbelplaats als uitgangspunt werd geredeneerd aan de hand van een reeks vragen. Doel was langs systematische, logische weg de interpretatie van de betrokken passage scherp te stellen en liefst de erachter liggende bedoelingen Gods te duiden. De bijbel was en bleef daarbij het boek der openbaring, en de schepping zag men onverkort als gebaad langs de wegen Gods – boek en wegen waren echter volgens de scholastieke wijsbegeerte principieel doorgrondelijk voor wie in haar methoden was geschoold.

In dit scholastieke onderwijs was Dirc van Delft nu als geen andere Hollander van zijn dagen thuis. Of hij ook aan het grafelijk hof lessen volgens deze methode verzorgde, weten we niet; feit is wel dat hij in deze geest ook vele stukken van de *Tafel* vorm gaf. Met name in het uitvoerige tekstgedeelte dat Dirc aan Jezus' leven wijdt, pleegt hij bij vrijwel elk nieuwtestamenteisch feit de pas van het verhaal in te houden, teneinde de tekst op het scherp van de scholastieke *modus legendi cum questionibus* te ontleiden, en door middel van vragen de diepere zin achter Jezus' leven en lijden duidelijk te maken.¹³ Veelal is het antwoord daarbij in drieën gestructureerd: het eerste antwoord *nae der letter*, dat wil zeggen conform de letterlijke interpretatie van de bijbelse feiten; het tweede *na den ghelove*, dat wil zeggen gericht op de geloofsleer; het derde is *nae den gheest* of *nae den duecht*, en heeft betrekking op de morele les die de gelovige uit het verhaal kan trekken. Als voorbeeld kan hier de passage dienen waarin Van Delft naar aanleiding van de geschiedenis van ongelovige Thomas onder andere de *questi* opwerpt *of sinte Thomas daer an misdede, dat hi an ons Heren verisenis soe seer twivelde*.¹⁴ Ten antwoord meldt meester Dirc dat *die lerars* Thomas daarin *ontsculdighen mit drie scone [!] reden*. De eerste redenering verloopt volgens de letter, en is volgens Dirc ontwikkeld door Albertus Magnus: de apostel Thomas had tevoren al zoveel tekenen van Jezus' zwakte gezien, *als dat Hi ghevanghen, gheslaghen, veroordelt, ghecruust was, dat hi te lansamer te gheloven was vander macht sijre Godheit*. Daarom kon hij niet voetstoots aan Christus' almachtige wederkomst geloven, en in dit opzicht was Thomas niet zozeer ongelovig als wel traag van geloof.

Die ander reden is naden gheloeff, ende gheeft sinte Gregorius uut [=formuleert] daer hi seit aldus: Mi heeft veel min ghebaet Maria Magdalena, die rasch ghelooft, dan Thomas, die lang twivelde.

21. Willem VI (hoed-met-bontrand) en Jan van Beieren (lange staf) bij de Kruisvinding.

Thomas in sinen twivel betastede die wonden Cristi ende heeft van ons die wonden twivels ende onghelove ofghesneden. Des ghelijcs vinden wi, dat Pharao, coninc van Egypten, bleef verhart in onghelove ende starf. Petrus viel vanden gelove ende beterde hem. Thomas was traech ende lانسom ende hem twivelde. Dit ondersceit is al vander voirsichticheit ons gheschicht ter leer [=door de Voorzienigheid bestemd tot onze lering].

Die derde reden is nader duecht [om] ons te troosten ende gheeft uut Crisostomus, daer hi seit aldus: Hoe groot schijnt an desen ons heren Ihesus guedertierenheit, die om éénre sielen wil te behouden, coemt self ende betoecht hem dat hi self die gheen is, die om haren wil ghecruust is, ende sijn wonden laet betasten ende handelen [=aanraken], ende woude hem waer sekere teyken gheven. Want niement an hem en sal werden bedroghen; ende dits dat woort, dat onse heer Ihesus seide totten heilighen man Carpus: Ic ben bereet noch om ééns menschen wil anderwarf ghecruust te werden. Seide hi niet tot sinte Peter: Ic gae te Romen noch eens ghecruust te werden? – of hi segghen woude: waer dat niet ghedaen, noch waer ic bereit om des menschen wil den doot te liden.

Dit is bijbelonderricht op hoog niveau, onder leiding van een meester die weet waarom er in de Schrift staat wat er staat. Bovenstaande beschouwing is geen uitzondering in de *Tafel*, doch veeleer representatief voor Dircs wijze van beredeneren. Alleen al met de verschijningen van de wederopgestane Jezus verbindt hij drie van zulke kwesties, elk weer in drie redenen beargumenteerd. Zo splitst hij ook de behandeling van Christus' hemelvaart (*S xv*) in negen *articulen*, geordend naar de vraag wie hier opstijgt, waarvandaan, op welke wijze, met welke beloning, naar welke plaats, in welk gezelschap, met welk doel, waarom niet later (bijvoorbeeld op de Jongste Dag), en hoe zich hierbij de apostelen hielden... (Het topische vraagsysteem van Aristoteles werd door de scholastieke exegeze als een geschenk uit de heidense hemel aanvaard!) Binnen de behandeling der negen vragen roept de ene vraag de andere op, zodat ettelijke beschouwingen weer uiteengaan in drie of meer onderdelen. De complete behandeling van alle *articulen* vergt meer dan vijfhonderdvijftig regels majesteitelijk en dwingend proza.

Geen zee gaat een scholasticus als Dirc te hoog wanneer het gaat om redeneren over de bijbel. Betrof het in het voorafgaande nog relatief 'voor de hand liggende' discussiepunten als Thomas' ongelooft en Jezus' hemelvaart, menige in de *Tafel* aangesneden kwestie is van een diepgang die bij ons de scholastiek (en zeer ten onrechte) in de reuk van haarkloverij heeft

geplaatst. Zes opeenvolgende *questien* rond de vraag waarom het kindje Jezus, ofschoon niet belast door erfzonde, toch werd besneden (*W XLI*) is wel wat veel van het goede. Van eenzelfde niets-ontziende redeneerzucht getuigen Dircs zeven vragen rond de komst van de drie koningen bij Jezus' kribbe (*W XLII*), met onder andere de wellicht logische, maar voor ons toch rijkelijk vergezochte vraag hoe zij, toch van zo ver gekomen, zo snel al bij de boreling hun opwachting konden maken. Natuurlijk zijn ook hiervoor drie redenen, waarvan de letterlijke is, *als Iheronimus seit, datsi saten op dromedarios, dat die snelste dieren sijn, wantsi meer wegges mogen lopen in enen dage dan een goet paert in drien dagen...* In sommige van zijn *questien* doet Dirc van Delft nog wel eens denken aan de vragen waarmee in *Max Havelaar* de catechisant Frits Droogstoppel dominee Wawelaar tot wanhoop brengt. Maar uiteraard is hier al net zomin plaaggeesterij in het spel als antiklerikale ironie. Alles is Dirc volle ernst, en dat hij de beste krachten van zijn begaafde geest wijdt aan de discussie over dergelijke vragen komt doordat voor de scholastiek hierin het wezen van de theologie gelegen is. Alles draait hier immers om de duiding van Gods bedoelingen; geen feit of fenomeen is in de schepping zonder zin of reden.

Dat alles in Gods schepping reden heeft, blijkt voor scholastici als Dirc vooral uit de *samenhang* die Zijn systeem vertoont. Die samenhang blijkt op zijn beurt weer uit de analogieën waarvan het in de schepping wemelt: in de herhaling toont zich de Meester. Soms is die symmetrie vrij evident: zo nacht en dag, zo winter en zomer, zo Oude en Nieuwe Testament en de tijden voor en na Christus' komst. Maar vaak vergt het ontdekken van de analogie – het werkwoord kan men hier letterlijk nemen: het gaat om het ontsluiëren van een verborgen zin – het uiterste van de scholastieke denkkraft. De verbanden in de schepping zijn immers zeldzaam menigvuldig, en kunnen van de meest diverse aard zijn. In het scholastieke wereldbeeld nu is zo'n verband niet iets dat wordt geconstrueerd, bijvoorbeeld door een dichter, maar door een denker blootgelegd: het verband betreft niet een voor de gelegenheid gecreëerde, maar een door God bedoelde zin. Hoe meer van deze verbanden men waarneemt, hoe beter: de verfijning van de schepping komt des te stralender tot uitdrukking. Zo kunnen bijvoorbeeld in de *Tafel* zeer verschillende zaken (en om steeds andere redenen van subtiele correspondentie) als symbool voor Christus worden geduid: de arend, de leeuw, de fenix, de pelikaan, de graankorrel, de druif, de witte lelie, de rode en de gouden roos, bloemen in het algemeen, de spiegel, het bloed dat dorre takken weer doet bloeien, enzovoort. Behalve hun uiterlijke verschijningsvorm, blijken de dingen ook nog een diepere betekenis te hebben, die volgens deze theologie de wezen-

lijke grond voor hun bestaan vormt: in de schepping geeft God miljoenen tekens van Zijn alomtegenwoordigheid.

Het duidelijkst blijkt dit, bij Dirc van Delft en andere scholastieke denkers, in de eindeloze rijen van getalsovereenkomsten die schepping en geschiedenis bevatten. Het wemelt, in de bijbel en daarbuiten, van betekenisvolle drie- en zeventallen. Maar ook andere getalscorrespondenties kunnen worden opgemerkt. Zie bijvoorbeeld eens wat Dirc over het getal veertig weet te melden als hij moet beredeneren – uiteraard in drieën – waarom Christus veertig dagen lang in de woestijn bleef vasten:¹⁵

Theologici, die meesters inder godheit, seggen datse [= het getal 40] heilich is omdatse die Gods soon Cristus mit menigen exempelen sijns levens wyede [= wijdde]: eerst in sijnre ontfangenis, want hi 40 weken in sijnre joncfrouweliker moeder lyve was; daerna in sijnre predicaedse [= prediking], doe hi 40 maende lange den volck den wech Gods lerende was; daerna in sijnre passien ende gecruusten doot, doe hi 40 uren lanc inden grave lach; daerna in sijn verrisenge, doe hi 40 dage lanck voer sijn jongheren [= de apostelen] op aertrijck bleef. Aldus schijntet billick te wesen, dat onse heer Cristus 40 dage inder woestinen penitenci van vasten woude aennemen.

Die ander sake is naden gelove, want dat getal 40 inden ouden testament in menigher figuren den gelove voer ghinc [= voorafging]. Want 40 dage ende 40 nachte regende God op aertrijck, doe die werelt in water verghinck; 40 dage ende 40 nachte was Moyses inden berch Synai bi Gode dat hi dranck noch at eer hi ontfangen mochte die ewe [= wet] ende gebode; 40 jaer lanc waren die kinder van Ysraël van [= door] Moyses inder woestinen geleyt, doese God spijsde mitten hemelschen broede, eer si quamen inden lande van beloften; 40 jaer lanc was vrede inden lande van Ysrahel; 40 jaer lanc regnierde David over dat lant; 40 uren lanc was Jonas, die propheet, in des walvischs buuc ende 40 dage lanck sette hi den volck van Niven penitencie te doen; 40 dage ende 40 nachte was Helyas mit eenre spise, eer hi totten berch Gods quam Oreb; 40 sulveren voeten waren inden tempel gegoten; 40 ellen lanc was die tempel wijt; 40 jaer out was Abraham, doe hi Saram sijn wijf nam; in 40 jaren comen om der sonden plagen [= gaan de straffen voor de zonde voorbij]; om 40 gueder lude spaert God die werelt; om 40 scichten si die stride: daerom was Cristus 40 dage ende 40 nachte mitten duvel in kyve.

Die derde sake is nader duecht ende na gheestelick verstaen. Die werelt wert in vier eynden gemeten; dat jaer in vier tiden begrepen; die ziel van vier elementen beseten, dat gelove in vier ewangelien ge-

legen. Soe woude onse heer Cristus 40 dagen wesen inder wildernis opdat wi mitten getal van tien en alle dese vier voerseit souden verhogen [=vermenigvuldigen]; omdat wi vander werelt ende der tijt ons levens tienden Gode souden gheven ende dat gelove mitten tien geboden souden houden, hierom so sijn dese voerseide vier op viertigen mit tien verhoghet.

Een dergelijk vertoog heeft in het scholastieke wereldbeeld bijna de status van een godsbewijs. Toont het immers niet overduidelijk aan dat er systeem zit in de schepping, en wel van een zodanige perfectie dat alleen aan goddelijke toeleg valt te denken? En naarmate men beter toeziet, blijkt de orde steeds verfijnder. Dit toezien en ontraadselen van de schepping is de taak van geleerde theologen, die de vruchten van hun denken vervolgens vergaren in een *summa*. De *summa* is de kroon op de scholastieke wetenschap: een encyclopedie waarin – als een kosmos in het klein – het totaal der schepping op systematische wijze staat vervat.¹⁶ Het genre is bij uitstek het werkterrein van geleerde dominicanen: van de heilige Thomas van Aquino bovenal, en van het op diens *Summa theologiae* berustende *Compendium theologiae veritatis* van Hugo Ripelin van Straatsburg. Laatstgenoemde *summa* was de hoofdbron voor Dircs *Tafel*, en het is in geen enkel opzicht overdreven om te stellen dat met die *Tafel* een Hollandse dominicaan op voor het niveau van de Europese volkstalen unieke wijze heeft getracht een *summa* te maken niet voor geleerde vakgenoten, maar voor hoofse leken.

Wat hovelingen met deze Dietse *summa* moesten beginnen, zal ons in de volgende paragraaf nog bezighouden; hier is het van belang de onderneming te bezien op het niveau van auteur en werk. Voor Dirc van Delft moet het een formidabel karwei hebben betekend; niet alleen het materiaal voor zijn *summa* te vergaren, maar ook en vooral in de volkstaal te vertolken wat zo sterk aan de Latijnse wetenschap was gebonden. Wat moest Dirc bijvoorbeeld beginnen met de symbolische naamsverklaringen die met het Latijn als medium waren bedacht? Zo gaf Dircs hoofdbron, Ripelins *Compendium*, een uitleg van de naam van Jezus die haast te mooi was om niet over te nemen – maar hoe een duiding naar het Middelnederlands te transponeren die, met de Latijnse spelwijze als uitgangspunt en zelf in het Latijn gesteld, *Jesus* verklaarde als de symbolische synthese van *Jucunditas*, *Eternitas*, *Sanitas*, *Ubertas* en *Satietas*? Dirc van Delft was evenwel vindingrijk genoeg om hier zijn eigen uitleg te bedenken; in zijn *Tafel* wordt het Middelnederlandse *Ihesus* ontleed in *Innicheyt*, *Heerlicheit*, *Edelheit*, *Scoenheit*, *Urede*¹⁷ en *Slot* – alle onderdelen uiteraard op hun beurt voorzien van een toepasselijke toelichting (*W* XLI/186-221).

Dircs *Tafel* is een reuzenwerk geweest, en ook wie heden ten dage (of men nu gelovig is of niet) in dit *magnum opus* rondkijkt, raakt – inderdaad: als in een kathedraal – onder de indruk van de durf, denk- en verbeeldingskracht die eraan ten grondslag liggen. In het nederige, vrome mensbeeld van de oorspronkelijke auteur wil dit natuurlijk zeggen, dat men ontzag voelt voor de grootheid Gods. Zelfs in de zonde blijkt systeem te zitten: niet alleen corresponderen de zeven hoofddeugden met zeven gaven van de Heilige Geest en zeven sacramenten, maar ook hebben ze hun spiegelbeeld in zeven hoofdzonden, die in relatie staan tot zeven daarmee corresponderende lichaamsdelen en worden gesymboliseerd door zeven beesten, zelf weer zinnebeeld van zeven duivelen die de zondaar op zeven toepasselijke wijzen kwellen, maar door Jezus op zeven momenten in zijn leven zijn bestreden.¹⁸ Ook het ogenschijnlijk absurde heeft zijn reden: want terwijl mannen als Hildegarsberch en Potter verontwaardigd constateren dat het in de wereld vaak juist de schurk naar den vleze gaat, weet Dirc van Delft waarom: omdat de boosaards ná dit leven enkel straf zullen ontvangen, moeten zij hier op aarde wel de beloning incasseren voor hun schaarse goede daden.¹⁹ Zo heeft hij voor alles een elegante theologische verklaring. Elegantie wil in dit verband zeggen, dat de duiding lijkt op andere, want dit impliceert immers verband in het kwadraat. Daarom zal Dirc ook niet zelden pogen om een ordening in vieren tot een rangorde in drieën om te smelten, of van zes- meer zinvolle zeventallen te maken.²⁰ Met name drietallen hebben zijn voorkeur: God werkt bij hem vooral in trilogieën. Zo zijn er dan (alleen al in het *Winterstuc* en nog afgezien van de ontelbare zaken met drie redenen): drieëenheid, drie hemelse hiërarchieën met elk drie engelenkoren, drie bomen in het aardse paradijs, drie kleren van de ziel, drie hoofdregels der fysiognomie, drie goddelijke deugden en drie hoofdcategorieën zonden – en drie standen.

Deze standentroika was al zo oud als de elfde eeuw, toen Adelbertus van Laon de mensheid onderverdeelde in vechters (adel), bidders (clerus) en werkers (boeren). Maar naarmate zich de burgerij sterker als 'zelfstandige' groepering profileerde, werd de oude drieslag uitgehold. Hoe een en ander te rijmen? Moest men realist genoeg zijn om een kwartaire sector te erkennen, en voortaan niet meer van driedeling te spreken? Of moest men de nieuwe stand veeleer beschouwen als een extensie van een van de oude, met name van de boeren, en aldus de oude driedeling handhaven? Afhankelijk van waar men zich bevond in tijd en ruimte en vooral milieu, werd met dit vraagstuk anders omgegaan.²¹ Maar intussen werd het in zoverre steeds meer een academisch probleem, als de opmars van stad en burgerij in de praktijk niet meer te stuiten bleek. Zo ook in Holland,

waar de stedelijke macht weliswaar later tot ontplooiing kwam dan in de Zuidelijke Nederlanden, maar waar het complex rondom stad, burgerij en handel toch vanaf de veertiende eeuw een maatschappelijke realiteit van groot gewicht was, ook voor het hof, dat in zijn politiek meer en meer te rekenen had met stedelijke belangen. Zeker rondom 1400, toen Dirc aan het Haagse hof verbleef, was het daar een komen en gaan van zowel individuele burgers als van stedelijke overheden; voor het landsbestuur was de burgerij minstens zozeer een factor als de adel.

Maar als Dirc van Delft in de *Tafel* de sociale orde Gods in kaart brengt, houdt hij onverkort vast aan de traditionele driedeling, en blijft de burger buiten beeld. Ook elders in de *Tafel* doet Dirc al het mogelijke om de nieuwe macht te verdonkeremanen; vaak gaat hij hierin zelfs nog verder dan zijn bronnen, die aan stad en koopman nog wel eens woorden willen wijden.²² Het is ondenkbaar dat Dirc dit deed uit wereldvreemdheid; hij was per slot in steden als Delft, Utrecht en Keulen getogen. Noch is er enige aanwijzing dat hij een persoonlijk motief had om burgers hun eigen plaats onder Gods zon te ontzeggen – behalve dan dat zo'n plaats de juist zo bevredigende driedeling der standen zou frustreren. Vermoedelijk was dit hem als motief voldoende: Gods orde ging voor alles, en de driedeling was Dirc te lief. De werkelijkheid werd ondergeschikt gemaakt aan de systeemdwang van de scholastiek. Maar bewees Dirc van Delft daar hertog Albrecht en diens hovelingen eigenlijk wel zo'n dienst mee?

4. DE VROOMHEID VAN HET HOF

Het was van Dirc van Delft bepaald een waagstuk, een Middelnederlandse *summa* te willen schrijven. Was die traditie niet te veel op het circuit van kerk, Latijn en wetenschap betrokken om zich te laten populariseren?²¹ In elk geval moest ten gerieve van het lekenpubliek van al te specialistische geleerdheid worden afgezien; Dirc van Delft mocht zelf wel als eerste zijn in de *Tafel* geformuleerde beginsel ter harte nemen, dat een leraar erop bedacht moet zijn *dat sijn lessen te subtiel noch te swair niet en sullen wesen. Ende niet en sal hi lesen naden hoghen sinnen [= hoge niveau] die hi wel verstaet – want dan lase hi hem selven – mer nae simpelheit ende grofheit sijnre jongheren* (S xx/79-82). Hoe aanzienlijk het Haagse hofpubliek sociaal gesproken ook mocht zijn, waar het de theologie betrof was het ongetwijfeld eens zo *simpel ende grof* als Dircs gehoor in universitaire kringen. Meer nog dan anders zou de *meester inder Godheit* hier op zijn knieën moeten zitten.

Dirc heeft daartoe zichtbaar zijn best gedaan. Bij grondige vergelijking

met zijn vele bronnen blijkt zonneklaar hoeveel geleerde stof door hem is weggelaten – en dit ongetwijfeld niet zozeer omdat het hém niet interesseerde, als wel omdat hij kon vermoeden dat de stof voor zijn lezers in de wereld minder interessant zou zijn. In dit licht zal bijvoorbeeld moeten worden verklaard dat de *Tafel* aan de mystiek geen woorden vuilmaakt: deze even intense als veeleisende vorm van spiritualiteit miste voor de wereld van het hof vrijwel alle relevantie.² Om vergelijkbare redenen verklaart Dirc te willen afzien van een diepgaande behandeling van de positie van de geestelijkheid: *want ic nu mit desen boec wairlike [= wereldlijke] lude leren wil, die ic tot ontsich [= ontzag] der kersten ghelove ende reverencie der kercken gaerne woude brenghen, so en wil ic vander paepscap ende clergie niet meer scriven* (S XIX/256-259). Op dergelijke wijze kunnen wij de auteur van de *Tafel* telkens te werk zien gaan: het al te moeilijke terzijde latend, en het wél geselecteerde aan vereenvoudiging onderwerpend; dit alles om maar optimaal begrijpelijk te zijn voor zijn publiek.

In dit verband bepaald opmerkelijk is het vernuftig gebruik dat Dirc maakt van vergelijkingen en beeldspraak. Behalve theologische en esthetische doeleinden (respectievelijk van diepzinnig verband en fraaie stijl) dient zulk taalgebruik in de *Tafel* evident ook een didactisch doel. Door middel van vergelijking met het meer bekende, poogt Dirc het onbekende te verduidelijken. Veel van zijn beeldspraak is daarbij volkomen traditioneel; maar ook lijken vele vergelijkingen van Dircs eigen vinding. Dit laatste geldt vooral waar de *Tafel* religieuze zaken aan de hand van wereldse beelden veraanschouwelijkt. Dircs motief hiervoor laat zich gemakkelijk raden: het was een poging om zijn vertogen af te stemmen op het referentiekader van zijn hofpubliek. In dit verband hoort bijvoorbeeld zijn veelvuldig gebruik van krijgshaftige beelden thuis, waaraan in § 2 uitvoerig aandacht werd besteed; maar bij nader toezien blijken veel meer van Dircs beelden op de wereld van kasteel, bestuur en hof geïnspireerd te zijn. Ze moeten de auteur veel hoofdbreken hebben gekost, want juist op dit punt konden Dircs universitaire bronnen hem uiteraard maar zelden bruikbare beelden aan de hand doen. Dat *liberum arbitrium*, de vrije wil, het derde onderdeel van de menselijke ziel is, wist Ripelins *Compendium* haarfijn uiteen te zetten; maar Dircs eigen creativiteit was ervoor nodig om dit abstracte begrip te verduidelijken met het beeld van de poortwachter van een kasteel (W XI1/167-171):

Dat derde is *liberum arbitrium*, dat hiet een vrijghemoet, dien God den mensche ghegheven heeft inden beghin te doen dat hi wil ende te laten dat hi niet en wil; ende mach wel gelijk wesen een poortyer die binnen den casteel is, dien men niet dwinghen en mach op [=open] te doen sonder sijn behaghen.

Op overeenkomstige wijze vergelijkt de *Tafel* de verhouding tussen menselijke tong en geest met de functie van een ophaalbrug; de deugden gehoorzaamheid en hulpvaardigheid worden vergeleken met boden en gezanten; de apostelen met ridders; de door de milddadige geklede armen met herauten in huns heren wapenrok; ziel en rede met twee raadslieden; de zintuigen met wachters op de tinnen; fantasie met een paleiszaal, het heilige vuur dat de apostelen na Pinksteren uitstraalden met een bonten en purperen mantel *wel te maten na haer recht alse groten heren ende vorsten*, en godsdienstleraren (zoals Dirc zelf!) met hofmeesters die in plaats van *spijs der zale* geestelijke lering serveren.³ Ook licht hij zaken van geloof en kerk aan wereldse verhoudingen toe: zoals een koning in zijn leger banier en bazuinen voert, zo koning Christus in Zijn geestelijk leger kruis en kerkklokken; de priester hoort onder de bisschop zoals de ridder onder de hertog; de bisschop in processie is als een vorst op *heervaart*, krijgstoct; Maria Magdalena stond *als een wachter* bij Jezus' graf; aartsengel Gabriël knielde voor Maria *als een jonc ridder* en bracht zijn boodschap *seer hoveschelick ende princelick* over; de paus is Jezus' *ruwaard*, baljuw, stadhouder en rentmeester tegelijk.⁴ Het gebruik van dit soort beeldspraak was een aangewezen wijze om Dircs lessen voor de wereld aanschouwelijk te maken.

Evenzeer een illustratieve functie vervullen in de *Tafel* de miniaturen, die men in de moderne teksteditie niet zal aantreffen, maar in de vroege handschriften van de *Tafel* des te meer.⁵ Vooral in het vroegste handschrift (dat te Baltimore berust) zijn ze talrijk en fraai: de eerste vierendertig hoofdstukken van het *Winterstuc* zijn daar voorzien van vijfendertig miniaturen, die tot de hoogtepunten van de Noordnederlandse boekverluchting worden gerekend. Waarschijnlijk zijn handschrift en miniaturen onder toezicht van Dirc zelf in een Utrechts atelier vervaardigd, zoals ook het eerste boek dat Dirc voor het Haagse hof geschreven heeft – helaas alleen vanuit de rekeningen bekend – vermoedelijk onder zijn persoonlijke supervisie in een professioneel schrijfcentrum werd vervaardigd. Vrijwel elk hoofdstuk van de *Tafel* wordt in dit handschrift van een miniatuur voorzien, hetgeen de lezers een welkome steun kan zijn geweest voor hun geheugen en hun tekstbegrip. Zo gaat Dircs nogal theoretische beschouwing over de ziel vergezeld van een afbeelding van de mens die levenloos ter aarde ligt, terwijl God, die de wereld draagt, boven hem zweeft; uit Zijn mond daalt, in de gedaante van een kind, de ziel in de mens neer. Op deze wijze veraanschouwt soms het concrete beeld het rijkelijk abstracte woord.

Maar de schitterende miniaturen in dit handschrift hebben niet alleen een didactische functie, doch eerst en vooral een esthetische. Het zijn de

vorstelijke afbeeldingen die hoorden bij dit, letterlijk, vorstelijke boek. Het gaat hier namelijk om niet minder dan het authentieke exemplaar van hertog Albrecht van Beieren, wiens wapen prijkt in de rechtermarge van het openingsblad. De kostbaarheid van het handschrift moet het voor later eeuwen zo begeerlijk hebben gemaakt – en in de onze juist voor Amerikanen betaalbaar – dat men het heeft bewaard, net zoals van heraut Beieren juist geïllustreerde handschriften behouden zijn gebleven. In zijn geval gaat het om autografen, eigenhandig door de auteur op schrift gestelde boeken dus; het Baltimore-handschrift van de *Tafel* is een prachtboek dat waarschijnlijk op basis van Dircs autograaf door professionele kopiïsten en illuminatoren werd vervaardigd, om wellicht nog juist voor Albrechts dood aan hem te kunnen worden aangeboden, misschien wel door de auteur zelf.⁶ Jammer genoeg ontbreekt aan dit dedicatie-handschrift de proloog; maar tot ons geluk bevatten andere exemplaren van de *Tafel* prologen die de bewoordingen van Dircs originele opdracht lijken te bewaren. De proloog op het *Winterstuc* kiest, geheel volgens de regels van de *ars praedicandi* [=preekleer], een bijbelplaats tot uitgangspunt: *Anxt des heren, seit Salomon, is een beghinsel der wijsheit*. Het woord *anxt* heeft hier natuurlijk de betekenis 'ontzag': het ontzag dat de mens zijn Schepper is verschuldigd, en dat hem – zo vervolgt de tekst – begerig maakt te weten wat God welgevallig is en wat niet. Dan gaat de proloog over in een toon waarin Dircs oorspronkelijke dedicatie aan hertog Albrecht lijkt te weerklinken:

Daerom, waerdige lieve here, opdat ic iu moghe wisen ende leren dat ghi uwen God ende Scepper mede salt leren kennen ende oefenen [=vereren] ende oic bet te hoeden van [=voor] sonden, so heb ic iuwer eren ghemaect een tafel van den kersten ghelove ende der ewen [=wet]; ende also als [=ook omdat] ic gaern woude iu willich te dienst staen. Dat ghi [=moge u] desen tafel hebben somwijl in uwer hant, opdat ghi voir die oghen der moghentheit Gods, die ghi vruchten, bedencken ende ghehoeghen [=u herinneren] selt, hoe ghi Hem te wille moghen leven ende in kersten ewe ende ghelove houden – opdat ghi alle hinder ende quaet iuwer zielen moghen voorbicomē an dat anschijn der ewigher eren, daer ghi salich ende heilich an ziel ende an live mit alle iuwe vrienden ewelic moet leven ende rgnieren. Amen.

Deze passage is een nadere exegese waard, omdat hier op kernachtige wijze enkele belangrijke facetten van Dircs boek verwoord staan. De *Tafel* is mede *ter ere* van Albrecht gemaakt; met het in zijn dienst geschreven

23. Het dedicatie-handschrift van de *Tafel*.

werk legt ook de beschermheer eer in. Maar het vergroten van Albrechts reputatie is zeker niet het hoofddoel van de *Tafel*; hoofddoel is veeleer het beoogde effect op Albrecht zelf. De *Tafel* dient vooral om de hertog zijn God en Schepper te doen kennen en tevens om hem *bet* [=beter] te behoeven voor zonden. Gemeten aan dit hoge doel blijven Dircs wensen alleszins gematigd: dat zijn heer het boek *somwyl* in handen moge nemen,⁷ om te overdenken hoe hij kan leven overeenkomstig de wil van God. Een bescheiden verlangen voorwaar, zeker ook in verhouding tot de beloning die Dirc van Delft zijn eerstaangewezen lezer kan toewensen als hij de *Tafel* goed verstaat: dat hij *alle hinder ende quaet* van zijn ziel moge overwinnen in het licht van de *eeuwige eer* (!), en in de hemel te midden van de zijnen moge voortleven en regeren. Ook het laatste woord is veelbetekenend: voor het verkondigen van de gedachte dat in het hiernamaals de laatsten de eersten zullen zijn, was Dirc van Delft te autoriteitsbewust en Albrecht te aanzienlijk. Mits laatstgenoemde goed wil lezen en wil luisteren, zal hij behalve de tijdelijke eer van heerschappij in Holland dus ook de eeuwige eer van hemels gezag kunnen smaken.

Beleefd aanbevelend, aldus de proloog van het *Somerstuc, enen oetmoedighen prediker, gheheten broeder Dirc van Delf, meister inder heiligher scrift ende regent* [=professor] *inder universitaten van Arfordia* [=Erfurt] *ende van Colonia, int jair ons Heren dusent vierhondert ende vier*. In de linkerbenenmarge van het authentieke dedicatie-handschrift staat, tegenover hertog Albrechts wapentekening, de opdrachtgever zelf afgebeeld, op een wijze die bij dit soort middeleeuwse boeken vaker voorkomt, in monnikspij devoot geknield voor het gebed, en met een banderol waarop de tekst '*Ghif mi, Heer, ware ghelove*'. Mag men veronderstellen dat de aldus in hertog Albrecht geprojecteerde wens van Dirc van Delft en zijn boekverzorger daadwerkelijk in vervulling is gegaan? Of, directer geformuleerd: is Dirc van Delft erin geslaagd zijn Hollandse opdrachtgever op de door hem beoogde wijze te stichten? De vraag is heel wat makkelijker gesteld dan beantwoord. Wel niemand zal op voorhand het rendement van Dircs lessen durven overschatten: hoe hevig de hofkapelaan bijvoorbeeld ook heeft gefulmineerd tegen overspel, alles wijst erop dat ook tijdens Dircs verblijf aan het Haagse hof het echtbreken gewoon voortging. In het gunstigste geval zullen de hovelingen misschien wat meer werk hebben gemaakt van de penitentie die Dirc voor deze zonde passend achtte, al zal die eerder vorm hebben gekregen in giften en andere liefdadigheid dan in – wat hij tevens voorschrijft – zelfkastijding en de dracht van ruwharen kleding.

Maar zouden wij de zaak hiermee als afgedaan beschouwen, en ons ertoe laten verleiden om aan zo'n enkele overweging algemene conclusies omtrent een betrekkelijke onverschilligheid jegens Dircs lering te verbind-

den, dan maken we ons veel te gemakkelijk van de kwestie af. Het probleem is echter dat het ons voor een minder oppervlakkige benadering goeddeels aan houvast ontbreekt. Wat kunnen we welbeschouwd te weten komen over de vroomheid van de Hollands-Beierse graven, en bovendien: hoe daarna hun vroomheid te waarderen? Op voorhand is de kans hier levensgroot dat we hedendaagse normen omtrent 'echt' en 'oppervlakkig' geloof op de middeleeuwse situatie projecteren, met alle gevaren van dien. In onze sterk gesecculariseerde eeuw is vroomheid vrijwel synoniem met een intense geloofsbeleving, waardoor we van de katholieke middeleeuwen nauwelijks anders meer verwachten, en al het andere al gauw naar religieuze laksheid vinden zwemen. Om een concreet voorbeeld te geven: het heeft voor ons, zacht gezegd, iets wonderlijks dat hertog Albrecht op gezette tijden de vrouwenabdij van Rijnsburg bezoekt om er te *dansen ende hoveren* met de nonnen, of om er met zijn pas verworven luipaard te gaan pronken.⁸ Dergelijke frivole feiten maken het ons moeilijk de protectie die de landsheer deze vrouwenabdij verleende zonder meer als blijk van vrome reverentie op te vatten. Zijn bescherming van het klooster Rijnsburg lijkt zo bezien niet veel meer dan het verplichte gebaar van een vorst die in feite weinig echte affiniteit had met religie.

Maar al valt bezwaarlijk aan te nemen dat een man als Dirc van Delft van alle contacten tussen het hof en Rijnsburg even gecharmeerd is geweest, we moeten er toch op bedacht zijn dat wat voor ons haast onverzoenbaar is, in het middeleeuwse normbesef heel wel kan samengaan. Weer is het Huizinga geweest, die hier de middeleeuwse geest onnavolgbaar heeft gekarakteriseerd; hij portretteert een schare van wat hij noemt 'devote wereldlingen', laat-middeleeuwse aristocraten in wier persoon zich vroomheid en wereldzin in gelijke overdrijving hebben geuit. In de meeslepende woorden van *Herfsttij der middeleeuwen*: 'In het middeleeuwsche bewustzijn vormen zich als 't ware twee levensopvattingen naast elkander: de vrome, ascetische opvatting heeft alle zedelijke gevoelens tot zich getrokken: des te bandelooser wreekt zich de wereldzin, geheel aan den duivel overgelaten. Overheerscht een van beide geheel, dan ziet men den heilige of den teugelloozen zondaar; maar in den regel houden zij elkaar in wankel evenwicht met wijden doorslag, en ziet men de felle menschen, wier rood bloeiende zonden bij wijlen hun overstortende vroomheid des te heviger doen uitbarsten.'⁹

Uitbarstingen van 'overstortende vroomheid' zijn van de Hollands-Beierse graven niet bekend; is het aan hun nuchterheid of aan Huizinga's voorkeur voor het buitenissige te danken dat hun geloof in het licht van *Herfsttij* tamelijk gelijkmatig, om niet te zeggen: nogal gewoontjes lijkt?

Hoofdprobleem is echter dat wij waar het de graven zelf betreft – toch wel anders dan in het geval van hun *auteurs* – niet beschikken over middelen om hun hoofd en hart te peilen. Door de aard der bronnen ingeperkt, zien we van de grafelijke familie alleen de uiterlijke daden; de motieven daarachter onttrekken zich voor ons goeddeels aan beschouwing. Was het bijvoorbeeld uit innige Mariadevotie of enkel voor de vorm dat hertog Albrecht in 1386 een spreker van de markgraaf van Meissen *die van Onser Vrouwen sprac* met het hoge bedrag van tien gulden beloonde?¹⁰

Kortom, het gevaar dat we op dit terrein verzanden in projectie dan wel in open vragen is allerminst denkbeeldig. Wie niettemin wil tasten naar een antwoord, vindt allerlei gegevens die erop duiden dat men aan het Hollands-Beierse hof actief met de godsdienst leefde. Ook al had men, voor zover bekend, dan niet zoals graaf Jan IV van Nassau en zijn gemalin de mystieke werken van Heinric Suso in de bibliotheek,¹¹ men kocht toch regelmatig zijn (of haar!) getijden- en gebedenboeken. Ook heeft men aan het hof zeker over gedegen bijbelkennis beschikt; want om bijvoorbeeld een vertoog als van Dirc van Delft over de veertigtallen te kunnen volgen, moet men terdege thuis zijn in zowel het Oude als het Nieuwe Testament.¹² Dat er op het hofterrein een kerk stond en kapellen waren, behoeft ternauwernood vermelding; en uit talrijke grafelijke gunsten en giften blijkt dat deze godshuizen de grafelijke familie zeer ter harte gingen, zoals ook hun bezoek eraan de gewoonste zaak ter wereld was.¹³ En waarom zou men ooit een man als Dirc van Delft aan het hof hebben verbonden als men niet een authentieke hang naar vroomheid had? Bovendien was de *Tafel* niet het enige vrome boek dat Dirc voor de grafelijke familie schreef; daaraan vooraf maakte hij een boek voor Margaretha, voor wie eerder al Willem de Biechtvader een devoot geschrift aan kostbaar perkament had toevertrouwd. Sprekender is wellicht nog de eerbied voor het religieuze in de profane sfeer; van geen Europese ridderorde is een zo godsdienstig inwijdingsritueel bekend als van Albrechts Orde van de heilige Antonius, met zijn lange lijst van gebeden en gezangen en priesterlijke zegening van het ordeteken.¹⁴

In deze geest zouden we kunnen doorgaan; maar eerder lijkt het oppoortuun de medaille op haar keerzijde te bekijken. Voor een scepticus valt immers op het bovenstaande heel wat af te dingen; zo iemand kan op goede gronden betwisten dat het zou duiden op een ander dan volstrekt plichtmatig geloofsleven. Zich geheel onttrekken aan geloofsverplichtingen was in de middeleeuwen nu eenmaal vrijwel ondoenlijk, en zeker waar het vorsten gold – het was eenvoudig ondenkbaar, ook voor henzelf, dat zij zich niets aan de Kerk gelegen zouden laten liggen. En, verdergaand in deze meer sceptische, tegengestelde geest, is er ook van alles dat

lijkt te wijzen op een minder hoog geloofspeil in het Hollands-Beierse milieu. In de eerste plaats zijn er natuurlijk de talrijke zonden die door de goegemeente aan het hof tegen de kerkelijke regels werden begaan: woordbreuk, echtbreuk, wereldzin, misdaad, corruptie en bedrog lijken er aan de orde van de dag. Te denken geeft ook de vanzelfsprekende, haast routineuze wijze waarop men in geval van kleinere vergrijpen weer met het geloof in het reine meent te kunnen komen. De rekeningen maken ons hiervan getuige wanneer er geld aan te pas komt: zo vermelden ze bijvoorbeeld afkoopsommen voor het dansen van de graaf op vrijdag, en voor de keer dat Willem VI met riddersporen aan zijn laarzen in de kerk werd aangetroffen.¹⁵ Dergelijke kleine incidenten wijzen erop dat men de voorschriften van het geloof aan het Hollandse hof weliswaar ernstig genoeg nam om ervoor te willen betalen, maar nauwelijks om ernaar te leven, of althans: dat men een zekere neiging had er, sterk gezegd, op los te leven, en zo nodig achteraf de opgelopen schuld aan God te voldoen. Het lijkt haast wel of de hovelingen omtrent hun zieleheil in een soort van permanent onderhandelingsproces met het Opperwezen zijn verwickeld; veel van hun vrome werken lijken eerst en vooral de aan hun stand verplichte aflaat voor de keren dat zij de teugels van hun vrije wil lichtvaardig hebben laten vieren. Zo is bijvoorbeeld de hofkapel waarin sinds 1400 Dirc van Delft zijn priesterlijke taken ging verrichten al in 1367 door Albrecht tot kapittelkerk verheven *om te meerren den dienst ons Heren [...] in aflate onser sonden ende in meerringhe der salicheiden onser zielen*.¹⁶ Het lijkt wellicht een daad van vrome eerbied – maar de spontaneïteit van deze vroomheid wordt toch op zijn minst genuanceerd als blijkt dat de kerkverheffing in feite Albrechts straf was voor zijn hardvochtige optreden jegens de heer van Adingen, die hij zonder proces had laten onthoofden, enkel op het (valse) gerucht dat diens burcht een wapenarsenaal zou herbergen bestemd voor een veroveringstocht in Henegouwen... Hier kwam dus de vroomheid na de wreedheid, en zo ging het vaker. Is het een middeleeuwse vorm van geestelijk evenwicht – zo volgens Huizinga – of toch eerder banaal marchanderen?

In het algemeen is het opvallend hoezeer de religiositeit aan het Hollandse hof lijkt te worden gedomineerd door *uiterlijke* vormen. De vroomheid leeft in daden en gebaren. Wel moet hierbij terstond een eerder voorbehoud in herinnering worden geroepen: bij gebrek aan getuigenissen uit het grafelijke innerlijk – laat staan het onderbewuste – worden wij door de bronnen vooral met de neus op uiterlijke feiten gedrukt. Maar ook dit voorbehoud in aanmerking genomen, lijkt de omgang met de godsdienst aan het hof – en daar niet alleen – in vrij hoge mate een kwestie van uiterlijk vertoon.¹⁷ De grafelijke familie bezoekt de mis –

Margaretha van Kleef zelfs elke dag – schenkt aalmoezen en gunsten (op kerkelijke hoogtijdagen doorgaans dubbel zoveel), geeft kleding aan de armen, enzovoort. Tot in Friesland verricht men vrome werken: in 1398 wordt ter nagedachtenis aan de gevallen aldaar een decanaat met twaalf kanunniken gesticht, waaraan een *gasthuys* wordt verbonden waar *in die eren Gods ende der sielen te genaden* en onder de hoede van *een wijf of twee* dertien bedden voor driedaags logies gratis aan de armen ter beschikking staan. En zijn de kerken eenmaal gesticht, dan is het verfraaien van hun uiterlijk een zichtbare daad van geloof. Op kosten van de grafelijke familie restaureert men in de hofkapel de engelen, verguldt men de tabernakels, brengt glas-in-loodwerk aan en bestelt men bij een Akense meester een Mariabeeld.¹⁸

Nu betoont hofkapelaan Van Delft zich allerminst een tegenstander van zulke uiterlijke geloofshandelingen.¹⁹ En, in alle eerlijkheid gezegd, welke vorm van vroomheid zou men ook anders kunnen verwachten van lieden wier taak nu eenmaal zozeer in de wereld lag? Menselijke en kerkelijke liefdadigheid was de aangewezen weg waarlangs de rijken hun geloofsgestalte konden geven,²⁰ en dergelijke openbare goede werken dienden gelijkelijk God, gever en begunstigde. In het algemeen is Dirc, zoals ook al in § 2 bleek, een warm pleitbezorger van vroomheidsritueel. Centraal staan voor hem, de orthodoxe katholieke priester, werkheligheid en sacramenten; in de *Tafel* is nog niets te merken van de meer verinnerlijkte geloofshouding zoals de Moderne Devotie die terzelfder tijd in Holland (maar niet aan het hof?) met zoveel succes verbreidde.²¹ Tot de belangrijkste uiterlijke blijken van geloof behoort voor een edelman de financiële steun aan godshuizen, en gezien Dircs bijzondere gerichtheid op Albrecht van Beieren wekt het geen verbazing dat de *Tafel* ook aan deze vorm van uiterlijke kerktrouw ruime aandacht schenkt.²² Op dit terrein lijkt ook Dircs daadwerkelijke invloed aanwijsbaar: het is immers uiterst waarschijnlijk dat de Utrechtse dominicaan en Erfurtse professor zelf een rol zal hebben gespeeld bij de door Albrecht en Margaretha gefinancierde stichting van een dominicanerklooster aan het Voorhout, gelieerd met de Utrechtse predikheren en in 1403 door het generaal kapittel van Erfurt goedgekeurd.²³ Wellicht heeft Dirc ook nadien tot zijn genoegen mogen vernemen hoe het Haagse dominicanerklooster zich in de gunst van het hof mocht blijven verheugen, hetgeen onder andere gestalte kreeg in grafelijke schenkingen van turf, van vaten haring tijdens de vasten en een heugst voor de prior.

Maar ook voor Dirc gelooft de mens niet bij gebaar alleen. In de zin waarin de banderol in het dedicatie-handschrift van de *Tafel* om *ware ghe-love* bidt, is dit toch eerst en vooral een kwestie van de geest, een inner-

lijke zaak. Behalve in een christelijke levenswandel vindt deze ware geloofshouding voor Dirc vooral uitdrukking in de vorm van (dorst naar) godskennis. De ware christen moet volgens hem niet enkel geloven en gehoorzamen, maar ook weten en begrijpen. Zoals we hebben kunnen zien, lijkt de *Tafel* meer nog op het laatste dan op het eerste ingericht; in de woorden van Daniëls is de auteur ervan 'toch meer de doctor, die onderrichten, dan de prediker, die stichten wil'.²⁴ Gevreesd moet worden dat Dirc van Delft nu juist op dit hoofdpunt te veel van de hovelingen vroeg. Als priester lijkt hij niet anders te hebben gedaan dan van hem verwacht mocht worden; maar als leraar ging hij in de *Tafel* toch wel erg ver. Als catechetisch werk is zijn *Tafel vanden kersten ghelove* immers diepgraverder en moeilijker dan alle overige Middelnederlandse geschriften in dit genre; misschien is het zelfs het meest geleerde catechetisch studieboek van heel de Europese volkstaalletterkunde.²⁵ Dit was om zo te zeggen de prijs die het geschrift betaalde voor zijn affiniteit met de traditie van de scholastieke *summa* – een verbondenheid die weliswaar ons literaire erfgoed op ongeëvenaarde wijze heeft verrijkt, maar waarvoor de lezers aan het hof in zekere zin tol hebben betaald. Of moeten we werkelijk aannemen dat hertog Albrecht en de zijnen oprecht belang stelden in Dircs twaalf argumenten voor Jezus' besnijdenis, of in zijn subtiele redematies over vragen als waarom God niet reeds bij het begin der wereld Mens werd, waarom Hij slechts als Zoon en niet als Vader en/of Heilige Geest op aarde kwam, waarom Christus niet later ten hemel is gevaren, waarom de Heilige Geest nu juist als duif verscheen, en of de ster van Bethlehem wel een echte ster was, waarover drie tegenstrijdige wetenschappelijke *waninge ende opiniën* blijken te heersen?²⁶ Was het voor het hof echt al Dircs moeite waard dat hij de Middelnederlandse woordenschat verrijkte met ontelbare neologismen ter verdietsing van het scholastieke vakjargon?²⁷ Het is, voor alles wat wij verder weten van het Hollands-Beierse hof (en middeleeuwse hoven in het algemeen) ternauwernood aannemelijk te achten.

Ondanks Dircs doordachte didactiek was en bleef de *Tafel* als theologisch handboek voor het hof dus vrijwel zeker te geleerd, zelfs als we veronderstellen dat de hofkapelaan er soms zelf bij zal zijn geweest om zijn eigen tekst van extra uitleg te voorzien. Het is natuurlijk gechargeerd, maar iets van de harde waarheid lijkt toch wel te moeten zijn dat wat aan Dirc van Delft het meest unieke was, aan hertog Albrecht en de zijnen nauwelijks besteed kan zijn geweest. Voor wat de hovelingen betreft waren zijn scholastieke beschouwingen vermoedelijk spreekwoordelijke parels voor zeer onhoofse dieren. En zelfs voor wie zoveel als middeleeuwers van allegorieën hielden, moet Dircs symbolentaal dikwijls door

overdaad hebben geschaad, zo vernuftig als het dan ook was om (in het tweede hoofdstuk van het *Somerstuc*) Christus te zien vergelijken met de graankorrel, Maria met de akker, de Vader met de zaaier en Gods liefde met de ploeg; zeker waar deze vergelijking nog eens werd doorgetrokken tot wijsheid als ploegijzer, liefde voor God en medemens als de twee wieden, engelen, profeten en patriarchen als trekdiere, Gods barmhartigheid als ploegschaar en aartsengel Gabriël als ploeger... Stellig zal Dirc zijn hierboven geciteerde doel hebben gerealiseerd en met de *Tafel* ontzag en eerbied hebben ingeboezemd – maar of men zijn tekst ook echt kon en wilde volgen, blijft de vraag.

Maar misschien was dit alles nog wel meer een probleem voor Dirc van Delft dan voor zijn hofpubliek; want op gevaar af door te draven, mogen we veronderstellen dat Van Delft zich intellectueel (en dus ook emotioneel, wat voor hem immers vrijwel hetzelfde was) aan het Haagse hof een tamelijke eenling heeft gevoeld. Misschien geeft dit tevens (een deel van) de verklaring waarom Dirc klaarblijkelijk minder dagelijks aan het hof verkeerde dan Albrecht in zijn aanstellingsbrief voor ogen lijkt te staan.²⁸ Tevens is het de meest elegante verklaring voor het feit dat wij na 1404 in de grafelijkheidsrekeningen niets meer van Dirc van Delft vernemen. Het vermoeden lijkt gewettigd dat Dirc na hertog Albrechts overlijden in december 1404 het Haagse hof de rug heeft toegekeerd. Dat zou in elk geval niet onbegrijpelijk zijn: per slot was hij destijds aan het hof gekomen om zijn beschermheer van dienst te zijn, en was zijn relatie met Albrechts zoon en troonopvolger vast en zeker minder persoonlijk getint. Daar kwam nog bij dat de zeer ridderlijke Willem VI er niet de man naar was om koste wat het kost een gedoctoreerde theoloog aan zijn hof te willen houden; hij was wat dat betreft meer een vorst voor heraut Beieren dan voor Dirc van Delft. Als het op religieuze boeken aankwam, zal Willem VI wellicht voldoende hebben gehad aan Hildegasberch, van wie hij zo als bekend een handschrift kocht; zijn kapelaan was er om mee naar Pruisen te nemen, of op geheime missie naar Friesland te sturen²⁹ – bepaald geen taken voor een geleerde als meester Dirc van Delft.

En dus ging Dirc vermoedelijk weg uit Den Haag, waarmee hij ook voor ons uit beeld verdwijnt. Nog nergens is na 1404 van zijn imposante persoonlijkheid in enige bron een spoor gevonden – tenzij de (voorzichtige) veronderstelling van Axters juist is, en achter de preken die in een Brugs handschrift aan *eenen notabulen doctuer, meester inder godheit ende religieus vander zelve* [=dominicaner] oordene worden toegeschreven, de grote geest van Dirc van Delft schuilgaat.³⁰ Zeker valt daarvoor veel te zeggen: niet alleen omdat het oordeel van Axters – om een typisch Van Delft-argument te gebruiken – op dit gebied zeer gezaghebbend mag he-

ten, maar ook omdat de preken worden gevolgd door een hoofdstuk uit de *Tafel* (W xi). In de preken zelf klinkt bovendien een geluid dat heel goed van Dirc zou kunnen zijn: de beschouwingen over de natuur der engelen en de ratio daarachter verraden een scholasticus van formaat. Maar ook mist men facetten die voor de *Tafel* juist zo karakteristiek leken: geen ridders Gods, geen eeuwige eer, geen illustratieve vergelijkingen uit de hofsfeer, en anderzijds wel weer intense aandacht voor het mystieke zieleleven. Het is echter niet noodzakelijk om op grond van laatstgenoemde verschillen het auteurschap van de preken aan Dirc van Delft te ontzeggen. Het verschil tussen de Haagse *Tafel* en de Brugse preken kan namelijk eleganter worden verklaard vanuit het heel verschillende publiek. In de preken wordt bij herhaling een gehoor van *beminde zusters* aangesproken; het zijn kennelijk de teksten van een dominicaner gastprediker in een gemeenschap van kloostervrouwen. In zo'n milieu was Dirc van Delft wel zo op zijn plaats als aan het Haagse hof: niet dat de nonnen wél aan zijn geleerdheid konden tippen, maar zeker zullen ze meer ontvankelijk zijn geweest voor diepgravend godsdienstonderwijs. En ook ditmaal lijkt de meester dan zijn woorden op zijn leerlingen te hebben afgestemd; zijn onthaal zal bij de Vlaamse nonnen zeker minder vorstelijk, maar misschien dankbaarder zijn geweest. In wat minder sterke bewoordingen kan iets dergelijks worden gezegd met betrekking tot het boek dat Dirc van Delft nog in zijn Haagse periode schreef. Ook de *Tafel van den kersten ghelove* heeft, na zijn eerste ontvangst in het milieu van aristocraten, blijkens de bewaarde handschriften uiteindelijk een intensief onthaal gevonden in begijnhoven en vrouwenkloosters.³¹ In dit milieu voorzag het werk beslist in een behoefte: het bood de volkstalige catechese-op-niveau die paste bij het geestelijk profiel van dit tegelijkertijd devote en ongeleerde nonnenpubliek. Aan het Hollandse hof getuigt inmiddels hoveling Dirc Potter van een heel andere mentaliteit.

VI. *Dirc Potter*

I. AMBTENAAR MET STRAFBLAD?

Waar het een man betreft die later zo sterk rede en vrede zou bepleiten, begint Dirc Potters biografie in onze ogen rijkelijk agressief.¹ In augustus 1400 heeft hij, opererend in een knokploeg van vrienden en familieleden (en waarvan ook enkele vrouwen deel uitmaakten) een andere groep hovelingen – waaronder enkele geestelijken – zo duchtig afgerost dat er twee doden en tenminste drie zwaargewonden vielen. De reden voor de vechtpartij laat zich, zoals zo vaak, slechts raden achter de naakte, uiterlijke feiten; op de achtergrond speelt hier vermoedelijk een vete zoals ze in het hofmilieu van Hoeken en Kabeljauwen schering en inslag waren. Ook was het niet zeldzaam dat men zo'n vete eigenhandig uitvocht, en zelfs doodslag hoefde daarbij niet oneervol te zijn, zolang men maar niet vanuit een hinderlaag doch in een eerlijk handgemeen voor eigen rechter speelde. Dit betekent echter niet dat de gebroeders Potter en hun handlangers in dit geval vrijuit gingen; integendeel, de rechtbank – in dit geval Albrecht van Beieren persoonlijk – had hier alle redenen om met een fikse straf een voorbeeld voor rust en orde op het hofterrein te stellen.

Die straf kreeg Potter dan ook opgelegd. Een grafelijke open brief van 30 november 1400 verklaart dat nu de raad er niet in is geslaagd slachtoffers en daders te verzoenen, zij zelf de voorwaarden voor een vergelijk zal vaststellen. Het is daarbij wel duidelijk dat Dirc Potter en de zijnen schuld dragen; hoe valt het anders te verklaren dat Dirc zijn verwondingen op geen der tegenstanders mag verhalen, terwijl omgekeerd de Potters wel een zware straf moeten voldoen? Het vonnis getuigt van een voor het toenmalige geloofs- en rechtsgevoel typerende combinatie van materiële en ideële boete. In de eerste plaats moet Potters partij zeshonderd Hollandse schild betalen (ofte wel dertigmaal het jaargeld dat Dirc van Delft aan het hof ontving...), waarvan één derde aan de graaf en de rest aan de *magen* der verslagenen. Maar ook het geestelijke krijgt zijn deel. De Potters moeten duizend zielemissen laten lezen voor hun gedode vijanden, verder de verslagenen inkopen in kloosterbroederschappen, en bovendien in eigen persoon (en dus niet via een daartoe ingehuurd plaatsvervanger)

op bedevaart gaan naar Onze-Lieve-Vrouwe van Rocamadour in de Quercy. Tenslotte moeten ze met tweehonderd van de hunnen in de Haagse kerk een publieke voetval doen. Biechten, bidden en betalen waren voor het middeleeuwse rechtsgevoel niet steeds voldoende; dikwijls moest men zijn schuld belijden in een openbare zelfvernedering. Gegeven het allesbeheersende belang dat in het hofmilieu werd toegekend aan uiterlijk en aanzien, is het allerminst ondenkbaar dat de laatstgenoemde straf – de publieke voetval dus – de Potters nog de meeste moeite kostte.

Zo'n middeleeuwse straf was dus niet mals. Maar ook bracht het toenmalige rechtsgevoel mee, dat na voldane schuld de zaak was afgedaan; men ging in zo'n geval noch officieel, noch moreel met een strafblad door het verdere leven. In het geval van Dirc Potter blijkt dit overduidelijk. Nauwelijks drie weken nadat hij het grafelijk aandeel in de boete heeft betaald, wordt hij door dezelfde hertog Albrecht beloond wegens de diensten die hij aan de landsheer heeft bewezen; en dit is nog maar een voorbode van wat Potter verder nog aan grafelijke gunst te wachten staat. Dat tegenwoordig iemand met een misdaad als die van Potter op zijn kerfstok het nog net zo ver zou kunnen brengen als hij, kan, alle reclassering ten spijt, gevoeglijk worden uitgesloten – zeker waar Dirc Potter (net als zijn broer Pieter, die mogelijk hoofddader bij de aanslag was) het onder Albrechts opvolger Willem VI blijkt te hebben gebracht tot baljuw van Den Haag, met andere woorden tot een hoge functie in de rechterlijke macht! Als baljuw van Haagambacht moest Potter in zijn ambtsgebied in naam van de graaf misdadigers vervolgen, en deze berechten in een vierschaar van welgeboren mannen.² In die functie had hij onder andere de jurisdictie over doodslag en vechtpartijen; wie hiervoor in Haagambacht werd vervolgd, had aan Dirc Potter in elk geval een baljuw die van wanten wist.

Waarschijnlijk was het Haagse baljuwsambt voor Dirc Potter nevenfunctie, of althans: hij heeft in de periode dat hij als baljuw optrad (1408-1416) menigmaal diensten op ander gebied verricht. Uit het belang daarvan blijkt eens te meer hoezeer deze Potter, reeds onder hertog Albrecht maar nog meer onder diens opvolgers, in grafelijke gunst geraakte. Hij was, al voor 1400, zijn loopbaan aan het hof begonnen als eenvoudig klerk op treforie en kanselarij; doch hij zou zich tot diplomaat ontwikkelen. In opdracht van de landsheer, maar ook wel in naam van diens vrouw of van de grafelijke raad, bereisde hij binnen- en buitenland; het laatste tot in Rome toe, waar hij in 1411-1412 verbleef voor een vertrouwelijke missie waarvan de inhoud tot op heden geheim is gebleven. Het kan als compliment voor Dirc Potter worden uitgelegd: hij wist te zwijgen.³ Maar ook was hij waar nodig terdege van de tongriem gesneden: niet voor niets zal hij bijvoorbeeld hebben behoord tot het Hollandse gezantschap dat met Friesland over vrede onderhandelde.⁴

Doch meer nog dan discretie of welsprekendheid kwam een ander talent Potter van pas: hij kon schrijven. Schrijven zat de Potters in het bloed. Reeds Dircs vader was klerk in grafelijke dienst geweest, en ook zijn broers vervulden dergelijke functies, zoals trouwens ook zijn zoon Gerrit dat later zou gaan doen. Maar hoezeer wellicht ook door erfelijkheid en milieu tot schrijven voorbestemd, Dirc zal het toch eigenhandig hebben moeten leren, en daartoe hebben schoolgegaan. Het lijdt geen twijfel dat die scholing (aan het hof of in het dorp Die Haghe?) in zijn geval meer dan elementair moet zijn geweest. Dirc Potter blijkt later namelijk, en zeker voor een leek, een ontwikkeld man; uiteraard niet zo geleerd als meester Dirc van Delft, maar met een geestelijke bagage die er bepaald mocht zijn. Ten dele zal hij die ontwikkeling in de praktijk des levens hebben opgedaan; maar gedeeltelijk ook zal hij haar op school hebben verworven. Dit laatste geldt in elk geval waar het zijn basisvaardigheden betrof, in casu goed kunnen lezen, schrijven en rekenen, alsmede een gedegen scholing in Latijn. Op andere terreinen kan Potter eveneens in de schoolbanken zijn onderwezen, maar ook al doende hebben (bij)geleerd: op het gebied van rechtskennis bijvoorbeeld, en bestuurskunde, en wat de talen betreft naast uiteraard zijn moedertaal (die hij, als we mogen afgaan op zijn letterkundig werk, naar believen meer en minder kon verduitsen) ook vertrouwdheid met het Frans, vermoedelijk Italiaans en wellicht ook Engels. Dat we van Potters talenkennis een vrij hoge dunk kunnen hebben, wordt meer nog dan door Dircs reizen gewettigd door zijn literaire werk. Want ofschoon naar school gegaan ter voorbereiding op een ambtelijk beroep, heeft hij op school ook schone letteren leren waarden. Getuige zijn latere werk was het vooral de Latijns-klassieke letterkunde waarmee hij daar vertrouwd raakte, en ook later bleef verkeren. Vooral het oeuvre van Ovidius is door Potter grondig bestudeerd, een en ander inclusief het complex aan pseudo-Ovidiana en commentaren dat in de middeleeuwen rondom diens werk was samengeklonterd.

Maar Potter liet het niet bij lezen; hij ging ook schrijven, en ook dit zowel op letterkundig als op administratief gebied. Wanneer hij voor het eerst als literator in ons beeld komt, is hij sociaal al tamelijk gearriveerd: zijn eersteling, *Der minnen loep*, dateert van na zijn reis naar Rome, dat wil zeggen van omstreeks 1411-1412. In Italië lijkt Potter zich nogal te hebben geërgerd, met name aan de losse (homofiele) zeden⁵, maar lijkt hij tevens het idee te hebben opgedaan voor zijn eerste dichtwerk. Was het in de diplomatieke kringen waarin hij te Rome verkeerde wellicht *bon ton* om in lege uurtjes literatuur te schrijven, en wilde de Hollandse gezant het thuisfront bij zijn terugkomst verrassen als man van de culturele wereld? Doch wat ook voor Potter de meest eigenlijke aanleiding of drijf-

veer is geweest, het resultaat is duidelijk genoeg. Hij schrijft zijn letterkundig werk als hobby, niet in opdracht; geen van zijn geschriften laat zich duiden als dienstbetoon aan vorst, vorstin of andere aanzienlijken. De enige personen die Potter als lezers met zoveel woorden aanspreekt, zijn zo te zien relaties in zijn private sfeer: een *minnentlike schone*, een *lieve zoon*, zijn *vrienden*.⁶ Natuurlijk zou het naïef zijn om zulke toegesproken lezers voetstoots als Potters werkelijke publiek te proclameren; maar anderzijds moet worden geconstateerd dat niets in Potters leven of werken erop duidt dat hij met zijn letterkundig werk iets anders heeft beoogd dan zijn pennevruchten presenteren aan een in eerste instantie kleine kring van vrienden en familieleden – voor wie hij dan om zo te zeggen niet enkel heeft geknakt, maar ook geschreven. Waar het zijn ambtelijke penwerk betrof, schreef hij steeds in dienst van hogherhand; maar voor zijn literaire werk lijkt dit niet in dezelfde mate op te gaan. Daar schrijft Potter niet in opdracht, noch om geld, en misschien zelfs niet uit wederdienst of in de hoop op (verdere) protectie, maar eerst en vooral omdat hij daar aanleg en zin toe heeft, dus als culturele zelfverwerkelijking.⁷ Zo gebruikelijk als dit voor hedendaagse schrijvers moge zijn, zo opmerkelijk is het aan het middeleeuwse hof; en als wij Potter hier goed taxeren, dan is hij een van de vroegste ‘zelfstandige’ auteurs in onze literatuurgeschiedenis.

Zelfstandigheid lijkt ook het kenmerk van Potters omgang met zijn bronnen, waarvan het traceren al heel wat onderzoekers hoofdbreken heeft gekost. Dircs laatste werk is daarbij nog het minste probleem: de *Mellibeus* lijkt vrij volgzaam uit het Frans vertaald.⁸ Des te meer problematisch zijn echter de bronnen van Potters overige werken. De *Blome der doechden* heeft duidelijke banden met een Italiaans werk onder dezelfde titel, *Fiore di virtù*, maar wijkt daarvan soms ook grootscheeps af. Dit laatste geldt niet minder voor *Der minnen loep*, die weliswaar sterk schatplichtig is aan vooral Ovidius en de middeleeuwse commentaren op diens werk, maar tevens een rijkelijk eigenzinnige indruk maakt.⁹ Nu is het nooit te laat om onvermoede bronnen te ontdekken, en de weg der vakgeschiedenis is geplaveid met leerzame voorbeelden hiervan. In het bijzonder voor het nog slecht beschreven (want onafzienbare) genre van de middeleeuwse zonden- en deugdenleer waarin de bronnen van de *Blome* thuis horen, zijn wellicht nog spectaculaire vondsten te doen. Maar er zijn ook hooibergen zonder spelden. Van dit laatste lijkt de bronnenproblematiek van *Der minnen loep* een voorbeeld; de traditie van de hoofse *Minnerede* is als weinig andere in kaart gebracht, en ondanks dat blijft Potters eersteeling een tamelijke eenling. Misschien dat het al met al toch tijd wordt om te leren leven met het feit, dat Dirc Potter er desgewenst geen been in zag een geheel eigen literaire koers te varen. Die onafhankelijkheid, zelfstan-

digheid – let wel: op basis van traditie! – die in zekere zin ook moderniteit mag heten, zal een rode draad in dit hoofdstuk blijken. Want ofschoon (of juist doordat?) Dirc Potter hoveling was als weinig anderen, valt hij in veel opzichten met geen van de overige Hollandse hofauteurs te vergelijken. Soms doet hij – om maar eens hoog in te zetten – veeleer denken aan zijn iets oudere tijdgenoot Chaucer, die eveneens een uiterst vrijmoedige bewerker van zijn middeleeuwse en klassieke bronnen was, en van wie men eveneens vermoedt dat hij oorspronkelijk enkel dichtte als tijdpassering naast zijn werk als ambtenaar en diplomaat, en dit dan niet zozeer om naar de gunst van deze of gene vorst te dingen, maar eerder om een kleine hofkring van vrienden en bekenden te plezieren.¹⁰ En hoe gevaarlijk zulke parallellen mogen zijn, het is niet ondenkbaar dat voor Dirc Potter min of meer hetzelfde gold. In elk geval blijkt ook hij, met name in zijn eerste werk, behalve zedenmeester ook een rasverteller, en behandelt hij een onderwerp dat zeer zeker op belangstelling in particuliere kring kon rekenen: de liefde namelijk, en dan zowel in mooie als in verboden vorm.

2. LESSEN IN LIEFDE

In de vier boeken van *Der minnen loep* ('De ontwikkelingsgang der liefde') komt Dirc Potter met verhalen over beroemde en minder bekende liefdesparen, en dit alles in het kader van een – met een groot woord – liefdestheorie. Die theorie leert ook wat liefde *niet* mag zijn: noch de *gecke*, dat wil zeggen overijlde, liefde die Potter in het eerste boek behandelt, noch de *ongheerloefde* liefde voor (bijvoorbeeld) bloedverwanten, joden en heidenen van boek III kunnen bij hem genade vinden. De twee andere boeken laten zien wat echte liefde is. In boek II stelt Potter de *goede minne* centraal, zoals die tussen man en vrouw idealiter langs vier stadia verloopt (en hier doet Potters werk zijn titel eer aan): de ontluikende genegenheid bij eerste aanblik-in-gezelschap; de verdere toenadering in de intieme omgeving van tuin of prieel; de stoeipartijen in het slaapvertrek; tot en met de coïtus in bed. Dit laatste stadium reserveert *Der minnen loep* voor de huwelijksliefde, de *gheerloefde minne*, waaraan het vierde en laatste boek is gewijd.

Op het eerste gezicht lijkt Potters liefdesopvatting hiermee even braaf als traditioneel. Met name de voorstelling van liefde als een langzaam groeiproces in de richting van de ultieme (lichamelijke) vereniging in de echtelijke sponde geldt bij ons als ouderwetse opvatting. Maar ouderwets is nog niet dadelijk middeleeuws; en wanneer we enerzijds Potters liefdes-

conceptie niet gezien tegen de onze, maar tegen haar eigen achtergrond, en anderzijds zijn boek wat beter lezen, dan blijkt *Der minnen loep* niet half zo braaf of triviaal als we aanvankelijk dachten. Om dit te gaan inzien, is het eigenlijk al voldoende eerdere gedeelten van dit boek in herinnering te roepen. Met name in II, I en III, 4 bleek overduidelijk dat de ons zo vertrouwde koppeling van huwelijk en liefde in kringen van het middeleeuwse (Hollandse) hof allerm minst vanzelfsprekend was. Maar Dirc Potter legt wel degelijk een zwaar oorzakelijk verband tussen houwen en trouwen: bij hem krijgt, als het goed gaat, ware liefde haar bekroning in een echtverbintenis. Niet voor niets is voor deze huwelijksliefde het complete vierde boek bestemd; en ook al zal hierna nog blijken dat daarbij een fikse adder onder het gras schuilt en kunnen we bovendien van mening verschillen over de vraag in hoeverre heel *Der minnen loep* in het teken van de huwelijksliefde staat,¹ het is toch zonneklaar dat de auteur de beoefenaars der *goede minne* van het tweede boek toewent dat zij in het huwelijk nog lang en gelukkig zullen leven.² Natuurlijk stond Dirc Potter met deze 'romantische' huwelijksvisie niet alleen. Hofkapelaan Dirc van Delft bijvoorbeeld dacht (uiteraard) niet anders, en als ideaal was het liefdeshuwelijk de middeleeuwse aristocratie in ridderromans al vaker voorgehouden. Maar de tamelijke vanzelfsprekendheid waarmee Potter enerzijds liefdes- en huwelijkspraktijk verbindt en anderzijds vrijwel voorbijgaat aan het huwelijk als sociaal arrangement (bedisseld door families), maakt zijn liefdesconceptie vergelijkenderwijs toch vrij opmerkelijk, vooral waar het hier gaat om een leke-auteur die zelf (gehuwde!) man van de hoofse wereld was.³ Als Willem van Hildegarsberch over het huwelijk dicht, zwijgt hij over liefde; als het *Haags liederenhandschrift* de lof van de liefde zingt, blijft het huwelijk buiten beeld; *Der minnen loep* is lofdicht op liefde en huwelijk tegelijk.

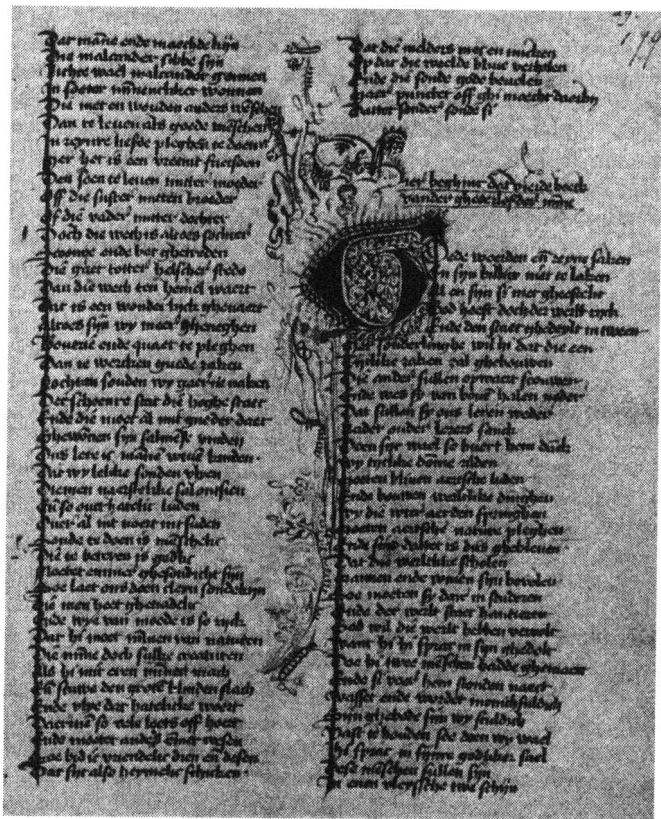
Juist omdat Dirc Potters huwelijksvisie ons zo bekend voorkomt, zouden wij haast vergeten dat zij ooit in zekere zin 'modern' kan zijn geweest. Misschien is modern hier overigens niet de meest pregnante karakteristiek, en moeten we – als men per se naar een etiket wil omzien – nog eerder denken aan... burgerlijk. Het huwelijk als politiek contract was immers eerst en vooral het (historisch alleszins verklaarbare) machtsinstrument van een aristocratie die het huwelijk gebruikte om gebied, gezag en goederen zoal niet te vermeerderen, dan toch te consolideren. Hoe zal echter de huwelijkspraktijk zijn geweest in middeleeuwse kringen die zich minder om gezags- en bezitsverlies hoefden te bekommeren, eenvoudig omdat ze minder te verliezen hadden? Het betreft hier een zeer complexe vraag, waaraan in dit bestek onmogelijk recht kan worden gedaan.⁴ Zéér simplificerend kan evenwel worden gesteld dat men tegenwoordig

aanneemt dat in zulke kringen inderdaad – en ongetwijfeld tot genoegen van de kerk – meer ruimte was om de partnerkeuze bij een huwelijk te laten leiden door de privé-gevoelens van de jongelui, dit alles uiteraard in de vurige hoop dat de voorkeur van hun hart niet zou botsen met het standsgevoel van ouders of omgeving, dan wel met andere familiebelangen. Macro-historisch bezien is het déze ‘christen-burgerlijke’ huwelijksopvatting die, mét de stand waaraan zij was verbonden, in later eeuwen toonaangevend is geworden, tot in de hoogste kringen toe: een vrij zeldzaam voorbeeld van ‘gestegen cultuurgoed’.⁵ Ook in *Der minnen loep* heeft deze huwelijksvisie sporen nagelaten; in zijn kijk op liefde en huwelijk was Dirc Potter al een beetje burgerlijk. Wel kost het enige moeite – en is het ook allerm minst zonder gevaar – om aan deze man, een hoveling *pur sang*, de secretaris van opeenvolgende graven en (op het einde van zijn carrière) de bezitter van een adellijke titel, een landgoed en een dubbele naam, burgerlijke ideeën toe te schrijven. In volgende paragrafen zal deze paradox ons nog geregeld bezighouden.

Voorlopig, blijvend binnen de context van *Der minnen loep* en ons dus beperkend tot Potters liefdesopvatting, kan worden gesteld dat boek en ideeën weliswaar niet volbloed-aristocratisch zijn, maar daarom niet minder elitair. Potter verklaart onomwonden dat het een proefondervindelijk feit is (*proefelic dincg*) dat de minne haar goede invloed enkel kan uitoefenen op edele geesten, en niet op een *huusbacken jonghe*, wiens *ongheslepenre tonghe* de liefde net zo snel zou kunnen verjagen als zij ontloken is, en zonder dat zo’n ongelikte beer het zich zelfs maar zou aantrekken: *Tfel is dicke, ’t en mach niet doer [...] Een zwijn soude des weynich achten, Datmen lelyen trade [=zou trappen] int slijck* (I, 1321-1343). Als Potter elders zegt dat handwerkslui van echte liefde niets begrijpen, toont hij zich hofsnob als geen ander (I, 215-220):

Ledighe luden moghen minnen;
 Maer die sijn lijftocht moet winnen
 Mit aernste ende mit hantarbeyde,
 Wil die volghen der minnen zede,
 So blijft hi slechts daer by verloren.
 Arme luden, wacht u daer voren!*

*Wie veel vrije tijd heeft, die kan minnen; maar wie zijn brood moet verdienen met moeite en met handarbeid, als die zich aan de minne wil wijden, dan kan hem dat alleen maar opbreken. Arme lui, wacht u daarvoor!

25. Handschrift van *Der minnen loop*.

Maar het is de moeite waard hier goed op Potters woorden te letten. Wie wél tot ware liefde zijn uitverkoren, noemt hij *ledighe luden*, een 'leisure class' dus, die zich niet zozeer door geboorte als wel door welstand onderscheidt: wie met ernst en handarbeid zijn brood verdient, kan geen goede minnaar zijn. Verderop neemt Potter nog de moeite de afgekeurde beroepen nader te specificeren; en als hij daarna van adeldom en (echte) liefde rept, zorgt hij er nauwlettend voor, behalve nobel bloed ook het edele hart als voldoende (en eigenlijk primaire) kwalificatie te vermelden. Het citaat is nogal lang, maar hoogst illustratief – ook al omdat het met woorden als *wijsheid* en *list* termen gebruikt die verderop nog kernbegrippen in Potters gedragsmoraal zullen blijken te zijn (11, 665-695):

Want rude menschen van grover aert,
Die sommighe volghen des ploeghes staert,
Die ten water varen visschen,
Die tvleysch houden opten disschen,
Smede die dat yser bluffen,
Spitter, delver mit horen muffen,
Monick, schipper, waghenaeren,
Tymmerluyden, molenaren,
Plackers ende die vetten die huden,
Ende anders vele der ambochtsluden,
Van sulken en heb ic nye ghehoert
Dat se die minne ye heeft ghemoert
Als sy die edel luden doet.
Daeromme seg ic uut minen moet,
Dat minne daer wy dus off lesen,
Moet een edel zake wesen,
Wantsy mit nyemant ghemeen en heeft
Dan mitten ghenen die edelic leeft
Off daermen guede daden off hoirt
Off die is van goeder gheboort,
Off die van naturen edel sijn
Ende van duechdentliken schijn;
Reyn, cuysch, subtyl van sinnen,
Die eerbaer sijn ende tru van binnen,
Lustelic, guet, van finen aerde,
Off betemelijc sijn ten zwaerde
Ende der wapen gaerne behaghen,
Off die hoir liefde heymelic draghen
Ende huetsch sijn in horen manieren

Ende die hem zedelic regieren
Mit wijsheit ende mit zueter list.*

Dirc Potter beziet de liefde met een scherp ontwikkeld standsbesef, doch niet formeel-juridisch: de telgen van de hoge burgerij kunnen bij hem evengoed als edellieden hoofse minnaars zijn. Amon was *rijck, edel ende van hiefscher tonghe* (11, 3924); Floridamas was *niet rijck, mair wail gheboeren* (11, 1838); Astenborch was *eens rijckes burghers kint* (11, 3306) – en allen figureren in *Der minnen loep* als toonbeelden van *goede minne*. Ook standsverschil hoeft in *Der minnen loep* tussen twee goede minnaars geen overwegend bezwaar te zijn – waarbij twee zaken nog in het bijzonder treffen: ten eerste dat de man bij Potter steeds van lagere komaf is dan de vrouw; ten tweede dat de verteller duidelijk met zulke minnaars sympathiseert. Zo stelt hij dat Anazartes, jonkvrouw *van edelre stam*, ten onrechte haar aanbidders Isis, *van slechter burgher aert gheboeren* versmaadde om zijn nederige komaf, en portretteert hij als toonbeelden van *goede minne* de liefde tussen Cydippe (edele komaf) en Aconsius (edel karakter) en die tussen Quintillianus (van rijke, lage adel) en de koninklijke Penella.⁶ Liefde en standsverschil, een thema dat vooral in later eeuwen nog zoveel inkt zal doen vloeien, speelt soms ook in *Der minnen loep* een rol, en op zodanige wijze dat wel duidelijk wordt wat Potter ervan denkt: mits binnen een elite van *ledige luden* blijvend, mag enig standsverschil niet onoverkomelijk zijn, zelfs niet voor een huwelijk.⁷ Net als de voorbeeldige edelman Orphaen uit het vierde boek preferereert Dirc Potter bij de keuze van een huwelijkspartner *duecht voer die gheboerte* (1V, 1131). Hij ziet er zelfs voordelen in, wanneer de man de mindere partij is: des te ijveriger zal hij voor de vrouw zijn best doen, en des te minder vlug zal hij vervallen tot de trouweloosheid waaraan mannen zo gemakkelijk ten prooi raken.⁸ Waar het op aankomt, is dat de harten in harmonie zijn; als dat zo is, kan wat Potter betreft de vrouw van koninklijken bloede zijn en de jongeman *eens coopmans soon* (11, 73-74).

*Want ruw volk, grof van karakter, zoals zij die achter de ploeg lopen, vissen, kelners, smeden, tuinlieden, monniken, schippers, koetsiers, timmerlui, molenaars, stucadoors en leerbewerkers en meer van dergelijke handwerkslieden – van dezulken heb ik nooit vernomen dat de minne hen beroerde zoals ze edele lieden doet. Daarom zeg ik met overtuiging dat de minne waarover wij spreken een edele zaak is; want ze heeft alleen te doen met degene die edel leeft, of van wie men veel goeds hoort of die van edele geboorte is, of met hen die van nature edel zijn en deugdzaam; rein en kuis en fijnbesnaard, eerzaam en trouw, levenslustig en nobel, dan wel goed en graag het zwaard hanteren, of ook wel hun liefde verheimelijken en van hoofse manieren zijn en hun gedrag laten bepalen door wijsheid en zoete list.

In de liefde is Dirc Potter dus nog wel geen democraat, maar toch enigmate liberaal. Die liberaliteit spreidt hij ook op ander gebied ten toon – waarmee we, na de relativering van zijn traditionalisme, terecht komen bij de beloofde nuancering van zijn ogenschijnlijke braafheid. Dat Dirc Potter lang niet zo'n strenge zedenmeester is als hij op grond van de eerste alinea van deze paragraaf kon lijken, blijkt wel heel duidelijk in het derde boek, waar hij de verboden liefde portretteert. Met name treft daarbij hoe Potter over incest spreekt – een kwestie waarover hij niet alleen zeer uitvoerig is, maar waaromtrent hij een zelfs voor onze begrippen vérgaande tolerantie lijkt te huldigen.⁹ Uiteraard is incest tegen Gods gebod, en is het *een vreemt faetsoen* (111, 1224) als moeder en zoon, broer en zus of vader en dochter samenleven. Bovendien ziet men er maar zelden (!) iets goeds van komen, zoals Potter met verschillende verhalen illustreert. Maar anderzijds: *al waersi beter uutten sinne dan daer in, 't is doch liefst* (322-323); en liefde die wel degelijk kan *vloeyen uut een reyne beke* (631), en *volghet der naturen* (311). Ergo: ofschoon men incest beter kan vermijden en het uiteraard een zonde is, *men macher wat off maken* (310) – mits men tussen verwanten maar niet verder gaat dan de *derde graet* (312-316), wat blijkens het tweede boek betekent dat men zich kan overgeven aan een fikse vrijpartij *op bed*, onder het uitwisselen van lieve woordjes, liefkozingen en het betasten van de *borstkijns* mits die *niet te vast besloten* zijn (11, 1299-1323) – zolang men maar niet voor de geslachtsdaad *tussen* de lakens kruipt...

Incest is niet het enige geval waarin Potter begint met het theoretische verbod te proclameren, maar allengs geporteerd blijkt voor een rekkelijke interpretatie van de regels. Hetzelfde geldt bijvoorbeeld voor zijn standpunt omtrent 'vierdegraads' geslachtsverkeer. Officieel is dit aan het huwelijk voorbehouden; pas dan is er immers sprake van *gheoerloefde minne* in de volle, vrije zin des woords. Ook draagt het niet weinig bij tot de huwelijksvreugde, zo stelt *Der minnen loep*, als men de gemeenschap uitstelt tot men echt getrouwd is. Maar dat het vlees hier dikwijls zwak is, weet het tweede boek maar al te goed. Ettelijke van de exempelverhalen die Potter daar van de *goede minne* vertelt, klimmen onmiskienbaar op tot en met de vierde trede van lichamelijkeheid. Voor Potter hoeft dit hun classificatie als *goede*, zelfs voorbeeldige minne niet in de weg te staan – of, zoals hij naar aanleiding van de geschiedenis van Sabina en Floridamas opmerkt:¹⁰

Daer was trouwe ende trouwe was daer,
 Die minne was guet ende vreuchden baer.
 Al was sy inden vierden graet,
 So ghedaen en was niet quaet.

Wel nog duidelijker blijkt Dirc Potters vrijzinnigheid in het vierde boek. De steunpilaar van de huwelijksliefde, zo zet hij daar omstandig uiteen, is de onvoorwaardelijke trouw; *al gheertmen oec bij wilen nuwe, Trou moet bliven opten stal* (202-203). Doch de concessieve bijzin over denkbare 'nieuwe' begeerte is nog maar een opmaat voor alle ontrouw die Potter in het vervolg van het vierde boek voor mogelijk blijkt te houden. Sterker nog: in theorie verbiedt hij overspel, in de praktijk tilt hij er niet zo zwaar aan – met dien verstande, dat het de getrouwde *man* is die over de schreef gaat. Want als het overspel tot kinderen leidt, zijn die van hem immers bastaards zonder aanspraak op nalatenschap, terwijl bij een getrouwde vrouw niet kan worden uitgemaakt wie de echte vader is en onecht kroost bijgevolg ten volle meedeelt in de erfenis...¹¹ Maar belangrijker nog dan de juridische rechtvaardiging voor de ongelijke behandeling van man en vrouw in overspel, lijkt voor Potter het verschil op het gebied van beider *eer* (we komen er hierna nog uitgebreid op terug). Begaat een gehuwde dame echtbreuk, dan verliezen zij én haar echtgenoot hun goede naam; is het de man die zich te buiten gaat, dan betekent dit voor niemand eerverlies – hooguit een zonde, waarvoor de man zich tegenover God zal hebben te verantwoorden, maar niet jegens zijn medemensen, zelfs zijn eigen echtgenote niet.¹² Om deze redenen moet een vrouw volgens Dirc Potter haar ziel in lijdzaamheid bezitten wanneer haar man eens overspelig blijkt, en niet pogen zijn echtbreuk met gelijke, laat staan dubbele munt betaald te zetten. Ook moet ze geen geloof hechten aan kwade geruchten over haar eega, *want sulck gbeloven lichtelick is duck [= dikwijls] ende menichfoudelic groet jammer ende schade gheschiet* (IV, 1681-1683). Vooral moet een vrouw ook niet haar mans gangen nagaan; zulk gedrag heeft werkelijk totaal geen zin, leidt enkel tot frustratie en zal zich niet zelden tegen haarzelf keren (IV, 1843-1960).

Om aan te tonen dat hij ook dit laatste niet uit zijn duim zuigt, vertelt Potter verscheidene verhalen, gegrepen uit het leven van wantrouwige echtgenotes die hun achterdocht duur moesten bekopen. Zo verhaalt hij onder andere een geschiedenis die zich te Schiedam zou hebben afgespeeld – *Dat weten noch wel sommige lyede* – waar eens de heer des huizes een verhouding met de dienstmaagd had (IV, 1971-2032). Het meisje verklapte het haar meesteres, die daarop haar man op heterdaad wilde betrappen en met het dienstertje van bed verwisselde op een nacht dat mijnheer weer eens zou schuinsmarcheren. De man meende dat hij het meisje trof *daer hi vrolic mede leeft; hi ghinc weder in sijn gbelach* ['nam weer zijn intrek']. Dadelijk hierna – hoe dit kan, zegt Potter er niet bij – vertelt hij zijn nachtelijk avontuur aan zijn beste vriend, en inviteert deze voor hetzelfde logies: *Gaet ghi mede aldair, ende veinst u recht off icket waer; Ghi vint die*

dure [=de deur, letterlijk of dubbelzinnig?] *noch open staen'*... Zo gezegd, zo gedaan; de vriend vervoegt zich in dezelfde sponde, *Ende was oick der vrouwen bi; Si meende, twaer hair man gheweest, So dat hoir lief was totter feest!* Potter kan er kennelijk wel om lachen, om dit erotisch dubbelspel – maar toen het uitkwam, was in Schiedam de vrouw de eerloze partij; *Eerlois is sy nu gheworden [...]* *Si waende verschalken horen man, mer si bleef selve in die pan* [=zat zelf met de gebakken peren] *ende wort gheschent in horen daghen, dat seker billicx is te beclaghen.* Zo kreeg de vrouw de kous op de kop; ze had er beter aan gedaan in haar eigen bed te blijven en haar man zijn pleziertje met de meid te gunnen, al ging ook hij niet vrijuit: het gaf geen pas dat hij zijn liefje zomaar aan zijn vriend ter beschikking stelde...

Met enig mannelijk overspel heeft Potter echt geen moeite. Een vrouw kan de ontrouw van haar echtgenoot daarom ook maar het best dulden; *Ist dat u man ontruwelic leeft, als u deynct in uwen sinne, Bewiset hem dair om ghene onminne; verwint* [=overwin het] *mit goetheit, off ghi moecht* ('als u kunt'; IV, 2216-2219). En laten we wel zijn, zo tekent hij nuchter aan: hoeveel mannen leefden niet met meer dan één vrouw zonder dat er enig probleem van kwam? Ook voor deze stelling schudt Potter precedentes uit zijn mouw: aartsvader Jacob voorop, maar ook anonieme anderen: heidense heren *ende oick ander mannen wael* hebben wel twintig, dertig, veertig, honderd of zelfs tweehonderd vrouwen gehad, *altoes bereyt te haren live, dat is waer, hoet u verwondert*, en ook menig christenman heeft in de praktijk toestemming gekregen voor het feit dat hij met twee of drie vrouwen verkeerde.¹³

Met dit alles krijgen we wel een wat andere kijk op Dirc Potters moraal dan zich aanvankelijk liet aanzien. In feite is hij nogal libertijns en liberaal, met name waar het mannelijk gedrag betreft – al is ook voor hem niet alles geoorloofd: liefde voor een jodin, of homoseksualiteit is uit den boze, wil men zich niet verlagen tot het niveau van Italianen, die – hoewel in hun land juist zulke prachtige vrouwen zijn – geen groter genoegen lijken te kennen dan de herenliefde.¹⁴ Maar de goede minnaars zoals die volgens Potter met name in het Duitse rijk (en dus ook in Holland) ruimschoots voorhanden zijn (II, 721-722), kunnen wat hem betreft hun gang gaan. Zijn voorkeur gaat er natuurlijk naar uit dat zij de deugd eerbiedigen en de zonde schuwen; maar kunnen ze de zonde toch niet laten – verlokkelijk als die dikwijls is – dan is het Dircs advies het bij een kleine, vergeeflijke zonde te laten, en – als ook dit niet lukt – de zonde in elk geval geheim te houden:

Sonde te doen is menschelic,
 Die te beteren is godlic.
 Moetet emmer ghesondicht sijn,
 Soe laet ons doen cleyn sondekijn,
 Diemen heet ghenadelic.
 Ende wye van moede is so rijck,
 Dat hi moet minnen van naturen,
 Die minne doch sulke creaturen
 Als hi mit eren minnen mach
 Ende scuwe den groten blinden slach,
 Ende vlye dat hatelicke woert,
 Daermen so vele leets off hoert.
 Ende moetet anders emmer wesen,
 Soe bid ic vriendelic dien ende desen,
 Dat sijt also heymelic schicken,
 Dat die melders niet en micken,
 Op dat die weelde blive verholen
 Ende die sonde Gode bevolen;
 Maer punctet, off ghi moecht, daerbij,
 Dattet sonder sonde si.*

Bovenstaand citaat (zijnde het slot van het derde boek) toont Dirc Potter ten voeten uit. Natuurlijk is het verkieslijker als men de zonde nalaat; en Potter zal niet vergeten met deze vrome wens te eindigen. Doch hij kan zich terdege indenken dat men soms voor zonde zwicht, zelfs voor een doodzonde – waarbij het eigenlijk nog het belangrijkste is te zorgen dat de buitenwereld er niet de lucht van krijgt. Heimelijkheid is dan ook bij voortduring Potters parool; het is een hoofdmotief in alle boeken van *Der minnen loep*.¹⁵ Zulke geheimhouding staat immers borg dat men, terwijl men de perken van de officiële moraal te buiten gaat, toch goed bekend blijft staan. Als minnaars hiervoor zorgen – waarbij de vrouwelijke eer zeker zoveel zorg verdient als de mannelijke – hebben ze, wat Dirc Potter betreft, verder *plein pouvoir*.

*Zonde te doen is menselijk; haar goed te maken goddelijk. Als we dan toch moeten zondigen, laat het dan een kleine zonde zijn, die men vergeeflijk acht. En wie het zo te moede is, dat hij verliefd van hart is, die beminne bij voorkeur iemand die hij met ere kan liefhebben, en late zich niet verblinden, en mijde aldus het boosaardige woord waarover men zo vaak narigheid hoort. En moet het toch anders lopen, dan raad ik ieder vriendelijk aan, de zaak zo te bewimpelen dat roddelaars het niet merken, opdat het geluk verborgen blijft en de zonde enkel bekend aan God; maar plooi het, als ge enigszins kunt, zo dat het zonder zonde toegaat.

In feite gaat *Der minnen loep* nog een stap verder, en is Potter zelfs bereid advies te geven aan de minnaar die tegen de zin van zijn aanbedene zijn zin wil doorzetten. Wel is daarbij lichamelijke overweldiging taboe, want ook Potter trekt zijn grenzen. Maar slimme trucjes horen bij het spel der liefde, en zonder list vaart niemand wel.¹⁶ In de eerste plaats kan list als een variant op *helen* worden beschouwd: vaak zijn het listen die de zonde aan het oog van de buitenwereld helpen onttrekken, en zodoende schande voorkomen en de eer bewaren. Maar ook kan list worden gebruikt om de vrouw – want doorgaans is zij het die door de man moet worden misleid, niet andersom – over de streep, en vooral: in bed te krijgen. Potter presenteert deze amoureuze listigheid als noodgreep; maar het onmiskkenbare plezier waarmee hij in boek 11 uitvoerige verhalen over liefdeslist vertelt, wettigt het stellige vermoeden dat hij zulke slimmigheden niet alleen als laatste redmiddel beschouwde, maar veeleer als de welhaast noodzakelijke, en in elk geval hoogst vermakelijke ingrediënten van menige *goede minne*. Pronkstuk onder de listverhalen is wel de geschiedenis van Neptanabus en Olympia (11, 3067-3191). Eerstgenoemde was *in swarten consten vroeder dan yemant anders diemen wiste*. Toen hij vanuit Libië naar Macedonië kwam, vatte hij liefde op voor de koningin van dit gebied, de beeldschone Olympia. Op de toon van de gezaghebbende ziener waarvoor hij ook in Macedonië al spoedig werd aangezien, begon Neptanabus de koningin onthullingen te doen over wat de toekomst voor haar echtgenoot koning Philippus allemaal in petto had. De voorspelbare reactie van koningin Olympia was, of de wijze meester ook iets wist van wat háár nog zou kunnen overkomen? Neptanabus had het antwoord al gereed:

‘Vrouwe,’ sprac hi, ‘mit groter eeren
Suldi uwen tijt toe bringhen.
Die Goden hebben vreemde dinghen
Mit u te schaffen inder tijt,
Ic wil dat ghy des seker sijt.
Een God heeft u hert ende sin ghegheven
Ende wil natuerlic mit u leven,
Ende hi sal in wonderliker formen
Te nacht in dese camer stormen;
Mer weest sonder anxt ende blijde.
Hij sal comen bij uwer zijde
Ende winnen an u een kint,
Dat vanden Goden sal sijn ghemint
Ende sal alle die werlt dwinghen

Datmenre ewelic off sal singhen.
 Wanneer hi coomt, so swijcht al stille
 Ende laten doen al sinen wille.
 Die Goeden willen dattet gheschie;
 Want sulck wonder en gheschiede nye.⁷
 Die vrouwe sprac in soeten schijn:
 'Der Goden wille, dat is die mijn,
 Dier en can ich niet weder staen.'^{*}

Het vervolg van de gebeurtenissen laat zich raden. Toveraar Neptanabus herschept zich in een luisterrijke draak, getooid met beeldschoon menselijk hoofd waarop een gulden kroon; des nachts vliegt hij door het venster de slaapkamer van de koningin binnen:

Daer ghinc hi bijder schoenre legghen
 Ende dede des ic en can ghesegghen.
 Sij waende dattet was een God;
 Maer neen, hi hilt mit haer sijn spot.
 [...]
 Hadde hijt mit consten niet ghemaect,
 Hi en hadder nimmermeer an gheraect!†

Het kind dat uit de bijslaap van Neptanabus en Olympia werd geboren, zou (conform de profetie van de biologische vader) weldra wereldberoemd worden: het was immers Alexander de Grote. Maar de list van Neptanabus was hiermee nog niet ten einde. Toen het gerucht de ronde begon te doen dat koningin Olympia in gezegende toestand verkeerde, liep ook de mare mee *dattet God selve dede; ende wes die goden plaghen te voegen, Daer liet hem een yghelic mede ghenoege*. Sterker nog: haar buiten-

^{*}'Vrouwe, een grote zier ligt voor u in het verschiet. De goden hebben iets bijzonders met u voor, wees daarvan verzekerd. Een god heeft liefde voor u opgevat, en wil gemeenschap met u hebben, en zal in wonderbaarlijke gedaante vannacht uw kamer binnenvallen; maar vrees niet en wees blij. Hij zal bij u komen liggen en een kind bij u verwekken dat door de goden bemind zal worden en heel de wereld zal bedwingen, zodat men er eeuwig van zal spreken. Als hij komt, zwijg dan stil en laat hem alles doen wat hij maar wil. De goden willen dat het gebeurt, want zo'n wonder geschiedde nog nooit.' Verheugd zei de koningin: 'De wil der goden is de mijne; die kan ik niet weerstaan.'

†Daar ging hij bij de schone dame liggen, en deed wat ik niet geheel mag zeggen. Zij dacht dat het een god was; maar nee, hij hield haar voor het lapje. Had hij geen trucjes toegepast, dan was het hem nooit gelukt!

echtelijke zwangerschap kwam de reputatie van de vorstin enkel ten goede – *hoer eer floreerde veel te meer!* Wel was Philippus aanvankelijk vertoord; *mer doe hi vanden Goden vernam, die zake hem doe wail bequam; hi dochte, God deet hem te eren...* En zo kon Neptanabus zijn gang blijven gaan; hij kon zich zelfs veroorloven Olympia te *visiteren* onder het goedkeurend oog van haar gemaal... De moraal die Potter aan dit verhaal verbindt (11, 3192-3206)?

Dustanighe saken, wilt versinnen,
Sijn der vrouwen eer mede ghesterket,
Off ghi yet zwackes werct.
Eert die vrouwen, waerde man,
Ende die sulker konsten niet en can
– Als nyemant huden sdaghes en doet –
Die werde bedacht in sinen moet
Dat hi der vrouwen ere wachte
Mit anderen liste ende ghesachte,
Als men vele wel heeft ghevonden
Noch huden ende in ouden stonden,
Dier ic u een deel wil saghē.
Want zuete woirden doen behagen,
Daer wy rade uut nemen moeghen,
Die te schimpe ende te aernste doghen.*

Zoete woorden, zo typeert Dirc Potter hier zijn eigen werk, voor liefdesadviezen die *te schimpe ende te aernste doghen*. De 'Schimpf' lijkt in *Der minnen loep* nauwelijks minder van belang dan de ernst, getuige alleen al boertige verhalen als de bovenstaande. Het lijkt Dirc Potter minstens zoveel te doen om smakelijke verhalen als om nuttige lessen; de *Lust zum Fabulieren* is alom in *Der minnen loep* te proeven. Daarmee is Potter, voor onze begrippen, van alle Hollandse hofauteurs wel de meest 'literaire' schrijver, en stellig de meest humoristische; want al kan Hildegaersberch soms geestig uit de hoek komen en bevat ook het *Haags liederenhand-schrift* enkele komische gedichten, geen werk wordt zozeer als *Der minnen loep* beschenen door een glimlach. Wel is het daarbij niet altijd mak-

*Met zulke zaken wordt de vrouwelijke eer beschermd, voor het geval u eens te ver gaat. Eer de vrouwen, waarde man, en wie zulke kunsten niet beheerst – zoals niemand tegenwoordig doet – die bedenke dat hij de eer van de vrouw met andere listigheden en foefjes moet behoeden, zoals er al heel wat zijn bedacht, in heden en verleden, en waarvan ik u er enkele zal vertellen. Want aangename woorden zijn genoeglijk als er adviezen uit voortkomen die bruikbaar zijn in ernst en spel.

kelijk ernst en luim te scheiden; want om de humor van *Der minnen loep* te kunnen vatten, zou men in feite bij een voordracht van destijds aanwezig moeten kunnen zijn,¹⁷ de knipoogjes van de verteller moeten kunnen opvangen, toespelingen moeten kunnen begrijpen, taalnuances beter moeten aanvoelen en minder vaak onzeker moeten zijn omtrent de precieze interpretatie van de meer serieuze tekstpassages, die dikwijls lastig genoeg zijn. In feite geldt voor heel onze middeleeuwse letterkunde dat de humor voor ons vaak nog moeilijker te peilen is dan de ernst; maar we moeten ons toch wel zeer vergissen als niet Dirc Potter een van de geestigste auteurs zou zijn, zeker in Holland.¹⁸

De verteller van *Der minnen loep* heeft een rijkelijk ironische kijk op zijn personages en hun handelen. Maar ook is voor hem – zoals hierboven bleek – de moraal die hij zelf propageert alleszins rekbaar: een list, een leugentje om bestwil, een kleine zonde hier of daar – hij kan het wel waarderen. Ook die moraal is trouwens met een forse schimpscheut aangelengd (of eigenlijk: gekruid); we moeten lang niet al Potters lessen even ernstig nemen. De auteur lijkt het hele menselijk bedrijf ietwat spottend te bezien, vooral waar dat bedrijf op liefdes schijnbewegingen betrekking heeft.¹⁹ Ook zichzelf kan hij daarbij soms op de hak nemen; zeker waar hij zich voorstelt als iemand die in de liefde door schade en schande is wijs geworden en niet zelden tevergeefs naar de gunst van vrouwen heeft gedongen, dan wel door vrouwen – en vooral door zijn echtgenote? – op zijn kop is gezeten. Dergelijke passages hebben allerm minst de toon van zelfbeklag die Hildegaersberch zo graag mag aanslaan, maar veeleer die van zelfironie.²⁰

Nu is dit alles zonder twijfel eerst en vooral een literair spel. Het moge ons ervoor behoeden Potter te gemakkelijk als de vrolijke hoveling te portretteren. De wijze waarop hij trouwens in zijn werk liefde voor joden naar de brandstapel verwijst, en anderzijds het incident waarmee dit hoofdstuk opende, kunnen volstaan om duidelijk te maken dat met Dirc Potter misschien wel eens te lachen, doch soms ook niet te spotten viel. Maar toch is *Der minnen loep* zozeer in ironie gedrenkt – hoe moeilijk ook te destilleren – dat het niet te gewaagd lijkt om achter het werk een hofauteur te willen zien die het (liefde)leven luchtig nam, een man die op basis van Ovidius, de kerkleer, hoofsheid en praktijkervaring een amoureuze gedragsmoraal had samengesteld die zich liet leven en liet leren – zeker als men bereid was enige innerlijke tegenstrijdigheden op de koop toe te nemen, en naar bevind van zaken bij te sturen. Want wie van Dirc Potter hetzelfde coherente leersysteem verwacht als bij Dirc van Delft te vinden is, doet hem onrecht. Anders dan voor Van Delft, was dwingende systematiek voor Potter geen doel op zichzelf; en ietwat gechargeerd zou

men kunnen zeggen dat hij inzag dat consequentie niet zelden tot de duivel leidt. Ook inconsequenties nam Dirc Potter zoals ze kwamen, daarbij een ruime marge houdend tussen praktijk en theorie (zie boven), en zijn opvattingen van flink wat ambivalentie voorzien.

Dit laatste blijkt vrij duidelijk uit Potters kijk op vrouwen.²¹ Aan de ene kant steekt Potter hun sekse op vele plaatsen in *Der minnen loep* eerbiedig in de hoogte; ook al mag de man dan meer, de vrouw is voor hem vaak kroon der schepping. Soms lijkt Potter zelfs uitgesproken prat te gaan op de hoge achting die hij het zwakke geslacht toedraagt. Maar aan de andere kant kan hij ook duchtig foeteren op het gedrag van vrouwen, en klagen over hun aangeboren neiging om mannen te koeioneren. Leer ze Dirc Potter kennen, de vrouwtjes, *die vroukijn* zoals hij ze herhaaldelijk noemt. In dit nogal ambivalente vrouwbeeld weerspiegelt *Der minnen loep* niet alleen de idealistische, hooggestemde visie op de vrouw die tot de stereotiepen van de hoofse code behoort, maar ook – wat dat betreft had Potter zijn Ovidius goed gelezen – een vorm van misogyn cynisme; zoals het boek in het algemeen niet enkel (liefdes)idealen propageert, maar ook uitvoerig werk kan maken van minder fraaie praktijken, tot de verboden liefde toe. Daarbij lijkt Potter zich er terdege van bewust, dat hij in het belichten van zulke schaduwzijden ver gaat, en doet hij op verschillende plaatsen in zijn werk moeite, om zich voor zijn vrijmoedigheid – met name bij de dames – te excuseren.²² Wat dat betreft hoeft het ook niet gehéél gespeeld te zijn, als hij zich in later werk voor *Der minnen loep* een beetje lijkt te verontschuldigen.

3. DEUGD EN REDE

Hoeveel tijd verstreek alvorens Dirc Potter na *Der minnen loep* de rest van zijn oeuvre te boek stelde, is onduidelijk. Zelf wekt hij de indruk dat het heel wat jaren zijn geweest, wanneer hij in het eerste hoofdstuk van zijn tweede werk, de *Blome der doechden* ('Bloem der deugden'), *Der minnen loep* als jeugdzonde lijkt af te doen (II/24-28):

Van werltlijker mynnen ende van menschelijker ijdel liefde die uut vleischelijker becoringhen hoeren oerspronc nempt, daer heb ic in een boec dat ic in jonghen tijden maecte te Rome veel aff ghescreven, ende meer dan Gode, als ic duchte, bequaem is. Ende off ich daer aen ghesondicht hebbe, soe bid ic der ontfermherticheit Gods dat sij mij dat wille vergeven.*

Maar het zou bepaald naïef zijn als we Potters woorden hier naar de letter zouden nemen. Hoe zou zich dat bijvoorbeeld laten rijmen met het feit dat Potter in *Der minnen loep*, dat klaarblijkelijk een jeugdwerk is, zichzelf juist profileert als een ervaren man op leeftijd, die met zijn liefdesleerboek jonge minnaars van dienst wil zijn? In feite speelt Dirc Potter in beide werken een retorisch spel met lezers en zichzelf. In *Der minnen loep* stileert hij zich in de rol van bedaaide vrouwenkenner, teneinde (de lessen van) zijn boek de extra relevantie van praktijkervaring mee te geven. In de *Blome der doechden* neemt hij afstand van zijn eersteling, teneinde (gunstige) stemming te maken voor zijn nieuwe, kennelijk superieure boek. Op Potters autobiografica valt dus nauwelijks staat te maken.¹ Wel lijkt het vrij zeker dat zijn twee latere werken, dat wil zeggen de reeds genoemde *Blome der doechden* en de *Mellibeus* die in het zogenaamde Rekemse handschrift op dit werk volgt, vlak na elkaar tot stand gekomen zijn. De beginletters van de hoofdstukken van het eerstgenoemde werk vormen immers met die van het tweede een doorlopend acrostichon, dat erop wijst dat beide teksten niet alleen in het Rekemse handschrift (van circa 1485), maar van meet af aan een tweeluik hebben gevormd: DIRIC POTTER VAN DER LOO UTEN HAGE HEEFT MI GEMAECT; GOD SI ES [= hierom] GHELOEFT ENDE GHEBENEDIJT VAN ALS [= alles], AMEN.² Met Potters dubbele naam geeft dit acrostichon een zogenaamde *terminus post quem* voor beide werken prijs: ze moeten dateren van na 25 maart 1415, als Potter door de graaf van Holland wordt beleend met de hofstede Ter Loo (bij Voorburg) en zich voortaan, ongetwijfeld omdat dit extra deftig klonk, Dirc Potter vander Loo gaat noemen. Ook beschikken we in dit geval over een evidente *terminus ante quem*: 30 april 1428 namelijk, sterfdatum van de auteur. Tussen deze twee jaren vallen Potters beide latere werken te dateren; dat wil zeggen minimaal vier en maximaal zestien jaar na *Der minnen loep*, dat uit de jaren 1411-1412 dagtekent.³

Maar of de termijn van Potters literaire zwijzaamheid nu kort of langer moet worden getaxeerd, de wending in zijn schrijverschap blijft hoe dan ook opmerkelijk. Niet alleen hanteert hij in zijn latere werken de prozavorm, en zijn er na de in hoofdzaak Latijnse bronnen van *Der minnen loep* nu Italiaanse (*Fiore di virtù*) en Oudfranse (*Livre de Mellibee*) originelen in het spel;⁴ minstens zo opmerkelijk is een zekere verandering van geest. Het is vooral in het reeds geciteerde eerste hoofdstuk van de

*Over de ijdele, wereldse liefde tussen mensen die haar oorsprong vindt in vleselijke be-koring, heb ik veel geschreven in een boek dat ik op jeugdige leeftijd te Rome schreef – en meer dan God, naar ik vrees, welgevallig is. En als ik daarmee gezondigd heb, dan bid ik Gods erbarmen mij dat te willen vergeven.

Blome der doechden dat Potter, ook als we topiek en retoriek als het ware incalculeren, zichzelf van zo'n wending bewust toont, en zijn lezer erop voorbereidt dat hij iets anders aangeboden krijgt. In overeenstemming met deze suggestie van inkeer is de *Blome der doechden* inderdaad een ander werk dan Potters eersteling. Niet alleen gaat hier niet langer alle aandacht uit naar liefde, en is het terrein van Potters beschouwingen tot de complete leer van deugd en zonde uitgebreid, maar ook wordt de ethiek in het latere werk veel nadrukkelijker in een vroom perspectief geplaatst. Het doel van *Der minnen loep* was te leren *wat liefde is ende wat minnesy* (1, 134), opdat de lezers goede minnaars zouden worden; bij de *Blome* gaat het om niet minder dan het onderscheid van alle goed en kwaad, en is het Potters doel de lezers naar het hemelrijk te gidsen. Hiertoe is de *Blome* (dit conform de Italiaanse *Fiore* en aanverwante teksten) ingedeeld in opeenvolgende tweeluiken van onderling tegengestelde deugden en zonden: te beginnen met Minne en Haat, vervolgens Blijdschap en Droefheid, Vrede en Toorn, enzovoort, een twintig paren in getal, waaronder Waarheid en Leugen, Ootmoed en Hovaardij, Reinheid en Onkuisheid en Geheugen en Vergeetachtigheid. Alleen het laatste deugdkapittel, over Soberheid, mist een zondige tegenhanger; wilde Potter net als in *Der minnen loep* in majeur eindigen? Ook binnen de hoofdstukken is Potters aanpak enigermate systematisch: hij begint steeds met een korte omschrijving van het behandelde begrip, paraphraseert vervolgens uitspraken terzake van christelijke en klassieke autoriteiten, bespreekt een dier dat door zijn eigenschappen de betrokken deugd of zonde treffend symboliseert, vertelt een of meer exempelen waarin we het begrip geïllustreerd zien, om steevast af te sluiten met een – soms vrij onbenullig – versje van vier regels, waarin hij de lezer oproept de deugd in kwestie te huldigen, dan wel de zonde in kwestie te vermijden.

Dit alles toont toch wel een andere Dirc Potter dan ons in de vorige paragraaf tegemoet trad, en lijkt inderdaad te duiden op een zekere inkeer aan zijn kant. Zo'n verandering van opvattingen valt ook op verschillende concrete punten aan de *Blome* af te lezen. Zo is het *list*-begrip hier veel minder positief geladen: kon Potter in *Der minnen loep* de liefdeslisten nog bepaald waarderen en het zelfs een eigenschap van hoofse lieden noemen dat ze (behalve met wijsheid, waarover nader in § 4) met *zoeter list* door het leven gaan, in de *Blome* is *list* een *valscher const*, een werktuig van leugen en ontrouw.⁵ Was Potter ten tijde van de *Blome* inderdaad strikter van moraal geworden? Ook het standpunt dat hij nu ten aanzien van overspel inneemt, wijst in die richting: niets blijkt nog van de begripvolle tolerantie – om niet te zeggen: het inlevingsvermogen – waarmee de (gehuwde) auteur van *Der minnen loep* tegenover echtbreuk bleek te

staan.⁶ En fungeerde in de proloog van *Der minnen loep* vrouw Venus nog als een soort van opdrachtgeefster voor de dichter, de *Blome der doechden* stelt eenvoudig vast: *Venus is vol valsheit [...] een yeghelick sy stercmodich ende wacht hem dat hij in horen gordel niet ommevanghen en werde* (82/II-13).

Maar toch laten zich in de *Blome* bij nader toezien ook heel wat parallellen met Potters eerdere werk signaleren – en niet de onbelangrijkste. Men kan bijvoorbeeld stellen dat de ‘heuristiek’ van beide werken identiek is, omdat zij in beide gevallen via oppositionele paren werkt. Destijds werd minne in soorten geassocieerd, en wel in twee, onderling antithetische duo’s: dwaas en goed, geoorloofd en ongeoorloofd.⁷ In de *Blome* is het aantal oppositionele paren, met de verbreding van het morele schootsveld, weliswaar aanzienlijk uitgebreid; doch het grondbeginsel is hetzelfde. In de proloog verhaalt Dirc Potter over een ontmoeting met een tuinman – ongetwijfeld even gefingeerd als die met Venus in de proloog van *Der minnen loep* –, die op onoordeelkundige wijze doende is onkruid en mooie bloemen in één mand te stoppen. Aan Potter nu de taak om hier, als kenner van wat er (moreel) zoal groeit en bloeit, goed en kwaad te scheiden – en ook ditmaal gaat dat via tegenstellingen, en is zijn motivering voor het gedetailleerde portret van zonden dat zo de deugd des te beter uitkomt.⁸

Wat beide boeken eveneens gemeen hebben, is dat deze systematiek in de praktijk meer de lijn blijkt van Potters componeren dan van zijn eigenlijke schrijven. De systematisering vormt het kader om zijn lessen enigszins geordend aan te bieden; zien we nader toe, dan blijkt hij nogal eens van zijn hoofdlijn af te wijken, niet alleen door zijn wat associatieve schrijfrant – ook in dit opzicht was de ene Dirc de andere niet – maar ook doordat de grens tussen twee tegengestelde hoofdstukken soms sterk vervaagt.⁹ Het is verleidelijk om, indachtig ook zijn eerste werk, te menen dat de ware Potter te weinig zwart-wit dacht om met zwart-wit schema’s uit de voeten te kunnen. In elk geval was hij, ook in de *Blome*, eigengereid genoeg om de strakke systematiek bij tijd en wijle los te laten. Hij heeft zich ook allerminst geroepen gevoeld om van alle hoofdstukken evenveel werk te maken; want terwijl sommige vrijwel plichtmatig worden afgedaan (definitie, autoriteiten, diersymbool, exempel, versje) en ten nauwste tegen de traditie van de *Fiore* aanleunen, zijn er andere die een zeer bevlogen indruk maken en waar Potter veel meer zelfstandig aan het woord lijkt.¹⁰

Die zelfstandigheid kenmerkt hier ook Potters houding jegens het geloof. Zeker in vergelijking met Dirc van Delft, maar ook in die met Hildegaersberch, valt op hoe weinig plaats Potter inruimt voor de traditionele

katholieke middelaar tussen gelovige en God: de priester. Het lijkt haast wel of Potter meent het als gelovige wel zonder priester af te kunnen, ja sterker nog: alsof hij een uitgesproken aversie jegens de priesterstand koestert. Het is daarbij frappant (en stelt ook het bovenstaande in wat ander licht) dat terwijl Potter in *Der minnen loep* de geestelijke en de wereldlijke staat nog als twee alternatieve levenshoudingen naast elkaar plaatst (daarbij niet onder stoelen of banken stekend aan welke kant hij zelf staat¹¹), hij in de *Blome* eigenlijk nog verder lijkt te gaan en de geestelijkheid liefst geheel uitrangeert. Hoe onmiskenbaar de *Blome* ook behoort tot het genre van de geestelijke letterkunde en doortrokken is van christelijke moraal, het belet de auteur niet om jegens de geestelijke stand een vrij vergaande anti-houding aan te nemen. Het begint alweer in de proloog, waar Dirc Potter niet zonder zelfbewustzijn verklaart dat ook een leek als hij met gezag over geloofszaken kan redeneren:

Hoe wael ic ken dat ic gheen doctoer en ben, noch gradeert in godlijken scriften, soe salmen doech mijn leer ontfanghen daer sij doecht ende waarheit in hebben [...] Hierom wilt van eenen stompen [=simpele] man die wereltlijc is also vriendelijc die worde van saligher leeringhe ontfanen, als ghij bij wilen van eenen hoghen gheleerden gheestelijken man ontfaget wijslijke exempelen van cleijnre salicheit [...] Nu en houde ic mij doch niet voer eenen gheleerden, mer voer eenen leerenden man, die gherne als ic den tijt hebben moechte uut mijnre daghelijcscher hanteringen [=bezigheden in] der cancelrien van Hollant, daer ic die minste [=laagstgeplaatste] in was, plach te oeffenen [=bestuderen] boeke der heiliger scriften, ende oec mede der poeten. Ende off een mensche wat goets wiste dat den ghemeynen luden verhoelen were, soude hij dat sijnen lieven vrienden niet op doen [=bekendmaken], die den wech der salicheit daer bij vinden mochten? (8/22-9/5)

Zou Potter met zijn verklaring van wat hij niet is: *doctoer, hoghe gheleerde gheestelijke man* en *gradeert in godlijken scriften*, soms direct verwijzen naar de enige man die dat, voor zover bekend, aan het Hollandse hof wél was, met andere woorden naar Dirc van Delft? Het is een uiterst verleidelijke gedachte, ook al moeten we aannemen dat de zeergeleerde theoloog toen Potter deze woorden schreef al zo'n tien jaar weg was van het hof.¹² Ook in *Der minnen loep* komt een passage voor die als een verwijzing naar Dircs persoon kan worden uitgelegd: als Potter namelijk zegt dat van de vele zaken die in de praktijk der liefde het daglicht niet kunnen verdragen, *en weten die van Delf niet al* (1, 943). De tekstuitgever P.J. Leendertz

wist in 1845 weinig met de regel aan te vangen: 'Ik houd het voor een spreekwoord, ofschoon ik het nergens anders heb aangetroffen'.¹³ Maar tegen de achtergrond van Potters kring bezien is het zeker zo'n aanlokkelijke gissing om in het vers niet een toespeling te lezen op de mogelijke naïveteit van Delftenaren in het algemeen, maar op die van één Delftenaar in het bijzonder.

Doch wat hier ook van zij, het is duidelijk dat Dirc Potter ook voor de ontwikkelde leek een rol ziet weggelegd als leidsman in geloofszaken. Deze opvatting komt ook in het vervolg van de *Blome* volop tot uiting: want ofschoon het hele traktaat draait om de juiste christelijke levenshouding, en niet minder dan de weg wil wijzen waarlangs men hier op aarde richting hemelrijk kan wandelen, komen de priesterlijke sacramenten niet of nauwelijks ter sprake. De gereguleerde geloofsweg dus die voor auteurs als Dirc van Delft en Hildegarsberch eersaangewezen is (om niet te zeggen: alleenzaligmakend), laat Dirc Potter simpelweg links liggen, en daarmee ook de priester. En als de *Blome* al eens geestelijken laat figuren, dan is het steevast in een negatieve rol. Wel moet men, om hier scherp te zien, zich niet verkijken op de (enige) tekstuitgave van de *Blome*, waarin de editeur, de pater franciscaan Stephanus Schoutens, het leeuwedeel van Potters kritiek op de geestelijkheid onder volstrekt stilzwijgen heeft weggelaten. Neemt men de moeite terug te gaan naar het (ook al enige) handschrift van de tekst, dan blijkt de *Blome* doorspekt met kritische opmerkingen aan het adres van geestelijke personen. Ook blijkt dan dat de twintigste-eeuwse tekstbezorger Schoutens een middeleeuwse voorganger heeft gehad: in de marge van het handschrift heeft men juist bij zulke passages herhaaldelijk 'regie-aanwijzingen' genoteerd als *slaet over* en *tot hier*. Kennelijk – en niet onbegrijpelijk – was het de bedoeling dat de tekst bij de referlezing in het Maastrichtse franciscanerklooster waarvoor het handschrift was bestemd, zou worden gevrijwaard van onvriendelikheden over geestelijken. Zoiets kan echter moeilijk Potters bedoeling zijn geweest, van wie we mogen aannemen dat hij zinsneden als de volgende niet voor niets heeft opgeschreven:¹⁴

[Ontrouw, valsheid en boosheid hebben alle mensen besmet] ende namelijc boven al die gheestelijke staet daer ons hoeft aen staet; daer uut coempt alle boesheit ende ontrouwe ende boverie [=schurkachtigheid] diemen ter werelt hantieren mach. Want die grote clergie ende subtilheit der sinnen die sij ghebruyken, en wil niet lijden [=toestaan] dat sij simpel sijn, mer vol alre loesheit ende cloecheit ende listicheit...

Ende die biechtvaders smeecken oec mede om goede provien [=prebenden] te hebben ende groet te werden, alsoe die gheestelijke lude int ghemeyn ghierich [=hebzuchtig] sijn; ende mitsdien vallen sij allen te samen, heer ende bichtvaders ende die smeeckers, in des duvels hof, daer sij langhe na ghestaen ende ghearbeit hebben...

Ich duchte dat menich priester snachs bij wijven is, ende gaet dan smorghens te biechten ende te missen...

[er zijn veel hypocriete geestelijken] haerre vele eens wolfs herte draghen onder een lamshuyt, als decke [=dikwijs] ondervonden is dat sij heymelijc des vrijdaghes vleesch aten ende vuyle, oncuysche vergaderinghe plaghen te hebben mitten susteren ende beghijnen...

Dirc Potter moge dan een overtuigd pleitbezorger van christelijke deugden zijn, met geestelijken heeft hij weinig op. Ook in dit opzicht lijkt hij de meest moderne auteur aan het Hollandse hof te zijn: want ongeacht of men daarvoor steeds de wel zeer suggestieve term 'Moderne Devotie' mag gebruiken, het staat vast dat in de late middeleeuwen sprake is van een ontwikkeling naar geloofsbeleving en -praktijk buiten de priester om.¹⁵ De oorzaken van dit hoogst belangrijke proces, dat men – door de historische groothoeklens bekeken – zelfs kan zien doorlopen tot in de Reformatie, zijn, zoals steeds in dergelijke gevallen, veelledig en complex. Als factoren spelen onder andere mee: een stijgende weerzin tegen de dubieuze levenswandel van bepaalde geestelijken (voor wie leer en eigen leven soms wel twee volledig onafhankelijke zaken leken), alsook het zwaar dat hun lessen nogal eens te moeilijk en vooral ook te weinig concreet toepasbaar waren voor de gewone gelovige.¹⁶ Het gevolg van een en ander was, ook bij Potter, dat men er steeds minder voor voelde om de geloofsbeleving als het ware afhankelijk te maken van priesterlijke bemoeienis, en juist ging streven naar een meer eigen (en dus ook: meer verinnerlijkte) band met God en geloof. De moderne laat-middeleeuwse leek durft en wil als gelovige meer op eigen benen staan.

Zo kennen we Dirc Potter weer: de zelfstandige. Men houde bij dit alles echter wel de juiste proporties in het oog. De ware cultus van het eigen ik was, toen hij schreef, nog ruim vijf eeuwen ver. Als elke middeleeuwer was ook Potter vast verbonden met traditie, en daarover veeleer trots dan gefrustreerd. Ook is geen werk dat hij schreef zonder voorname bronnen, en figureren er in de *Blome* bij de vleet citaten en parafrases van christelijke en klassieke autoriteiten. En wil Potter maar niet al te graag in zijn eigen lezerskring van vrienden als nieuwe autoriteit fungeren? Doch in dit

laatste schuilt ook een ontwikkeling, en in dit opzicht zet de lijn van *Der minnen loep* zich met de *Blome* veeleer voort dan dat zij wordt afgebroken: de leek en hoveling werpt zich niet enkel op als kenner van de liefde, maar ook als deskundig in geloofszaken. Weer is de proloog een teken aan de wand, in zoverre Potter zich hier, onder ruitelijke erkenning van eigen beperkingen (...geen universitaire graad, ... meer een lerende dan een geleerde, ... simpele leek, ... eenvoudige kanselarijkerk) toch ook durft presenteren als iemand die weet wat goed voor anderen is. Dit zelfbewustzijn baseert Potter, hier meer nog dan in *Der minnen loep*, op zijn belezenheid in *boeke der heiliger scriffen ende oec mede der poeten*. Maar als men nader toeziet hoe hij met deze boeken omspringt,¹⁷ dan blijkt hij niet alleen tot uiterst vrije bewerking in staat, maar ook tot het uiten van een onafhankelijke mening. Zo paraphraseert hij in het hoofdstuk over Ongehoorzaamheid de heilige Gregorius, Chrisostomus en Augustinus voor de weergave van de opvatting dat ongehoorzaamheid wel eens morele plicht kan zijn, omdat wat een mens met tegenzin en kwaad geweten doet, zelden wel gedaan is. Op het stuk van (on)gehoorzaamheid meent dienaar Potter evenwel minstens zo deskundig te zijn als de genoemde autoriteiten: *Doch soe dunct mij op die correctie ende verbeterer mijnre doctoren, hoe een minsche wel doet ende goet, al ist teghen sijnen wille ende hij oec daer al strumende [=tegenstribbelend] toe gaet, ten can ymmer niet quait wesen.*¹⁸

Zelfs op een gebied dat als weinig andere door de traditie was afgegraasd, de geschiedenis van Troje, heeft Potter zo zijn eigen mening. Niet uiteraard over wat er in dat verre verleden feitelijk is gebeurd: daarvoor lijkt hij evengoed als heraut Beieren te willen vertrouwen op het gezag van Jacob van Maerlant en diens *Historie van Troyen*.¹⁹ Heel anders dan bij de grote Maerlant luidt echter Potters oordeel over sommige hoofdfiguren uit het Trojaanse drama. Koningin Hecuba van Troje geniet de twijfelachtige eer hierbij voorop te gaan. In de *Blome* figureert zij tussen niemand minder dan Nero en Herodes als een prototype van *quaetheit*, de fundamentele boosaardigheid dus van mensen die bewust het kwade doen.²⁰ Met deze scherpe veroordeling van *die boese* Hecuba wijkt Potter sterk af van de traditie, die voor de kuise echtgenote van de nobele koning Priamus van het grootse Troje doorgaans een goede rol ziet weggelegd. De enige smet op Hecuba's blazoën is dat zij 's nachts de Griekse held Achilles naar het paleis van Troje heeft gelokt onder het valse voorwendsel van onderhandeling over een mogelijk huwelijk tussen hem en de Trojaanse prinses Polyxena, met de bedoeling om hem daar door Paris uit een hinderlaag dodelijk in zijn hiel te kunnen laten treffen. Ridderlijk is anders; maar Jacob van Maerlant doet al het mogelijke om Hecuba's gedrag

in dezen te vergoelijken. Aangezien Hecuba nog pas zo kort tevoren haar lieve Hector, steun en toeverlaat van Troje, door Achilles' hand had zien sneuvelen, was het volgens Maerlant wel begrijpelijk dat zij zon op wraak jegens de dader:²¹

Al wast dat sy hem verriet
Dies en wondert my recht niet,
Noch en sprekes haer niet te scande.

Maar Potter is hier een heel andere mening toegedaan. Het feit dat Hecuba met haar beraamde aanslag op Achilles het grondrecht van onschendbaarheid bij onderhandelingen met voeten trad, is voor hem – niet voor niets jurist en diplomaat! – een onvergeeflijke zonde, en de *quaetheit* ten top gedreven: *Seker: was dat ghene quaethede, Soe en weet ic niet wat quaetheyt es* (ML I, 3116-3117). Hecuba mag dan de naam hebben kuis te zijn geweest, haar schending van de diplomatieke vrede was veel erger dan wanneer zij zich eens een minnaar zou hebben veroorloofd (I, 3175-3188):

Boesheit nyemant en is bequaem.
Noch prisic bet een vrouwen naem
Die zedich waer ende goederhande
Ende truwelic droech der minnen bande
Ende van nyemant arch en sprake,
Maer saghe an hoirs selfs zake
Ende hadde een weynich overghetreden
Der eren pat in menschelicheden
Mit enen vrunde ende niet meer,
Dan datmen bewisen soude eer
Eenre valscher lozer verraderinne
Die wreet ende nydich waer van sinne
Ende oick soe hatelic waer ende wanschapen
Dat nyemant en begheerde bij haer te slapen!*

Zo getuigt Dirc Potter al in *Der minnen loep* van zijn zeer sterke antipathie tegen de koningin van Troje, waarbij hij zich bewust is dat dit in-

*Het kwaad is bij niemand welkom; toch zal ik eerder een vrouw prijzen die zedig zou zijn en trouw in haar affectie en over niemand kwaad zou spreken, maar in haar eigen belang het pad der menselijke eerbaarheid een weinig bezijden was gegaan met een vriendje en niet meer dan dat, dan dat men respect zou moeten tonen voor een valse verraadster die wreed en jaloers van karakter was, en ook zo haatdragend en lelijk dat niemand zou begeren om bij haar te slapen!

druist tegen de algemene opinie: *Doch heet sij goet onder den wiven; Maer daer en willix niet bi bliven* (1, 3107-08). Potter is kennelijk tot onafhankelijk oordelen in staat, en wil het weten ook. Zo lijkt hij ook een andere hoofdrolspeler uit de Trojaanse geschiedenis duidelijk anders te waarderen dan Maerlant: Odysseus namelijk, ofte wel (in het Middelnederlands) Ulixes. Ditmaal zijn de rollen echter omgekeerd: de man die Maerlant zwart maakt, oogst bij Dirc Potter waardering.²² Bij zijn bewerking van het Ovidiaanse verhaal van Achilles en Deïdamia heeft Potter ingelast – en ook hier lijkt de *Historie van Troyen* de meest gerede bron – hoe Odysseus erin slaagde met een list (!) de travestie van de grootste Griekse strijder te ontmaskeren: toen Ulixes zich als reizend koopman voordeed en zijn waren voor de jonkvrouwen ten toon spreidde, was het alleen die ene, breedgeschouderde jonkvrouw die enkel oog had voor het fraaie zwaard tussen de vele snuisterijen...²³ Het spreekt (en pleit?) voor Potters onafhankelijke denktrant dat hij, na het inktzwarte portret van Ulixes bij Maerlant te hebben gelezen, deze Griek nog in zo'n positieve rol kon laten figureren. Het is daarbij wel duidelijk wat Potter zo in Ulixes wist te waarderen: zijn slimheid. Bij Maerlant – toch allesbehalve antirationalist – is die slimheid ontaard in sluwheid, een steelse lafheid die de echte ridder onwaardig is; voor Potter daarentegen is het feit dat Ulixes *die subtiylste van rade* in het Griekse leger was, eerder een aanbeveling.

Daarmee brengt de kleine zijstap naar Ulixes in *Der minnen loep* ons terug op een hoofdspoor in de *Blome*: Potters bijzondere aandacht en waardering voor de *rede*. Het is een aandacht die pas bij nader toezien volop zichtbaar wordt: want de deugd der *rede* is niet zozeer het voorwerp van één afzonderlijk hoofdstuk in de *Blome*,²⁴ als wel een rode draad door de meeste hoofdstukken heen. Meestal als Potter moeite doet de juistheid van een bepaald oordeel of gedrag te motiveren, is het met een beroep op deze *rede*. De *Blome* kent, zeker voor aardse zaken, geen beter argument dan dat een bepaalde visie *mach wel op reden staen* (102/29). Zo is het ook de rede die, naast God, bewerkstelligt dat het kwaad niet blijvend zegeviert: onrecht bijvoorbeeld *mach ene wile staen, mer sij en mach niet dueren, want sij is tegen Gode ende teghen reden* (76/18-19). Maar rede is een veel algemener faculteit. De rede helpt een mens het zijne permanent te bewaken: *hi is wijs die tsijne mit reden bescut* (41/35). Aldus is rede enerzijds beschermer van het goede in de status quo, en anderzijds de leidraad voor toekomstige (zelf)verbetering: *wie der reden ghebruyct, sal ghesalicht worden; ende wie gheen reden gebruyct die en heeft gheen eere* (94/19-21). Met eer (op aarde) en zaligheid (in de hemel) vormt rede zo de driehoek van Potters moraalfilosofie: de eerste twee zijn doel, het laatste middel tot die twee. Zo kan heel de goede mens worden getypeerd als

26. Auteur en tuinman uit de proloog van *Blome der doechden*.

een adept van *rede*: *die goede set sijn dinghen al op reden ende mate* (94/19).

In het laatste citaat blijkt tevens de nauwe band tussen *rede* en *mate*. Potters moraal vrij parafraserend kan men zeggen, dat het in de *rede* ligt dat men *mate* betracht; het een impliceert het ander. Nu is de deugd der *mate* een oude bekende in het hoofse waardensysteem; men hoeft er slechts het *Haags liederenhandschrift* op na te lezen.²⁵ In de wijze evenwel waarop Dirc Potter het *mate*-begrip hanteert – allerminst als enige overigens – komt dit beginsel een spilfunctie toe voor het totale menselijk handelen, waarmee het in zekere zin wordt teruggebogen naar zijn klassieke oorsprong: het idee van het gulden midden. De connectie met de *rede* wordt daarmee eens zo duidelijk: het letterlijk meest redelijke spoor is in de *Blome* doorgaans de middenweg. Tussen twee extremen, bijvoorbeeld vrijgevigheid en sparen, *soe is best een redelijc middel ghehouden* (84/25-26); omgekeerd is onmatigheid vrijwel synoniem met onredelijkheid. Dirc Potter is wars van alle extremen, en eist dat een mens zichzelf en zijn impulsen onder 'redelijke' controle heeft.

Heel duidelijk blijkt deze instelling uit Potters houding tegenover geweld en daarmee samenhangende intense emoties zoals wraak en woede. Zonder uiteraard het pacifisme aan te hangen toont hij in dezen toch een uiterste reserve.²⁶ Het *Blome*-tweeluik over *vrede* en *toerne* spreekt hier duidelijke taal. Het waarschuwt vrijwel doorlopend tegen overijlde woede, en uit alles blijkt dat Potter veel meer vertrouwen stelt in verdraagzaamheid. Wel zijn er enkele gevallen waarin men *mit reden* [...] *ende mit eeren* oorlog mag voeren; maar zo enigszins mogelijk dient men wraak, woede en geweld te mijden. Hoofdargument daarvoor is niet zozeer de christelijke naastenliefde of de huisvrede, als wel – en ook dit is typisch Potter – dat toorn zich meestal tegen de vertoornde keert, die in zijn woede onberaden, dus onredelijke dingen doet, waarvan hij nadien spijt krijgt: *Het heeft die menige quaet gedaen hem selven in erren moede* (27/13). Een wijs mens – en dat is voor Potter de volmaakte mens – weet zijn woede te verbergen; *hij is wijs die sijnen tornighen moet bedwinghen can; hi en condt doch nummer meer soe vele in toerne vervolghen noch vercrighen mit wraeke als u mit onrecht aff ghetoghen is* (27/30-32).

Als overtuigd aanhanger van de *rede* is Potter sterk gekant tegen geweld. Men zal zich herinneren dat geweld ook zo ongeveer het enige middel bleek te zijn dat hij in *Der minnen loep* afwijst om een vrouw in bed te krijgen: een leugentje om bestwil of een list (kortom: slimheid) kan door de beugel, maar kracht is uit den boze. En ook buiten de (strafbare) sfeer van molest blijkt heel duidelijk – en in vergelijking met het *Haags liederenhandschrift* heel opmerkelijk – dat voor Potter hoofse minne het zeer wel kan stellen zonder ridderlijke lichaamskracht. Ook in dit opzicht

wordt de liefdesleer van *Der minnen loep* in de *Blome* tot een complete levensleer verbreed: denken, niet vechten is bij Potter het parool. Doch nog sterker dan in de *Blome* is dit facet van Potters gedragsmoraal aanwezig in het werk dat na de *Blome* in het Rekemse handschrift staat genoteerd: de *Mellibeus*. De oorspronkelijke bron van dit derde boek van Potter is het Latijnse *Liber consolationis et consilii* ('Boek van troost en raad') van de dertiende-eeuwse jurist Albertanus van Brescia. Dit invloedrijke werk werd al spoedig in het Frans vertaald, en het is deze Franse vertaling die, behalve Chaucer, ook Dirc Potter tot hoofdbron heeft gediend bij zijn bewerking van de *Mellibeus*. Mellibeus is de naam van de hoofdfiguur van het verhaal (dat eigenlijk meer een opeenvolging van monologen en gesprekken is), die wordt getroffen door vijandelijke verwoesting van zijn huis en haard, alsmede de verkrachting van zijn dochter. Zijn eerste reactie schreeuwt om wraak; maar zijn echtgenote raadt hem aan zich eerst met bevriende adviseurs te verstaan. Hun raad is weliswaar niet unaniem, doch neigt in meerderheid naar gewelddadige represailles; maar wederom is het de vrouw van Mellibeus die hem tot bedachtzaamheid aanspoort. In een lang vertoog weet zij haar man te overtuigen dat het beter is met zijn vijanden in onderhandeling te treden, en in plaats van bloedige genoegdoening materiële en politieke schadeloosstelling te zoeken. Zo gezegd, zo gedaan. Prudentia beoefent stille diplomatie, Mellibeus opent vredesbesprekingen, de vete wordt verzoend, en iedereen is, letterlijk en figuurlijk, te-vreden.

De *Mellibeus* is een boek op twee niveaus. In de eerste plaats is er het letterlijk niveau, dat de rechtvaardigheid (of beter, maar dan niet in de moderne zin: de redelijkheid) van gewelddadige vergelding tegenover vijanden betreft – een niet onbelangrijke problematiek tijdens de middeleeuwen: vooral binnen het genre van de vorstenspiegel waaraan het boek van Albertanus sterk verwant is, maar ook op het meer individueel-menselijke niveau van de keuze tussen conflict- en harmoniemodel. Maar zeker voor deze individuele dimensie, is de tweede 'laag' van het boek eens zo belangrijk. Op dit niveau verbeeldt de *Mellibeus* een innerlijk conflict, dat zich in ieders geest afspeelt tussen boze aanvechtingen en goede krachten. Op dit niveau gelezen, is het boek een pleidooi voor innerlijke gemoedsrust, voor het beheersen van emoties en het controleren van de eigen geest door *mate*, *raad* en *rede*. Nu wij de *Mellibeus* kunnen plaatsen tegen de achtergrond van Potters eerdere werken, is het niet meer zo verwonderlijk dat hij zich in dit geval voor zijn doen volgzzaam aan zijn bron heeft gehouden. Het verfranste boek van de Italiaanse baljuw (!) Albertanus lag immers duidelijk in Potters lijn? Waar het een lans brak voor de minnelijke schikking boven gewelddadige wraak strookte

het volkomen met Potters opvattingen over oorlog en vrede; waar het pleitte voor stoïcijnse rust en redelijkheid was het geheel in de geest van Potters *rede* en *mate*. De geestverwantschap tussen beide wordt ook treffend geïllustreerd doordat de heldin van *Mellibeus* de naam draagt van het kernbegrip uit Potters handelingsethiek: (vrouw) *Prudentia*, ofte wel *wijsheid*.

4. WIJSHEID EN SUCCES

In het programma dat Dirc Potter voor mens en moraal ontvouwt, staat *wijsheid* bovenaan. Wijsheid is, in de persoon van vrouwe Prudentia, de schutspatroon van *Mellibeus*; heel dit traktaat is op de definitie van wijs gedrag gericht. Ook in de *Blome der doechden* wordt de deugd der wijsheid als een eigenschap van de eerste rang voorgesteld. Het aan *wijsheit* gewijde hoofdstuk behoort (met zijn tegenhanger *dwaesheit*) tot de meest bevolgen kapitels van de *Blome*,¹ en uit alles blijkt dat voor Potter wijsheid niet zomaar een deugd naast andere is, maar een overkoepelende waarde, die als het ware heel het menselijk gedrag moet reguleren. Al in de eerste zin noemt Potter – daarbij de allegorie waarop de *Blome* rust weer opnemend – wijsheid een bloem *die overdraecht* [=overheerst] *in allen speciën, daer vele vuylre bloemen crachten mede ghedoot wart* (39/35-36). Nog duidelijker blijkt het algemene deugd karakter van de wijsheid in een passage verderop in hetzelfde hoofdstuk, die als deugdenlitanie zonder gelijke in de *Blome* is. Wie wijs is, blijkt daar weinig minder dan volmaakt:

Hi es wijs die wijslijck leeft; hi es wijs die Gode boven al mint; hi es wijs die quaet gheselschap haet; hi es wijs die Gode ontsiet ende Sijne gebode hout, want ontsiech van [=ontzag voor] Gode is beghinsel alre wijsheit. Hi es wijs die hem ghenoeghen laet; hi es wijs die sonden haetet; hi es wijs die hem niet alte vele en onderwint [=op zich neemt]; hi es wijs die sijnen vriend inder noot bijstaet; hi es wijs die den quaden casteyet; hi es wijs die den goeden stercket, want hi doet Gode lieve. Hi es wijs die tsijne mit reden bescut. Hi es wijs die sijnen heer tot doechden raet, want die contrari [=het omgekeerde] doet, die blijft verloren hier ende ginder, ende wat quaet die heer bij sinen rade [=op zijn advies] doet, compt op sijne sielen. Hi es wijs die in sijnen dinghen mate hout; hi es wijs die hem selve niet te vele en beroempt; hi es wijs die Gode sijnen scepper danct van alle dat Hij hem verleent hevet. Hi es wijs die hem selven wel besiet ende hi es wijs die dij toecomende dinghen besorghet [=zorgvuldig behar-

tigt]. Hi es wijs die ghene ijdel worde spreket, want bijden worden merct men den man ende verneempt wat hij in heeft. Hi es wijs die die heilighe kerck eert; hi es wijs die doecht van goeden luden segget, want een man worter bi ghemint ende liefghetael [=populair]. Hi es wijs ende wel gheleert, die alle dinck ten besten keert. (41/29-45)

Zelfs in *Der minnen loep*, dus op het stuk der liefde, blijkt wijsheid het parool. *Waer liefde staet in enighen hoecken, daer sullen list ende wijsheit altoes in hulpe sijn bereyt*, formuleert Potter het zelf ondubbelzinnig (ML II, 3796-3798), en elders blijkt de wijsheid in combinatie met de zoete list basisvoorwaarde om tot de kring van goede minnaars te kunnen worden uitverkoren: de echte minne is alleen bestemd voor hen die *hem zedelic regieren mit wijsheit ende mit zueter list*.² En aangezien, zoals praktijkman Potter heel goed weet, *die luden en sijn niet even wijs* (II, 1233), is het zijn dringende raad te zorgen dat men aan de goede kant van de streep verblijft: *syet dat gy wijslick leeft* (I, 1244)! Zonder wijsheid vaart in de liefde niemand wel; men oogst dan ófwel de mislukking van een in aanleg misschien goede liefde, óf vervalt zelfs tot de *ongheerloefde* (verboden) of *gecke minne*.³ Potters amoureuze typologie is in dit bredere verband extra veelzeggend: als er niet ook een vierde boek op stapel had gestaan, had hij vast en zeker de tegenhanger van de dwaze minne uit het eerste boek *wijse minne* gedoopt; nu omvat de 'wijze' liefde, als het goed is, zowel de *goede minne* van boek II als de *gheerloefde* van boek IV. Maar wijsheid spant ook in *Der minnen loep* de kroon.

Dit alles riekt opvallend sterk naar burgermoraal. In de zeer uitgebreide literatuur die op dit gebied voorhanden is, wordt wijsheid vaak als sjibbolet van burgerethiek voorgesteld.⁴ Natuurlijk past bij zoveel generalisatie ook veel nuancering: niet alle geleerden zijn het eens, en in elk geval is wijsheid een deugd die als *sapientia* reeds wortelt in bijbelse, klassieke en middeleeuws-aristocratische ethiek, en dus allerminst door de burgerij is uitgevonden. Maar om uit dien hoofde alle wijsheid in hetzelfde platte vlak te projecteren, bevredigt evenmin; het lijkt immers onloochenbaar dat het aloude wijsheidsbegrip in burgerlijk milieu een nieuwe lading krijgt, en anders wordt geaccentueerd dan daarvóór, en met name bij middeleeuwse aristocraten gebruikelijk was. De ontwikkeling wordt haast gesymboliseerd door een verandering op het niveau van het Latijn: niet langer is het zozeer *sapientia*, als wel *prudencia* wat de toon aangeeft. Wijsheid in deze zin is veel minder een filosofische dan een pragmatische categorie; in onze termen is de gevoelswaarde eerder 'verstandigheid' dan wijsheid in de meer beschouwelijke zin, om niet te zeggen 'slimheid', 'handigheid'. Wijsheid blijkt vooral verzamelnaam voor het vermogen

om in de praktijk van het aardse leven (en met behoud van zieleheil) adequaat te handelen. Bij dit alles blijft voorop staan dat de (christelijke) deugd moet worden nageleefd; maar slagen op aarde is een goede tweede.⁵

In deze geest komt *wijsheid* ook bij Potter voor. Zoals hierboven al vrij duidelijk kon blijken, is ook bij hem de wijsheid niet de *Donum sapientie*, dat hiet die gave der wijsheid die als één van de zeven gaven van de Heilige Geest bij Dirc van Delft verschijnt,⁶ maar veeleer levensslimheid: de *prudentia* van *Mellibeus*, de *const* en rede van de *Blome* en zelfs de *zueter list* van *Der minnen loep*, kortom: de wijsheid waarmee de stereotiepe burger zich door het leven poogt te slaan. Misschien is 'leven met beleid' nog wel de beste parafraze van Potters wijsheidsleer; beleid dat staat of valt met aan wijsheid geparenteerde begrippen zoals voorzorg, mate, raad en rede. Hoe sterk in Potters moraalfilosofie de rationele dimensie overheerst, is inmiddels overduidelijk gebleken: het verstand verschaft de mens, zoal niet een paspoort voor de hemel, dan toch een leidraad voor aards succes.

Het laatste woord is hier niet voor niets te pas gebracht. De wijsheid-nieuwe-stijl is namelijk in hoge mate een strebersmoraal, een pragmatische ethiek waarmee men naar positieverbetering (op amoreus, materieel en/of sociaal gebied) kan streven. De connectie met de burgerij wordt daarmee ook begrijpelijk: het was nu eenmaal vooral deze stand die in de late middeleeuwen een wereld had te winnen. Anders dan bij de oude adel was hier niet de consolidatie of versterking van verworven posities het parool, maar het bevechten van een 'nieuwe' plaats onder de maatschappelijke zon. Bij dit streven konden noch geboorte, noch militaire kracht de burger helpen; dit bleven vooralsnog typisch 'adellijke' instrumenten. De burger moest het hebben van zijn eigen handigheid, zijn 'burgerslimheid': voor hem was zijn verstand hoofdmiddel om vooruit te komen. Maar het is niet alleen het traditionele type van de expansieve handelsman die van de ratio afhankelijk is; iets dergelijks geldt bijvoorbeeld voor bepaalde lieden in een adellijk milieu, met name voor degenen die niet door geboorte (of uitzonderlijk militair talent) tot aanzien in die kring zijn voorbestemd, en niettemin positie willen verwerven. De meest probate methode was in zo'n geval het medebrengen van fortuin, waarmee men hoge heren aan zich kon binden; een handelwijze waarover in veel hofliteratuur ten zeerste wordt geklaagd, maar die telkens weer borg stond voor vorstelijke gunst. Zo ook in Holland, waar de Amsterdamse koopman Willem Eggert (en eerder al de bastaard Willem Snickerieme/Duvenvoorde) door middel van de financiering van het landsbestuur zichzelf voor de graaf onmisbaar wist te maken.⁷ Maar Willem Eggert had (dank zij zijn handelstalent) een fabelachtige rijkdom weten te verwerven, waarmee hij zich wist 'in te kopen' in de Hollands-Beierse hofkring; wat

moest echter een ambitieuze jongen doen die nog niet met geld of voorouders kon schermen, maar wel ambitie had om aan het hof vooruit te komen? Als we Dirc Potter mogen geloven: wijs worden, en met alle inzet van verstand werken aan zijn carrière.

Het is begrijpelijkerwijs vooral in de *Blome der doechden* dat Potter hiervan blijk geeft. Was in *Der minnen loep* slimheid nog beperkt tot middel om in *sexualibus* vooruit (en vooral: in bed) te komen, in Potters tweede werk blijkt de auteur in het algemeen gefascineerd door aards succes. Wel verfoeit hij hen die zich met geld entree bij heren weten te verschaffen: *coempt een man van cleynen state ter heren hove ende hij rijck van haven is, soe willen die heren mit hem eten [...], want die rijke hebben ghemeynlijken macht ende moet om haers goets wille, ende sijn ghesien ende ghehoecht bijden heren;* laten ze liever rustig thuisblijven, in plaats van aan het hof te komen om hun zin door te drukken of *om hogher te rijsen!*⁸ Maar dat hij in het milieu van *heren* liefst alle macht in oude, vertrouwde handen zou willen laten en geen plaats zou zien voor nieuwkomers, is al evenmin Dirc Potters standpunt. Verbetering van aanzien en positie, en dat niet zelden aan een vorstenhof, is een rode draad in tal van zijn moralisaties en exempelen. Zo heeft naar Potters zeggen de (rationele!) deugd *ghedenckenisse* [=herinnering] *menich arm man* gebracht tot *groter consten* (gaat het hier om een ambtelijk-juridisch geheugen voor precedentes?), *ende daerna tot groten state, werdicheit ende eeren*. Ook dank zij *sedicheit* is menigeen *opghetoghen geweest tot groten stade ende hoger werdicheit*. Ook *onderdanicheit heeft menigen man van cleynen state groet gemaect*, en hetzelfde geldt voor *const: wij sient alle dagen in allen eynden, dat die constenaren van cleercgien of van anderen tijtlijken dinghen verheven worden, ende sij tot groten state ende weerdicheit comen.*⁹

Onder de exempelen van een geslaagde (hof)carrière is een even curieus als typerend voorbeeld Potters verhaal over een Romeinse filosoof, die nu juist de eenzame versterving van de woestijn had opgezocht om zich te bezinnen op de vraag wat wijsheid was.¹⁰ De keizer kwam voorbij, en legde hem dezelfde vraag voor; waarop de filosoof de vorst een briefje meegaf met als opschrift: *Wat du doen sulste, dat doe wijslijck – ende voersie dat eynde*. Thuisgekomen liet de keizer het filosofisch kattedelletje *herschryven in sconen groten litteren*, en de spreuk in het paleis aanslaan. Het bleef de keizer goed gaan; zozeer zelfs dat jaloerse edelen een moordaanslag beeraamden. Ze betrokken zijn barbier in hun complot, die voor goed geld bereid bleek niet enkel 's keizers baard, maar ook zijn keel te snijden; doch toen hij in de keizerlijke vertrekken de spreuk van wijsheid zag, bedacht hij wat *dat eynde*, de uitkomst van zijn daad zou zijn, en biechtte alles op. De schuldigen werden gestraft, de barbier werd vrijgesproken, en

de keizer liet de filosoof *werdelijken* [= met veel eerbetoon] *te hove halen, ende verhief hem in groeter eren; ende hielten bij hem sijn leven lanc in alsulker werdicheit als sijn [eigen] broeder, des hij wael verdient hadde mit sijnre goeder leeren. Dus vercreech hij mit wijsheit dat hij mit groten goede nummermeer vercreeghen en soude hebben* (42/36-40).

Wie leeft naar wijsheid, komt er wel, lijkt Potter hier en elders te willen zeggen – ook aan het hof. Maar een exempel van een tijdelijk woestijn-ascet en een Romeinse keizer bewijst nog niet dat de hier gepropageerde wijsheid ook met succes toepasbaar was voor een carrière op de vroeg-vijftiende-eeuwse duingrond van het Haagse grafenhof. Beter dan door welke woorden van Dirc Potter ook, lijkt dit evenwel te worden gestaafd door de daden van... Dirc Potter zelf, wiens leven wel het beste voorbeeld lijkt van de praktijksuccessen van zijn eigen theorie.¹¹ Dirc Potter was dan weliswaar geboren hoveling – zijn vader had het al gebracht tot secretaris van hertog Albrecht – maar niet van een afkomst die welhaast positie garandeerde. Logisch genoeg, gold in de professionele ambtelijke hofrangen geen erfopvolging; zou Dirc Potter zijn vader zelfs maar willen evenaren, dan zou hij dat persoonlijk moeten bewijzen. Misschien al met het (vaderlijk) oog hierop ging Potter reeds op jeugdige leeftijd naar school, waar hij – als we hem op zijn latere woorden mogen geloven – een vlijtige leerling moet zijn geweest. De leerschool van de hofpraktijk bracht hem de kennis bij die moeilijk uit boekjes te verwerven viel, bijvoorbeeld omtrent de procedures en de terminologie van ambtelijke zaken. Tenminste vanaf 1385 is Dirc als hofambtenaar in grafelijke dienst; de professie waarin hij, meer dan veertig dienstjaren later, ook zou overlijden.

Dirc Potter is begonnen als eenvoudig klerk ter tresorie. Het eerste levesteken dat wij van hem krijgen is op 12 november 1385, als hij wordt uitbetaald voor het overpennen van de rekeningen van dat jaar. Met zulke weinig spectaculaire taken zal hij in de stilte van de rekenkamer doende zijn gebleven tot zich in 1400 het gewelddadige voorval voordeed waarmee dit hoofdstuk opende. Zoals reeds eerder opgemerkt, heeft het (helpen) doodslaan van enkele grafelijke dienaren, en dit ondanks Potters kennelijke schuld daarbij, Dircs loopbaan in de grafelijke dienst allerminst gedwarsboomd. Nog geen half jaar later krijgt hij als tresoriersklerk een bijzondere beloning wegens bewezen diensten. Weer anderhalf jaar later, op 19 november 1402 om precies te zijn, krijgt Potter van hertog Albrecht de hofstede die hij aan het Noordeinde bewoont in persoonlijk eigendom, dit *om dienst willen [...] die hi tot vele tijden gedaen heeft [...] ende noch doen sal*. Hertog Albrecht heeft zich hiermee in Dirc Potter niet vergist: de man bleef diensten verrichten. In januari 1403 blijkt hij inmiddels tot meesterklerk te zijn opgeklommen, en mag hij namens de graaf van Hol-

land zijn eerste oorkonde signeren. Kort daarop moet zijn taakgebied zich hebben uitgebreid tot de juridische sfeer, waarnaast hij echter aan tresorie en kanselarij verbonden blijft. Op 29 augustus 1408 krijgt hij de verantwoordelijke positie van baljuw te Den Haag, in welke functie hij namens de landsheer straffen oplegt, benoemingen regelt en boeten int. Het baljuwsambt was al in de eigen tijd berucht om zijn fraude-gevoeligheid; corruptie lijkt onder baljuwen schering en inslag te zijn geweest.¹² Of ook Dirc Potter zich als baljuw heeft misdragen, blijft voor ons verborgen; steekpenningen bleven ook toen buiten de boeken.

In elk geval is Potters ster in de eerste decennia van de vijftiende eeuw blijven rijzen. Ook ging Dirc Potter reizen: als grafelijk gezant en diplomaat bereisde hij binnen- en buitenland. Hij onderhandelde met Friesland over vrede, met Hollandse dorpen over bedijking en met de stad Dordrecht over handelsrechten, en verbleef langer dan een jaar in Rome voor een kwestie die zoals gezegd geheim was en dat tot op heden is gebleven. Ook heeft hij namens de graaf van Holland – inmiddels, na Albrechts overlijden in december 1404, Willem VI – een bezoek gebracht aan de Duitse keizer, vermoedelijk om het pad te effenen voor de erfopvolging door Jacoba. Ook de Engelse koning kreeg Potter op bezoek: zo verbleef hij aan het hof te Londen in 1404 in opdracht van *mijn lieve vrouwe van Hollant*, en in 1413, nu als de officiële secretaris van de Hollandse graaf, om schadeloosstelling te eisen voor Engelse kaperij van Hollandse schepen. Enzovoort, etcetera; Dirc Potter was van een eenvoudige grafelijke klerk tot onwaardelijke dienaar en vertrouweling opgeklommen. De passende beloning daarvoor werd hem tussen 1410 en 1415 gegeven: hij werd verheven in de (lagere) adelstand, en door de graaf beleend met de hofstede Ter Loo, (nog steeds) gelegen aan de Bezuidenhoutseweg. Misschien dat ook zijn huwelijk hierbij een handje heeft geholpen: want als de (eigenlijk te schaarse) tekenen niet bedriegen, dan zou Dirc Potter via een echtverbintenis met Elisabeth, jonkvrouwe Van der Does, al voor hij *Der minnen loep* schreef aan Hoekse adel zijn vermaagschapt.¹³ Maar in hoofdzaak moet het toch aan Dircs persoonlijke aanleg, inzet en verdienste te danken zijn geweest dat hij na 1415 door het leven kon als de edelman Dirc Potter vander Loo. Zijn kracht lag daarbij voornamelijk op het vlak van verstand en dienstbetoon; en gezien het bovenstaande is er weinig reden om de deugden die de *Blome* in het bijzonder om hun carrière-waarde aanbeveelt – geheugen, onderdanigheid, *const*, wijsheid en de daarmee verbonden gematigdheid en rationaliteit – niet in ruime mate bij de auteur zelf aanwezig te veronderstellen. Niet alleen op religieus gebied, maar ook sociaal gesproken lijkt Dirc Potter heel wel voor zichzelf te hebben kunnen zorgen; en zorgen is daarbij ongetwijfeld te verstaan in

de sterk reflectieve, rationele zin waarin de *Blome* zelf – natuurlijk onder het hoofdstuk *wijsheit* – zegt dat wie *sonder sorghe slapen gaet* [...] *sonder eer opstaet* (40/11-12). Om *eer* was het de hoveling te doen, en Dirc Potter wist bepaald waar hij het over had.

Deze persoonlijke achtergronden van de schrijver geven ook uniek reliëf aan een op zichzelf al unieke passage in de *Blome*, waarin Potter zich duidelijker dan vrijwel elke Middelnederlandse auteur uitlaat over de criteria voor adeldom.¹⁴ Het betreft hier een zowel emotioneel als rationeel betoog in het hoofdstuk over *edelheit*, dat (met zijn tegenhanger de *onedelheit*) als tweeluik door Potter vermoedelijk onafhankelijk van de *Fiore*-traditie is ingevoegd. Nu we al vrij goed bekend zijn met Potters werk en leven, kost het des te minder moeite aan te nemen dat hier de auteur geen verdere bron of zegsman heeft gehad. Wel is de kern van zijn betoog volkomen traditioneel: ware adel is de zieleadel, en blauw bloed is niets waard zonder een nobel hart.¹⁵ Maar reeds spoedig neemt het vertoog een vlucht die Potters persoonlijke betrokkenheid verraadt. Dit kan niet beter worden getoond dan door zijn uiteenzetting hier op de voet te volgen, te beginnen met een lang, maar tevens interessant citaat.

Die luyde heiten wel [=gelden wel als] edel omme dat sij van edelen gheslechte ghecomen sijn; al sijn sij onedel van natueren ende van wercken, des en sien sij niet aen [=dat maakt niets uit]. Och, het scilt [=scheelt] alte veel: edel te *wesen* ende wel *gheboren*! Dat heiten welgheboren luyde die vanden scilde [=van adel] gheboren sijn, ende hebbent van horen ouderen [=ouders] ende niet van hem selven. Het is die menighe van edelen ouderen gheboren die een edel ader niet en heeft aen sijnen lijve [=in zijn lichaam], ende is soe rechte onedel als hij wesen mach: van onghenade, van oneerbaarheid, van ghiericheit, van onscamelheit [=onbetamelijkheid], van bloedicheit, van onwetentheit, van onbequaemheit, van vuylen seden, van quaden regimente [=inblazingen], van onkuysheit, van vuylen onnutten worden, ende wreet, lelic, onsinnich, vol verraderie, moerdadich ende alre boesheit vol.

Hoe sal die minsche edel moeghen heiten die niet edelen is in gheenen poenten, noch manlijc in daden van wapen? Hij sal daer omme edel heiten om dat sijn ouders edel waren? Trouwen [=voorwaar], het is wel menich heilich man gheweest die kinder liet die niet wijs en waren noch heilich; menich scoen man die kinder liet die niet scoen en waren; menich goedertieren man die kinder liet die wreet ende boes waren; menich manlijc heelt [=held] die kinder liet die saghen [=laf] waren, ende vele des ghelijcs soe dat die kinder niet al-

tijt der ouder natuere hadden, noch die doecht ende dat vordel die hoer ouders plaghen te hebben. Ende hoe coempt dan die edelheit meer te eerven [=meer erfelijk] dan die doecht, of manheit, of scoenheit, of lellichkeit of ander sake dier ghelijke?

Sonder twivel, als men die waerheit spreken sal voer Gode ende voer die werelt, soe en is edelheit niet anders dan een ingeboren doecht, daer eer, scamelheit [=zedigheid] ende manheit mede ghemenghet is. Het en mach niemant edel sijn dan bij sijnen edelen wercken der doechden. [...] Ende of een man van slechten [=eenvoudige] ouderen waer, en sal hij dan mit edelen daden niet moeghen verdienen dat hi edel sij? Sonder twivel, jae hij! Hij mach hem des beroemen dat hijt van hemselven heeft ende niet van sijnen ouderen! [...] Nu sich [=zie]: ist dan niet beter ende saligher dat dijn ouders bij dij [=dank zij jou] in eeren gheedelt werden? Also wel machmen nu mit edelen daden op ghetoghen [=verheven] ende gheeert worden als men over [=geleden] 600 jaer moecht! Ende soe machtich is nu die keyser enen man te edelen diet mit edelen daden verdienen, als die keyser die over 1000 jaer was. Mer het coempt al aen die verdienten. (88/31-89/20)

Het zal duidelijk zijn: Dirc Potter heeft weinig op met erfelijkheid in het algemeen, en al helemaal niets met de erfelijkheid van adellijke titels. Veeleer is hij een voorstander van het omgekeerde: dat iemand op grond van eigen verdienste in de adelstand wordt opgenomen. Alleen zo kan immers worden gegarandeerd dat adeldom bij de juiste lieden berust? En als belangrijk nevenargument stelt Potter dat het in goede, oude tijden niet anders toeging, en dat de stamvaders van oude adel ooit ook nieuwkomers zijn geweest. Daartoe vervolgt hij met een reeks van in zijn ogen historische precedenten, zoals Julius Caesar (een Romeinse burgerzoon), Karel Martel (een bastaard), de Engelse kroon (afkomstig van een verdreven Trojaan), etcetera. Van eigen, Hollandse bodem ontleent Potter (zonder bronvermelding) aan de kroniek van de Clerc uten Laghen Landen de geschiedenis van *een greve van Hollant* (=Floris v) die om de uitgedunde gelederen van zijn ridderschap te versterken op Pinksteren de veertig *alre rijcste huyslude* van zijn land ontbood

daer hij enen hoghen hof mede hielt, ende hij sloechse allen ridder nader maeltijt ende gaff hem scilde ende wapene daer huden daghes [=tegenwoordig] sonder twivel veel af sijn die van dien gecomen sijn [=van die adel afstammen], ende overmits [=wegens] outheit der tijt soe verre gheleden is dat sij menen alle van coninghen ende greven

ghecomen wesen... Ende dit hebben sommighe voertijts benomen mit wil [= opzettelijk belet] datmens inden croniken [= kronieken] niet en heeft moeghen setten, omdat [= opdat] mens hem niet te verwijt segghen en soude [= niet zou nadragen] – hoewel dattet hem groet eer waer, ende in anderen landen dicke gheschiet is ende noch daghelijx gheschiet. (90/5-13)

In het vervolg van zijn beschouwing blijft Potter deze viool bespelen. Ware adel is een innerlijke kwestie; de schijn van uiterlijke afkomst bedriegt maar al te vaak, zowel ten goede als ten kwade. En ook in dit geval weet Potter, zoals altijd in de *Blome*, aan de dierenwereld symbolen te ontleen: hij vergelijkt adeldom met de sperwer, waarvan de soorten die zich nestelen in struiken de beste zijn *ende veel nutter ten weytspede* [= jachtvermaak] *dan die ander die inden hoghen castelen wonen* – waaruit maar weer eens mag blijken *dat sij bij wijlen beter sijn die van laghen, slechten* [= eenvoudige] *bloede sijn dan vele die uut hoghen gheslechten ghesproten sijn* (90/47-91/3). Een exempel rondt dan de verhandeling af, dat gaat over Sallustius, die ofschoon van simpele komaf, om zijn deugdzaamheid tot lid van de senaat van Rome werd benoemd. Hiertegen werd bezwaar gemaakt door Tranquillius, een edelman die *was ghenedert ende ghedaelt overmits* [= wegens zijn] *roekeloesheit ende quaden regimente des levens* (91/39-40). Doch Sallustius antwoordde ferm:

'Du, Tranquilli, hebs onrecht ende sprekes op mij onbillik ende sonder reden. Ic ben gheboren van enen oetmoedighen armen gheslechte, ende ben gheedelt bij gunste der goden om mijn lieflijke weldaden ende om der doecht die mij ingeboren is, soe dat allen die van mij comen hem verhogen sullen der edelheit ende vordele die hem van mij comen sal wesen. Ende du, mitter oneerbaarheid dijns lijfs ende mitter vuyler onnutticheit dijns levens, hebste dijselfe onedel ende oneerbar gemaect, ende allen die van dij comen sullen voertaen besmet ende onsuver wesen bij dij, omder lelicheit dijnre onedelre daden, soedat sij hem ewelijck bedroeven sullen als sij dijnre ghencken.' (91/42-92/2)

Deze fiere repliek bevestigde de overige senatoren in de juistheid van hun keuze; Sallustius kreeg *groten lof vander antworde, ende hij wart noch vele hogher verheven. Ende die ander wart verstecken* [= verbannen] *ende sterf in armoede ende in onsalicheit, nae sijn verdienten* (92/3-5). Beloning naar verdienste dus we weten inmiddels wie het zegt. En hoeveel rancune Potter ook jegens de oude adel lijkt te koesteren, zijn mooiste beloning zal toch

zijn adellijke status zijn geweest. Wat dat betreft is hij volop een conformist; maar anderzijds – een echte tegenstelling is het trouwens niet – is hij een nieuwkomer in hoge kringen. Het resultaat is een fascinerende, vrij complexe persoonlijkheid, waarin ambitie en frustratie beide aanwezig zijn, evenals zelfbewustzijn en nederigheid.

Ambitie moet de motor achter Potters carrière zijn geweest; assimilatie was de smeerolie. Zoals ook Potter zelf terdege blijkt te weten, moet wie in dienstbaarheid vooruit wil komen, zijn plaats kennen: *ende bistu oec onthouden [= in dienst] totten vorsten huuse, en verheffe dij niet hoegher dan dijn heer dy hebben en wil, ende laet dij die here selver opheffen nae dijn verdiente, als hij doch sculdich is te doen* (58/38-40). Daarom zijn domme mensen ook niet geschikt als dienaars, *want sy en souden haer styve knyen niet bueghen [= buigen] en connen, noch oec worde gheven die bequaem waren; daerom ist best laten wijse bijden beesten, want ghelijc mynt ghelijc*.¹⁶ Dit is dus domheid; het tegendeel daarvan, de wijsheid, vergt volgens Potter buigzaamheid. Die buigzaamheid jegens zijn heer moet hij zelf menigmaal hebben opgebracht, want Dirc Potter heeft in zijn lange ambtenarenleven heel wat heren moeten dienen. Begonnen onder hertog Albrecht, is hij – net als heraut Beieren en (in zekere zin) Willem van Hildegarsberch, maar anders dan Dirc van Delft – ook Albrechts zoon Willem VI blijven dienen. Toen deze na zijn dood in juni 1417 door Jacoba van Beieren werd opgevolgd, bleef Dirc Potter als secretaris haar steun en toeverlaat. Hij trekt met gravin Jacoba's leger ten strijde tegen haar oom Jan – maar als laatstgenoemde met geweld en geld de grafelijke waardigheid over Holland naar zich toetrekt, gaat Potter schijnbaar probleemloos in diens dienst over, zoals hij toen Jan van Beieren eenmaal vergiftigd was, de nieuwe heer – diens aartsvijand – Jan IV van Brabant terzijde is gaan staan. En als in 1425 hertog Philips van Bourgondië bestuursvoogd over Holland wordt, wordt Dirc Potter vander Loo van een Beiers zelfs Bourgondisch secretaris, en krijgt hij een forse salarisverhoging als beloning voor verleende hulp bij Philips' Hollandse annexatiestreven...¹⁷

Men heeft als commentaar op Potters carrière wel gezegd: hij diende de staat, niet een persoon.¹⁸ Maar er is niet al te veel boosaardigheid voor nodig om, mede op grond van Potters letterkundig werk, hier aan te tekenen dat hij wel degelijk ook een persoon diende: de persoon Dirc Potter namelijk. Voor een man van zijn positie hield dat in: flexibel en geduldig kunnen zijn, een stelregel die Potter al in *Der minnen loep* verkondigt in bewoordingen die ons langzamerhand veel minder kleurloos voorkomen dan zij bij eerste lezing kunnen lijken:

Daerom, syet dat gy wijslijck leeft
Ende wacht den tijt mit sachten moede:
Het sal u wael vergaen te goede.

(1, 1244-1246)

Laet u gheen wantroest verdoren,
Ende wacht den tijt mit wijsen sinne.
Ghi wervet entelijc uwen wille.

(1, 1318-1320)

Hier komt ook weer de Potter van de *Mellibeus* in het beeld. Wijs leven impliceert, behalve geduld, ook lijdzaamheid en zelfs zachtmoedigheid – en dat niet uit slapheid, maar uit berekening van eigen kansen. Misschien had Potter wat dat betreft in 1400 leergeld betaald: erop los slaan kon de dader evengoed treffen als de tegenstander. In elk geval toont hij zich (zoals in § 3 reeds bleek) in zijn letterkundig werk een warm pleitbezorger van de rationele boven de fysieke benadering, en wars van elke agressie. In het *Blome*-hoofdstuk over *stercheit* stelt hij dat sterkheid in maten en soorten bestaat, en dat er bijvoorbeeld mensen voor sterk doorgaan *die daghelijx in wapene rijden ende orloch speel* [!] *hanteren*, of vanwege *eenighe zeghe die sij ghehad moghen hebben in strijde, in storme, in campe of in velde* (49/27-30). Maar eigenlijk is dat niet wat Potter onder kracht zou willen verstaan. Voor hem is kracht bovenal kracht van verstand, en als toepasselijk diersymbool wijst hij hier op de leeuw, die (ofschoon lichamelijk ijzersterk) zijn sporen met de staart uitwist, om als het enigszins kan de gewelddadige confrontatie met zijn vijanden te mijden *ende niet vechten, ten sij bij noede* (50/2). Dit is kracht volgens de slimme Potter; de sterke leeuw gedraagt zich als een sluwe vos. En: *het is meerre wijsheit* [!] *als het noot is te vlien* [=vluchten] *daer gheen verweren en staet, dan op ghelove dijnre crachten mit wille* [=vrijwillig] *inder doet te gaen* (50/8-10). Daar dacht heraut Beieren wel anders over; doch in Potters opvatting van daadkracht staan niet wapens centraal, maar hersens. Het contrast tussen Dirc Potter en de Heraut is zo bezien niet minder groot dan tussen hem en Dirc van Delft.

En zo 'ouderwets' als deze beide andere auteurs ons in vorige hoofdstukken voorkwamen, zo 'modern' oogt vergelijkenderwijs Dirc Potter. Het is niet zozeer zijn persoonlijke succes dat hiervoor tekenend is; per slot maakten heraut en hofkapelaan op hun terrein ook 'carrière'. Het is vooral de pragmatisch-rationele mentaliteit van Potter die moderner lijkt, en meer in het bijzonder ook de wijze waarop hij als (voor zijn tijd) individualist de gulden middenweg poogt te (doen) begaan – zeker als we bij

hem literatuur en leven durven vervlechten. Gelovig zonder veel acht te slaan op priesters, elitair zonder veel onderscheid te maken tussen adel en burgerij, voorstander van diplomatie zonder de oorlog geheel af te wijzen, dienaar zonder van één heer, en minnaar zonder van één vrouw afhankelijk te willen zijn – en dat alles vanuit een fiks opportunistische en met een vast vertrouwen in de rede als leidraad voor het leven. Dat Potter al met al moderner lijkt dan zijn wel zo idealistische, maar ieder op hun eigen wijze rijkelijk eenzijdige en ouderwetse collega-auteurs aan het Hollands-Beierse hof, kan niet afdoende worden verklaard uit het gegeven dat hij nu eenmaal tien jaar na Dirc van Delft schreef, of vijf jaar na de Heraut, of circa zeven na het overlijden van Hildegasberch. Zijn (relatieve) moderniteit is niet in de eerste plaats een kwestie van zijn (relatieve) jeugd, doch eerder van zijn persoonlijke instelling en achtergronden. Er moeten er meer zijn geweest zoals hij: zeker in de ambtelijke rangen die welhaast overal, en zeker aan het laat-middeleeuwse hof, een ideale springplank bieden voor sociale mobiliteit.¹⁹ Wat dat betreft is Dirc Potter slechts de representant – zij het voor het Noorden vroeg, en hooggeplaatst – van een hele groep nieuwkomers aan het Hollandse hof: professionele leke-ambtenaren die zich als vakkundige beleidsmedewerkers steeds meer onmisbaar maakten, en, dicht als zij zaten bij het vorstelijk vuur, een positie wisten te verwerven die op het oog misschien niet spectaculair was, maar wel een basis bood voor comfortabel (hof)leven.²⁰ Mannen als Dirc Potter waren dan wel niet zo chic als oude adel, niet zo geleerd als vele geestelijken, niet zo beroemd als de beste ridders, noch zo rijk als sommige burgers – maar wel zo invloedrijk en benijdenswaardig.

Binnen deze nieuwe ambtenarenelite munt dan op zijn beurt Dirc Potter uit omdat hij als enige, tijd, talent en zin had om zijn ideeën op te schrijven, ons daarmee een kostbaar kijkje gunnend op de mentaliteit van mensen zoals hij.²¹ En ook als schrijverstype is Dirc Potter vrij modern: vooral omdat in zijn persoon een auteur de pen voert die dit naar het schijnt niet in opdracht doet, maar meer bij wijze van culturele zelfverwerkelijking.²² De hoge ambtenaar die af en toe een boekje schrijft, hoeft daarvoor geen beroep te doen op vorstelijke ondersteuning, doch kan zich ook als literator zelf redden. Ook als 'zelfstandig letterkundige' lijkt Dirc Potter de eerste aan het Haagse hof te zijn – en bovendien, in zekere zin,²³ tot aan zijn verre ambtgenoot Constantijn Huygens, ook de laatste.

VII. *Hofliteratuur*

I. BALANS EN PERSPECTIEF

Dit boek behandelt Middelnederlandse literatuur tegen de achtergrond van het hof. Het socio-culturele perspectief bepaalt zowel de afbakening van het studieobject als de wijze waarop dit object vervolgens wordt benaderd.¹ Om met het laatste te beginnen: de plaatsing in de context van het hof heeft enkel waarde als men de teksten dan ook vrij nadrukkelijk tegen die achtergrond interpreteert, en bijvoorbeeld signaleert dat er vergaande correlaties zijn tussen Dirc Potters letterkundige geschriften en zijn ambtelijke positie. Maar hoe treffend zo'n bevinding ook mag zijn, het gevaar is er niet minder om dat onze kijk op de literatuur te zeer projectie wordt van wat we van de historische context (menen te) weten, en omgekeerd – dat ons beeld van de historische situatie te zeer wordt ingegeven door wat we in de literatuur (menen te) lezen. Noch het ene, noch het andere gevaar zal in dit boek altijd afdoende zijn vermeden.

Een vergelijkbare winst- en verliesrekening valt op te maken met betrekking tot het eerste hierboven genoemde punt: de keuze van de literaire teksten die ons object van onderzoek hebben gevormd. Ter sprake kwamen (in hoofdzaak) teksten die in de omgeving van het Hollands-Beierse hof zijn ontstaan; die teksten vrijwel allemaal, en nagenoeg geen andere. Dit houdt in dat hier teksten op elkaar zijn betrokken, die bij een andere letterkundige benaderingswijze van elkaar gescheiden zouden blijven: de kroniek komt naast het theologische compendium te staan, omdat beide aan hetzelfde hof en voor hetzelfde gravenhuis geschreven zijn. Zo'n nieuw verband maakt zeker ook nieuw inzicht mogelijk – al was het maar dat men kan zien dat de religieuze motivering die de Heraut zijn oorlogspropaganda meegeeft geen steun krijgt van de hofprediker. Maar ook in onderzoek is het vaak zo, dat wat men in de breedte wint, niet zelden van de lengte afgaat. In dit geval betekent het, dat door de sociologische optiek het genre-perspectief vervaagt. Concreet: we vergeleken Dirc van Delft hier wel met de Heraut, maar niet of nauwelijks met andere auteurs van Middelnederlandse theologische handboeken – zodat we hem wel kunnen plaatsen aan het hof, maar minder in de kerk.

Nu betreft het bij dit alles wel tekorten – maar daarom nog geen onherstelbare. In andere studies, van andere onderzoekers, kan (en zal hopelijk) wat in dit boek onderbelicht gebleven is, scherpere contouren krijgen. Als ideaal zou men zich zelfs een meerdimensionaal ‘model’ kunnen denken, waarbij het platte sociale vlak dat in dit boek wordt uitgetekend, expansie krijgt via de dimensies van ruimte, tijd en genre. Het *Haags liederenhand-schrift* zou dan bijvoorbeeld niet alleen worden gerelateerd aan de amoureuze omgangsvormen van het Haagse hof, maar ook worden vergeleken met de contemporaine Vlaamse poëzie van Gruuthuse en de veel oudere minnellyriek van Hendrik van Veldeke, en dit alles niet alleen tegen de achtergrond van wisselende historische omstandigheden, maar bijvoorbeeld ook op het autonoom-literaire niveau van formele rijm- en verstech-niek.

Maar ook binnen het ‘tweedimensionale’ kader van dit boek is nog lang niet alle ruimte ingevuld; en alvorens we een poging zullen doen om het voorafgaande van enkele globale conclusies te voorzien, is het niet meer dan eerlijk ons ook van deze leemten rekenschap te geven. Zo is er, om een eerste lacune aan te duiden, in het voorafgaande alleen systematisch aandacht geschonken aan de *nieuwe* literaire werken die in het Hollands-Beierse hofmilieu tot stand kwamen – belangrijke bronnen ongetwijfeld, doch allerm minst alleenzaligmakend als het erom gaat de toenmalige literaire cultuur te portretteren. Men schreef aan het hof immers niet alleen nieuwe teksten; men las of beluisterde ook oude. Om een meer compleet beeld van de literaire cultuur aan het Hollands-Beierse gravenhof te verkrijgen, zou dan ook zo systematisch mogelijk moeten worden nagegaan van welke oudere (Middelnederlandse) teksten in dit milieu handschriften aanwezig waren. Het zou dus idealiter niet enkel moeten gaan over de literatuur die aan het hof ontstond, maar over alle literatuur die er in omloop was.

Als eerste aanzet tot een dergelijk onderzoek kan worden vastgesteld dat met name de belangstelling voor het werk van Jacob van Maerlant in kringen van het laat-veertiende- en vroeg-vijftiende-eeuwse Hollandse hof onverflauwd lijkt. Achter menige in dit boek besproken auteur rees de gestalte van de *vader der dietse dichtren algader* gezaghebbend op; in feite kan voor alle auteurs aannemelijk worden gemaakt, zo niet bewezen, dat zij het werk van Maerlant kenden. Het duidelijkst geldt dit wel voor heraut Beieren, die als geen andere Middelnederlandse auteur met Maerlants oeuvre vertrouwd bleek, van *Alexanders geesten* tot en met de *Spiegel historiaal*, en inclusief daartussenin ontstane werken als *Historie van Troyen*, *Rijmbijbel* en *Der naturen bloeme*. Maar ook Dirc Potter kent zijn Maerlant. Dircs kennis van de *Historie van Troyen* is zo goed als zeker, en voor

andere van Maerlants werken (*Alexanders geesten*, *Der naturen bloeme*) zeer waarschijnlijk. Ook Willem van Hildegarsberch is als dichter bij Maerlant in de leer gegaan, en misschien wel grondiger dan alleen zijn evidente ontleningen aan diens *Strofische gedichten* en *Spiegel historiael* kunnen doen uitkomen. En zelfs Dirc van Delft, ofschoon qua wetenschappelijke portuur zeker de meerdere van Maerlant, lijkt zich niet te goed te hebben gevoeld om aan laatstgenoemde een en ander te ontlene.²

Het is natuurlijk denkbaar dat al deze auteurs geheel onafhankelijk van elkaar hun kennis van Maerlants werken hebben opgedaan. Maar het is ook allesbehalve uitgesloten dat zij (voor een deel) dezelfde boeken hebben geraadpleegd: de handschriften van Maerlants werken namelijk waarvan we mogen aannemen dat ze aan het hof van de nazaten van Maerlants hoogste beschermheer, de Hollandse graaf Floris v, voorhanden waren. Het zou de moeite waard zijn na te gaan of er onder de vele thans nog bekende handschriften van Maerlants werken exemplaren zijn die als voormalig eigendom van het Hollandse hof in aanmerking komen. Een zeer tot de verbeelding sprekend voorbeeld is hier het fraaie handschrift van de *Rijmbijbel* dat op de Koninklijke Bibliotheek berust, en dat blijkens de miniaturen omstreeks 1400 in hetzelfde (Utrechtse?) scriptorium tot stand moet zijn gekomen als het dedicatie-exemplaar van Dirc van Delfts *Tafel van den kersten ghelove* en het getijdenboek van Albrechts tweede gemalin. Op vergelijkbare gronden laat zich het mogelijke boekenbestand van het Hollands-Beierse hof nog uitbreiden met (onder andere) handschriften van *Saksenspiegel* en Beka's *Cronike*, teksten waarvan het eigenlijk haast niet denkbaar is dat men ze aan het hof *niet* zou hebben bezeten. Zo zal met name het handschriftenonderzoek nog een belangrijke bijdrage kunnen leveren voor de reconstructie van het toenmalige boekenbezit van het hof.³

Maar ook binnen onze bewuste beperking tot de meest originele uitingen van Hollands-Beierse hofliteratuur, is het voorafgaande nog verre van volledig. Deze beperking is niet zozeer verkozen als wel noodgedwongen; soms laat het bronnenmateriaal eenvoudig niet meer inzicht toe. Zo weten we op grond van de rekeningen dat Dirc van Delft, voor hij de *Tafel* schreef, ten behoeve van Albrechts (tweede) echtgenote een ander boek vervaardigde – maar hoe graag we ook anders zouden zien, het lijkt erop dat deze tekst inmiddels van de aardbodem is weggevaagd. Niet minder fascinerend en frustrerend is de aan Dirc van Delft verwante (auteurs)persoon van Willem de Biechtvader. Blijkens de rekeningen fungeerde deze *leesmeester* (= bijbelleraar) van het Haarlemse karmelietenklooster in de jaren voor Van Delft aan het hof verscheen, als biechtvader van hertog Albrecht en diens familie. Vooral op hoogtijdagen was Willem vaste gast,

zoals op kerstavond 1388, toen hij *mijns heren ende sijns ghesyns biecht ghehoert hadde*. Maar ook heeft deze Willem voor het hof geschreven: de rekeningen van 1395-1396 maken melding van een flinke gift aan *broeder Willem, mijns heren biechtvader* voor *mire vrouwen boec, dat mijn vrouwe* [=Margaretha van Kleef] *hem bevolen hadde te doen maken*, en waarvan kort daarop op last van dezelfde Margaretha een kopie werd vervaardigd voor de Vrouwe van Kruiningen.⁴ Het lijkt alsof ook deze tekst inmiddels spoorloos is verdwenen – tenzij een recente en vernuftige redenering steekhoudt, die het boek van Willem de Biechtvader identificeert met een Middelnederlandse (lees)prekenverzameling die in talrijke handschriften is overgeleverd, onder welke boeken zich dan zelfs nog de authentieke exemplaren van Margaretha van Kleef en de Vrouwe van Kruiningen zouden bevinden!⁵ Het minste dat men hier zal moeten erkennen, is dat de twee handschriften qua uitvoering uniform zijn aan de eerste exemplaren van Dirc van Delfts *Tafel*, waaronder het dedicatie-exemplaar daarvan – maar het onomstotelijke bewijs is daarmee nog niet geleverd. Vooralsnog is ten aanzien van deze prille hypothese in dit boek voor een terughoudende opstelling gekozen, op gevaar af dat nader onderzoek zal uitwijzen dat een extra hoofdstuk over de preken van Willem de Biechtvader op zijn plaats ware geweest.

Is er in dit geval feitelijk sprake van alles of niets, in ander verband is er wel iets, maar veel te weinig. Zoals in I, 4 en III, 1 al bleek, zijn we over de meer lichtvoetige dichtkunst aan het hof veel minder goed geïnformeerd dan wenselijk zou zijn, waardoor het nu kan lijken of het literaire klimaat (nog) veel ernstiger was dan het waarschijnlijk is geweest. De oorzaak is bekend: het minder pretentieuze genre werd in de eigen tijd maar zelden opgeschreven; het was zo vluchtig als het luchtig was. Het is dan ook een toevalstreffer als we toch iets kunnen achterhalen van de teksten die op dit gebied in omloop waren. Het vereist het perkament van een ambtelijk register en het humeur van Pieter Potter om ons bijvoorbeeld te laten delen in een drinklied zoals dat met melodie en al aan het Hollands-Beierse hof moet hebben geklonken.⁶ Net als zijn meer beroemde broer was Pieter Potter klerk in grafelijke dienst, waarnaast hij ook in wijn deed en een herberg dreef. De beide werksferen, van inkt en drank, vervloeiden met elkaar toen Pieter Potter bij het pennen aan een archiefstuk een liedje opschreef waarin wordt opgeroepen om de treurnis met een goed glas weg te spoelen:

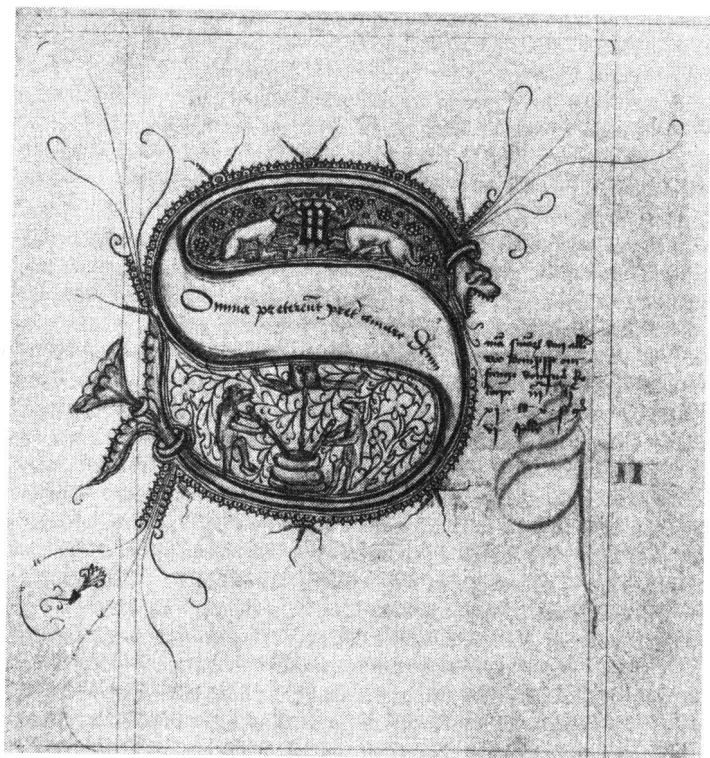
Wir willent vreulich singen 'ho!',
 Und vreuwen uns des wijnez train;
 He maicht vil manich hertse vro.
 Dar um wil wirs nicht avelain;
 Scheynck yn, und la diin truren stain!*

Het lijkt wel zeker dat wij hier te doen hebben met een zeldzaam specimen van een tekstgenre dat aan het Haagse hof veel meer verbreiding kende: het populaire lied.⁷ Het woord populair is hier in dubbele betekenis bedoeld: courant én volks. Want hoe verheven het hof ook boven volkse kringen van zijn tijd en regio moet zijn geweest en zich ongetwijfeld ook moet hebben gevoeld, het heeft deze adel niet belet om zich bij tijd en wijle – en waarschijnlijk vaker dan de bewaarde teksten kunnen getuigen – te verpozen met voor onze begrippen rijkelijk platvloers vermaak. Zo bevatten de fragmenten waarin de hooggestemde composities van de hofmuzici Fabri en Boy staan opgetekend ook een aantal Franse deuntjes die in hun melodie al vrij wat minder pretentius zijn, en in hun inhoud uitgesproken frivool. Of zou men bijvoorbeeld het liedje over Marion uit Arras, wier pantser door haar snel vermoeide vriendje Colin niet naar tevredenheid werd opgewreven, soms anders dan scabreus moeten verstaan?⁸

Marion d'Arras,
 a fait taluas
 par Colin frotter.
 Et quant il est las,
 recreus et mas,
 il s'en voelt alieer;
 Et celle a plorer
 et li demander:
 'Amis, ou t'en vas?
 Il te faut hurter,
 quoy qu'il doit couster,
 encore cha bas.'†

*Laten we vrolijk zingen ho!, en vrolijk zijn om de tranen van de wijn, die zo menig hart verblijden. Laten wij daarom niet achterblijven: schenk in, en laat je treurnis staan!

†Marion uit Arras liet haar pantser door Colin oppoetsen. Toen hij moe was, doodop en mat, wilde hij weggaan. Maar zij begon te huilen, en smeekte hem: 'Vriend, waar ga je heen? Je moet, koste wat kost, daar onder blijven boenen.'

28. Rekening met vrome spreuk en scatologische tekening.

Nu bewijst het simpele voorkomen naast de liederen van Fabri en Boy in dezelfde Leidse fragmenten nog niet onomstotelijk dat ook dit lied aan het Hollandse hof ten gehore is gebracht. Maar laten we vooral niet te snel op grond van de inhoud het tegendeel veronderstellen. Ook in Holland sloten het hoofse en het triviale elkaar niet uit. Dat zelfs een zo dooerernstig spreker als Willem van Hildegarsberch twee nogal platte boerden op zijn naam heeft staan, mag hier een volgend teken aan de wand zijn.⁹ Gevoel voor het grove naast het gewijde was kennelijk niet iets waarvoor men zich aan het hof wenste te schamen: zo prijkt bijvoorbeeld in de luxueuze beginletter van een van de rekeningen, en onder de vrome La-

tijnse spreuk dat alles vergankelijk is behalve God, een tekening van twee honden die verlekkerd staan te roeren in een ketel die vanuit een paar opengesperde billen van verse inhoud wordt voorzien...¹⁰

Dit scatologische voorbeeld verplaatst ons eens te meer naar de sfeer die wel bij uitstek ambiance blijkt te vormen voor het meer volkse hofvermaak: het carnaval, ofte wel de vastelavondviering. Hoezeer deze ook in haar ontstaan en voortleven verbonden moge zijn met juist de *stedelijke* cultuur der late middeleeuwen, ook het Hollands-Beierse hof blijkt van vastelavondpret niet vies. Volgens Van Foreest is de carnavalstijd 'het hoogtepunt van de genoegens ten hove';¹¹ uit de rekeningen blijkt dat men zich vooral in februari duchtig kan laten gaan. Er worden (spot)toernooien gehouden, feesten gegeven, er wordt gedanst, en in 1415 komen *alrehande personen van vrouwen ende mannen alse monnekene spelen* [= voor monnik spelen] *tho hove inder zale*¹², wat wel niet zal hebben ingehouden dat ze devoot hebben staan zwijgen... In elk geval zijn er bij de vastelavondviering aan het Haagse hof ook teksten ten beste gegeven, zoals het in de rekeningen geboekte optreden van sprooksprekers ondubbelzinnig getuigt. Het is wel bijzonder te betreuren dat we deze teksten moeten missen. Het beneemt ons het zicht op een aspect van het 'literaire' hofleven dat allesbehalve marginaal kan zijn geweest. Misschien is het in de toekomst nog eens mogelijk hier iets verder te komen, door nadere verkenning van een mogelijke relatie tussen het Hollandse hof en het even eenvoudige als fameuze handschriftje waaraan Verwijs in 1876, nogal romantisch, de titel *Van vrouwen ende van minne* heeft verbonden.¹³ Het boekje werd in 1821 aangetroffen tussen bescheiden van de abdij Egmond, met welke kloosterlijke herkomst zich de grof-amoureuze inhoud niet zonder een knipoogje laat rijmen. Nu is het allesbehalve zeker dat de Egmondse antecedenten van het boekje al uit de tijd van ontstaan dagtekenen; wel lijkt de Hollandse herkomst tamelijk zeker, evenals de datering omstreeks 1440 en het feit dat het handschrift afschriften bevat van vrij wat oudere teksten. Combineren we deze gegevens met het sterk Duits gekleurde taaleigen van teksten in het boekje, dan naderen we op zijn minst de invloedsfeer van het Hollands-Beierse hof; een associatie die nog wordt versterkt door de inhoud van het handschrift: enkele gedichten uit het genre van de *cour d'amour*, een stukje Willem van Hildegasberch, korte minnemijmeringen in de stijl van het *Haags liederenhandschrift*, een fel anti-boerenlied dat het in ridderkringen zeker goed zal hebben gedaan en... vastelavondteksten, waaronder het beroemde gedicht over de *Blauwe schuit*. Dit laatste stelt ons wel voor een uiterst pikant probleem: moet aan de trits uit de ondertitel van Pleij's beeldbepalende monografie over die tekst naast literatuur, volksfeest en burgermoraal nu ook (Hollands) hofvermaak worden toegevoegd?

Doch tot zover. Behalve het aanduiden van een aantal concrete perspectieven bedoelt het bovenstaande vooral duidelijk te maken, hoezeer ons beeld van de Hollands-Beierse hofliteratuur nog door nieuw onderzoek zal kunnen worden verrijkt. Dit neemt niet weg dat reeds nu enkele conclusies kunnen worden getrokken. De eerste conclusie is er een van welkome verrassing. Zonder de resultaten van deze studie ook maar in enig opzicht te willen ophemelen, mag toch worden gesteld dat het Hollands-Beierse gravenhof, ook literair, meer allure blijkt te hebben gehad dan men tot nu toe aannam. We hadden dit eigenlijk kunnen voorspellen, of op zijn minst kunnen vermoeden: per slot bleek ook de muziekcultuur aan dit hof bij nadere bestudering aanmerkelijk virtuozer dan verwacht, en verraste ook de produktie van beeldende kunst de specialisten door onverwachte kwaliteit.¹⁴ Nu blijkt hetzelfde hof dus ook als centrum van literair leven geenszins de zompige negorij te zijn waarvoor het middeleeuwse Holland om zijn bodemgesteldheid vaak wordt versleten, doch op het peil te staan van de internationale hofcultuur van zijn tijd. Wat had men ook anders kunnen verwachten van een dynastie die erin slaagde zich door huwelijken aan de grootste vorstenhuizen van het toenmalige Europa te verbinden?¹⁵ In feite geldt wat voor de politiek en op cultureel gebied voor de muziek opgaat, ook voor de literatuur aan het Hollands-Beierse hof: zij neemt een geenszins onbeduidende positie in tussen enerzijds de Frans en anderzijds de Duits georiënteerde wereld van haar dagen, wordt vanuit beide cultuursferen beïnvloed en neemt aan beide deel.¹⁶ Wat dat betreft maakt het Haagse hof nog eerder deel uit van het internationale cultuurleven binnen de Europese elite, dan dat het met instellingen of personen uit de eigen regio drager zou zijn van een specifiek-Hollandse cultuur.

Niet dat er geen sprake was van cultureel contact tussen hof en 'provincie'; daarvoor stond alleen al de (literaire) voertaal van het Middelnederlands, al dan niet voorzien van Duitse kleuring, borg. Ook is het alleszins waarschijnlijk dat stijl en staat van het Haagse hof bevorderend hebben gewerkt voor het cultuurleven bij Hollands lagere adel en gezeten burgerij. Een dichter als Willem van Hildegaersberch bijvoorbeeld, is van meerdere publieksmarkten thuis, en maakt daarmee duidelijk dat het Haagse hof als literair centrum in Holland echt geen eiland was. Ook hebben terzelfder tijd milieus buiten het Haagse hof, met name die van stedelijke overheden, eigen culturele activiteiten ontplooid.¹⁷ Zo heeft Dordrecht eigen musici in dienst, en sticht menige stad in deze tijd haar eigen muziekschool. In gepubliceerde rekeningen komen zelfs enkele stadssprekers voor: *Godekijn, den spreker van Tricht* (1383) en *Bertelmees, den spreker van Delf* (1404).¹⁸ Ze vormen echter een minieme minderheid in vergelijking

met de sprekers met een dienstverband bij adellijke heren. Bovendien lijken de stadsmusici en -sprekers niet in de laatste plaats in dienst om in opdracht van het stadsbestuur hoog-adellijke relaties te behagen. Van een geheel eigen, stedelijk cultuurleven lijkt in het laat-veertiende-eeuwse Holland nog weinig sprake, zeker niet waar het de literaire kunst betreft. Zelfs het toneel, dat naar alle waarschijnlijkheid bij uitstek een stedelijke aangelegenheid is geweest en dat in elk geval zou worden, lijkt vooral te floreren als hertog Albrecht en de zijnen op bezoek komen, al zijn er ook vermeldingen van specifieke 'stadse' toneelvertoningen en moeten we bovendien bedenken dat juist gelegenheden waarbij de vorst betrokken was in onze bronnen zijn geboekstaafd. We staan in feite omstreeks 1400 op de drempel van de eeuw die ook in Holland de culturele opmars van andere milieus dan hoge adel zou beleven. Eigenlijk is het onder het Beierse gravenhuis voor het laatst dat het vorstelijk hof in Holland literair toon-aangevend mag worden genoemd.

Maar intussen is het dat nog wel. In geen andere kring is in het Holland van omstreeks 1400 ook maar bij benadering zoveel literair leven aanwijsbaar; en al zal hierbij de onevenwichtige bronnensituatie ons beeld helpen vertekenen, het lijkt toch meer dan waarschijnlijk dat het Beierse hof als centrum van (literaire) cultuur inderdaad alle andere personen en instellingen in het toenmalige Holland verre in de schaduw stelde. Maar voor we hier gaan overdrijven, past anderzijds de erkenning dat het Haagse hof zich als literair centrum weer niet kan meten met de grote buitenlandse hoven van zijn tijd: voor zowel het Engelse als het Franse koningshof, en evenzeer voor het hertogelijk hof van Bourgondië kan een veel grotere literatuurproductie worden aangetoond.¹⁹ Ook hier geldt dat alles naar zijn maat is, en dat Holland ook rond 1400 een klein landje was. Maar in alle bescheidenheid spreekt het op politiek en literair gebied een woordje mee, en laat het als centrum van Middelnederlandse literatuur andere toenmalige hoven (Gelre, Brabant) achter zich.²⁰ En als we de Haagse hofcultuur onder de Beierse graven vergelijken met eerdere periodes aan ditzelfde hof, dan valt te constateren dat het cultuurleven aan het grafelijk hof van Holland nooit eerder zulke bloei bereikte, en dat van het literaire hofleven vermoedelijk iets dergelijks mag worden gezegd. Op zijn minst doet dit laatste niet onder voor de eerdere literaire bloeiperiode onder Floris v, zijn onmiddellijke voorgangers en hun kring.²¹ Wel is de Hollandse hofliteratuur, om deze interne vergelijking nog wat nadere contouren te verlenen, op het breukvlak van veertiende en vijftiende eeuw duidelijk anders geaard dan in de late dertiende. Vooral is zij meer gevarieerd: want terwijl in de jaren van graaf Floris Jacob van Maerlant haast literaire alleenvertegenwoordiging lijkt te bezitten of op zijn minst op eenzame

hoogte staat (en bijgevolg auteur is voor een schare opdrachtgevers), is tijdens de Beierse periode onder één mecenaat een keur van auteurs actief. Met name blijkt het inmiddels mogelijk dat men vanuit heel verschillende achtergrond de pen voert: lijkt de literatuur in de dagen van Maerlant nog een monopolie van de geestelijkheid, naarmate de veertiende eeuw verstrijkt zien we steeds vaker leken zich als letterkundige manifesteren. In Beiers Holland valt hier te wijzen op een dichter-moralist als Hildegabersberch (die nog de frustratie van de leek lijkt mee te zeulen), een historicus als heraut Beieren, en vooral de ambtenaar Dirc Potter, die vanuit een uitgesproken zelfbewustzijn als leek en literator naar buiten treedt. Deze verbreding van het auteurspotentieel brengt als vanzelf een meer gevarieerd tekstenaanbod met zich mee. Zo'n meer 'open' literaire situatie is overigens niet alleen karakteristiek voor de laat-veertiende-eeuwse Hollandse hofliteratuur, maar een algemeen kenmerk van de middeleeuwse literatuur in deze periode.²²

Maar er is niet alleen sprake van het nieuwe dat zich aandient naast het oude; er is wel degelijk ook sprake van het afsterven van literatuurvormen die in de dertiende eeuw nog in groot aanzien stonden. Het duidelijkst geldt dit wel voor een genre dat nog tijdens Maerlant populair moet zijn geweest, en dat in de decennia daarvoor (met de lyriek) welhaast het literaire rijk alleen had: de ridderroman. Voor menigeen vormt deze ridderpiek, het immense verhalencomplex rondom vorsten als koning Artur en Karel de Grote, de middeleeuwse hofliteratuur bij uitstek, en zeker niet geheel ten onrechte. Maar niettemin komt het genre op het letterkundige palet van het Hollands-Beierse hof vrijwel niet voor. Natuurlijk: Dirc Potter refereert in *Der minnen loep* aan Perchevael en Tristan op een wijze die bekendheid van deze verhalen bij zijn publiek veronderstelt, en er lopen aan het Haagse hof (adellijke?) bedienden rond met namen als *Wailwin*, *Perchevael* en *Lancelot*.²³ Maar welbeschouwd zijn deze sporen van ridderpiek toch nogal mager, en lijkt het genre niet meer erg productief. Niet dat men grote koningen als Artur en Karel de Grote is vergeten: als twee van de Negen Besten leven ze nog wel degelijk in roemvolle herinnering voort. Maar hieruit spreekt tevens een ontwikkeling: zij zijn als grote vorsten voorwerp van historische verering, maar niet langer spilfiguren van romantische ridderpiek. Nu betreft het hier allerminst een exclusief Hollands-Beiers fenomeen; veeleer loopt het hof ook hiermee in de pas met de ontwikkeling aan grote buitenlandse hoven.²⁴ Het lijkt daarom gerechtvaardigd voor de nadere verklaring van deze teruggang in het genre van de ridderpiek een beroep te doen op hypothesen die in dit verband ook elders opgeld doen. Met name is daarbij een tweeledige verklaring gangbaar, die een binnen- en een buiten-literaire invalshoek ver-

toont. In eerste instantie binnen de literatuur blijvend, is er niet veel sensationelers aan de hand dan dat ook het middeleeuwse literatuurpubliek op gezette tijden aan iets nieuws behoefte had. Meer toegespitst: na twee eeuwen lang het literaire klimaat te hebben gedomineerd, raakte de ridderepiek in de loop der veertiende eeuw aan hoven uit de mode. Bij deze 'romanmoetheid' speelde naast een zekere thematische slijtage, heel opmerkelijk, ook een verandering in vormvoorkeur een rol: het hof schepte meer en meer behagen in *korte* gedichten.²⁵ In Holland toont Willem van Hildegarsberch zich heel duidelijk van deze smaakverandering bewust, zoals hij in *Van feeste van hylie* uitspreekt:²⁶

Want goet ghedicht ende niet te langhe,
Een schoen vertreck van nyewen sanghe,
Dat heeftmen gaern ter heren hove.*

Klaarblijkelijk was ook het Hollandse hofpubliek langzamerhand breed uitgesponnen verhalen moe, en had men een voorkeur voor het korte en het nieuwe. *Novelle* was hiervoor, ook letterlijk, het woord; en ook al laat Dirc Potter het niet vallen – laat staan dat hij zou zeggen dat hij de mode uit Italië heeft – dat *Der minnen loep*, met zijn zestig korte liefdesverhalen in een raamvertelling van elfduizend verzen, met deze ontwikkeling verband houdt, lijkt onloochenbaar. De moderne laat-middeleeuwse hofsmaak vroeg om tempo en om variatie; vanuit een dergelijke esthetica valt te begrijpen dat de ellenlange ridderromans, hoe majesteitelijk ook, terrein verloren.

Maar het is niet alleen een min of meer formele smaakverandering die hier een rol speelt. Er is ook een wijziging van inhoudelijke belangstelling in het spel: een zekere afkeer van de oude ridderromantiek, die misschien nog wel zijn charme had als jeugdlectuur (ook toen al!), maar aan volwassen literatuurleefhebbers allengs minder te bieden had. Zo komt tevens de 'buiten-literaire' verklaring van het afsterven der ridderromans in het vizier. Belangrijke externe ontwikkelingen hadden gemaakt dat de wereld van het laat-veertiende-eeuwse hof bij lange na niet meer dezelfde was als de hofwereld die twee eeuwen terug de ridderroman had gecultiveerd. Met name de opkomst van de geldeconomie, en – hiermee verbonden – het stijgende belang van stad, burgerij en handel hadden de oude machtsverhoudingen danig omgewoeld. Feodaliteit was niet langer, of althans niet overal, de ruggegraat van het maatschappelijk bestel; behalve met va-

*Immers: een goed gedicht dat niet te lang is, een mooi staaltje nieuwe zang, dat hoort men graag aan 't hof van heren.

zallen had een vorst steeds meer te rekenen met niet-aristocratische partijen. In Holland bijvoorbeeld, verdrong moderne bestuursadel de oude adelsfamilies uit de vorstelijke raad – de achtergrond van Hoekse en Kabeljauwse twisten –, om vervolgens zelf weer concurrentie te ondervinden van de professionele ambtenarenelite die zich als bestuurstechnocratie (Dirck Potter!) voor de landsheer even onmisbaar wist te maken als destijds de ridderschap dat had gedaan. Als het land te wapen moest, huurde men stedelijke beroepsmilitie in; wie vroeger ridder zou zijn geworden, werd nu veelal ambtenaar.²⁷ Vitale politieke beslissingen werden bovendien steeds minder in de vorstelijke raadskamer genomen, maar veeleer in een soort statenvergadering, waarin de steden voor de vorst de belangrijkste gesprekspartner vormden. Zelfs voor zijn meest ridderlijke daden, zoals een krijgstoct tegen Friesland, was de graaf van stedelijke steun afhankelijk.

Dat in een dergelijke wereld Arturromans – om ons hiertoe te beperken – uit de mode raakten, laat zich denken. Wat kon nog de waarde zijn van verhalen over een koning die aan het hoofd van een ridderlijke Tafelronde een vreedrijk bestuurde? Ooit had dit model de idealen kunnen belichamen van een feodale riddermaatschappij; nu was het zelfs als utopie niet langer bruikbaar. De orde die in de Arturroman werd geschilderd: vorst aan het hoofd, ridders om hem heen, geen burger te bekennen en de stad, zo al in beeld, hoogstens als hofleverancier van wapens en gewaden, was te ver van de realiteit verwijderd om zelfs nog maar als dichtertelijke wensdroom relevant te kunnen blijven. Slechts wie het krijgstoneel naar verre streken ging verleggen, naar Pruisen of naar Friesland, kon nog iets van de ridderlijke droom in leven laten; maar in het *Haags liederenhandschrift* wordt reeds voelbaar dat het ideaal op zijn laatste benen loopt,²⁸ terwijl heraut Beieren alle zeilen bij moet zetten om ridderlijkheid op het voortoneel van de wereldgeschiedenis te houden. Dat het in de politieke werkelijkheid rond 1400 volkomen anders toeging, is bekend en begrijpelijk. Men hoeft zich dan slechts in een man als Potter te verplaatsen om zich te kunnen indenken hoe van die kant over de riddercultus van Arturromans werd geoordeeld: een verweesd spel, met uiterst weinig werkelijkheidsbelang. In het centrum van de macht moest men inmiddels denken, schrijven, onderhandelen; zich met de wapens te bewijzen was daar niet langer doel op zichzelf. Niet de ridder, maar de ambtenaar was als bewaker van de orde aangesteld, en de vorst bestuurde niet na raadpleging van baronnen, maar in een krachtenspel met steden. De Arturroman was een anachronisme geworden, en kon niet meer model staan voor een hof van Eden. Maar wat dan?

Zoals de late veertiende eeuw aan het slot van de vorige paragraaf werd voorgesteld, was het een dynamische, maar ook een complexe tijd; een tijd van gisting, maar ook van verwarring. Ontelbaar zijn de publikaties van historici waarin de veertiende eeuw wordt afgeschilderd als een eeuw van chaos, dit dan veelal in schril contrast met de stabiele orde van de dertiende. Beroemde crises wettigen deze voorstelling van veertiende-eeuwse zaken: de pest, het Schisma, de Honderdjarige Oorlog, om slechts de meest tot de verbeelding sprekende te noemen. Haar hoogtepunt bereikte deze beeldvorming in het succesvolle boek van Barbara Tuchman, die in *the calamitous fourteenth century zelfs a distant mirror* zag voor ons eigen, niet minder turbulente tijdsgewricht.¹ Wie kritisch blijft, kan deze zienswijze niet weergeven zonder haar tevens te relativieren – niet alleen voor onze tijd, maar ook (en daar gaat het hier om) voor de veertiende eeuw. Er is niet al te veel cynisme voor nodig om te stellen dat naar believen elke periode uit de wereldgeschiedenis als chaos kan worden afgeschilderd. Zeker als men op schaal van eeuwen denkt, is het aanbod aan spectaculaire spanningen, crises en mislukkingen altijd ruim genoeg om na suggestieve selectie het beeld van totale waanzin te kunnen oproepen. Wat dat betreft is de polarisatie in chaotische en geordende tijden zeker evenzeer een poging van historici om orde in hun eigen chaos te scheppen.

En toch, en zonder dat we de beschikking hebben over een objectieve bloeddrukmeter voor het verleden, zal moeten worden toegegeven dat de tweede helft van de veertiende eeuw voor West-Europa wel een uiterst veelbewogen periode was. Zo ook in Holland, waar behalve alle internationale perikelen die hierboven werden aangestipt, ook nog eens Hoekse en Kabeljauwse twisten woedden en – deels hiermee samenhangend – het machtsstreven der steden voor permanente spanningen garant stond. Vooral gold een en ander aan het hof, waar men enerzijds volop verwikkeld was in alle wereldpolitieke controverses, en anderzijds de interne adellijke tweespalt en de stedelijke expansie aan den lijve ondervond. Dat dit idee van verontruste laat-veertiende-eeuwse Hollandse adelskringen niet alléén historische projectie is, maar op zijn minst ten dele strookt met de beleving van destijds, wordt juist door de Hollands-Beierse hofliteratuur aannemelijk gemaakt. Wederom is het hier zaak simplisme te vermijden: hoe zou een zo gevarieerd tekstencorpus, van zo verscheidene auteurs, duizenden bladzijden proza en vele tienduizenden verzen in omvang, zonder onverantwoorde generalisatie op de noemer van één (al dan niet bezorgde) grondtoon kunnen worden verenigd? Maar ook ditmaal lijkt een aarzelend 'en toch...' gewettigd. Hoe gevaarlijk het ook moge

zijn om met begrippen als tijdgeest, grondstemming, levensgevoel en dergelijke te werken, op vele plaatsen in de Hollands-Beierse hofliteratuur komt onmiskenbaar een gevoel van onvrede tot uitdrukking. Veelvuldig luchten de auteurs hun misnoegen over wantoestanden in hun eigen tijd en kring. Voor Willem van Hildegaersberch geldt dit wel heel uitdrukkelijk: hij doet bijna niet anders. Maar ook de overige auteurs lijken te lijden aan de eigen tijd. De tijdskritiek is in hun teksten dik gezaaid; *nu* is een woord met doorgaans negatieve bijbetekenis. De vorsten leven niet meer naar hun eigen wetten, klaagt Dirc van Delft; de sociale verhoudingen (namelijk de verschillen!) zijn zoek, sombert het *Haags liederenhandschrift*; grootspraak geeft vaak de toon aan, stelt Dirc Potter; en wie het machtigst is ten hove, vindt nu het meest gehoor, treurt zelfs de zo gezagsgetrouwe Heraut.² In contrast hiermee betekent 'vroeger' meestal 'beter': toen stond de dichtkunst nog in ere (Hildegaersberch), toen wisten minnaars nog wat trouw was (*Haags liederenhandschrift*), toen was een woord nog iets waard (Dirc van Delft), toen leefden ridders nog voor eer (heraut Beieren) en kozen heren nog de juiste dienaren (Potter).³ Het lijkt of de Hollandse hofauteurs zijn bevangen door een misschien niet altijd even uitgesproken, maar toch unaniem gevoel van neergang.

Natuurlijk laten zich ook deze overwegingen makkelijk wegzuiven. Is zulke kritiek niet een topos van alle literaire tijden? Meer nog dan boeren, klagen dichters altijd. Alleen al de auteur wiens tijdsgewricht model zou staan voor voorspoed, Jacob van Maerlant dus, klaagt zelf maar al te dikwijls dat vroeger alles beter was. En toch... de welhaast vanzelfsprekende toon waarop de Hollands-Beierse auteurs telkens weer verklaren dat het met hun wereld bergafwaarts gaat – en daarbij allerminst de indruk wekken een tegendraadse opinie te verkondigen – laat zich enkel rijmen met de veronderstelling dat ook hun publiek zich van een zekere malaise bewust was. En wie de geschiedenisboeken opslaat, kan de tijdgenoten daarin moeilijk geheel ongelijk geven.⁴ Maar nog afgezien van de vraag hoe gerechtvaardigd zulk onbehagen over de toestand in de eigen wereld kan worden gevonden in het perspectief van andere eeuwen, hoofdzaak is dat wij constateren dat de Hollands-Beierse hofliteratuur uiting geeft aan een vrij fundamenteel gevoel van verontrusting. Wellicht kan dit nog worden toegelicht aan de behandeling van één complete tekst, en wel het gedicht *Vanden scepe*, deel uitmakend van het oeuvre van de sprookspreker Augustijnken, al dan niet van Dordt.⁵ Het vers staat opgetekend in het *Haags liederenhandschrift*; en het geeft bepaald te denken dat juist dit zo oerhollandse gedicht zo'n sombere noot vormt tussen zoveel ('Duits an-gehauchte') hoofse blijdschap.

Hollands is het decor op en top: in een inleiding zoals we die ook bij

Willem van Hildegaersberch veelvuldig tegenkomen, vertelt de dichter hoe hij bij zonsopgang eens ging wandelen langs de Merwede. Hij ziet een bootje liggen dat hem stroomopwaarts brengt naar het meest betoverende schip dat hij ooit zag. Een dame die (in dit soort gedichten vrijwel stereotiep) ter plekke aanwezig blijkt, geeft de verwonderde passant uitvoerige tekst en uitleg. De (natuurlijk allegorische) kogge blijkt gebouwd uit alles wat men zich aan goeds kan denken, en bemand met de complete schaar van hoofse deugden: Bescheidenheid, Standvastigheid, Zedigheit, Trouw, Gerechtigheid, Mate en Vrijgevigheid. Doch zo mooi als alles oogt, het gaat de kogge geenszins voor de wind, geënterd als zij dreigt te worden door vijanden als Jaloezie, Leugen, Schaamteloosheid, Ontrouw, Boze Opzet en Hebzucht. Nu blijkt dat deze schurken zelfs de *heren* in hun greep hebben, zit er voor het schip niets anders op dan weg te varen, hoogstens nog hopen op betere tijden voor een nieuwe landing. De zegsvrouw van de dichter stelt zich voor als Vrouwe Medelijden (*Ontfermicheit*), en hoopt dat haar uitleg via hem de heren zal bereiken; '*want ghi bi heere ende bi vrouwen te sine plecht*'. Dan vaart het schip stroomafwaarts, om met de rivier ook Holland te verlaten, nagestaard door de bedroefde dichter. Het schip heet *Sekerheyt*...

Maar Augustijnken zou geen middeleeuwse dichter zijn als hij niet een poging deed om het zeilschip Zekerheid alsnog aan wal te brengen. Indien de heren maar bereid zijn om de bakens te verzetten, kan het schip van de ideaalstaat alsnog in Hollandse haven binnenlopen: '*Och, ghi heeren van hogher aert [...] Pijnt u, dat ghi se weder haelt!*' Weliswaar lijkt onze dichterlijke loods van deze kentering van het maatschappelijk tij niet al te zeker – maar dat is voor hem geen reden om er niet op aan te sturen. Dit principiële geloof in de omkeerbaarheid ten goede is, niet minder dan onzekerheid, een belangrijke constante in de Hollandse hofliteratuur. In dit geval betreft het zelfs een constante van (vrijwel) de hele middeleeuwse literatuur: want schaarse uitzonderingen daargelaten, heeft alle middeleeuwse literatuur in beginsel een opbouwende intentie. De dichters mogen nog zo somber zijn, zij zien het nimmer als hun taak het bij kritiek te laten, doch altijd om een uitweg uit het dal te wijzen. Deze positieve literaturopvatting is heden ten dage niet iets dat middeleeuwse letterkunde aantrekkelijk maakt; het zijn dan ook juist de meer cynische en tragische werken uit de middeleeuwse letterkunde die bij ons het meest in tel zijn. De rest zweemt voor ons kunstbesef te veel naar zedenmeesterij, braafheid en naïveteit. Maar wat wij er nu van vinden – en vooral: hoe deze zo andere voorkeur kon ontstaan – hoeft hier niet de vraag te zijn; in dit bestek kunnen we ons beperken tot de zakelijke vaststelling dat de middeleeuwse literaturopvatting, veel sterker dan de onze, idealistisch

en belerend is. Literatuur – misschien ruimer: het geschreven woord – wil in de middeleeuwen leidraad voor het leven zijn, en de auteur een gids. Niet dat 'mooi schrijven' toen geen doel was; maar naast de esthetische functie van teksten is de ethische bijzonder prominent.⁶ Auteurs brengen het publiek waarden bij, en formuleren normen die naar hun oordeel waard zijn nageleefd te worden. Of ze daarbij nu vergeten waarden in herinnering roepen, nieuwe normen propageren, of een bekende doctrine nog eens willen inscherpen, is secundair; primair is het alomvattend streven, door middel van het (letterkundig) woord lezers en luisteraars tot steun te zijn.

De middeleeuwse literatuuropvatting was dus moralistisch, en didactisch; zo ook in Holland, en zeker ook in de decennia rond 1400, een tijdperk dat wel niet geschapen was voor optimisme, maar des te meer voor idealisme. Juist in de verwarrende veertiende-eeuwse tijden was er behoefte aan (ideologisch) houvast, en schrijvers en dichters waren er om hierbij de helpende hand te bieden. Alle Hollands-Beierse hofauteurs willen hun publiek iets *leren*, en sturen via deze lessen aan op wat zij zien als positieve beïnvloeding van gedrag en mentaliteit – of dat nu als minnaar is of als bestuurder, als ridder of als christen.⁷ Zo werpen ook de Hollandse hofauteurs, elk op hun eigen wijze, zich op als wereldverbeteraars, of op zijn minst als gids naar betere tijden. Let wel: elk op zijn eigen wijze – want wie ze naast elkaar plaatst, ziet dat het heil in heel verschillende richting wordt gezocht. Wie durft, kan hierin eens te meer een teken zien van de onzekerheid waaraan men toentertijd ten prooi kan zijn geweest. In elk geval is er sprake – zelfs als we ons beperken tot de in teksten vastgelegde ideologieën! – van een veelheid aan recepten, oude zowel als meer moderne. Auteurs als heraut Beieren en Dirc van Delft houden, met de verheerlijking van ridderschap en orthodox geloof, aan traditionele modellen vast, zoals ook het *Haags liederenhandschrift* met zijn hoofse didactiek een oud waardenstelsel propageert. En ook Willem van Hildegasberch, hoewel van meer moderne snit, pleit voor het herstel van goede oude tijden. De enige van wie men werkelijk kan zeggen dat hij, literair-ideologisch gesproken, met iets nieuws komt, is Dirc Potter; met dien verstande dat hij dit nieuwe bepaald niet van de daken roept, en eerder poogt om binnen oude kaders nieuwe accenten te leggen. Zo bezien is de Hollands-Beierse hofliteratuur niet vrij van enig conservatisme. Weliswaar achten haar auteurs een mentaliteitsverandering noodzakelijk, doch de oude waarden hebben daarbij allesbehalve afgedaan. Integendeel: ter bestrijding van de maatschappelijke malaise zoeken de schrijvers het meestal in restauratie, nooit in revolutie. Hoe zou het ook anders kunnen, waar het auteurs betreft die deel uitmaken van de kringen van het hof? In zoverre

had Huizinga bepaald geen ongelijk: de laat-middeleeuwse hofliteratuur wil tegen verontrustende desintegratie een dam opwerpen.⁸ Men schrijft er voor de oude orde, en hecht (dus) aan oude waarden.

Een sjibbolet van dit aloude waardenpatroon is *eer*. *Eer* is de term voor wat wij (besef van) goede reputatie zouden kunnen noemen; het gaat hier om het *aanzien* dat men in zijn omgeving heeft, en om – niet minder belangrijk – de wijze waarop men dit aanzien zelf beleeft. De preoccupatie met dit aanzien neemt in de Hollandse hofliteratuur de vorm aan van een ware cultus; in de teksten van het Hollands-Beierse hof komt het begrip *eer*, zonder enige overdrijving gezegd, duizenden malen voor. In de voorafgaande hoofdstukken bleek telkenmale dat *eer* een sleutelfunctie toekwam in het begrippenarsenaal van de betrokken auteur. Voor Willem van Hildegarsberch is het maatschappelijk verval synoniem met het verlies van *ere*, en is eerherstel (via een algemeen ethisch reveil) waar het om gaat. De absolute waarde van de liefde in het *Haags liederenhandschrift* is gelegen in de *ere* waar zij, voor man en vrouw, toe leidt. Voor heraut Beieren is de ridderlijke *eer* alfa en omega van de beschaving, en ook voor Dirc Potter is behoud (liefst: toename) van *eer* iets waarop het individu, in liefde en daarbuiten, bij voortdoring bedacht moet zijn. In feite is *eer* voor alle auteurs het hoogste doel op aarde. Daarboven verheft zich enkel nog hemelse zaligheid – en het is zonder meer karakteristiek dat Dirc van Delft deze laatste als *eenwige eer* omschrijft.

Wel blijkt dat *eer* voor de Hollandse hofauteurs, bij nader toezien, verschillende nuances heeft. Voor de een (Willem van Hildegarsberch) staat of valt ze met morele deugdzaamheid, voor de ander (de Heraut) met ridderlijke wapenfeiten, voor een derde (Dirc Potter) met verstandig sociaal manoeuvreren. Net als in later tijd bijvoorbeeld 'vrijheid', blijkt *eer* een vlag waaronder heel verschillende ideeën kunnen varen. Maar minstens zo typerend als de verscheidenheid-van-invulling, is het feit dat *eer* steeds bovenaan staat. Over de middelen moge men klaarblijkelijk van mening verschillen, het doel is en blijft onverkort het publieke aanzien; en ook al tekenen zich hier en daar symptomen van begripsverwarring af, *eer* is nog steeds het alomvattend kernbegrip voor welzijn. Niet voor niets heet bij Augustijnken de kapitein van het symbolische schip van staat *Vrouw Ere*. Zonder *eer* vaart niemand wel, en ook het omgekeerde geldt: wie het voor de wind gaat, verwerft *eer*. Overall waar *Ere*, als personificatie of abstractie, in de Hollands-Beierse hofliteratuur voorkomt, is zij de Vrouwe (of de Koning, of de som) van alle aardse deugden, en wordt zij dadelijk onder God en zieleheil gesteld. In hun verheerlijking van *eer* zijn alle Hollands-Beierse auteurs, elk op hun wijze, met het traditionele, aristocratische waardenpatroon verbonden.

Met dit alles openen zich vrij weidse perspectieven, met name in de richting van de culturele antropologie. In deze discipline maakt men vaak onderscheid tussen *shame culture* en *guilt culture*.⁹ Het gaat hier om een begrippenpaar dat dient om culturen te typeren, uitgaande van de vraag wat in een samenleving het meest te vermijden valt: een (innerlijk) besef van eigen schuld, dan wel de ervaring van (publieke) schaamte (schande). Het onderscheid laat zich ook ten positieve formuleren; in dat geval spreekt men van gewetens- tegenover eerculturen. Ook dan gaat het erom, wat in een bepaalde cultuur de uiteindelijke toetssteen voor menselijk doen en laten is: het innerlijk geweten, of de reputatie in de groep. Laat men zich leiden door de waardering die men in de buitenwereld oogst, of bovenal door eigen drijfveren? Zeker als de alternatieven zo worden geformuleerd, zal duidelijk zijn dat het een het ander niet volledig uitsluit, en dat beschavingen in feite nooit pure schaamte- of schuldculturen zijn. Toch blijkt het begrippenpaar dikwijls met vrucht te kunnen worden gehanteerd: niet als een onverbidelijke keuze, maar veeleer als een tussen twee (theoretische) uitersten verlopend spectrum, waarbinnen het mogelijk is cultuurmilieus te rangschikken als meer of minder geoccupeerd met eer en schande, respectievelijk met geweten en schuld. En zelfs als men het ontbreken van het een niet voetstoots wil vertalen in de dominantie van het ander – waartoe inderdaad niet altijd reden is – dan nog kan het een interessante vraag zijn hoe het in een bepaald milieu bijvoorbeeld met de beleving van eer en schande gesteld is.

Als wij dit nagaan voor het Hollands-Beierse hofmilieu en daartoe om te beginnen afgaan op de literaire teksten, dan lijkt deze cultuur een treffend voorbeeld van een intense *shame-culture*. Publieke erkenning, eer, blijkt hier immers de hoogste waarde in het aardse leven, en openbare schande (eerverlies) is tot elke prijs te mijden. Niet dat de Hollandse hofauteurs geen enkel besef van geweten of schuld zouden kennen; vooral in hun beschouwingen over de christelijke zedenleer komt een term als *consciencie* bij herhaling voor.¹⁰ Dat het juist in deze context is dat de stem van het geweten klinkt, hoeft geenszins te verbazen: vooral het christendom heeft met zijn nadruk op 's mensen individuele zondigheid tegenover God, enorm veel bijgedragen – vooral ná de Reformatie – aan de ontwikkeling van de vrij ver gaande *guilt-culture* waarin wij ons heden ten dage bevinden. Maar een andere factor is hier niet minder invloedrijk geweest: de geleidelijke ontwikkeling namelijk in de richting van een meer open, mobiele maatschappij, waarin de kansen tot zelfverwerkelijking steeds minder afhankelijk werden van de wieg waarin men was geboren, en dat wil tevens zeggen van de (on)mogelijkheden die de omgeving voor het individu zag weggelegd. In een (theoretische) volmaakt open samenle-

ving bestaan er geen barrières voor zelfontplooiing: de weg die men be-
gaat is daar onafhankelijk van afkomst, sekse of externe dwang. In een
dergelijke cultuur wordt als vanzelf de innerlijke drang voornaamste drijf-
veer van het menselijk handelen: de buitenwereld legt immers weinig of
geen restricties op. In een sterk gesloten maatschappij daarentegen, waar
de sociale controle groot is en het leven verregaand wordt gereglemen-
teerd door de omgeving, is het oordeel van de buitenwereld als vanzelf
belangrijker, en wordt de vraag naar eigen wensen, zeker als deze haaks
op de conventies zouden staan, steeds minder opportuun. Het duidelijkst
geldt dit wel voor mannen in een heroïsche maatschappij, die eenvoudig
verplicht zijn zich met de wapens te handhaven. Een man die niet kan
vechten is daar (zeer bijzondere gevallen daargelaten) eerloos, terwijl wie
op 'het veld van eer' grootse daden verricht, alom in aanzien staat. Krijgs-
haftige eerzucht is waar het in een dergelijke cultuur om draait; voor de
militair gewetensbezwaarde is er hoegenaamd geen plaats.

Wanneer wij de zaak zo bezien, wordt tevens begrijpelijk dat het van
alle Hollandse hofauteurs juist Dirc Potter is, die nog het meest enkele
trekken van een gewetenscultuur lijkt te vertonen.¹¹ Zonder zich als calvi-
nist *avant la lettre* te ontpoppen, betoont hij zich in zaken van ethiek en
moraal toch het minst gevoelig voor de externe autoriteit van de priester,
en lijkt hij zoveel mogelijk te willen varen op het kompas van eigen oor-
deel. Dit relatieve individualisme bleek ook typerend voor Dirc Potters
sociale opvattingen, en eveneens voor zijn gedrag in de praktijk des le-
vens, waarin hij aan het hof een uitzonderlijke carrière wist te maken,
daarbij schijnbaar niet of nauwelijks gehinderd door zijn relatief beschei-
den geboorte. En waar Potter evenzeer gereserveerd staat tegenover rid-
derkrijg, en voor zover bekend enkel voor zijn eigen zaakjes heeft gevoch-
ten, lijkt hij zich vrij aardig te onttrekken aan het oude ridderlijke waar-
denpatroon, en niettemin te slagen. Gemeten aan de normen en de moge-
lijkheden van zijn tijd, zette Potter vrij ver zijn eigen zin door, met eigen-
wijsheid als zijn leidraad en met de *rede* als zelfregulerende instantie.
Daarbij schrikt hij er zelfs niet voor terug, de overtreding van maatschap-
pelijke regels toelaatbaar te achten; in dat geval helpt het verstand om
(meestal met een list-tot-geheimhouding) de goede naam naar buiten te be-
waren. Het blijkt dat Potter niet onverdeeld van zins is zich door de norm
van wat maatschappelijk wel en niet aanvaardbaar is, de wet te laten voor-
schrijven. In zoverre schuift hij in het spectrum tussen eer en geweten een
eindje in de laatste richting op. In elk geval is Potters eergevoel sterker
geïnternaliseerd, om een in dit verband courante vakterm te gebruiken.¹²
Maar anderzijds, en bepaald niet minder veelbetekenend, blijkt bij dit al-
les zonneklaar, hoe belangrijk ook voor Potter het maatschappelijk aan-

ving bestaan er geen barrières voor zelfontplooiing: de weg die men be-
gaat is daar onafhankelijk van afkomst, sekse of externe dwang. In een
dergelijke cultuur wordt als vanzelf de innerlijke drang voornaamste drijf-
veer van het menselijk handelen: de buitenwereld legt immers weinig of
geen restricties op. In een sterk gesloten maatschappij daarentegen, waar
de sociale controle groot is en het leven verregaand wordt geregemen-
teerd door de omgeving, is het oordeel van de buitenwereld als vanzelf
belangrijker, en wordt de vraag naar eigen wensen, zeker als deze haaks
op de conventies zouden staan, steeds minder opportuun. Het duidelijkst
geldt dit wel voor mannen in een heroïsche maatschappij, die eenvoudig
verplicht zijn zich met de wapens te handhaven. Een man die niet kan
vechten is daar (zeer bijzondere gevallen daargelaten) eerloos, terwijl wie
op 'het veld van eer' grootse daden verricht, alom in aanzien staat. Krijgs-
haftige eerzucht is waar het in een dergelijke cultuur om draait; voor de
militair gewetensbezwaarde is er hoegenaamd geen plaats.

Wanneer wij de zaak zo bezien, wordt tevens begrijpelijk dat het van
alle Hollandse hofauteurs juist Dirc Potter is, die nog het meest enkele
trekken van een gewetenscultuur lijkt te vertonen.¹¹ Zonder zich als calvi-
nist avant la lettre te ontpoppen, betoont hij zich in zaken van ethiek en
moraal toch het minst gevoelig voor de externe autoriteit van de priester,
en lijkt hij zoveel mogelijk te willen varen op het kompas van eigen oor-
deel. Dit relatieve individualisme bleek ook typerend voor Dirc Potters
sociale opvattingen, en eveneens voor zijn gedrag in de praktijk des le-
vens, waarin hij aan het hof een uitzonderlijke carrière wist te maken,
daarbij schijnbaar niet of nauwelijks gehinderd door zijn relatief beschei-
den geboorte. En waar Potter evenzeer gereserveerd staat tegenover rid-
derkrijg, en voor zover bekend enkel voor zijn eigen zaakjes heeft gevocht-
en, lijkt hij zich vrij aardig te onttrekken aan het oude ridderlijke waar-
denpatroon, en niettemin te slagen. Gemeten aan de normen en de moge-
lijkheden van zijn tijd, zette Potter vrij ver zijn eigen zin door, met eigen-
wijsheid als zijn leidraad en met de *rede* als zelfregulerende instantie.
Daarbij schrikt hij er zelfs niet voor terug, de overtreding van maatschap-
pelijke regels toelaatbaar te achten; in dat geval helpt het verstand om
(meestal met een list-tot-geheimhouding) de goede naam naar buiten te be-
waren. Het blijkt dat Potter niet onverdeeld van zins is zich door de norm
van wat maatschappelijk wel en niet aanvaardbaar is, de wet te laten voor-
schrijven. In zoverre schuift hij in het spectrum tussen eer en geweten een
eindje in de laatste richting op. In elk geval is Potters eergevoel sterker
geïnternaliseerd, om een in dit verband courante vakterm te gebruiken.¹²
Maar anderzijds, en bepaald niet minder veelbetekenend, blijkt bij dit al-
les zonneklaar, hoe belangrijk ook voor Potter het maatschappelijk aan-

zien is. Elke gedachte aan een openlijke provocatie is hem vreemd; hij beperkt zich ertoe in het verborgene zijn eigen weg te gaan. Waar Potter de grens van het toelaatbare overschrijdt of zelfs maar nadert, baart de angst voor het oordeel van de buitenwereld hem nog de meeste zorgen. Met besef van zonde jegens God lijkt hij wel te kunnen leven; maar de schande van publieke diskwalificatie is hem een gruwel. Niet zozeer dat men een zonde zou begaan lijkt hij fataal te achten, maar dat anderen zo iets te weten zouden komen.

Ook Potter zit de cultus van de eer dus volop in het bloed. Hoe zou het ook anders kunnen, voor wie zoals hij moest leven in een hofcultuur? Zo'n betrekkelijk kleine, exclusieve en gesloten gemeenschap, verkerend in een beperkte ruimte en geleed volgens een subtiele hiërarchie van individuen die elkaar doorgaans persoonlijk kennen, vormt een welhaast ideale voedingsbodem voor een eercultuur *pur sang*. Men leeft aan het hof in concurrentie om alles: ambten, gunsten, bezit, titels, liefjes, enzovoort. Het geluk van de een is al gauw de pech van de ander, en omgekeerd. In dit licht wordt ook de voor onze begrippen welhaast pathologische angst voor kwaadsprekers begrijpelijk die zo dikwijls uit de hofliteratuur naar voren komt.¹³ Natuurlijk: de tirades tegen *niders*, *roemers*, *schalken* en dergelijke meer zijn literaire topoi. Maar als topoi zijn ze alleen zo levenskrachtig geworden omdat zij wortelden in een sociaal-psychologisch fundament van extreem statusgevoel en sociale controle, met andere woorden: in een eercultuur. In zo'n cultuur, die drijft op reputatie, kan het woord de mensen maken, maar ook breken: de *erenrede* van een heraut, maar ook de roddel van een *nider* kan doorslaggevend zijn. Het gevoel van eigenwaarde valt in feite samen met het publieke oordeel; wie zich bespot ziet, moet zich wreken – of zich doodschamen. Eer is alles; hofcultuur is *shame-culture*, of, zoals het *Haags liederenhandschrift* dicht:¹⁴

Vrou Eere zeghet dus mi:
Lof of hof daer ich niet en zi,
Daer moet Vrou Sceemte buten staen.
Her Erentrijch spreect na mijn verstaen:
Vrou Eere, Vrou Sceemde moeten hoven,
Sal men den hof mit eeren loven.*

*Vrouwe Eer zegt mij aldus: hof of lofspraak waarin ik niet meespeel, daar staat ook vrouwe Schaamte buitenspel. Heer Eerrijk zegt volgens mij: vrouwe Eer en vrouwe Schaamte moeten hovelingen zijn, wil men het hof met ere kunnen prijzen.

Zoals uit deze spreuk al blijkt, is *eer* behalve het begrip voor individuele goede naam ook een omschrijving voor het aanzien van het hof in zijn geheel. Alles wijst erop, in literatuur en harde werkelijkheid, dat aan het Hollands-Beierse hof behalve een intern-individueel, ook een extern-collectief eergevoel werd hooggehouden. Iets dergelijks moet – om ons tot één, belangrijk voorbeeld te beperken – een drijvende kracht zijn geweest achter de Friese expedities van hertog Albrecht en Willem VI. In onze ogen was het misschien een zinloze verspilling van geld en energie, een betere zaak waardig; maar voor wie dacht zoals deze aristocraten, was er geen betere zaak dan de eigen eer. De wijze waarop de Friezen zich tot dan toe aan het Hollands gezag hadden weten te onttrekken, was een schandvlek op het grafelijk blazoën; en het feit dat het lijk van graaf Willem IV, in plaats van eervol te zijn begraven, nog altijd op vijandelijke bodem lag was een haast magisch symbool van Hollands collectieve schande. Natuurlijk hebben bij de Friese oorlog ook andere motieven meegespeeld. Men had, zoals in IV, 4 reeds werd gesteld, vermoedelijk behoefte aan een externe vijand om de interne gelederen te sluiten; en voor de steden (leveranciers van geld en mankracht) stonden er handelsbelangen op het spel. Maar het door economie bepaalde politieke bedrijf van tegenwoordig mag ons niet het zicht benemen op andere dan materiële factoren in het politieke verleden. Niet alle oorlogen uit de wereldgeschiedenis kwamen primair voort uit winstbejag, noch was de doortocht naar de Hanze voor Holland hoofdreden om de strijd met Friesland te hervatten. Het allesbeheersende eergevoel waarvan deze cultuur juist in haar letterkunde blijk geeft, lijkt veeleer, en zeker voor de vorsten zelf en mannen als hun herauten – Beieren voorop – een primair krijgsmotief te zijn geweest. En ook de Friezen wisten wat eer en schande was. Toen op zondag 27 augustus 1396 de eerste Hollandse oorlogsvloot voor de Friese kust verscheen, maakte zich uit de Friese gelederen een vrouw los die het strand opliep en bij de branding haar rokken optilde om onder de uitroep 'Hier zijn jullie welkom!' de Hollanders haar blote kont te tonen.¹⁵ Het bracht het Hollandse bloed tot koken; zo'n blijk van minachting, en dan nog van een vrouw, was een schanddaad die niet ongewroken mocht blijven. Een regen van pijlen werd op de Friezin afgevuurd, krijgslieden zetten de achtervolging in en sneden de vrouw in stukken; *en cent mille pièces ou plus*, zoals Froissart met zin voor detail weet te vermelden. Het lijkt niet al te ridderlijk; maar eer ging hier voor alles.

Nu kan men zich voor een schanddaad met de wapens wreken, maar evenzeer met woorden. *Schelden* is in een cultuur van eer en schande een vervaarlijk middel; schelden doet daar wel degelijk pijn, omdat het de reputatie van het slachtoffer publiekelijk schandvlekt.¹⁶ Toen troonprenten-

Zoals uit deze spreuk al blijkt, is *eer* behalve het begrip voor individuele goede naam ook een omschrijving voor het aanzien van het hof in zijn geheel. Alles wijst erop, in literatuur en harde werkelijkheid, dat aan het Hollands-Beierse hof behalve een intern-individueel, ook een extern-collectief eergevoel werd hooggehouden. Iets dergelijks moet – om ons tot één, belangrijk voorbeeld te beperken – een drijvende kracht zijn geweest achter de Friese expedities van hertog Albrecht en Willem VI. In onze ogen was het misschien een zinloze verspilling van geld en energie, een betere zaak waardig; maar voor wie dacht zoals deze aristocraten, was er geen betere zaak dan de eigen eer. De wijze waarop de Friezen zich tot dan toe aan het Hollands gezag hadden weten te onttrekken, was een schandvlek op het grafelijk blazoën; en het feit dat het lijk van graaf Willem IV, in plaats van eervol te zijn begraven, nog altijd op vijandelijke bodem lag was een haast magisch symbool van Hollands collectieve schande. Natuurlijk hebben bij de Friese oorlog ook andere motieven meegespeeld. Men had, zoals in IV, 4 reeds werd gesteld, vermoedelijk behoefte aan een externe vijand om de interne gelederen te sluiten; en voor de steden (leveranciers van geld en mankracht) stonden er handelsbelangen op het spel. Maar het door economie bepaalde politieke bedrijf van tegenwoordig mag ons niet het zicht benemen op andere dan materiële factoren in het politieke verleden. Niet alle oorlogen uit de wereldgeschiedenis kwamen primair voort uit winstbejag, noch was de doortocht naar de Hanze voor Holland hoofdreden om de strijd met Friesland te hervatten. Het allesbeheersende eergevoel waarvan deze cultuur juist in haar letterkunde blijkt geeft, lijkt veeleer, en zeker voor de vorsten zelf en mannen als hun herauten – Beieren voorop – een primair krijgsmotief te zijn geweest. En ook de Friezen wisten wat eer en schande was. Toen op zondag 27 augustus 1396 de eerste Hollandse oorlogsvloot voor de Friese kust verscheen, maakte zich uit de Friese gelederen een vrouw los die het strand opliep en bij de branding haar rokken optilde om onder de uitroep 'Hier zijn jullie welkom!' de Hollanders haar blote kont te tonen.¹⁵ Het bracht het Hollandse bloed tot koken; zo'n blijk van minachting, en dan nog van een vrouw, was een schanddaad die niet ongewroken mocht blijven. Een regen van pijlen werd op de Friezin afgevuurd, krijgslieden zetten de achtervolging in en sneden de vrouw in stukken; *en cent mille pièces ou plus*, zoals Froissart met zin voor detail weet te vermelden. Het lijkt niet al te ridderlijk; maar eer ging hier voor alles.

Nu kan men zich voor een schanddaad met de wapens wreken, maar evenzeer met woorden. *Schelden* is in een cultuur van eer en schande een vervaarlijk middel; schelden doet daar wel degelijk pijn, omdat het de reputatie van het slachtoffer publiekelijk schandvlekt.¹⁶ Toen troonprenten-

29. De scheldbrief tegen Jan van Beieren.

dent Jan van Beieren in 1419 om Dordrecht streed, genoot hij daarbij steun van graaf Johann III van Nassau-Dillenburg. Ter vergoeding van diens kosten zegde Jan van Beieren, op belofte van zijn vorstelijke eer en trouw, een vergoeding van 5000 Rijnse guldens toe, die hij echter naliet te betalen. De krachtsverhouding Nassau-Beieren liet de gedupeerde graaf niet toe de schending van dit herenakkoord gewapenderhand te wreken. Doch zijn wraak was zoet in woord en beeld. Hij stelde een zogenaamde *scheldbrief* op, waarin hij zich persoonlijk richtte tot vrijwel heel de keizerlijke adel benevens Hollands steden, en Jan van Beierens woordbreuk publiekelijk aan de kaak stelde. Toppunt was wel de tekening waarvan de scheldbrief vergezeld ging, en waarop Jan van Beieren, afgebeeld in vol ornaat, een zwijn aan de staart omhoog tilt om zijn zegel (met het Hollands-Beierse wapen) op het varkensachterste te drukken. Een versje in de ons inmiddels vertrouwde mengtaal zet deze vroeg-vijftiende-eeuwse spotprent kracht bij, en legt aan Jan van Beieren de volgende woorden in de

mond: 'Hier sta ik voor het achterste van dit zwijn, en druk daarop mijn zegel; [...] niets zijn nog langer waard mijn eed van trouw en eer; een dwaas is hij die mij blijft dienen.'¹⁷

Zijn 5000 gulden heeft Jan van Nassau voor zover bekend nimmer ontvangen, maar in elk geval had hij zijn vijand danig in zijn eer gekrenkt. Een dergelijke omgang tussen vorsten moge in onze ogen op de rand van kinderachtig zijn; ooit was het bloedige ernst. In een cultuur die zozeer werd beheerst door factoren als traditie, geboorte, status en vertoon, viel iemands zelfrespect zo goed als samen met zijn reputatie. Daarom was de luister van het Haagse hof ook niet zozeer de persoonlijke hobby van hertog Albrecht en zijn opvolgers, als wel een middel om binnen het graafschap hun gezag te schragen en daarbuiten Holland en zijn hof in tel te laten zijn. De hele Hollands-Beierse hofcultuur kwam niet in de laatste plaats tot stand om duidelijk te maken dat men daar, juist in een periode van verwarring en verval, de hoge, oude waarden van de adel nog in ere wist te houden. Het is, al in de eigen tijd, niet onopgemerkt gebleven. In zijn gedicht *Von dem pffenning* laat de laat-veertiende-eeuwse Oostenrijkse auteur Peter Suchenwirt een nobele grijsaard aan een dichter uitleggen aan welke hoven de kunsten nog in aanzien staan. Eerst komt uiteraard de Duitse keizer; maar al gauw verschijnt ook hertog Albrecht in het beeld: *'Wol auf, mit mir gen Holant, Tzu hertzog Albrecht, wie der lebt; Dez mut nach grossen eren strebt, Worhaft und milt, bey mannes mut!'*¹⁸ Suchenwirt kon het weten; als meest beroemde en bereisde heraut-auteur van heel de middeleeuwen had hij tussen Praag en Den Haag zo ongeveer alle hoven van niveau bezocht. En inderdaad: men leefde aan het Hollands-Beierse hof voor eer. De literatuur kwam daarbij de bijzondere taak toe, het hofpubliek op de weg naar eer tot gids te zijn. Vandaar ook dat de dichters, in de woorden van Hildegasberch *Vrou Eren knechten* zijn (LXXXIII/32). Maar behalve voorbeeld, is de Hollands-Beierse hofliteratuur ook een boegbeeld voor de eercultuur waarin zij functioneerde. Door het literaire leven te bevorderen, toonden de Hollands-Beierse vorsten dat zij ook in dit opzicht wisten hoe het aan hoven hoorde. Met de kunst aan het hof legden de vorsten eer in. Niet voor niets legt Suchenwirt in het hierboven geciteerde gedicht direct oorzakelijk verband tussen een eervol, vorstelijk leven en bescherming van de kunsten. Ook Hildegasberch wist het maar al te goed (LXXXIII/83-87):

Waer vrou Eren vriende hoven,
Daer sietmen dichters conste loven
Ende ander constenaers daer by.
Dat doet – het is een melodi
Die den goeden toebehoert.

Aldus de niet weinig voor eigen parochie (s)prekende Willem van Hildegarsberch. Maar ook een zo filosofische geest als meester Dirc van Delft verklaarde dat de *Tafel vanden kersten ghelove* niet alleen uit liefde, maar ook *ter ere* van hertog Albrecht was geschreven, terwijl voor de *Hollandse kroniek* van heraut Beieren wel zeer evident is dat hier een luisterrijke geschiedschrijving bijdraagt tot de eer van vorst en gewest. Dit brengt ons op de voor de hand liggende vraag, in hoeverre eigenlijk de graven zelf de hand hebben gehad in de literatuur die aan hun hof ontstond.

3. VORST EN AUTEUR

Nu in de vorige paragraaf alle aandacht is uitgegaan naar eer, lijkt het niet meer dan redelijk hier te beginnen met een vraag voor het geweten. De vraag is: wat rechtvaardigt eigenlijk de gezamenlijke behandeling van de teksten in dit boek, als deel uitmakend van één en dezelfde literaire situatie, gecentreerd rondom de Beierse graven van Holland? Waren auteurs en teksten wel voldoende op elkaar en op de vorst betrokken om ze als kring te mogen behandelen? Of moeten we, vrij cynisch, constateren dat er veeleer sprake lijkt te zijn van een serie onafhankelijke literaire initiatieven, die niet meer gemeen hebben dan dat hun geestelijke vaders, de auteurs, ongeveer in dezelfde tijd en ruimte leefden? Met andere woorden: is er eigenlijk wel sprake van een literaire hofcultuur rondom een vorst?¹

Deze aarzelingen zouden hier niet zo worden uitgemeten als ze niet een kern van waarheid zouden bevatten. Men moet zich van de samenhang van de Hollands-Beierse hofliteratuur zeker geen overdreven voorstelling maken – noch thematisch, noch historisch. Er is zeker geen sprake van een middeleeuwse voorloper van de Muiderkring, waarvan de leden in doorlopend persoonlijk contact staan en elkaar op gezamenlijke avondjes uit eigen werken voorlezen. (In werkelijkheid was de Muiderkring trouwens veel minder *kring* dan hij door latere eeuwen is voorgesteld!)² Maar de Hollands-Beierse hofauteurs kennen elkaar wel degelijk. Het netwerk van alle relaties en connecties bloot te leggen, is hier onbegonnen werk; gekozen wordt daarom voor exemplarische behandeling. Deze kan het best worden volvoerd vanuit de jongste auteur van het gezelschap: Dirc Potter. Om te beginnen, dat hij Willem van Hildegarsberch heeft gekend, kan veilig worden aangenomen.³ Met name in de latere jaren, waarin Hildegarsberch vaste gast was aan het Haagse hof, bekleedde Potter daar een hoge vertrouwensfunctie, die het vanzelfsprekend maakt dat hij wel eens tegenwoordig is geweest als Willem (bijvoorbeeld met Kerstmis

1407 of Pinksteren 1408) het woord voerde voor de graaf en zijn gezelschap. Ook Dirc van Delft zal voor Potter geen onbekende zijn geweest. Een witte raaf als hij zal bij zijn hofbezoeken in (tenminste) de periode 1399-1404 niet aan het opmerkelijke oog van Potter zijn ontsnapt. Bovendien bevatten Potters werken enkele plaatsen waar hij aan Van Delft en diens opinies lijkt te refereren. Vermoedelijk heeft Dirc Potter dus net zo goed gelegenheid gevonden om in de hofkapel naar Dirc van Delft te luisteren als in de grote zaal naar Hildegarsberch.

En heraut Beieren? Hebben Potter en hij elkaar gemeden, geheel verschillend als zij bijvoorbeeld dachten op het stuk van oorlog en vrede? Het laat zich moeilijk denken dat zij intieme vrienden zijn geweest; maar wel heeft Potter blijkens de rekeningen in april 1409 van de Heraut een paard in leen gekregen, waarmee hij naar Frankrijk is gereisd.⁴ Kennelijk had de dynamische diplomaat meer haast dan het paard van de Heraut gewend was; de rekening vermeldt althans dat Potter het ros *ofgereden ende up die reyse verdorven heeft*... Nu impliceert het lenen van een paard nog niet een persoonlijke band, laat staan – wat voor ons het belangrijkste is – literaire invloed. Toch lijkt Dirc Potter ook voor zijn boeken leentjebuur bij de Heraut te hebben gespeeld. Zo stemmen de verhalen over Semiramis en Lucrecia met haar Vergilius die hij in *Der minnen loep* vertelt tot in details met Beierens *Wereldkroniek* overeen, en lijkt hij zijn *Blomekennis* over de oorlogsbuit van Hannibal al evenzeer aan de Heraut te danken.⁵ Gelukkig genoeg valt hier dus het (vrijwel-)bewijs van Potters bekendheid met het werk van de Heraut te leveren, maar eigenlijk zou de bewijslast bijna mogen worden omgekeerd, of althans: het zou minstens zo vreemd zijn als een Hollandse hoveling die naar zijn eigen zeggen voortdurend met zijn neus in de boeken zat, nooit een blik zou hebben geworpen in de kronieken die in dezelfde jaren aan hetzelfde hof tot stand werden gebracht. Wat dat betreft hoeft het ook zeker niet te verbazen dat Potter als kenner van het hoofse liefdeleven op de hoogte blijkt van *soeticheit van sanghe, van melodien ende die genoechten van instrumenten, van dansen ende des ghelijcs* (BD 79/20-21) waaraan hij een wellustverhogende werking toeschrijft, en kunnen we ook zonder dat hij met zoveel woorden naar bepaalde gedichten verwijst gevoeglijk aannemen dat hij poëzie als van het *Haags liederenhandschrift*, Fabri en Boy terdege kende.

Er lijkt, kortom, voldoende reden om de Hollands-Beierse hofauteurs, bij alle erkenning van hun individualiteit, te beschouwen als leden van dezelfde culturele kring. Maar hoe was binnen die kring ieders afstand tot het onomstreden middelpunt, de vorst, in casu de graven Albrecht en Willem VI? In de eerste plaats is er natuurlijk sprake van formele afhankelijkheid: alle auteurs staan tot de graaf van Holland in een verhouding van

betaalde dienstbaarheid. Toch is ook op dit formele vlak al sprake van belangrijke verschillen. Heraut Beieren en Dirc Potter zijn volledig in grafelijke dienst, voor Dirc van Delft is het hofkapelaanschap vermoedelijk eerder een deeltijdfunctie, en het dienstverband van Hildegarsberch is meer 'free lance'. Nog sterker zullen de betrekkingen tussen vorsten en auteurs hebben verschild op het – wel zo belangrijke – informele vlak.⁶ Van Willem van Hildegarsberch bijvoorbeeld, zou men kunnen betwijfelen of hij ooit persoonlijk met de landsheer heeft gesproken: hij kwam aan het hof, zegde voor de grafelijke dis zijn zegje, en vertrok. De Holland-Beierse vorsten hebben Willem ongetwijfeld als dichter gewaardeerd, maar hebben zich als persoon waarschijnlijk weinig met hem ingelaten. Meer persoonlijk zal de band zijn geweest tussen graaf Albrecht en Dirc van Delft. In de eerste plaats betrof het hier een duidelijke protégé, wiens opleidingskosten door de graaf waren gedragen. Maar vooral de functie die Van Delft na 1399 aan het Haagse hof is gaan vervullen, gaf alle aanleiding tot persoonlijk contact: wie met zoveel achting wordt aangesteld om voor *onsen dienre ende familiaer* in de hofkapel te *leren ende te predicken* zal allicht wel eens tot de gesprekskring van de vorst zijn doorgedrongen. En indien Dirc van Delft ook als Albrechts biechtvader is opgetreden – wat niet te bewijzen valt, maar wel goed denkbaar is – dan is zijn band met de landsheer zelfs uitgesproken intiem geweest.

Nauw lijkt ook het contact tussen heraut Beieren en de graven te zijn geweest. Op 5 december 1405 speelden Willem VI en de Heraut een partijtje schaak, waarbij de laatste won, en een aardige geldprijs incasseerde. Eerder dan uitzondering of toeval lijkt deze schaakontmoeting karakteristiek voor de persoonlijke verstandhouding die zich laat denken tussen de krijgshaftige graaf (fanatiek Pruisenreiziger en Frieslandvaarder) en zijn ervaren, ridderlijke dienaar. Over de band tussen opeenvolgende graven en Dirc Potter tenslotte hoeft geen twijfel te bestaan: wie door de vorst belast wordt met geheime missies en als zijn onderhandelaar en secretaris optreedt, staat zeer dicht bij de troon. Wat dat betreft zou het niet meer dan vanzelfsprekend zijn als de Beierse graven van Holland Potters literaire werken hadden gelezen. En toch ontbreekt daarvoor elke nadere aanwijzing. Misschien moeten we zelfs verder gaan, en veronderstellen dat Potters teksten primair voor andere (lagere) kringen aan het hof waren bestemd. Het minste dat kan worden gezegd is dat Potter zijn boeken niet aan de vorsten opdroeg – waarmee we lijken uit te komen op de paradox dat juist hun meest eigenlijke dienaar literair gesproken het verst van de graven verwijderd is geweest.

In zekere zin is deze laatste indruk symptomatisch voor het totale beeld. Hoe dikwijls de personen die bij ons als letterkundige te boek staan

ook in relatie tot de landsheer in de administratieve bronnen mogen figureren, nooit is het als *auteur* in grafelijke dienst. (Een uitzondering vormt hier uiteraard Willem van Hildegaersberch, die enkel als voordrachtskunstenaar bij de graaf verschijnt, maar verder dan ook buiten beeld blijft). Was de grafelijke bemoeienis met het letterkundig werk van ondergeschikten inderdaad zo minimaal? In elk geval zijn er geen aanwijzingen dat ooit een Beierse graaf van Holland om de totstandkoming van enig literair werk zou hebben gevraagd; van een rol als opdrachtgever in meest letterlijke zin is voor deze vorsten tot op heden niets gebleken.⁷ Dit schijnt wel het geval te zijn voor hun echtgenotes: want voor de grote dames van het Haagse hof kan wél een meer actieve bemoeienis met het boekenbedrijf worden aangetoond. De getijdenboeken die veelvuldig in de rekeningen staan vermeld, worden meestal voor vrouwen aangekocht; en in 1398 is sprake van een *man van Utrecht die mire vrouwe een boec verluchten soude*.⁸ De vrouwe in kwestie is Margaretha van Kleef, sinds 1394 de

30. Margaretha van Kleef, actief opdrachtgeefster?

tweede gemalin van hertog Albrecht, en vooral voor haar persoon zijn er vrij sterke aanwijzingen van directe interventie in wat wij, in ruime zin, het letterkundig leven zouden kunnen noemen – met name op het gebied van vrome teksten. Al in 1395 wordt op Margaretha's instigatie 3 gulden betaald *van enen boeke dat min vrouwe hadde doen scriuen*. Luttele weken nadien is er sprake van het intrigerende (verloren of toch bewaarde?) boek van broeder Willem, die dan wel *mijns heren* biechtvader mag zijn geweest, doch schreef ten behoeve van de hertogin:⁹

Item bi mijnre vrouwen bevelen by broeder Willem, mijns heren biechtvader, gegeven tot miere vrouwen boec dat mijn vrouwe hem bevelen hadde doen maken, 10 ny gulden.

De precieze bewoordingen van deze post zijn extra aandacht waard. Niet alleen geschiedt de uitbetaling van 10 nieuwe guldens op bevel van Margaretha; ook heeft zij broeder Willem *bevelen* het boek (naar men mag aannemen: de tekst) te *maken*. Een dergelijk voorbeeld van directe opdracht-tot-schrijven aan een auteur is uit de mannelijke lijn van het Hollands-Beierse vorstenhuis onbekend. Voor Margaretha's doen lijkt deze actieve tussenkomst in tekst- en boekproductie evenwel niet ongewoon te zijn, in zoverre dat in haar betrekkingen met Dirc van Delft zich de geschiedenis met Willem de Biechtvader lijkt te herhalen. Ook Dirc van Delft komt aan het hof *als hi jegens den hoichtide bi mynen here pleecht te comen*, en is aangesteld door hertog Albrecht; maar zijn eerste (niet meer bewaarde) boek was in 1400 bestemd *voir mynre vrouwen, dat hi hoir ghemaict ende gebrocht hadde al bereit*.

En toch is het boek dat van Dirc van Delft wél is bewaard, de *Tafel van den kersten ghelove*, opgedragen aan hertog Albrecht van Beieren zelf, draagt het dedicatie-exemplaar diens wapen, en wordt het uitdrukkelijk aan de hertog ter persoonlijke lezing aanbevolen:¹⁰

Daerom, wairdige, lieve here, opdat ic iu moghe wisen ende leren dat gi uwen God en Schepper mede salt leren kennen ende oefenen, ende oic bet te hoeden van sonden, so heb ic iuwer eren ghemaect een Tafel van den kersten ghelove ende der ewen; ende also als ic gaern woude iu willich te dienst staen. Dat ghi [= Moge gij] dese tafel hebben somwijl in uwer hant...

En zoals de *Tafel van den kersten ghelove* door Dirc van Delft als lectuur aan hertog Albrecht werd aangeboden, zo presenteerde bij gelegenheid van nieuwjaar 1409 heraut Beieren zijn *Hollandse kroniek* met nadruk als een leesboek aan diens opvolger Willem VI:

Alre
 som.
 der
 bre.
 god
 den
 ode
 sth
 sic
 pin
 ent
 ma
 rta
 sijn
 dat
 ma
 gne
 sth
 mi

Berquerrn end misgaggen. Iudem
 reden dat durch dy sorghe end ampt
 der mensche dain aller boysheit. In
 hene geerre by dat wt macthe byj
 dat n. n. w. gode end stheper hem
 che end gelanfe 3n falden. End one
 hoeden dar vud so ham wt uwer g
 end eny gemacht ein boert gena
 bristen gelanfe end leuen. dat wt 1

31. Vorst en auteur: hertog Albrecht en Dirc van Delft.

Ende hebbe deez teghenwoirdige historie ghecopeleert [=samen-
gesteld] zo ict alre cortste mochte; wilcke cronike ic u, hertoge Wil-
helm, grave van Hollant, uwer wairdicheit dair in te lesen om dach-
cortinghe scencken moete tot enen nyen jair...

Er is al met al geen reden om de Hollands-Beierse graven betrokkenheid bij het literaire leven aan hun hof te ontzeggen, ook al mag voor hun vrouwen – althans voor één van hen – een meer actieve rol worden verondersteld. De graven bestelden dan misschien geen nieuwe letterkundige geschriften, ze werden op zijn minst geacht deze boeken te lezen, al was het maar *somwyl* (getuige Dirc van Delft) en als *dachcortinghe* (volgens heraut Beieren). Dat ze dit ook daadwerkelijk deden, hoeft niet in twijfel te worden getrokken; waarom zou hertog Albrecht anders een boekenkist hebben bezeten en zou zijn zoon Willem VI het boek met *vele schoone sproken die Willem van Hillegairtsberge gemaect hadde* hebben aangeschaft?

Dat ook de hoogste heren aan het hof hun boeken zouden lezen, heeft de auteurs zo al niet direct aan het werk gezet, dan toch in elk geval beïnvloed. Voor Dirc van Delfts *Tafel* kon worden aangetoond, dat hij bij het schrijven volop rekening hield met Albrecht van Beieren als beoogde eerste lezer;¹¹ en als Willem van Hildegarsberch maar half zo publieksbewust was als hij zelf zegt, dan heeft hij zich bij vrijwel elk gedicht gerealiseerd dat het de graaf welgevallig moest zijn. Bovendien komt een van de hoofdthema's in Willems repertoire wel zozeer overeen met het grafelijk belang dat men er haast iets van zou denken: in elk geval zal Hildegarsberchs herhaalde oproep tot herstel van rust en orde onder het gezag van de door God beschermde soeverein bij zowel Albrecht als Willem VI in goede aarde zijn gevallen. Niet minder zal dit hebben gegolden voor het onthaal dat de *Hollandse kroniek* van heraut Beieren bij Willem VI vond: niet alleen geeft het slot van deze kroniek een uitermate gunstig beeld van deze vorst en van zijn vader, maar ook komen de hele anciënniteit en kwaliteit van Holland en zijn gravenhuis hier fraaier uit de verf dan ooit tevoren of nadien. Niet voor niets stelt de hierboven geciteerde proloog graaf Willem in het vooruitzicht dat hij zijn *wairdicheit dair in te lesen* vindt; als de Heraut zijn heer inderdaad bij wijze van nieuwjaarsgeschenk met deze kroniek heeft weten te verrassen, dan moet dat een meer dan aangename verrassing zijn geweest.

De Beierse graven van Holland lijken dus wel degelijk de literatuur aan hun hof te hebben bevorderd en beïnvloed; er kan zonder meer worden gesproken van een letterkundig mecenaat. Men dient zich echter goed te realiseren wat het mecenaat in dit geval (vooral) heeft ingehouden, en wat

vooral ook niet. Het was niet zo dat de graven hofauteurs plachten te commanderen, laat staan te dicteren; evenmin lijken zij ten aanzien van of door middel van de literatuur bewust beleid te hebben willen voeren. Als de voorafgaande hoofdstukken iets duidelijk maken, dan is het wel hoezeer ook in de(z)e middeleeuwse situatie de *auteur* het letterkundig perspectief bepaalt. Van alle Hollands-Beierse hofauteurs kan immers worden gezegd dat zij *pro domo* pleiten: de Heraut verheerlijkt in zijn werk de ridder, de hofkapelaan de priester en de ambtenaar de dienaar. Maar hoe belangrijk deze auteursdimensie moge zijn, dit houdt niet in dat het publiek wel buiten beschouwing kan blijven; ook het hofmecenaat behoort tot de historische context zonder welke deze teksten niet goed te begrijpen zijn. Dat mecenaat is hier een mecenaat op zekere afstand, zodat we misschien beter nog – met een meer verfijnde term – van patronage zouden kunnen spreken. In de omgeving van de graven verkeren dienaren die, naast hun onmiddellijke taken, ook als letterkundige de pen voeren, en de vruchten van hun arbeid (meestal) aan hun broodheer aanbieden. Of laatstgenoemde van tevoren van hun activiteiten wist of hen daartoe zelfs aanzette, is op zichzelf geen oninteressante vraag, maar staat los van het feit dat zijn rol er is: de bescherming die hij bepaalde lieden biedt, stelt hen in staat boeken te schrijven, die, als ze gunstig worden ontvangen, voortgezette gunst bevorderen. Dienst en wederdienst zijn hier met elkaar verbonden; het wederzijds belang is tegelijkertijd concreet en vaag.

Men zou er verkeerdt aan doen om bij gebrek aan spectaculaire bewijzen van het tegendeel te concluderen dat voor de Hollands-Beierse hofliteratuur de graven zelf van bijkomstig belang zijn geweest. Integendeel, hun rol was een primaire, en wel in de klassieke zin waarin het mecenaat doorgaans functioneert. Mecenaat maakt mogelijk. Door te gaan resideren in Den Haag, een hoge staat te voeren, en aan het hof de literatuur (en nog wel in het Middelnederlands) een plaats te gunnen, schiepen de Beierse graven van Holland omstandigheden die de totstandkoming van Middelnederlandse teksten mogelijk maakten. Niet in de laatste plaats werkte daarbij bevorderend, dat na de moeilijke aanvangsjaren van het Beierse bewind voor vele decennia een situatie intrad van relatief stabiele gezagsverhoudingen, met een krachtig vorst als hertog Albrecht aan het hoofd, bij zijn dood natuurlijkerwijze opgevolgd door zijn daartoe voorbestemde zoon Willem VI. En ook al was bepaald niet alles pais en vree, het Beierse bewind zat in elk geval gedurende een halve eeuw stevig in het zadel. Ook dit droeg bij tot een klimaat waarin de kunst kon gedijen. De vorstelijke rol was dus vooral voorwaardenscheppend; en volgens de bekende onderscheiding uit de logica zijn deze voorwaarden niet *voldoende*, maar wel *noodzakelijk* geweest. Hoezeer dit laatste het geval was, kan blijken uit

hoe het de hofliteratuur verging toen aan die voorwaarden niet langer werd voldaan.

4. HET EINDE

'Eigenlijk hebben slechts twee Vorsten uit dit Huis over Holland geheerscht,' schreef W.G. Brill reeds meer dan een eeuw geleden, doelend op Albrecht en Willem VI als Beierse graven van Holland.¹ De bewoordingen zijn aan de krasse kant, maar toch niet slecht getroffen. Noch de Beierse voorganger van hertog Albrecht in Holland, Willem V, noch de opvolgers van Willem VI hebben in het graafschap een bewind gevoerd dat kans zag zich te consolideren. En zo moeizaam als de Beierse heerschappij was aangevangen, zo woelig was het einde van de dynastie. Reeds toen op 31 mei 1417, de sterfdag van Willem VI, zijn dochter Jacoba de grafelijke waardigheid over Holland erfde, geschiedde dit onder dreiging van Bourgondische annexatie.² Niet in de laatste plaats speelde hierbij een rol, dat een vrouw wellicht in naam gezag over het graafschap kon bekleden, maar moeilijk metterdaad. Een huwelijk met een sterke man was de voor de hand liggende oplossing; maar in dit opzicht had Jacoba's vader met de Brabantse hertog Jan IV nauwelijks een slechtere keuze kunnen doen. Als veertienjarige was Jan wel allerminst de uiterlijke belichaming van gezag die Holland nodig had; en zijn innerlijke eigenschappen schijnen deze zwakte eerder te hebben onderstreept dan goedge maakt. Tot overmaat van tegenslag bleven Jan en Jacoba kinderloos, zodat het hele diplomatieke steekspel om pauselijke dispensatie voor dit huwelijk tussen neef en nicht te krijgen – waarvoor natuurlijk ook Dirc Potter in het geweer kwam – achteraf bezien verspilde moeite was geweest.

Nauwelijks was Jacoba van Beieren gravin van Holland geworden, of haar oom, hertog Albrechts jongere zoon Jan van Beieren, wierp zich als *ruwaard* over Holland op. Hij deed daartoe zelfs afstand van zijn Luikse bisschopszetel, en trok met een leger tegen Jacoba op. Het Hollandse graafschap was – hoe kon het ook anders – intern verdeeld; de Kabeljauwse steden zagen wel perspectief in een bewind van deze pretendent. Het lukte Jan van Beieren de macht naar zich toe te trekken; per verdrag van 1419, gearrangeerd vanuit Bourgondië, kwam Holland onder gedeeld gezag te staan van hem en Jan IV. In de praktijk had Jan van Beieren hiermee het rijk alleen; de zwakke Jan IV had aan zijn eigen Brabant de handen meer dan vol, en de in echtgenoot en Holland teleurgestelde gravin Jacoba week uit naar Engeland. Er kwamen nieuwe kansen toen Jan van Beieren in 1425 overleed, nadat men kans had gezien vergif aan zijn gebe-

denboek te strijken.³ Was het Jacoba die achter de aanslag zat? In elk geval was de moord vanuit Engeland beraamd... Maar zo Jacoba al mocht hebben gehoopt op deze wijze haar positie in Holland te herkrijgen, dan bleek dit vruchteloos. Zij zelf werd door de oppermachtige hertog Filips van Bourgondië in het Gentse Gravensteen gedetineerd, terwijl het officieel gezag over Holland toeviel aan Jan IV van Brabant, die niet meer dan een Bourgondische marionet was. Na in mannenkleden uit Gent te zijn gevlucht, bracht Jacoba nog wel een leger op de been waarmee zij de strijd tegen Filips de Goede aanbond; het was echter een zeer ongelijke krachtmeting, die in 1428 met de Zoen van Delft op een pijnlijk vergelijk voor Jacoba uitliep. De hertog van Bourgondië werd ruwaard over Holland, en Jacoba, nog slechts in naam gravin, trok zich terug op het slot Teylingen, vanwaaruit zij in 1433 afstand deed van al haar Hollandse rechten. Van toen af behoorde Holland officieel tot het reusachtige Bourgondische im-

32. Jan van Beieren.

perium. Dat het niet eerder was ingelijfd was in feite sinds 1417 slechts uitsstel van executie geweest.

Tegen deze turbulente achtergronden is het wel begrijpelijk, dat van een bloeiend letterkundig leven aan het Haagse hof in deze periode weinig valt te merken. Het lijkt wel of ook in dit opzicht slechts twee Beierse graven over Holland hebben geregeerd. Jacoba zal wel anders hebben gewild, doch niet gekund; na te zijn grootgebracht in Henegouwen, heeft zij ook als gravin van Holland nauwelijks aan het Haagse hof geleefd. Wel is bekend dat zij op slot Teylingen boeken had, waaronder Engelstalige, over geschiedenis en medicijnen⁴ – maar dat zij daarin las tijdens haar (bijna-)verbanning, of in gezelschap haar verdriet verdreef met de drie *zancboeken van discant* [=meerstemmige liedboeken] die zij bezat, was nog wel iets anders dan dat zij zou hebben gefungeerd als het stralend middelpunt van een (literaire) hofcultuur. Wat dat betreft viel in Den Haag van Jan van Beieren meer te verwachten gedurende de korte periode (1419-1425) dat hij daar de scepter zwaaide. Doch deze jaren waren weinig geschikt om een literaire hofcultuur in bloei te houden. Voor zover de politieke situatie al stabiel was, vroegen economische recessie, geldontwaarding en natuurrampen (zoals de Sint-Elisabethsvloed van 1421) meer aandacht dan goed was voor het literaire leven. Toch was het Jan van Beieren letterlijk zijn eer te na als cultuurvorst verstek te laten gaan; vandaar dat in zijn regeerperiode het Haagse hof in dit opzicht bepaald nog niet verkommerde.⁵ Als stralende ster tussen de kunstenaars die onder Jans mecenaat in Den Haag verbleven, mag niemand minder dan Jan van Eyck worden genoemd.⁶ In de drie jaren (1422-1424) die *meyster Jan den maelre* met zijn gezellen aan het hof verkeerde, zal hij zijn penselen vast niet hebben laten rusten – maar niets is uit zijn Haagse tijd bewaard gebleven. De gedachte dat Van Eyck een zaal of een kapel van het grafelijk paleis van Holland kan hebben beschilderd, is even gegrond als tergend, bij gebrek aan concrete resten.

Op het raakvlak van beeldende kunst en letterkunde valt tijdens Jan van Beieren te wijzen op het boek met onbekende inhoud dat Van Eycks vakbroeder Hendrik de Schilder (*Heynrich melre*) voor Jans echtgenote (!) met gouden initialen heeft verlucht; het is bekend uit de rekeningen, maar moet sindsdien verloren zijn gegaan.⁷ Ook is een heuse dichter bij de laatste Beierse graaf van Holland in Den Haag gesignaleerd: *Barthelemi*, vermoedelijk dezelfde Bartolomeus die reeds onder Albrecht en Willem VI als *Bertelmeus de spreker* in de rekeningen figureert.⁸ Maar al met al lijkt het letterkundig leven aan het Haagse hof reeds duidelijk tanende. Met name is opvallend dat de komst van reizende artiesten uit oostelijke streken zeldzaam wordt;⁹ had onder de grote graven van weleer hun regelmatige

bezoek een drijvende kracht gevormd achter heel het Middelnederlandse literaire leven aan het hof, nu moest men het zonder zulke vitale impulsen stellen. Misschien is een en ander symptomatisch voor het feit dat het Haagse hof al onder Jan van Beieren sterker onder Franse culturele invloed geraakte – een ontwikkeling die nadien, onder de Bourgondiërs, op voor de Middelnederlandse letterkunde welhaast wurgende wijze zijn beslag zou krijgen.

Van deze stijgende Franse invloed legt ook het enige letterkundige werk getuigenis af dat vrijwel zeker in de allerlaatste jaren van de Beierse heerschappij aan het Haagse hof tot stand kwam: *meyster Jan Froissarts cronycke, getranslateert uten Franssoyse in onser duytscher tonghen by Gerijt Potter vander Loo*.¹⁰ Of moet het werk toch al als eerste (en dan tevens laatste) vrucht van de *Bourgondische* hofcultuur in Holland worden gezien? Wat hiervan zij, deze Froissart-vertaling door de zoon van Dirc Potter markeert op haast symbolische wijze continuïteit én stremming van de literaire cultuur aan het Hollands-Beierse hof. Waar de auteur een Potter vander Loo is, belichaamt hij – net als zijn vader trouwens, die zoals bekend ook in Bourgondische dienst trad – de voortzetting van een traditie, zowel binnen de familie als aan het Haagse hof. Dat Froissart werd gekozen, is niet minder veelbetekenend: het monument van ridderschap dat bijna een halve eeuw geleden, toen reeds als bolwerk van een tanende cultuur, door de Henegouwse meester-historiograaf voor verre familieleden van Jan van Beieren was opgericht. Wie tegenwoordig in de Haagse Koninklijke Bibliotheek de imposante codex van Gerrit Potters Middelnederlandse vertaling van dit werk ter hand neemt, bevindt zich zo dicht als dat maar mogelijk is bij een Hollands herfsttij. Evenzeer symbolisch lijkt in dit verband het feit dat Potters vertaling onvolledig is; zijn er boekdelen verloren gegaan, of is de onderneming al in de eigen tijd in schoonheid gestorven?

In elk geval is Gerrit Potters taalgebruik symbolisch voor de wending aan het hof: want zo Duits als het werk van zijn vader klinkt, zo Frans is de taal van deze zoon. De vertaling wemelt van de Franse bastaardwoorden: *aariergaerde, apparencie, balengier, desesperacie, examineren, frontiere, injurie, cabaret, conquereren, murmuracie, oistayge, pavays, sustinieren, travalye, vitalie*, enzovoort. Men moet hier niet te snel klaarstaan met het oordeel dat het de onkunde van Gerrit als vertaler is geweest die hem zo vaak in arren moede naar een leenwoord heeft doen grijpen. Daarvoor zijn er namelijk te veel plaatsen waar hij Franse woorden gebruikt zonder dat het origineel ze in de pen geeft: *dissimulacie* als equivalent voor *sans fraude*, *exceptie* voor *reservacion*, *kyvaedse* tegenover *noise*, *presentacie* tegenover *offre*, *solaisse* voor *reviel*, *getransfereert* voor *envoié*, *visiteren* te-

33. De Froissart-vertaling van Gerrit Potter;
openingsminiatur.

genover *véoir*, en dergelijke meer. Hier moet iets anders aan de hand zijn: het Frans was in Haagse kringen wederom *bon ton*, en de Franse mode werd weer toonaangevend. Zo symboliseert het taalverschil tussen vader en zoon Potter vander Loo het verschil tussen de Beierse en de Bourgondische hofcultuur in Holland.

Voor de Middelnederlandse letterkunde aan het Haagse hof betekende deze wending naar een Frans-Bourgondische invloedssfeer zonder meer een terugslag. Wat ooit zo stimulerend was geweest, in casu de taalverwantschap tussen autoriteiten en autochtonen, werd nu weer teruggedraaid; de waterscheiding trad weer in zoals die in de Henegouwse periode had bestaan. En ook in ander opzicht keerde de Henegouwse situatie terug: met de Bourgondiërs kreeg het graafschap heren die zo min mogelijk voet op Hollandse grond zouden zetten. Geen moment zullen ze hebben overwogen om, zoals eertijds hertog Albrecht, residentie in Den Haag te kiezen; er was niets voor, en alles tegen. In het perspectief van hun traditie en hun politiek mocht Holland voor de Bourgondiërs dan

een (zoveelste) parel aan hun kroon zijn, evenzeer was het een uithoek. Uithoek was Den Haag ook cultureel, voor hen die aan een hofleven gewoon waren dat zelfs dat van koningen de loef afstak.

Voor het Haagse hof bleef een en ander niet zonder gevolgen.¹¹ Weliswaar bleef er onder leiding van een Henegouwse stadhouder een ambtelijke staf aanwezig, en was het hof, volgens de toenmalige term, *hotel* voor incidentele bezoeken van de Bourgondiërs aan Holland; maar nu Den Haag niet langer residentie was, miste het hof een ziel. En hof zonder vorst, betekende tevens hof zonder het ware hofse leven, en zonder literatuur. De overlevering bevestigt ook dit laatste: in Gerrit Potters vertaling van Froissart (circa 1430) bezitten wij waarschijnlijk het laatste literaire werk dat voor lange tijd aan het Hollandse hof tot stand zou komen. Ruim twee generaties van literaire bloei waren eraan voorafgegaan; een periode die, allerminst toevallig, samenviel met het verblijf van Beierse graven in Den Haag. Om deze periode heen heerst aan het Hollandse hof tweemaal de (Middelnederlandse) literaire stilte, een stilte die welhaast werd opgeroepen door een ver, vreemd en Franstalig landsbestuur – eerst van de Henegouwers, later van de Bourgondiërs.

Hoe het hierna de werken van de Hollands-Beierse hofliteratuur verging, is soms bijna tragisch voor wie met de voorafgaande hoofdstukken heeft meegeleefd. Een echte toekomst aan het Haagse hof was niet meer voor hen weggelegd. Wel werd een handschrift van Dirc van Delfts *Tafel*, ongetwijfeld om de mooie miniaturen, nog ingelijfd in de Bourgondische boekerij; doch daarin zal het hoogstens op zijn uiterlijke, en niet op zijn innerlijke waarde zijn geschat.¹² Om naar hun inhoud te kunnen voortleven, waren de teksten aangewezen op een publiek buiten het Haagse hof. Soms bleven ze ook daar verbonden, zoals in een handschrift van circa 1480 dat zowel *Der minnen loep* als werk van Hildegarsberch bevat.¹³ Maar ook raakten de teksten, langs maar zelden naspeurlijke weg, soms ver verstrooid. Een laat-vijftiende-eeuws handschrift van *Der minnen loep*, voorzien van simpele illustraties, zal met zijn kleine formaat en met zijn slappe kaft uitstekend op zijn plaats zijn geweest in de handbagage van een reizend particulier. Veel meer op drift geraakte het enige nog bekende handschrift van Potters andere werken: het franciscanenklooster te Maastricht moest om uit de *Bloeme der doechden* te kunnen voorlezen heel wat passages, vooral over de geestelijkheid en de onkuisheid, in de marges van *slaet over*-aanwijzingen voorzien.¹⁴ Het boekje met de hofse composities van Fabri en Boy werd grotendeels versneden; van heel het repertoire aan minnepoëzie was het enkel het *Haags liederenhandschrift* dat in de adelsbibliotheek van de Bredase Nassau's (en later: de Oranjes, en nog later: de Koninklijke Bibliotheek) een veilig onderkomen vond.

Kwantitatief en kwalitatief gesproken is het Dircs *Tafel* nog het best vergaan. Van deze tekst werd in v, 4 zelfs gesteld, dat haar tweede leven in het milieu van nonnen en begijnen haast meer in harmonie was met de inhoud dan toen het werk nog aan het Haagse hof werd gebruikt; in elk geval was dit tweede leven uitgesproken intensief.¹⁵ In feite heeft de *Tafel* zelfs een derde leven doorgemaakt: als enige van heel de Hollands-Beierse hofliteratuur heeft deze tekst namelijk de drukpers gehaald. Maar vraag niet hoe. In de (vermoedelijk Utrechtse) incunabel van dit zogeheten *Tafelboec* zijn alle geleerde uitzettingen uit de tekst van Dirc van Delft geschrapt: wat overblijft is het 'kale', verhalende stramien waarop het boek berust, ontdaan van vrijwel alle scholastieke beschouwingen. Juist wat de *Tafel van den kersten ghelove* ooit zo uniek maakte, is in het *Tafelboec* verdonkeremaand; wat dat betreft is het nauwelijks te betreuren dat uit de proloog ook de namen van Dirc van Delft en hertog Albrecht van Beieren zijn weggelaten.

Het geval is karakteristiek. Wilde de Hollands-Beierse hofliteratuur in de vijftiende-eeuwse Nederlanden een groter publiek bereiken, dan moest ter wille van de kwantiteit de kwaliteit worden gewijzigd, om niet te zeggen: verlaagd. Voor de meeste van deze teksten nam men daartoe niet eens de moeite; want zoals gezegd heeft alleen het werk van Dirc van Delft voldoende eeuwigheidswaarde ingeboezemd om in gedrukte vorm lezers te bereiken. Van andere teksten uit het Hollands-Beierse hofmilieu resteren weliswaar nog exemplaren uit de incunabelperiode, doch het zijn (alsof er inmiddels geen boekdrukkunst bestond) nog altijd handschriften: hun publiek was en bleef klein genoeg om met de ganzeveer bediend te kunnen worden. Eén voorbeeld hiervan tot besluit. Ook toen het Hollands-Beierse gravenhuis allang was uitgestorven, werden de kronieken van de Heraut nog steeds gelezen. Dit geschiedde echter in heel ander perspectief. Zo heeft in 1476 een kopiïst van de *Wereldkroniek* met pijnlijke precisie de vele uitvallen van de Heraut tegen de vuile, heidense Friezen geneutraliseerd, of zelfs in hun tegendeel verdraaid. In zijn versie van de wereldgeschiedenis strijdt Pepijn van Herstal tegen *dat heydensche volck* in plaats van dat hij *oerloogde zere jeghen dat heiden Vriesche diet* [=gespuis] *ende jeghen haren hertoghe Rabout*; is de bekeringsarbeid van Willibrord in Friesland meer succesvol, en zijn de bewijsstukken voor de Friese vrijheid – waarvan de zegels volgens de Heraut als boter zouden smelten in de zon – wel degelijk voorhanden.¹⁶ Nu had deze Scheen Wissenz. van Kerckwerf, als zoon van iemand met de voornaam Wisse, waarschijnlijk zo zijn eigen redenen om het voor de Friezen op te nemen – maar dat is een ander verhaal. Hier is het van belang te constateren, dat hij in elk geval niet meer de motieven had die destijds heraut Beieren hadden gedre-

ven. Voor deze late lezer had de *Wereldkroniek* allang geen waarde meer als propaganda voor een kruistocht in het Noorden, met als doel wraak en riddereer. Wat in de vroege vijftiende eeuw aan het Hollands-Beierse hof auteur en opdrachtgever had beziield, kon later in diezelfde eeuw lezers in een heel ander milieu onmogelijk belang inboezemen. De Beierse kronieken waren nu enkel nog boeken over geschiedenis. Het woord van eer werd meer en meer woord van weleer.

Noten

I. Hof en literatuur

I. EEN NIEUWE GRAAF

1. Zie bijv. Volmuller (ed.) 1981, p. 11 en 628.
2. Willems (ed.) 1843, boek VI, vs. 3949-3952. Een andere Brabantse historicus, Hennen van Merchtenen, vermeldt dat Willem v van Holland *verwoede, want sijn mont ginc staen daer sijn oere stont* (Gezelle (ed.) 1896, vs. 3475-3476); duiden de bewoordingen erop dat de graaf het uitschreeuwde van gekte? Vol Hollandse compassie typeert rond 1385 Willem van Hildegasberch (zie hoofdstuk II) deze graaf als iemand *Die veel eeren was ghewoen Die wile sijn daghen waren goet; God sterke noch dat edel bloet* (LXIII/50-53).
3. Het meest recente overzicht van zaken (met relevante primaire en secundaire literatuur) geeft Brokken 1982, p. 105-108; voor bestudering van deze affaire ben ik dank verschuldigd aan mevr. dra. A. 't Hart-Meesen.
4. Van Foreest 1964, p. 165. Het oordeel over Albrechts staatsmanschap is overigens niet bij alle historici even gunstig; het wachten is op een genuanceerde biografie van deze belangrijke vorst, zoals wordt voorbereid door dr. D.E.H. de Boer.
5. Zie Brokken 1979, Van Foreest 1964, p. 155-164 en Blok 1885, p. 258-260.

2. INFRASTRUCTUUR

1. Zie het citaat bij Jansma 1974, p. 64; uitvoerig over deze zaal handelen Peters 1905 en Kuyper 1984.
2. Zie recentelijk Brokken 1984, p. 14-15 en Rozema 1985. Ouder, maar vol belangrijke gegevens is *'s-Gravenhage* 1863, p. 261-281. Enigszins geromantiseerd, matig gedocumenteerd maar verre van ondeskundig is de beschouwing van (ex-rijksbouwmeester) Peters 1909, p. 135-206. Zie ook Calkoen 1902 en Pabon 1924.
3. Zie Niermeyer 1951, p. III-III2 en vooral Van Riemsdijk 1908.
4. Bumke 1979, p. 58-65; zie ook Van Oostrom 1983a, p. 123-124.
5. Zie Jappe Alberts 1984 en Nijsten 1986.
6. Zie over de rekening van Persoensresone Jansen 1967, p. 323 n. 31 en Jansen 1966, p. 36, alwaar het openingsversje een nogal wonderlijke interpretatie krijgt, terecht gecorrigeerd in Pleij 1984a, p. 6-8. Over het drinklied van Pieter Potter nader in VII, 1; zie ook het in de marge van een ambtelijk stuk genoteerde liefdesgedichtje dat wordt geciteerd in III, 1.

7. Te wijzen valt op de lange halen naar rechts onder en de puntjes in hoofdletters. Ik dank deze observatie (evenals de volgende) aan prof.dr. J.P. Gumbert.
8. Alleen al de huwelijksconnecties met het Bourgondische huis stonden hiervoor borg: zie bijv. het Franse boek dat de gemalin van Willem van Oostervant ontvangt (zie § 4 hierna), en het feit dat zij door Christine de Pisan in de *Cité des dames* om haar gunsten wordt geroemd. Ook de Franstalige gedichten in *HLH* en de Franse liederen van Fabri (zie III, 1 en 2) spreken hier duidelijke taal. Verder is er de zeer reële mogelijkheid van invloed van Franstalige literatuur op de Hollands-Beierse, met name van Henegouwse zijde: zie voor mogelijke invloed van de Condé's op Willem van Hildegarsberch hierna II, 2 en op Dirc Potter Van Buuren 1988, n. II.
9. Zie over de contacten van Froissart met Albrecht en Willem VI Verwijs 1869, p. VI-X. Ook in de hofrekeningen van graaf Jan van Blois komt hij voor, nl. als *Frosset den spreker*; zie Jonckbloet 1854, p. 644. Bovendien droeg een Franstalig bijbelhandschrift de wapens van Beieren-Henegouwen; zie *Librije* 1967, nr. 2 (en ook nr. 5).
10. Het fenomeen is ook van elders bekend: zo vermeldt Prevenier 1972, p. 57 dat uit Westfalen afkomstige secretarissen van het Hanzekantoor te Brugge hun Nederduits aanpassen aan het Westvlaams, en het doorspekken met Franse woorden teneinde beter begrepen en geaccepteerd te worden.
11. De meest recente publikatie is in dit verband Gerritsen & Schludermann 1976; aldaar ook oudere literatuur terzake. Daarbij lijkt de hypothese van de *barbarolexis* althans voor de Hollands-Beierse literatuur toch van geringere verklarende kracht dan dynastiek-politieke factoren; eens te meer is het Gruuthuse-handschrift intrigerend.
12. Smit 1939, p. 220.
13. De Henegouwse literatuur wacht nog op systematische behandeling; waardevolle aanknopingspunten biedt Ribard 1969.
14. Zie Dehaisnes 1886, p. 156-157.
15. Zie Sillem 1900, p. 224.
16. Zie Ribard 1969, p. 74-75.
17. De oorkonde wordt geciteerd door Te Winkel 1922, p. 99 (zie over kleding-conform-status V, 2 en in breder verband VII, 2). Of het hier dezelfde persoon betreft die zes jaar eerder nog door Willem III met acht pond wordt begiftigd – zoals Te Winkel meent – is allerminst zeker. Dat Willem IV naast de Franse toch ook de Nederlandstalige dichters heeft geprotegeerd, vindt steun in tekst 42 in *HLH* (*Ein jammerliche clage*), alwaar Vrudengher in vs. 470-489 via 'vrouw Miltheit' de gestorven Willem IV roemt om zijn gulheid jegens *goeden luden*, waaronder *menich arme goet geselle*, welke laatste term vaak (zwervende) beroepsdichters aanduidt.
18. Met als meest opvallend resultaat de connectie tussen Lodewijk van Velthem en het hof te Voorne; vgl. Van Oostrom 1982, p. 35-38.
19. Het literair-culturele leven aan het Bloise hof is afzonderlijke studie waard, zeker nu de Bloise archieven beter zijn ontsloten (zie Schmidt-Ernsthausen 1982). Ook in dit geval is veel literair-historisch materiaal voor het eerst gepubliceerd in Jonckbloet 1854 (Bijlage B); zie ook Sillem 1900 en Linbeek-Schalekamp 1984, p. 132-134 en 197-199. Voor een eerste schets van het Bloise hofleven zie De Lange van Wijngaerden 1813.
20. Zie vooral Lods 1951; daar op p. 138 nader over de hierna besproken episode. Door

prof.dr. J.D. Janssens ben ik op de Henegouws-Hollandse antecedenten van de *Perceforest* attent gemaakt.

21. Zie voor een inventarisatie op basis van het gepubliceerde rekeningenmateriaal Te Winkel 1922, p. 98; aanvullende gegevens dank ik aan nieuw bronnenonderzoek van drs. T. Meder, die in een bijlage bij zijn dissertatie de relevante posten zal publiceren.

22. Zie resp. *ML* II 706 (het commentaar van editeur Leendertz slaat hier de plank mis), I 2505 en II 4202-4205 en *BD* 12/3; zie ook Te Winkel 1922, p. 130-131 en Brinkman 1987. Overigens lijkt de Duitse kleuring in *ML* beduidend sterker dan in Potters beide andere werken. Is dit omdat *ML* het meer hoofse werk is, of speelt het dateringsverschil een rol, en horen de twee latere werken al meer tot de Bourgondische periode? (Vgl. VI, 3 en VII, 4.)

23. Zie meest recentelijk Korteweg 1984.

24. Is er ook sprake van invloed in omgekeerde richting? Te denken valt niet alleen aan de zeer vroeg-Nederduitse versies van Dirc van Delfts *TKG*, maar ook aan de uit ca. 1400 overgeleverde Nederduits gekleurde Maerlant-handschriften van *Alexanders geesten*, *Historie van Troyen* en *Merlijn*. Zie voor de intensieve Maerlant-receptie aan het Hollands-Beierse hof hierna VII, 1.

3. HOF EN HOFLEVEN

1. Zie de openingswoorden van *De nugis curialium* [=Over de beuzelarijen van hovelingen], uitgegeven en vertaald in James (ed.) 1983, p. 2-3. Overigens is Maps aforisme over het hof een speelse variatie op Augustinus' beroemde uitspraak over de tijd: 'ik leef erin en spreek erover, maar weet niet wat het is'.

2. Zie hierover vooral Van Riemsdijk 1908 en Peters 1909, § 2, waarvan het navolgende een (enigszins vereenvoudigde) samenvatting is; zie ook Smit 1939, hoofdstuk 1.

3. Belangrijke studies op dit gebied zijn en blijven voorlopig Kroon 1852, Jonckbloet 1854 (Bijlage A), 's-Gravenhage 1863, Calkoen 1902 en Peters 1909. Tenzij anders vermeld, is in het navolgende hieraan ontleend. Moderner zijn enkele deelstudies voor bepaalde kunstvormen aan het hof: Tóth-Ubbens 1963 (kunstnijverheid en beeldende kunst) en Lingbeek-Schalekamp 1984 en Janse 1986 (muziek).

4. Hierbij heb ik dankbaar kunnen profiteren van het werk van mijn promovendi W. van Anrooij en T. Meder.

5. Eberle 1985 en natuurlijk Huizinga 1919. De Hollands-Beierse hofauteurs tonen zich ook herhaaldelijk bewust dat hoge heren grote staat moeten voeren: zie bijv. Hildegaersberch VII/27-31, Dirc Potter *ML* IV, 540-541, en voor Dirc van Delft diverse citaten in V, 2. Zie in veel breder verband VII, 2 en 3.

6. Zie de post in *Rekeningen* 1983, p. 80.

7. Vgl. Nijsten 1985, p. 138-139.

8. Vgl. resp. Devillers 1887, p. 189 en Van Foreest 1965-66, p. 130.

9. Zie voor dit gegeven Blok 1885, p. 266.

10. Dit laatste gegeven dank ik aan drs. W. van Anrooij.

11. De belangrijkste studie van de rekeningen is op dit gebied Tóth-Ubbens 1963, waarvan de gegevens voor het volgende (tenzij anders vermeld) zijn ontleend.

12. Zie Devillers 1886, p. 480.

13. Zie over dit gewaad Guyot 1858.

14. Zie de post in Devillers 1887, p. 196-197. Over het gebruik nieuwjaarsgeschenken te geven zie Holtorf 1973; ook de (tweede versie van) *HK* houdt hiermee verband: zie hierna IV, 3.

15. Zie Smit 1923, p. 20, 21-22 en 37. Jammerlijker nog is dat voor het schitterende praalgraf van Albrechts eerste gemalin Margaretha niets dan gedetailleerde reconstructie rest: zie Tóth-Ubbens 1957 en Van der Klooster 1984.

16. Zie behalve Tóth-Ubbens 1963 en 's-Gravenhage 1863, p. 298-299 ook plaatsen uit de rekeningen in het Algemeen Rijksarchief als AGH 1257, F. 47v (Albrechts gemalin koopt *alrehande tafellen ende beelden*) en 54R (zij koopt *drie gemaelden tafelkijs*), AGH 1261, F. 107v (*drie beeldekijs* voor mevrouw); AGH 1262, F. 59v (contact tussen gravin en *Dirc den mailre*) en F. 94R (vrouw van Holland ontvangt *pictoren*). Ik dank deze plaatsen aan W. van Anrooij.

17. Wel is hier meer dan ooit voorzichtigheid geboden: juist in de sfeer van de wereldlijke kunst zal veel verloren zijn gegaan. Verder mag worden gewezen op de rol van het hof als opdrachtgever van (in Haarlem, en vooral in Utrecht) hoogwaardig geïllustreerde handschriften, zoals het dedicatie-exemplaar van Dirc van Delfts *TKG* (zie hoofdstuk v) en het getijdenboek van Margaretha van Kleef (zie § 4). Zie verder over de beeldende kunst aan het Hollands-Beierse hof Kurz 1956, en de beschouwingen in III, 4 en VII, 1 en 4.

18. Zie in dit verband vooral Pietzsch 1969, Lingbeek-Schalekamp 1984 en Janse 1986, waarop het volgende hoofdzakelijk berust.

19. Met dank aan dr. T. Meder.

20. AGH 1254, F. 107; met hartelijke dank aan drs. J.G. Smit, die het kostbare gegeven in de rekeningen vond en het ter beschikking stelde.

4. HET LITERAIRE LEVEN

1. Behalve van de reeds in Jonckbloet 1854, 's-Gravenhage 1863 en Tóth-Ubbens 1963 gepubliceerde gegevens uit de rekeningen, heb ik voor deze paragraaf zeer dankbaar kunnen profiteren van door W. van Anrooij en T. Meder aan het licht gebrachte posten.

2. De vondst is te danken aan dr. T. Meder.

3. Zie over dit handschrift o.a. Gorissen 1973, p. 253 en 441, Meiss 1974, p. 97, Marrow 1987, p. 298-301 en Hindman 1987, p. 439. Gezien de kostbaarheid van dit getijdenboek is het haast niet denkbaar dat het nergens in de rekeningen vermeld zou staan; toch is geen post met zekerheid met dit boek in verband te brengen. Het boek dat Margaretha kort na aankomst in Holland liet schrijven (zie het citaat in VII, 3) is met 1395 eigenlijk te vroeg om dit getijdenboek te kunnen zijn; noch komt het boek van Willem de Biechtvader (zie VII, 1 en 3) hiervoor in aanmerking. Waarschijnlijker is dan nog het boek dat Margaretha in 1398 door een *man van Utrecht* liet verluchten (zie eveneens de post in VII, 3); of is er toch een connectie met het eerste boek van Dirc van Delft (vgl. v, 1)?

4. Zie de post bij Tóth-Ubbens 1963, nr. 135. Wijst de expliciete vermelding van de

- 'Duitsheid' van dit boek erop dat in deze beginjaren van het Beierse huis iets dergelijks nog uitzonderlijk is? (Vgl. § 2).
5. Zie bijv. Bumke 1979, hoofdstuk 5, en voor het Middelnederlands Hogenelst & De Vries 1982.
 6. Zie Van Foreest 1965-66, p. 123 n. 1.
 7. Hoewel zeker niet uitgesloten: zie bijv. Crawford 1981. Op goede gronden wordt ook aan hertog Albrechts eerste gemalin Margaretha van Brieg een niet onaanzienlijke politieke invloed toegekend; zie Van Foreest 1965-66, p. 121-122.
 8. AGH 1258, F. 50R; met dank aan W. van Anrooij.
 9. Zie de gegevens bij Devillers 1886.
 10. Getuige Jacoba's testament: zie *Codex* 1852, p. 176 (tevens 186) en 182; zie ook Löher 1869 II, p. 505-506 en Jansen 1976, p. 117, en verder VII, 4.
 11. Zie Leupen 1981 en 1975. Bij globaal onderzoek leek dit Latijnse geschrift (en hetzelfde geldt voor de beide volgende) te ver van de Middelnederlandse letterkunde aan het Hollands-Beierse hof af te staan om in dit boek met vrucht te kunnen worden behandeld; niettemin betreft het hier een perspectief voor verder onderzoek.
 12. Zie de editie door de markies de Fortia d'Urban (1826-1838). De kroniek is nog te weinig bestudeerd; zie wel Wilmans 1847.
 13. Zie hierover o.a. Gaspar & Lyna 1937, dl. I, p. 300-304.
 14. Zie bijv. voor Willem VI AGH 71, F. 6R (*deser rekeninge die mijn lieve here selve over las vanden beghinsel toten eynde*) en AGH 1261, F. 155V (*heymeliken brieve die min here selve gescreven hadde*); met dank aan W. van Anrooij.
 15. Vgl. VII, 4; het gegeven wordt ook aangehaald in Jansen 1966, p. 69. Als interpretatie suggereert Jansen, die de moordaanslag 'omslachtig' noemt (?), dat graaf Jan waarschijnlijk de gewoonte had zijn vingers nat te maken om de bladen om te slaan, en zo het gif binnen kreeg. Misschien is het ook denkbaar dat hij zijn gebedenboek aan begin en/of einde van de meditatie placht te kussen?
 16. Op 1 november 1383, blijktens AGH 1238, F. 137; met dank aan drs. J.G. Smit. Over Utrecht als centrum van Noordnederlandse boekverluchting voor kerkelijke en wereldlijke opdrachtgevers zie Finke 1963. Het lijkt vrijwel zeker dat ook het dedicatie-exemplaar van Dirc van Delfts *TKG* hier werd vervaardigd; zie Rickert 1949. Het spoor van deze kunsthistorische publikaties laat zich voor de literatuurgeschiedenis wellicht nog met profijt vervolgen; vgl. VII, 1.
 17. Wel zijn datering en dedicatie van dit verbrande boek zeer omstrede; de meest recente kunsthistorische publikaties terzake zijn Brand Philip 1971 (Excursus 1), Delaisé 1972 en Dhanens 1980, p. 162.
 18. Zie voor hertog Albrecht de vermelding in Verwijs 1869, p. 60 van een *kistkijn* dat meeinging op de eerste Friese tocht en waarin *alrande mijns heren boeken in gevoert worden* (vgl. ook IV, 4); voor Willem VI zie de betaling in 1405 *van eenre kisten, mijns heren boeken in te sluten* (AGH 1259, F. 33v; met dank aan W. van Anrooij).
 19. Zie *Bibliotheek* 1876 en Smit 1923; veertiende-eeuwse gegevens over (liturgische) boeken in de hofkapel bij Lingbeek-Schalekamp 1984, p. 29-30. De inventaris bevat onder

meer een handschrift van het tractaat van Filips van Leiden, en attendeert daarmee op een factor die de studie van het boekenbezit aan het Haagse hof ondanks alle bewaarde rekeningen versluiert: het mogelijke bestand aan 'oude' exemplaren, bewaard gebleven van vorige graven. Zie in breder verband VII, 1.

20. Zie resp. Nijsten 1986 (publikatie van de lijst is in voorbereiding), hoofdstuk III hierna en Matzel 1979. Alle drie deze adelsbibliotheken laten overigens zien dat hun bezitters behalve in ridderepiek ook belang stelden in devote lectuur, in leerdichten en in zakelijke teksten uit de sfeer der *artes*; net zomin als burgers in de middeleeuwen enkel beleurende lectuur verlangden, lazen aristocraten alleen riddersverhalen.

21. Zie Boehm 1982, p. 175.

22. Zie Buddingh 1843, p. 71-72 en Buddingh 1842, p. 44.

23. AGH 1262, F. 104v (met dank aan W. van Anrooij); zie ook *'s-Gravenhage* 1863, p. 315.

24. De ontwikkeling zet al in de dertiende eeuw krachtig in (Maerlant!) en loopt uit in het humanistisch-geleerde vorstenbeeld dat het ideaal was ten tijde van keizer Maximiliaan I. Zie voor het laatste Müller 1982; voor een inleiding in de eerdere ontwikkeling zie Van Oostrom 1985a. Orme 1983 komt voor het Engelse hof rondom 1400 tot dezelfde bevindingen.

25. Zie *BD* 124-125, en verder *ML* I 2792 en 3282; II 162, 200 en 2665; III 473 en 1020; IV 1458. Is het toeval dat het hier zo vaak vrouwen zijn die schrijven, en dat de ene man van wie Potter zegt *Dichten ende scriven so konde hi* (I 2792) een witte raaf lijkt? *HK* noemt de Utrechtse domproost Zweder uter Loo *veel wel een wairlic man, want hi en conde zinghen noch lesen* (F. 113v).

26. Zie daarover vooral Van Buuren 1979.

27. Hierover nader in VI, 1 en 3. Op zijn reizen naar Engeland zal Potter wel Frans hebben gesproken; oostwaarts zal hij zich hebben kunnen redden met de eerder besproken Hollands-Duitse 'tussentaal' die ook op Potters literaire werk een stempel heeft gedrukt.

28. Zie bijv. *BD* 67/6-8. Toch zal enige kennis van Latijn, zeker passief, onder wereldse hovelingen niet ongebruikelijk zijn geweest, ook buiten de sfeer van privé-gebed en liturgie: zie bijv. het Latijnse lied in de Leidse *chansonnier* (Van Biezen e.a. (ed.) 1985, L 2).

29. Zie resp. in *ML* voor Tristan II 3616-3619 en 4206-4208; Troje I 3107, II 1967, 2169 en 3869-3870; Perchevael I 1296 en II 1204 (opmerkelijk genoeg schrijft Potter hier aan Perchevael de vondst van de graal toe: kende hij een continuatie van Chrétien, en niet de *Proza-Lancelot?*); Reinaert I, 1841; voor *Titurel* en Neidhart zie § 2 hierboven. De verwijzingen van Potter naar epische stof kunnen ons overigens behoeden voor het idee dat de romanliteratuur aan het Hollandse hof geheel was uitgestorven; vgl. VII, 1.

30. Zie met name *ML* I, 2469-2508 (let op de variant in L – kon de tekstbezorger van dit handschrift de literaire heldinnen onvoldoende thuisbrengen?), I 3239-3253. II 1675-1690 en iets bescheidener II 3869-3876 en 4202-4213. Ook als we in aanmerking nemen dat Potter deze catalogi deels uit vertoon van eigen belezenheid kan hebben opgenomen, dan nog suggereren ze een redelijke literaire ontwikkeling bij zijn publiek. In dezelfde richting wijst de vanzelfsprekende wijze waarop in de resten van de bewaarde liederen van de hofcomponisten Fabri en Boy (zie III, 1) wordt gerefereerd aan Orpheus en Pygmalion, en in de verwante Utrechtse fragmenten aan Jason, Paris, Helena en Troje.

31. Voor de archivalia van andere hoven geldt iets dergelijks: zie bijv. J. Vale 1982, p. 51.
32. Lingbeek-Schalekamp 1984, p. 197. Dezelfde rekeningen vermelden in 1361 twee hertogelijke minstreels; zie Jonckbloet 1854, p. 618, evenals 619, 632. De betekenis van *minstreeel* is overigens niet eenduidig; het begrip maakt in de Beierse periode een ontwikkeling door van zanger-musicus naar louter instrumentalist.
33. Zie resp. Jonckbloet 1854, p. 620, Lingbeek-Schalekamp 1984, p. 177 en Jonckbloet 1854, p. 652.
34. Jonckbloet 1854, p. 605-606.
35. Zie Jonckbloet 1854, p. 605, 617, 619, 620, 621, 622, 623 etc. Het meest waarschijnlijk lijkt nog dat de *catridder* zich, met harnas en al (zie Jonckbloet 1854, p. 623) als kat had uitgedost (en hilarische sprongen maakte?) en dat zijn vakbroeders als *wilde ridder* het tafelende gezelschap met vervaarlijk gedrag schrik probeerden aan te jagen. Deed de *wilder dierne*, *gheheten Hillekijn* (Jonckbloet 1854, p. 607) iets dergelijks, of had deze wilde deerne een pikant nummer?
36. Het belangrijkste primaire bronnenmateriaal vindt men in Jonckbloet 1854, Bijlage A, en Lingbeek-Schalekamp 1984; de voornaamste studies terzake zijn Te Winkel 1922, p. 49-102, Pleij 1977 en Peters 1983, III/1. Voor de meest recente uitgave zie Meder 1991.
37. Zie 's-Gravenhage 1863, p. 316. Of is hier meer dan zangkunst in het spel? Van Foreest 1965-66, p. 125 n. 1 noemt een 'Aleid van Houthuizen, die reeds in maart 1393, nog geen half jaar na de moord [op Aleid van Poelgeest], een verhouding met Albrecht heeft'...; vgl. ook III, 4.
38. Zie de rekeningenpost in Jonckbloet 1854, p. 509 en het commentaar hierop in *MNW* II, 271 (met dank aan H. Pleij).
39. Zie voor deze plaatsen Lingbeek-Schalekamp 1984, resp. p. 172 en 169.
40. Zie Jonckbloet 1854, p. 616. Het carnavalsvermaak aan het hof is overigens een verhaal apart; zie 's-Gravenhage 1863, p. 319, 330-331 en VII, 1 hierna.
41. Zie hiervoor 's-Gravenhage 1863, p. 317. Aldaar wordt ook de hierna geciteerde plaats vermeld, die tevens wordt besproken in Peters 1983, p. 199 n. 83.
42. Vgl. Hummelen 1977, p. 239-241; belangrijk zijn ook de beschouwingen in Peters 1983, p. 198-206. De enige duidelijke referentie aan toneel in de Hollands-Beierse hofteksten vindt men bij Dirc van Delft: op de zondag van midvasten *pleghen die clerken in veel stichten [...] winters ende somers te spelen. Ende die winter is ghemaect ruusch [= guur] ende ruwe vreselic ende die somer groen ende nyeuwe blidelic, mit spreken ende mit striden huechlic. Mer die winter mit sinen vriesen moet wiken ende verliesen. Want die somer beghint dan te bliken, die alle gheesten dan verkiesen* (S 1/35-41; let op de rijmresten en vgl. v, 3).
43. Zie Lievens 1964. Omdat Augustijnken, van wie een handvol teksten is bewaard gebleven, behalve in de Bloise rekeningen ook in die van de Hollandse grafelijkheid voorkomt, zou hij in dit boek strikt genomen meer uitvoerige behandeling verdienen; over zijn werk is evenwel afzonderlijke studie (door A.M.J. van Buuren) gaande.
44. Zie voor voorbeelden hiervan Mundschau 1972, p. 88 en de aan het slot van IV, 4 geciteerde post.

II. Willem van Hildegaebersberch

I. HUWELIJK EN DICHTKUNST

1. Zie over de affaire Aleid van Poelgeest Jansen 1982, p. 314, met verwijzingen naar de belangrijkste oudere literatuur.
2. Zie voor dit detail Van Heeringen 1983, p. 113.
3. Zie voor relevante gegevens *Rekeningen* 1983, p. 80-83 en 100-102.
4. Geciteerd naar Meder 1991, p. 553; vgl. ook Lingbeek-Schalekamp 1984, p. 180-181. De post blijkt uitvoeriger dan het citaat in Jonckbloet 1855, p. 608, waarop Van Oostrom 1986a, p. 64-65 zich baseert.
5. De zo te zien secundaire slotverzen 169-174 zouden erop kunnen duiden dat dit laatste inderdaad heeft plaatsgevonden. In het algemeen moet er rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat de tekstuele gedaante waarin Willems gedichten in de (latere) handschriften verschijnen, aanmerkelijk kan verschillen van hun oorspronkelijke redactie in de voordrachtssituatie, die zelf ook weer variabel kan zijn geweest. Flexibiliteit hoort nu eenmaal tot de kneepjes van het sprookspekersvak.

2. DE KUNST DER WAARHEID

1. Voor de complete documentatie verwijs ik naar Meder 1991; daar krijgen ook andere facetten van Hildegaebersberch (die in dit hoofdstuk hoogstens kunnen worden aangestipt) hun nadere uitwerking.
2. Wailes 1975.
3. Zie voor de hiervoor genoemde *ic*-uitspraken respectievelijk de gedichten CXIX, LXVI, XLVI, LXXXVII, CXIII, XII, CXV, XLII en XXIII. Over de problematiek van het autobiografische in dergelijk dichtwerk handelt Wenzel 1983.
4. Zie Ribard 1969 en 1981 en Peters 1983, p. 189-190; vgl. ook 1, 2. Wel lijkt deze Henegouwse literatuur meer hoofs van toon dan Willems dichtwerk.
5. Zie de inleiding op de tekstuitgave, alwaar op p. XIX ook Jonckbloets visie; zie ook De Vooys 1939, p. 266.
6. Zie bijv. XXXII, LXVIII/15-23, LXXIV/12-16.
7. Zie bijv. XIII/73, XX/17, XXII/67, XXXIX/28, XXXVIII/36, proloog LXXXI.
8. Zie bijv. de proloog van XXI, XXXIII en LXI, alsmede LXXXVI/16-17. Heeft Willem hierbij het oog op een man als Dirc van Delft? Vgl. hoofdstuk v, en zie in breder verband het begin van VII, 3.
9. Zie Ragotzky 1980a en Franz 1974, § 4.2.
10. Zie vooral LXXXIII.
11. Zie bijv. het in de vorige paragraaf besproken gedicht LVI; zie voor een grondiger behandeling van deze kwesties Meder 1991.

12. LII/4-5. Een andere interpretatie is evenwel niet uitgesloten: dat Willem in de proloog van dit gedicht een onderscheid maakt tussen de smalle giften die hij van de heren heeft te verwachten, en de genade waarvoor hij van de Heer afhankelijk is.
13. Na langjarige verguizing begint dit auteurstype in de laatste decennia door de mediëvistiek bestudeerd – een daarmee gerehabiliteerd – te worden. Enkele belangrijke recente boeken op dit gebied (ook inspirerend voor de studie van Hildegasberch en zijn Middelnederlandse vakgenoten): Lämmert 1970, Wachinger 1973 en Franz 1974.
14. Vgl. LXXXIII/55, waar Willem binnen het verhaal als *meester vry* wordt aangesproken.
15. Vgl. Wachinger 1973, p. 116-120 en 303-307 en Ribard 1981, p. 279.
16. Zie de prologen van VII en LXIV, alsmede XXI/12-17 zie ook § 3 hierna.
17. XXIV/6-7; zie ook – een keuze – IV/533-535, XIX/196, XXI/18-20, XXXIII/88, LVIII/68, LXXXI/269, XCIII/21-24.
18. Vgl. Franz 1974, p. 68-77 en Lämmert 1970, p. 142-144
19. Vgl. Thum 1981, m.n. p. 159-161.
20. Vgl. Thum 1981, p. 164. Mogelijk speelt hier nog een ander aspect een rol, van juridische aard: de kans dat Willem zich voor te onverbloemde kritiek – vooral direct op personen gericht – in rechte zou moeten verantwoorden. Mevr. dr. G.M. de Meyer (Schalkhaar) bracht onder mijn aandacht dat in middeleeuwse rechtsboeken herhaaldelijk sprake is van veroordeling wegens te harde kritiek op de (stads)magistratuur. Ook het Hollands-Beierse hof kende straffen voor *onhoesche woorden*; vgl. *'s-Gravenhage* 1863, p. 259.
21. Zie bijv. de prologen van VII, XXXI, XLI, LXIV, CXII en CXVIII.
22. Zie ook XXXIII/4-5, en Van Oostrom 1984b, waarop ook het volgende berust; wel geeft deze publikatie te weinig aandacht aan de *esthetische* dimensie van de indirecte vertelwijze, naast de tactische.
23. Het verband tussen gedicht en geschiedenis is reeds door Jonckbloet verondersteld, en daarna ook door Verwijs en Te Winkel; zie dienaangaande als meest recente Te Winkel 1922, p. 106-107. Aanvullende informatie dank ik aan de Utrechtse doctoraalscriptie van R. van Oosten. Overigens zijn er meer gegevens die wijzen op een bijzondere band tussen Willem en Leiden. Ook twee van zijn optredens voor het Gelderse hof vonden in Leiden plaats; zie tevens de bespreking van gedicht LXXXIII in de inleiding van de editie, p. xv-xvi, en Meder 1991.
24. Opmerkelijk genoeg gebruikt zelfs Filips van Leiden dit procédé ter inleiding op een delicate politieke beschouwing; vgl. Leupen 1981, p. 97.
25. Zie voor het *openbaren* van de *waarheid* als Willems zelfgeformuleerde taakstelling bijv. XXIV/19 en CXII/11; voor het publieke *klagen* zie o.a. LXX/III. Zie in breder perspectief Thum 1980 en 1981 en Ragotzky 1981, § 7.2.
26. Zie voor *laken* als dichterlijke taakstelling bijv. XXIV/18 en LXXXII/5; voor *raden* zie o.a. LXIII/168 (hier geciteerd) en LIX/157, LXXXVI/123-126 en XCVI/278.
27. Zie bijv. LXXXI/488 en CVI/6.
28. Zie voor het eerste o.a. XXXII/74, proloog XXXIII, LIV/40. Dikwijls komt *dichten*

in combinatie met *leren* voor: zie de proloog van LXXVIII, CXI/12, LXVIII/30-33, en ook de epiloog van *Van feeste van hylic*, geciteerd in § 1.

3. WAARHEID EN WANORDE

1. Zie resp. xxxix/30, LXXIII/242, 4-5 en 33, LXII/30-32, xCVI/9I, XI/58-59; zie in breder verband VII, 2.
2. Zie m.n. zijn uitval naar de *huusman* in *Vander drierehande staet der werelt* (xcvii/344-377, maar ook vs. 321). Willems ambivalente visie op de derde stand vergt een onderzoek op zich: aan de ene kant veroordeelt hij het maatschappelijke gistingproces dat zich in deze regionen voordoet, aan de andere kant toont hij zich in sommige gedichten (II, X, xxvii, LI/17) een sympathisant van stad en handel. In dit verband zijn ook Willems wel veronderstelde connecties met Leiden interessant (vgl. § 2), evenals zijn (zeldzame?) optredens voor stadsbestuurderen (vgl. § 1).
3. Vgl. Van Oostrom 1984b.
4. De interpretatie van de fabel is overigens niet zonder problemen: in hoeverre is hond (hier) een dubbelzinnige, of zelfs negatieve figuur? Zie voor verwante hondefabels de gedichten XLIV en XLII. Ook bij Dirc Potter heeft de hond een meerduidige symboolwaarde: zie enerzijds ML III/103, anderzijds BD 67-68. Blijkens Köhn 1979, p. 230-231 n. 10 heeft het beeld van de *hofhonden* een rijke traditie.
5. Zie o.a. Van Oostrom 1983b, p. 20-21; Franz 1974, p. 72; Ribard 1981, p. 283.
6. Zie vooral Wackers 1986, p. 73-90.
7. Zie bijv. de gedichten XXXIX, XLII, LV, LXX, LXXIII en xCVI.
8. Zie bijv. gedicht X, LXXII, CXVII.
9. Zie XXI/154-175 en XLVII/101.
10. Zie ook LXVIII/116-124. De onzichtbaarheid van het onrecht vindt vermoedelijk haar oorzaak in de rol van steekpenningen bij dit alles, waarover hierna.
11. I/27-29; zie ook XI, 61-64 en XLIX/198-205.
12. Zie bijv. LXVI/37-43, LXIII/137-138, LXXIII, xvii/16-17, CII/10-11.
13. Zie XIX/97-112, XLVII, CII, LXII, CXVIII/191-193, XXXVI.
14. Zie bijv. LXIII/139-140, LXIX/64-65, XI en CXII/109-112.
15. Zie bijvoorbeeld LI, VII/82, X en in veel breder verband Peters 1983, o.a. p. 261-263. Zie ook de noot in VI, 4.
16. Zie LI, LXIII, xciii, xLI/93-112, XL/78-83, cviii/58-60, cx. Hildegaersberch is – alweer – niet de enige sprookspreker die zich boven partijen opstelt; vgl. Lämmert 1970, p. 87 en 167-171. Ook van de landsheer verwacht hij trouwens een onpartijdige opstelling (cxvii/55-62, lvi/103-105), waarvan we weten dat hertog Albrecht die ook daadwerkelijk heeft nagestreefd; vgl. Van Oostrom 1984b, p. 56.
17. Dit moge ook gelden als contra-indicatie voor de redenering van Brokken 1982, p. 200, die uit het ontbreken van de partijnamen in Willems beroemde *Hoe deerste partyen in Hollant quamen* (LXIII) afleidt dat deze namen voor 1389 (terminus ante quem voor dit gedicht) nog in niet zwang waren.

18. Vgl. Brokken 1982, p. 216-217.
19. Zie resp. Cuvelier 1921 en Bos-Rops 1982; vgl. ook de beschouwing in VI, 4.
20. Wel is de problematiek complexer dan in dit bestek kan worden nagegaan; vgl. Ragotzky 1980b en in breder verband VII, 2.
21. Vgl. Hermesdorf 1980, p. 139 en Berents 1985, p. 169.
22. De besluitvormingsprocessen aan het Hollandse hof werden, parallel aan het maatschappelijke krachtenspel, allengs complexer: vgl. Smit 1939, p. 220-231.
23. Zie bijv. VIII/2-24, XI/proloog, XXXI/120-125, XXXIX/39-53, XLVII/22-25, LXII/26, LXIII/proloog, en in breder verband VII, 2.
24. Op één plaats is hij in dit opzicht tamelijk duidelijk: in het bekende *Hoe deerste partyen in Hollant quamen* (LXIII/1-3) geeft hij aan dat nog maar een generatie terug, nl. onder Willem III, het graafschap pais en vree kende: *Groot wonder mochten si nu vertellen, die hier tevoren jonghe ghesellen waren ...* Op andere plaatsen echter lijkt Willem meer een onbestemd verleden te bewieroken.
25. Zie o.a. XXIV/8-20, XLI/1-5, LXIV/proloog, LXXXIII; vgl. ook VII, 2.

4. DICHTER NAAST GOD

1. Voor de goede orde moet wel worden aangetekend, dat de problematiek van de binnenlandse tweedracht Hildegasberch veel sterker bezighoudt dan het schisma. Vgl. Van Buuren 1987a.
2. LXX/75-77; zie ook vs. 108-113, en verder o.a. XXXI/83-86, hieronder geciteerd.
3. Volgens de reconstructie door Duinhoven 1977, p. 109-114 bevat deze passage enkele niet-oorspronkelijke verzen; de strekking blijft echter dezelfde.
4. Zie bijv. XXI, XL, LXIV.
5. Zie De Boer 1978. Het mag kenmerkend heten voor de afstand die ook in de middeleeuwen bestond tussen literatuur en werkelijkheid, dat zelfs de pest bij Hildegasberch hoogstens ter sprake komt in enkele toespelingen.
6. Zie bijv. CVIII en CXIII.
7. Zie o.a. CXV, CIX, XX, LIX, CIV.
8. Zie bijv. de gedichten XIII en LIX.
9. Zie hierover nader in V, 4 en VI, 3-4 en de aldaar vermelde secundaire literatuur.
10. Zie bijv. ook CXVII. Het vorstenbeeld van Willem van Hildegasberch zou in dit opzicht misschien 'burgerlijk beïnvloed' kunnen heten; vgl. Hugenholtz 1959, p. 164. Zie ook Willems concept van het *gemeyn oerbore* en de daarbij in § 3 genoemde literatuur.
11. Zie LXXIV/445-448 en LXXXI/472-473.
12. Zie bijv. XXV, LXIV, LXIX, LXX, LXXXIX, XCII, XCVIII.
13. Zie ook het slot van gedicht XXXVII; is de daaraan verbonden bede om verschoning en correctie in het bijzonder tot de geestelijkheid gericht?

14. Zie o.a. ook XLVII/42-46 en XCVII/253-258.

15. Zie met name het slothoofdstuk van Stackmann 1958, Lämmert 1970 (p. 126-132 en 177-182) en Heinze 1984, p. 29-30 en 128-131. Voor het Middelnederlands geeft Asselbergs 1957 een aanzet. Nader onderzoek is gewenst naar de relatie tussen dit soort dichtkunst en meer populaire vormen van devotie. Het is typerend dat de elitaristische vroomheidsgeschiedenis van Axters 1953 Hildegasberch indeelt onder het hoofdje 'Leken-vroomheid aan den zelfkant van de kerk'. Mogelijk was de invloed van dit soort prediking in lekenkringen (ook de elitaire) echter wel zo groot als van een man als Dirc van Delft: vgl. v, 4.

16. Ook in de oorspronkelijke voordrachtssituatie moeten Willems gedichten vrij hoge eisen aan het bevattingsvermogen van de hovelingen hebben gesteld; vgl. Lievens 1964, p. 224 over Augustijnen.

17. Zie bijv. LVI/166, geciteerd in II, 1; zie verder o.a. XII/45, XXXII/76-80 en IV/626.

18. XXIV/1-5; zie ook LXVIII/23 en LXXIII/3.

III. *Het Haags liederenhandschrift*

I. HET LIEFDESLIED

1. Uiteraard geldt dit voor andere hoven evenzo; niet toevallig is dan ook de overlevering van de Middelnederlandse letterkunde wel nergens zo gebrekkig als voor het genre van de lyriek. Zie ook Boffey 1983 en Wilkins 1983.

2. Zie de fraaie editie door Gumbert en Van Biezen 1985, waaraan voor het navolgende teksten en gegevens zijn ontleend; zie ook Janse 1986, aan wie de lokalisering van Fabri aan het hof van Albecht te danken is.

3. De beroepsaanduiding lijkt juist in de late veertiende eeuw een ontwikkeling door te maken van dichter/zanger/musicus naar instrumentalist; vgl. Te Winkel 1922, hoofdstuk XXVI, en Peters 1976, p. 242-243, terecht genuanceerder dan Peters 1983, p. 177 n. 17.

4. Zie Koppmann 1877 (hier met emendatie weergegeven); dank aan W. van Anrooij, die mij op deze obscure publikatie attendeerde.

5. Zie in Jonckbloet 1854 resp. de vermeldingen op p. 600 (2x) en 602. Bronnenonderzoek heeft voor de *jonkbeer* (alias *meester Pieter*) *vander Minne* zes andere vermeldingen in de Hollandse rekeningen aan het licht gebracht; vgl. Meder 1991, p. 455.

6. Zie de post bij Jonckbloet 1854, p. 620; in de Bijlage aldaar ook ettelijke andere vermeldingen van zangers in adellijke damesdienst, zoals bij de vrouwen van Gelre en Voorne.

7. Zie samenvattend de inleiding op *HLH*. De Rijnlandse lokalisering die in Glier 1981 wordt gereleveerd, moge stroken met het land van herkomst van sommige teksten (vgl. reeds Ramondt 1944 en Rheinheimer 1975), doch bevredigt niet als bakermat voor het complete handschrift.

8. Vgl. Deschamps 1972, nr. 42 en *Verluchte handschriften* 1985, nr. 117.

9. Zie over de Bredase Nassaus Jansen 1979b; over hun bibliotheek zie meest recentelijk

Korteweg 1984, en terloopse opmerkingen in I, 4, v, 4 en VII, 4. De banden tussen de Nassaus en het Hollands-Beierse hof zijn ook rond 1400 zeer nauw. Zo smeedden in 1406 blijkens een rekeningenplaats (die ik dank aan W. van Anrooij) graaf Willem VI en de *joncheer van Nassau* een gezamenlijk plan de campagne; boodschapper tussen beiden was niemand minder dan de heraut Beieren (zie hoofdstuk VI)!

10. Zie Nijland 1896, p. 138; inleiding *HLH*, p. 1; Rheinheimer 1975, p. 22. Volgen wij het familiespoor van de Polanen-Duvenvoorde's terug tot ca. 1340, dan stuiten we op de hoogst interessante figuur van Herman de Bonghere, minstreel van Willem van Duvenvoorde en geboortig uit het graafschap Loon, d.w.z. het Rijn/Maas-gebied (vgl. Lief-tinck 1965, p. 64). Kennelijk waren de literaire betrekkingen tussen de Hollandse aristocratie en oostelijke streken al voor de komst van het Beierse huis tot ontwikkeling gekomen; vgl. ook Ramondt 1944.

2. DE VROUWENDIENST

1. Zie Van Buuren 1985b; zie voor verdere voorbeelden de nrs. 78-79 in de ed.-Kossmann. Dikwijls is de 'eenheid van bestaan' bij dit soort poëzie niet het totale gedicht, maar de afzonderlijke strofe; vgl. Willaert 1986 en Petzsch 1971, en in het hier besproken handschrift nrs. 29 en 41.
2. Zie als sprekend voorbeeld Willaert 1986.
3. Van Mierlo 1949, p. 16.
4. Zie Verdam 1890, p. 275, en ook Kloeke 1943, p. 77. Sindsdien is door Gerritsen/Schludermann 1976 een andere kijk op dit taalfenomeen gepresenteerd, vanuit een stilistisch-retorische optiek die de in dit boek dominante functioneel-historische aanvult zonder deze uit te sluiten. Zie eerder I, 2.
5. Minnemetaforiek uit de feodale sfeer is in het *Haags liederenhandschrift* weliswaar niet bijster dominant, doch wel aanwezig; zie verder bijv. 40A/14, 50/23-25, 59/III, 102/43-54 en 113/6. Zie in veel breder verband o.a. Warning 1979, p. 141.
6. Enkele gedichten waarin de dienstidee centraal staat zijn 18, 50, 65, 80, 89.
7. Zie bijv. het hierboven besproken gedicht 26, en verder o.a. 1/128-131, 11/52-53, 52/6-8, 54/90-92, 89 en 95/6-7.
8. Aldus 77/103-104; zie ook 50/34 en 84/strofe 9.
9. Zie voor het vrouwenportret o.a. de gedichten 9, 50 en 86.
10. Karakteristieke gedichten voor het profiel van de man in het handschrift zijn bijv. 28, 33, 38, 49, 89 en 108.
11. Vgl. het belangrijke boek van Schnell 1985.
12. Zie bijv. 60/55-56 en 147-150 en gedicht 51, besproken in § 3.
13. 110/31-32; vgl. ook 4B, 43A en 11/61.
14. Zie 11/37-41 en 10/21-28, waaruit tevens blijkt dat de karaktergelijkheid wordt bepaald door planeten en *complexie*. Ook Dirc Potter kent deze opvatting, die hij op naam van Plato stelt: *BD* 14/14-16 (zie ook 125/11-12); elders stelt hij de opvatting omtrent gelijk(aardigheid als natuurlijke bron voor liefde op het conto van Aristoteles (*BD* 80/9-10). Zie

over de middeleeuwse opvattingen omtrent 'natuurlijke' liefde en haar oorzaken Schnell 1985, onder overvloedige verwijzing naar oudere literatuur.

15. Zie ook het idyllische gedicht 59 en de gedroomde ontmoetingen in 56 en 65.
16. Zie bijv. 9 en 80.
17. Zie o.a. de gedichten 33, 45 (geciteerd in de volgende paragraaf), 48, 57C, 70, 72, 108.
18. Zie o.a. 24*, 59/slot, 64, 74/15-17 en 100, en in breder verband VII, 2.
19. Zie o.a. 60/slot, 63/78-85, 86/slot en 100.
20. Zie o.a. het eerder in deze paragraaf besproken gedicht 26, en verder 59/105-108, 60/slot, 87 en 98/197-206. Curieus is in dit verband ook 20/strofe 39-41, waarin de dame haar geliefde adviseert zich droeviger voor te doen dan hij is, teneinde buitenstaanders op een dwaalspoor te brengen (vgl. ook 1/strofe 38, en als contrast 98/134-135).
21. Zie bijv. 2, 47/slot, 49 en 69.
22. Zie o.a. 25, 48/13-16, 105/1-8. Wel creëert de door liefde geïnspireerde dadendrang voor de gelieven weer een nieuw probleem: dat zij elkaar moeten missen (en/of ontrouw kunnen worden!) als de minnaar voor heldendaden buitenslands is. Zie in dit verband 25, 27 en 92. Volgens Brunner 1978 (p. 123 en 136) is het motief van de ruimtelijke scheiding der gelieven een pas in de latere Minnesang ontwikkeld topos; in het *Haags liederenhandschrift* is het verbonden (zie 27/62 en 92/21) met de veldtochten naar Pruisen (en Friesland?), waarover nader in IV, 4.
23. Zie behalve het slot van bovenstaand gedicht ook 34, 67/136-141 en 4B (herhaald als 43B).
24. Vgl. Warning 1979, p. 159. Over de cultivering van het eerbegrip (dat in II, 3 ook al voor Hildegarsberch belangrijk bleek) in *HLH* zie ook de volgende paragraaf, n.a.v. gedicht 19; over eer als dominante in de gehele Hollands-Beierse hofliteratuur zie vooral VII, 2.

3. POËZIE VOOR KENNERS

1. Zie bijv. gedicht 33, 47, 57C, 72, 102, 108.
2. Vgl. § 2. Andere gedichten met een vrouwelijk perspectief zijn: 25, 64, 88, 104. De wijze waarop zulke gedichten werden 'uitgevoerd', is eens te meer een extra interessante vraag: werden ze ten gehore gebracht door vrouwelijke sprekers/zangeressen? Vrouwelijke artiesten zijn uit de Hollandse rekeningen bekend (al vormen ze een kleine minderheid): zie voor enkele voorbeelden I, 4.
3. Te denken valt aan de acrostichons (zie Willaert 1986), aan het in de vorige paragraaf besproken gedicht over Clara (62) en aan bepaalde allegorische raadselgedichten die verbondenheid met een specifieke situatie kunnen doen vermoeden, zoals 51 (hierna te bespreken) en 102*.
4. Een sprekend voorbeeld hiervan is gedicht 52, besproken in de vorige paragraaf. Zie verder bijv. nr. 50, 86, 96 en 113.
5. Zie voor een ander voorbeeld nr. 87; vgl. ook Pfeffer 1985. Ook elders in de Hollands-Beierse hofliteratuur is aandacht voor spreuken, spreekwoorden en wat dies meer zij

- zichtbaar: Hildegarsberch en Potter gebruiken ze veelvuldig, terwijl de Heraut er ettelijke opnam in zijn *Kladboek*. Nader onderzoek is hier gewenst: is er bijvoorbeeld verband met de receptie van (pseudo-)Cato, en/of met ridderlijke deviezen?
6. Zie bijv. ook het slot van 60 en 102, en in zekere zin ook 111 (besproken in § 4).
 7. Zie bijv. 39, 54, 83, 88, 114 en 115.
 8. Voor het navolgende past een extra verontschuldiging aan specialisten: het kader van dit boek laat niet toe zo diep op de problematiek van de allegorie in het *Haags liederenhand-schrift* in te gaan als een volbloed vakstudie zou kunnen en moeten doen. Drs. J. Flach bereidt op dit terrein een dissertatie voor.
 9. Dit lijkt een van de opvallendste meer 'moderne' trekken van het handschrift te zijn: de hoofse minnepoëzie verandert gedurende de middeleeuwen niet zozeer van conceptie als wel van uitbeelding (vgl. Schnell 1985), m.n. door het toegenomen gebruik van de allegorie. Vgl. ook Brunner 1978, p. 128.
 10. Vgl. Blank 1970, p. 54-104.
 11. Zie hierover de belangrijke studie van Jauss 1977, § 8.
 12. Zie bijv. 7, 17, 21, 22, 34, 42, 67, 87 en 98.
 13. Vgl. Glier 1971, p. 278. De systeemvorming wordt ook zonder personificaties aangetroffen: zie bijv. nr. 39 en 54. Volgens Glier is de didactische tendens binnen het genre van de *Minnereden* vooral opvallend in het *Haags liederenhand-schrift*. Vgl. ook VII, 2 hierna.
 14. Zie o.a. 22, 87, 114 (combineren symbool- met personificatie-allegorie), en 17, 90, 101, 102, 102*, 103, 111, en de hierna te bespreken voorbeelden. (Het lijkt of dit type tegen het einde van het handschrift extra frequent wordt.)
 15. Zo'n gedicht lijkt binnen de Middelnederlandse letterkunde inderdaad voorhanden: het handschrift-Van Hulthem bevat *Den hoet van minnen*, waarin de allegorische deugdenkrans voor de ideale vrouw uit zes bloemen wordt gevlochten; zie de editie in *Vaderlandsch Museum* 1 (1855), p. 384-386.
 16. Hierop wordt de nadruk gelegd in Jauss 1968, § 5.
 17. Zie Ohly 1970.
 18. Het gaat hier om de interne ridiculisering die een groep van goede verstanders kan velen en waarden: juist het spelkarakter van de hoofse literatuur nodigt ertoe uit de strakke teugels van de minnedienst bij tijd en wijle te laten vieren. Zie in breder verband § 4 en Neumeister 1969; reeds Veldeke bedient zich van dergelijke hoofse zelfronie.
 19. Zie m.n. Willaert 1984 en Rierink 1989. Het bijzondere van het *Haags liederenhand-schrift* is in dit verband, dat het hier evident een poëzieverzameling betreft waaraan *vele* dichters hebben bijgedragen. Voor Gruuthuse is zoals bekend omstrede door hoeveel dichterlijke stemmen het register wordt bespeeld, doch wijst veel op een kleine groep betrokkenen; bij Hadewijch gaat het uiteraard om een eenpersoonsregister.
 20. Zie het belangrijke artikel van Peters 1980.
 21. Zie voor het eerste de aantekeningen in de ed.-Kossmann; voor het tweede Willaert 1986; voor het derde bijv. 53*[A], 62/slotstrofe, 109 en 110.

22. Pas Stutterheim 1967 heeft het dubbelspel van het gedicht doorzien; vroegere onderzoekers lazen het enkelvoudig (zoals nog Heeroma 1968 nadien, waartegenover weer Stutterheim 1969). Het procédé is overigens in de hoofse poëzie internationaal verbreid: zie niet alleen Van Buuren 1985b voor andere Middelnederlandse voorbeelden, maar ook Stengel & Vogt 1956, p. 205-206 en Stevens 1961, p. 162.

23. Nijland 1896, p. 142.

4. HET HOOFSE SPEL

1. Zie Jansen 1979; voor Johanna als mogelijke bestemming van het handschrift zie Nijland 1896, p. 138.

2. Zie over dit alles Tóth-Ubbens 1964-1965.

3. Zie hierover reeds 's-Gravenhage 1863, p. 276; Van Foreest 1965-66, p. 124 en *Rekeningen* 1983, p. 81.

4. Zie voor de gegevens omtrent deze en de navolgende dames Van Foreest 1965-66, p. 124-125.

5. Zie Van Foreest 1965-66, p. 124. Over de badaccommodatie aan het grafelijk hof zie Peters 1909, p. 165-166 en H. Janse 1980, p. 16.

6. iv/536-538; zoals zo vaak, zijn Willems woorden zorgvuldig gekozen: behalve persoonlijke begeerte (*wille*) kan hij zich als motief voor overspel ook zucht naar *eer*, d.w.z. reputatie (als minnaar) denken (zie nader in vii, 2).

7. Zie verder hierna v, 2. In overeenstemming hiermee is Dirc van Delft bijvoorbeeld alermintst lankmoedig over uit overspel gewonnen kroost: 'God die plaecht die kinder, datsi verkeert ende quaet werden, hoer guet qualiken overbrengen, dief ende moerdenaer werden, quaden doot sterven, te scanden ende te laster werden inder werelt, geslachte ende staet mede vernedert werden' (*W xxxii/489-493*).

8. Zie bijv. Mathew 1968, hoofdstuk xiv.

9. Het volgende berust op voor deze materie belangrijke publikaties als Firth Green 1980, p. 115-134 en 1983; Stevens 1961, hoofdstuk 8-10; Peters 1972 en 1980, Neumeister 1969, Liebertz-Grün 1977, p. 113-121, Kleinschmidt 1976. Reeds Huizinga 1919 (hoofdstuk iv) bezag – uiteraard – de hoofse minnaar als een *homo ludens*.

10. Zie hierover o.a. Firth Green 1980, p. 120-122; Poirion 1965, 1/3; basisgegevens bij Straub 1961 en Potvin 1886.

11. Zie over de tekening Kurz 1956, Van Luttermvelt 1957 en Ferbeek 1985.

12. Zie resp. vi, 2 hierna en 's-Gravenhage 1863, p. 280-281.

13. Zie over deze prent Van Luttermvelt 1957 (rijkelijk speculatief) en Vignau Wilberg-Schuurman 1983, p. 7-8. In dit verband hoort eveneens thuis de Kleine Minnetuin van dezelfde meester, waarover eveneens Vignau Wilberg-Schuurman 1983.

14. Zie 's-Gravenhage 1863, p. 317, waaraan ook het volgende voorbeeld is ontleend.

15. Zie 's-Gravenhage 1863, p. 330, waaraan ook het volgende voorbeeld is ontleend; zie ook vii, 1.

16. Resp. 13 en 15 in de ed.-Gumbert/Van Biezen. Zie over het genre van de middeleeuwse literaire (o.a. Middelnederlandse) nieuwjaarswens en zijn folkloristische achtergronden Holtorf 1973.
17. Zie Sarfatij 1984 en Winkelman 1986. Ook de bijbehorende spreuken op de muilen lijken lijnrecht aan de hoofse literatuur ontleend: *minne doet mi dolen; altoes blide, soe wat ic lide* (vgl. § 2). Uit het Hollands-Beierse hofmilieu is ook een rekeningenpost bekend die fraai op het voorafgaande aansluit, en waarin Albrecht van Beieren en Aleid van Poelgeest zich elk een paar *scaloeden*, pantoffels blijken te hebben gekocht (zie Van Foreest 1965-66, p. 130 n. 6).
18. Zie Peters 1972, alwaar verdere literatuur. In dezelfde sfeer ligt het hoofse gezelschapsspel van *Le roi qui ne ment* (het Middelnederlandse koningsspel), waarover meest recentelijk Firth Green 1990. Dit teksttype is in *HLH* niet vertegenwoordigd; echter wel in het aan het Hollands-Beierse milieu gelieerde handschrift *Van vrouwen ende van minne* (vgl. VII, 1).
19. Zie behalve het hierna te bespreken gedicht ook 92, 93 en de proloog van 110. Ook *ML* III, 418-442 staat in deze traditie: de verteller leidt een liefdeskwesitie in met *Nu moetic vraghen ene vraghe*, en 'antwoordt' zelf met *Dese vraghe soude ic node solveren...* Gaf een en ander aanleiding tot een levendige groepsdiscussie in Potters intieme publiekskring (vgl. hoofdstuk VI)?
20. Zie voor toepasselijke plaatsen in *HLH* de citaten over de vreugdebrennende vrouw in § 2, waaraan in dit bredere verband (naast vele andere meer) nog kunnen worden toegevoegd: 20/str. 43, 42/514-521, 48/21-24, 63/95-98, 88/28-32, 96/12-13. Zie verder de belangrijke beschouwing van Willaert 1984, hoofdstuk 11/III.
21. Vgl. Schnell 1985, p. 124.
22. Zie voor uitvallen tegen de *dorpers* in *HLH* ook 18*; voor de *goede lude* zie o.a. 87/297, 99/119, 100/62 en 102/40. Het is opmerkelijk dat laatstgenoemde formule ook bij Hildegaersberch de favoriete publieksomschrijving is; vgl. Van Oostrom 1984a, n. 29. De term komt ook in ambtelijke bronnen voor, en zou nader onderzoek verdienen.
23. Zie over de prominente rol van vrouwen in de hoofse cultuur o.a. Liebertz-Grün 1977, p. 118-119 en in dit boek I, 3-4 en VII, 3.
24. Zie bijv. 52/16 (en andere in 2 geciteerde plaatsen) en 109/str. 13; voor de vrouwvriendelijkheid van boek en genre is ook karakteristiek dat in veel gedichten de vrouwen meer superieur blijken (bijv. 66, besproken in § 2) en dat de personificaties van de vrouwelijke kunne altijd een positieve rol vervullen (met de ambivalente Venus als een apart geval).
25. Zie Steinhausen (ed.) 1899, p. 5; vgl. ook Nijsten 1986.
26. Zie Leupen 1975, p. 196.

IV. *Heraut Beieren*

I. DIENAAR MET GEZAG

1. De anekdote wordt o.a. besproken in Jansen 1982, p. 314-316; Verwijs 1869, p. XIII-XXV; Brill 1876, p. 48-49.
2. Zie over herauten in de middeleeuwen o.a. Wagner 1956, Keen 1981 en 1984, Peters 1976 en Van Anrooij 1986a en b, waarop het navolgende berust.
3. Zie voor de rekeningenposten respectievelijk Jonckbloet 1854, p. 599 en 602; Pietzsch 1966, p. 169; Jonckbloet 1854 603 (2x), 598, 604 en Beelaerts van Blokland 1933, p. 3.
4. Zie over heraut Beieren recentelijk Van Anrooij 1986a en b, onder verwijzing naar oudere literatuur, en Nijsten 1986; dit alles is inmiddels overvleugeld door Van Anrooij 1990.
5. Blijkens een rekeningenpost van 5-12-1405, ontdekt door W. van Anrooij; zie in ander verband ook VII, 3.
6. Zie m.n. Coenen van 's Gravesloot 1875; zie ook § 4 hierna.
7. Zie over dit handschrift Van Anrooij 1988.
8. Muller 1885. De navolgende citaten aldaar op p. 109 en 3.

2. DE WERELDKRONIEK

1. Muller 1885, p. 31.
2. Vgl. Guinée 1980, p. 212.
3. Opmerkelijk is de variant in het handschrift van *WK* dat in Museum Meermanno berust, en waarvan de proloog is uitgegeven in Van Vloten 1851, p. 122-123: *so hevet Jacob van Maerlant gbecopeleert uuter vrayer latijnscher hystorien in ryme te Duytsche, mer hier staet daeruu t gheset in prosen*. Voorshands lijkt de variant secundair.
4. Zie voor de Herculespassage hierna; vgl. voor Mozes *WK* 8v met *Alexanders geesten* III, 690-702.
5. Zie dienaangaande Verbij-Schillings 1987, waarop ook het voorafgaande en het navolgende voor een groot deel berusten.
6. Muller 1885, p. 3 en p. 28. In het voetspoor van Muller doet Beelaerts 1933, p. 7 er nog een schepje bovenop; hij noemt de *Wereldkroniek* een 'compilatie van het ergste soort'.
7. Dit inzicht heeft recentelijk ook voor Oudfranse en Middelhoogduitse compilatiekronieken veld gewonnen; zie bijv. Kusternig 1982, p. 33-34, Guinée 1980, p. 214 en Ott 1985.
8. Waar hij wel belang aan hecht, zijn martelaren (zie bijv. *WK* 44v-46r); is dit omdat daar bloed vloeit en martelaren als een soort voorgangers van de kruisvaarders kunnen worden beschouwd? Eenzelfde belangstelling voor martyrologie zien we bij de Duitse Orde, waarmee de Heraut het kruistochtidealisme (o.a. in Pruisen) gemeen heeft; vgl. Richert 1978 en § 4 hierna.

9. Op de middeleeuwse geschiedschrijving als 'Gegenwartsdeutung' legt het moderne onderzoek van middeleeuwse historiografie veel nadruk: zie bijv. Wenzel 1980. (Men kan zich overigens afvragen of het met moderne geschiedschrijving fundamenteel anders is gesteld... Met dank aan T. Anbeek.)
10. Zie bijv. de toevoeging van dit adjectief t.o.v. de bronnen in *WK* 14v en 19R, en de vele overige kwalificaties in de passages over deze *alte scone stat*, haar *edele coninck* en *edel gheslechte*. Even automatisch verbindt de Heraut met de Friezen (waarover uitvoerig hierna) pejoratieven als *quade* en *vule*.
11. Zie o.a. de sprekende passage *WK* 15v-16R, (slechts) gedeeltelijk ontleend aan *Spiegel historiael* 1, boek 2, cap. 19.
12. De ondergang van het nobele Troje heeft meer middeleeuwers voor raadselel gesteld: waarom stond God dit toe? Ook Dirc Potter lijkt met het probleem te hebben gezeten, en geeft een secundaire rationalisatie die mij zo expliciet uit geen andere tekst bekend is: *want des volx hadde daer [=in Troje] te voel over enen hoop gheweest ende die werelt was luttel besedt, soe waest nutter datsij ghedeilt worden inder wijder werelt* (*BD* 97/14-16).
13. Zie hierover Verbij-Schillings 1987, p. 46; ettelijke gegevens omtrent de bronnen van het Herculesverhaal van de Heraut zijn in dit kader van een doctoraalwerkcollege aan het licht gebracht door J. van der Hulst.
14. De bronnen van de Heraut zijn hier de *Spiegel historiael* (III, vIII, 89/39-68) en de *Rijmkroniek van Vlaanderen* (Kausler (ed.) 1840, vs. 19-26); zie ook de korte Vlaamse rijmkroniek in zijn eigen handschrift 131 G 37. Het beschreven wapen (een toevoeging van de Heraut zelf) is, geheel correct, het wapen van het zgn. 'oude Vlaendren'. (Met dank aan W. van Anrooij en J. Verbij-Schillings.)
15. Zie behalve het hierna te bespreken voorbeeld van Karel Martel ook 24R, 32R, 43R en 61v; zie ook Verbij-Schillings 1987. Kenmerkend genoeg is soldij de enige gedaante waarin binnen deze ridderlijke wereldkroniek het 'burgerlijke' geld verschijnt.
16. Zie Verbij-Schillings 1987, p. 53; o.a. leest men bij Martinus Polonus niets over het 'ridderlatijn' dat in het bejaardenhuis rondgaat, en waartoe het werk van heraut Beieren als het ware zelf ook een bijdrage levert.
17. Zie bijv. 35R en 44v. Het meest opvallend is in deze sfeer wel de aandacht van *WK* voor begrafenisritueel: zie bijv. 15v, 33R, 37v, 41v, 43v, 48v, 51R, 52R en 55R. Dit houdt ongetwijfeld verband met de gedachte, dat er verband bestaat tussen eervol leven en eervol begraven (worden); hetzelfde speelt een rol in de *Hollandse kroniek* (zie § 3) en bij de Friese oorlogen (§ 4).
18. Zie bijv. 20R, 50v, 67v, 78R en 78v. Is er hier verband met het liturgisch ritueel waarmee hertog Albrechts Orde van St. Antonius (zie § 4) zich omringde, en waarover Keen 1984, p. 196 even voorlopige als fascinerende informatie geeft?
19. Zie resp. *WK* 15v en *SpH* 1, boek 2, cap. 18/113; *WK* 72v en *SpH* III, boek 8, cap. 74/71-80; *WK* 70v en Beke (ed. Bruch 1982), p. 13. Eenzelfde tendens tot het preciseren en expliciteren van titulatuur en genealogie is waarneembaar in *HK*; zie § 3 hierna.
20. Zie Van Anrooij 1988.
21. Vgl. *Rijmbijbel* 7061-7076 met *WK* 9R; zie ook Verbij-Schillings 1987, p. 54, alwaar ook een vergelijkbaar voorbeeld uit het directe vervolg van de geschiedenis: terwijl in

zijn bron Cadmus na enige tijd gewoon vertrekt, wordt hij bij de Heraut gewapenderhand verjaagd.

22. Vgl. *Historie van Troyen* 915-970 met *WK* 10v; zie ook Verbij-Schillings 1987, p. 54.
23. *WK* 72v; woorden van gelijke strekking in *HK* 11r. Ook Dirc Potter spreekt van *die grote hoverdie van Vrancrijck die seer geplaecht ende vernedert is* (*BD* 86/44-45).
24. Zie *WK* 31r; vgl. Verbij-Schillings 1987, p. 56.

3. DE HOLLANDSE KRONIEK

1. Basisinformatie over het *Kladboek* vindt men bij Beelaerts van Blokland 1933 en Van Anrooij 1986a, p. 158; tekstuitgave van de rijmspreuken in Suringar (ed.) 1891, Bijlage B en Beets (ed.) 1885, Bijlage I. Aan Muller 1885, p. 108-109 komt de eer toe het *Kladboek* als autograaf van de Heraut te hebben geïdentificeerd.
2. Zie hierover, behalve de voorlopige beschouwing van Muller 1885, Verbij-Schillings (1991). Object en uitgangspunt van deze paragraaf vormt de tweede versie van de *Hollandse kroniek*, zoals die in de Brusselse (dedicatie?)autograaf geautoriseerde status heeft gekregen; over de eerdere versie zie behalve Bruch 1954-1955 ook het slot van deze paragraaf, en Verbij-Schillings (1991).
3. Zie voor deze scène *HK* 66v-68v, Bruch (ed.) 1982, cap. LXVI en De Geer van Jutphaas (ed.) 1867, p. 89-96.
4. Deze informatie dank ik aan scherpzinnig speurwerk van mevr. J. Verbij-Schillings; zie inmiddels Verbij-Schillings 1991.
5. Zie voor de heraldiek de voorbeelden hierna. Voor titulatuur zie (ook in vergelijking tot de bronnen) bijv. F. 97r; genealogie: 25r, 36v-37r en allerlei kleine toevoegingen m.b.t. familierelaties; (liturgisch) ceremonieel: 14r, 23v, 74v, 82v. Dezelfde tendensen komen in *WK* voor; zie § 2 en Verbij-Schillings (1987).
6. Zie resp. Bruch (ed.) 1982, cap. LXVIII/305 en *HK* 75r; de Clerc (De Geer van Jutphaas (ed.) 1867, p. 113) heeft alleen *des conincs wapen*. Een vergelijkbaar geval is de Herauts redactie (61r) van het exemplar van twee ridders, waarin hij het familiewapen van het geslacht Persijn invlecht; vgl. de hierboven genoemde edities van Beka p. 106 en Clerc p. 80.
7. Zie over de Heraut en zijn ereredes Nolte 1983, en vooral het belangrijke werk van W. van Anrooij, m.n. 1990.
8. Zie bijv. 92r en 115v-116r, 117r, 118v-119r.
9. Zie resp. *HK* F. 81v (bewerking van Beka, p. 147) en *HK* 124v. Dergelijke precisie is geen pietluttigheid; voor de eer van een geslacht (vgl. VII, 2) is het van levensbelang om vast te stellen of voorvaders bij een bepaalde veldtocht al dan niet van de partij waren, en op dit stuk heeft de (geschiedschrijving van een) heraut status van autoriteit. Men mag aannemen dat de Heraut op dit punt extra scrupuleus te werk is gegaan; een naam meer of minder kon een heel geslacht maken of breken.
10. Zie resp. *HK* 94v en 90r; overigens volgt de Heraut op beide plaatsen Beka getrouw. Terzijde zij opgemerkt, dat zelfs het Godsbeeld dat de Heraut vertoont projectie van zijn ridderlijke mentaliteit verraadt: niet alleen is God degene die de zege op het slagveld

schenkt (35v), maar vooral ook dikwijls Opperste Wreker (4v, 7r, 50v, 51r, 52v.) Omgekeerd schreeuwt vanuit een ridderlijk gedachtenpatroon ook Jezus' kruisdood om wraak: vgl. 67v.

11. Zie *HK* 8r-79v. Typerend genoeg voegt de Heraut t.o.v. zijn zegsman Stoke nog eens toe dat Floris v *zochte die tornoye over al*.

12. De graftombes van de Hollands-Beierse graven zijn nog niet blootgelegd; ze liggen onder het tegenwoordige Ministerie van Algemene Zaken. Vooral het praalgraf van Margaretha van Brieg moet een pronkstuk zijn geweest; vgl. Van der Klooster 1984.

13. Aan de bewoordingen waarin de Heraut dit oude verhaal vertelt laat zich zijn woede nog aflezen (75r).

14. Vgl. *HK* 85v, 91v en 121v (hierna geciteerd).

15. *HK* 64v, pas in de tweede versie toegevoegd t.o.v. Beka (Bruch (ed.) 1982, 116-117). Werd de ketterij er extra ingebracht om de bisschop van Utrecht voor de anti-Friese zaak te winnen?

16. Zie bijv. *HK* 85v-86r en 91v. Ook Beka zelf had mogelijk (zie ook zijn dubbele opdrachtformule!) de eendracht van Holland en Utrecht tegen Friesland op het oog gehad: vgl. Bruch 1984, p. 243. Was het kroniekentweeluit van de Heraut wellicht bedoeld als het Hollands-grafelijke 'antwoord' op de Utrechts-bisschoppelijke Beka?

4. HERFSTIJ DER RIDDERSCHAP?

1. De belangrijkste studies in deze voortdurende stroom van publikaties zijn Keen 1983 en (vooral) 1984, M. Vale 1981 en J. Vale 1982. Eerder bracht reeds Hugenholtz 1959 belangrijke nuances in het beeld van het ridderlijk herfstij aan.

3. Vgl. (ook voor de gegevens hierna) Van Anrooij 1985 en *WK* 38r, met als mogelijke bron Boendales *Lekenspiegel* (11, 15/133-138).

4. Zie Coenen van 's Gravesloot 1875, p. 32.

5. Zie resp. 61r en 65r-v. In het laatste geval spreekt de Heraut in navolging van Beka zelfs van *ydelen lof*; het is echter ondenkbaar dat deze lof voor hem in dezelfde mate ijdel was als voor geestelijken als Beka en Dirc van Delft (vgl. v, 2).

6. Zie voor een dergelijke eerste kennismaking o.a. Keen 1984, hoofdstuk 5 en 11, Fleckenstein (ed.) 1985 en Bumke 1986, hoofdstuk 1v/3.

7. Zie voor het navolgende De Boer 1986.

8. Zie hierover (na Huizinga 1919) Keen 1984, hoofdstuk 10, M. Vale 1981, hoofdstuk 2 en Boulton 1987.

9. Zie o.a. Noordeloos 1949, p. 486-497, Kurz 1956, p. 119-124, Keen 1984, p. 196 en *Heraldiek* 1985, p. 55. Bestaat er ook verband tussen deze Orde en de aan Sint Antonius gewijde kapel die in de laatste jaren van het Beierse gravenhuis in het Haagse bos blijkt te zijn opgericht? Vgl. hierover Kroon 1852, p. 205-206; 's-Gravenhage 1863, p. 304-306 en Pabon 1936, p. 50.

10. Zie hiervoor Keen 1984, p. 196 en eerder § 3.
11. Zie voor een eerste kennismaking Beelaerts van Blokland 1929.
12. Zie over de kruistochten naar Pruisen vooral Keen 1984, p. 171-174, Christiansen 1980, hoofdstuk 6 en Paravicini 1981 en 1986.
13. Zie Smit (ed.) 1924-1939, 111, p. 396; vgl. ook Van Gelder 1975 en Devillers 1878.
14. Zie over het negatieve portret van de Friezen in de oudere Hollandse geschiedschrijving Gerritsen 1979, p. 80 en 1981, p. 382; de plaats bij Froissart in Buchon (ed.) 1852, boek IV, cap. 50, p. 249. In sommige teksten komen de Friezen het profiel nabij van die andere aartsvijanden van het (Hollandse) hof, de *dorpers*; zie bijv. HLH 93, en de door Huizinga 1919, p. 488 aangehaalde anekdote over een twist aan het Haagse hof tussen Bourgondische edelen en een Fries gezantschap dat de nachtrust der Bourgondiërs verstoort door op zolder krijgertje-op-klompen te spelen.
15. Vgl. Niermeyer 1951, p. 117, die in dit opzicht de Friese oorlogen vergelijkt met kruistochten tegen Moren, Turken of Litouwers, 'al ging het hier tegen mede-Christenen'. (De kronieken van heraut Beieren hadden Niermeyer op dit laatste punt van dienst kunnen zijn).
16. Zie ook De Boer 1986, p. 11.
17. Vgl. Beelaerts van Blokland 1929, kol. 365-366. Heel opmerkelijk is dat Willem VI later overwonnen Friese edelen lijkt te hebben ingelijfd bij de Orde van de Tuin, en ze heeft begiftigd met uiterst kostbare ordetekens (zie Verwijs 1869, p. XCII) – poogde hij zich op deze wijze van hun toekomstige trouw te verzekeren?
18. Zie voor de rekeningenpost van het boekenkistje Verwijs 1869, p. 60; aldaar ook op p. XXXI en XLIII-XLIV vermelding van het feit dat hertog Albrecht tegenover derden zijn aanspraken op Friesland tracht te legitimeren door het tonen van charters, die worden te voorschijn gehaald uit *een kiste, dair in waren die hantvesten vanden Oistvriezen*.
19. Zie Beelaerts van Blokland 1933, p. 4.
20. Zie voor de rekeningenposten (niet toevallig uit de jaren 1398-1399!) Jonckbloet 1854, p. 611, en het commentaar daarop van Peters 1983, p. 186-188. De eerstgeciteerde plaats is ook om andere redenen interessant: in de eerste plaats lijkt hij te duiden op een dorpsprekersambt in Monnikendam (zie in breder verband VI, 1), in de tweede plaats blijkt (vgl. I, 4) dat (gelegenheids)spoken ook wel op losse bladen – sindsdien uiteraard verloren gegaan – werden aangeboden.
21. Zie de rekeningenpost in Verwijs 1869, p. 388.
22. Buchon (ed.) 1852, p. 246.
23. Zie Verwijs 1869, p. XXXIX. Ook hadden er Friezen aan de 'echte' kruistochten deelgenomen; zie bijv. Hugenholtz 1950, p. 5-7.
24. Zie Jansen & Hoppenbrouwers 1979, p. 14, waarop ook het voorafgaande berust. Dit in aanmerking genomen kan men eens te meer begrijpen dat heraut Beieren zo duidelijk hechte (zie § 2) aan (het goed betalen van) *soldijridders*. Kennelijk sluiten bij hem waardering voor huurlingen en liefde voor ridderschap elkaar niet uit, ofschoon beide vaak als tegenpolen worden voorgesteld; zie bijv. Maso 1982, p. 312-313.
25. Zie Peters 1909, p. 126-127.

26. Mede hierom werden Albrecht en zijn eerste echtgenote begraven in tombes die tot de fraaiste van het toenmalige Noorden behoorden, en schenkt heraut Beieren veel aandacht aan de wijze waarop gezagsdragers ter aarde zijn besteld; vgl. 1, 3 en de voorafgaande paragrafen.

27. Veelbetekenend zullen aan het Haagse hof ook Willems woorden hebben geklonken (hier op verzoek van de abdis van Rijnsburg uitgesproken!) dat *Al waer U vader doot geslegen, Broeder, oem ofte neve, Men sal God die wrake geven...* (1v/288-290); zie verder ook Willems *Vander wrake Gods* (xxxv). Beter zal de Heraut zich hebben kunnen vermaken bij de voordracht van HLH 34/579-580: *Werde ridderscap, die wil Ghedreven sin bis in den doyt...* zegt daar *Vrou (!) Manheit*. Anderzijds bevat HLH ook passages die meer in de lijn van Hildegarsberch en Potter liggen: *En es gheen ere, altoes keeren Ende wreken dat men wreken mochte; Het quam uut edelen gedochte, Te verdragen in hogen staet* (39/30-34).

28. Zie BD 49/28 en v1, 3 hierna.

29. HK 123v. *Steenbussen* waren primitieve kanonnen, die stenen kogels konden afvuren. In de vroege vijftiende eeuw was dit betrekkelijk modern wapentuig, waarvan het de vraag is of de Heraut het niet onridderlijk vond, zeker als men het tegen marcherende troepen inzette. Het is bekend dat de opkomst van het vuurwapen tot hevige discussie over (im)morele oorlogsvoering heeft geleid, en uiteindelijk zelfs tot de neergang in het ridderwezen; zie M. Vale 1981. Overigens gebruikte Willem v1 bij het beleg van Hagstein ook *steenbussen*; vgl. Heniger 1982.

30. Zie Bos-Rops 1982, p. 46-47.

v. Dirc van Delft

I. MONNIK AAN HET HOF

1. Tenzij anders vermeld zijn de gegevens over Dircs leven in het navolgende ontleend aan Daniëls 1932, hoofdstuk 1 en/of aan de inleiding van de teksteditie van TKG.

2. Vgl. Posthumus Meyjes 1979.

3. De tekst van de brief is afgedrukt bij De Vooys 1903, p. 1-2, Daniëls 1932, p. 27 en in de inleiding van de editie, p. 25. Waarop wordt gedoeld met de *ontfangeliken dienst* die Dirc al vóór december 1399 aan de Hollandse landsheer heeft bewezen, is vooralsnog onduidelijk; de meest plausibele gissing is dat hij al eens in Den Haag was komen preken, dan wel op zijn reizen grafelijke missies had vervuld.

4. Blijkens Verwijs 1869, p. cxx-cxxi zond hertog Albrecht op 19 december 1399, d.w.z. twee dagen nadien, een bode naar de steden, *dat sy him bereyden souden tgegen der Vriescher reyse...*

5. Vgl. *'s-Gravenhage* 1863, p. 306; zie ook v11, 3. Met name valt te wijzen op haar verstandhouding met geestelijken als Willem de Biechtvader en nadien Dirc zelf (zie hierna) en op haar rol bij de stichting van het Haagse dominicanerklooster (zie § 4). Een rekeningenpost van december 1403 (aan het licht gebracht door W. van Anrooij) spreekt van het missaal *dairmen mede daghelix misse voir miren vrouwen doet* (was het misbezoek van Albrecht en Willem van Oostervant minder frequent?) In het algemeen maken

trouwens de vrouwen aan het middeleeuwse hof niet zelden een meer devote indruk dan de mannen.

6. Zie voor dit type geestelijken aan het Hollandse hof Van Riemsdijk 1908; wel is de grens met hofkapelaans niet stringent gemarkeerd, en komt soms combinatie van functies voor: vgl. p. 138-140 aldaar. Zie voor een interessante figuur (reeds onder Willem III) Henderikx 1977, p. 123.

7. Zie o.a. Bumke 1986, p. 446-451 en Köhn 1979, p. 234; voor de vroege middeleeuwen is monumentaal: Fleckenstein 1959-1966.

8. Over hem nader in VII, 1 en 3; zie § 4 over een aan Dirc verwante 'opvolger'.

9. Zie Meier 1934, p. 235 en de inleiding van Daniëls' editie, p. 21.

10. Voor het rekeningenonderzoek ben ik, als zo dikwijls, dank verschuldigd aan W. van Anrooij en T. Meder.

11. Ik dank dit gegeven aan Meder 1991, p. 558.

12. Vgl. het spectaculaire geval van het boek van Willem de Biechtvader; zie VII, 1.

2. DE TOESTAND IN DE WERELD

1. Let wel: ook bij Dirc ontbreken klachten over hebzucht niet (zie bijv. *W* xxv/147-179 en xxvi/67-83); het verschil lijkt slechts gradueel. Schuilt de verklaring in de verschillende 'doelgroep' van beider kritiek: bij Hildegaersberch de kring rondom de vorst, bij Dirc van Delft de vorst zelf? (Overigens is het uiteraard niet zo, dat Dirc van Delft de in deze paragraaf besproken misstanden alleen aan het hof aanwezig acht; gegeven het perspectief van deze studie wordt de behandeling van de *Tafel* echter toegespitst op de tekst in context van het hof.)

2. Zie de interessante beschouwing over taak en waarde van de *huusman*, door Dirc uit tot nu toe onbekende bron ingevoegd in *S* xlv/347-401; zie in breder verband Van Buuren 1987b.

3. Zie resp. *S* xxxvii/89-91 (volgens Daniëls' aantekening 'bron onbekend'); *S* xl/316-317 en *S* xlv/252-260 (Daniëls: 'Wellicht door D.v.D. zelf ingelascht').

4. Zie behalve de citaten hierna o.a. *W* xvi/26-35, xxxiii/454-553 en xlix/67-79; *S* xxxviii/105-110, xlix/30-42, en Van Moolenbroek 1986.

5. *S* xlvii/184-199; typerend genoeg laat de pragmatische wereldling Dirc Potter (vgl. vi) zich in dit verband in heel andere termen uit: hij adviseert vrouwen toch vooral een man met frisse adem te zoeken (*ML* I, 991)...

6. *S* xxxv/1-2; andere belangrijke hoofdstukken over biecht en boete zijn *W* xxviii-xxx, *S* xxxix en *S* xlviii. Zie voor een brede achtergrond Tentler 1977.

7. *S* xvi/475-480; andere belangrijke hoofdstukken en passages over het belang van priesters en het respect dat de gelovige hun is verschuldigd: *W* xxxii/311-337, *S* xix, *S* xx/270-283, *S* xxxiv.

8. Daarover nader in § 4 en Van Oostrom 1987a.

9. Zie ook *S* xlvii, met name 19-24, waarheen Dirc in zijn eerder besproken hoofdstuk

- over de preekpoëtica ook expliciet verwijst als voorbeeld van indirecte herenkritiek-via-*parabolen*. Zie in breder verband Van Oostrom 1984b.
10. Zie bijv. *W* XIX/194-201, XXXII/65-71 en XXXIV/93-96, alsook het (wellicht secundaire; zie ook volgende noot) hoofdstuk over het geloofsdebat tussen paus Silvester en de Joden. Zelfs voor de zonde van geslachtsgemeenschap tussen christen en jodin stelt Dirc van Delft de weg naar absolutie open (*W* XXIIX/31-33), terwijl de anders toch zo liberale Dirc Potter (vgl. VI, 2) juist op dit punt enkel van de brandstapel en niet van genade wil weten: *ML* III, II63.
11. Zie o.a. *W* XLI/51-54 en *S* VI. Dircs 'gematigd antisemitisme' vraagt nog om nadere confrontatie met andere teksten en feiten uit het Hollands-Beierse milieu. Met zijn relatieve zachtmoedigheid jegens de joden past Dirc in de traditie van de geleerde scholastici, die de nadruk leggen op de rationele discussie met andere geloofsopvattingen; wat dat betreft zou het als aanhangsel in dl. IIb van de ed.-Daniëls gedrukte hoofdstuk over de *Disputatie tusschen paus Silvester ende die Joden* heel wel van Dirc van Delft zelf kunnen zijn. Weliswaar laat Dirc niet na melding te maken van boeken die de joodse wreedheden jegens Gods zoon breed uitmeten; hij zegt zich echter aan de bijbel te willen houden (*S* VI). Zie voor Dircs vermelding van de wreedheden Jezus aangedaan *W* LIII/93-101 en verschillende passages in *S* IV-VII.
12. Zie *W* XIX/173-176 en XVIII/246-248.
13. Zie voor dit onderscheid Russell 1975, en voor Dircs sporadische vermeldingen van de rechtvaardige oorlog *S* XIV/173 (hierna gecit.) en XXVII/62. Nader onderzoek zal moeten uitmaken in hoeverre Dirc van Delft met zijn minimale aandacht voor de heilige oorlog representatief is voor het kerkelijke standpunt van zijn tijd en kring – het lijkt van wel – en in hoeverre dit steun geeft aan de theorie van Keen 1984, dat het kruistochtideaal in feite van meet af aan meer door ridderlijke dan door religieuze motieven werd gedragen. Voor de late middeleeuwen lijkt dit in elk geval op te gaan; vgl. IV, 4.
14. Vgl. *W* XLIX/80-93, *S* XXVI/71-119 en XXVII/86-135. Wel wordt Albrecht in de proloog (*S* p. 7) ook *here van Vrieslant* genoemd, en geeft Dirc als curieus voorbeeld van *fantasia* dat zij (in gedachten) *goutberghen in Vrieslant* zoekt (*W* XI/95) – een kleine aanwijzing dat behalve eer ook buit een drijfveer voor de Friese tochten vormde (vgl. IV, 4 en VII, 2)?
15. Zie behalve de hierna te bespreken voorbeelden o.a. *W* XVIII/186-252, XIX/140-176; *S* IV, VIII/541-691, XVI/426-441 (Daniëls: 'bron onbekend'), XL/70-88, XLI/148-215, XLII/85-117. Voor het pregnante beeld van Gods ridders zie o.a. *S* III/244, XXXI/95-97 en XXXVIII/27-28. Vgl. ook Daniëls 1932, p. 124-126 en De Vooy's 1903, p. 15 en 22-28, over Dircs eveneens zeer krijgshaftige versie van het evangelie van Nicodemus (*S* 9).
16. *S* XLVI/361-374, naar Dircs eigen zeggen ten opzichte van zijn hoofdbron uit *meester Alanus* ingevoegd, doch in de werken van Alanus ab Insulis tot op heden nog niet aangezien. Wel staat ook deze beeldspraak in een rijke traditie: zie Wang 1975.
17. Zie bijv. *S* XL/318, XLVI/65 en LII/97-108. Zie ook VII, 2. (Een zorgvuldige analyse van het complexe eerbegrip in *TKG* dank ik aan de doctoraalscriptie van mevr. E. Kooerman.)
18. Zie *W* XVIII/201-203 en XIX/152-153; *S* XLI/172-174 en 212-215.
19. *S* LIII/288-301. Merk op hoe hiërarchisch in Dircs voorstelling van zaken (en onge-

twijfeld tot genoegen van zijn eerste lezers) ook het hemelse hof is ingericht: disgenoten van niveau en dienstvaardig tafelpersoneel. Zie in breder verband Dinzelsbacher 1979a en b, en ook § 4 hierna. (Ook Hildegarsberch speelt, zij het minder majesteteitelijk, met de parallel tussen hof en hemel: zie gedicht xc v.)

3. SCHEPPING EN SCHOLASTIEK

1. Zie over de structuur van de *Tafel* Daniëls 1932, p. 93-100 en de inleiding van de editie, p. 48-50. De doordachte grondstructuur van de *Tafel* sluit (begrijpelijkerwijs) niet uit dat sommige (delen van) hoofdstukken digressies kunnen vormen; zie ook daarover Daniëls.
2. Dat Dirc van Delft deze op de *Legenda aurea* geïnspireerde tweedeling heeft geprojecteerd op de structuur van de *Tafel* – die uiteindelijk veeleer schatplichtig is aan de traditie van de *summa* (zie hierna) – blijft enigszins wringen. Was het zijn bedoeling het encyclopedische boek op deze wijze meer bruikbaar te maken voor eclectische lectuur overeenkomstig de perioden van het kerkelijk jaar?
3. Zie resp. *W* xxxi/10 en xlvii.
4. *S* iii/158-285. Opmerkelijk genoeg laat Dirc na – of is er tekstcorruptie in het spel? – bij de beide laatste kransen kruisverwijzingen naar elders in de *Tafel* te verschaffen, ofschoon de beide thema's elders wel meer in den brede worden behandeld: zie resp. *S* xvi en *W* xvii.
5. Zie bijv. *W* xxxiii en *S* xli. (Voor de meer fundamentele levensvragen missen zij naar het oordeel van Van Delft uiteraard het juiste religieuze perspectief.)
6. Zie Daniëls 1932, hoofdstuk II (en volgende) en de inleiding van zijn editie, § II en III.
7. Zie bijv. *W* xviii/337-338 en xxxvii/176-195; *S* vii/716-832 en viii/264-335 (in beide gevallen wijzen door Daniëls niet opgemerkte rijmresten op een Middelnederlandse bron-in-verzen) en xii/204-234 en xli/139-143 (geldt hiervoor hetzelfde?).
8. Uitzondering op de regel lijkt de verwijzing naar de *Dietse Catoen* in *S* xlii/70-74, en misschien ook die naar de *Spiegel menscheliker behoudinghe* in *S* xi/221-225.
9. Toch lijkt Dirc Maerlants werk wel te hebben gekend, althans de *Strofische gedichten*, wat eens te meer spreekt voor de enorme invloed die de *vader der dietse dichtren algader* vooral via dit werk (dat dan ook in het Latijn werd vertaald!) heeft uitgeoefend. Voor mogelijke sporen van Maerlant in de *Tafel* zie *W* xix/128-129 en *S* vii/296-333; zie in breder verband vii, 1.
10. Iets dergelijks signaleert Rosenplenter 1982, p. 26. Toch komt ook hier een sporadische uitzondering voor: in *S* xv neemt Van Delft afstand van de beschouwingen van *Rabbi* [!] *Moyses*, die naar zijn zeggen naging hoe ver het voor de ziel was van de aarde naar de verste hemel; *Mer mi en dunct der pinen niet waerdich te wesen dat men daer seer sal na lesen, want onse siel in enen oghenblic boven allen hemelen sel moghen vlieghen* (236-238).
11. Op karakteristieke wijze komt dit verschil tot uitdrukking in hun beider uitspraken over de drievuldigheid: terwijl de ongeleerde leek Willem van Hildegarsberch zich beperkt tot *Het verwondert oeck die sinnen mijn, Dat drie één moeten sijn Ende één in drien; dit weet ic wel, Dat ict ymmer gheloven sel* (xiv/5-8), wijdt de theoloog Dirc van Delft hieraan een meer diepgaande bespiegeling (*W* I; zie overigens ook p. 48 van de inleiding

- op de editie). Een ander belangrijk verschil tussen beiden is uiteraard dat Van Delfts behandeling van de geloofsleer systematisch is, die van Hildegaersberch eclecticisch.
12. Vgl. Grabmann 1909, p. 34, ook geciteerd bij Daniëls in zijn inleiding, p. 53. Zie verder over (de plaats van autoriteiten in) het scholastieke denken De Rijk 1977, hoofdstuk 1v. Een meer diepgaand portret van Dirc van Delft als scholasticus-theoloog gaat de beperkingen van dit boek te buiten.
13. Wel gaat het hierbij, zoals gezien het publiek van de *Tafel* ook begrijpelijk is, minder dan in het academische onderwijs om de discussie op zichzelf dan om de antwoorden; voor zijn prille leerlingen zal Dirc zich hebben gerealiseerd dat hij beter iets meer accent kon leggen op de oplossing dan op de methode. Toch blijven zijn beschouwingen ook dan nog rijkelijk theoretisch; zie in breder verband § 4.
14. Zie S xiiii/199-235; ook als voorbeeld besproken in Daniëls 1932, p. 103-104.
15. W xlviii/18-58. Blijkens de aantekeningen van Daniëls heeft Dirc de veertigtallen ten opzichte van zijn bronnen zeer vermeerderd.
16. Vgl. over deze traditie Dempf 1925.
17. Lees: *Vrede*; het middeleeuwse schrift kent geen functioneel onderscheid tussen *u* en *v*.
18. Zie o.a. het citaat in § 2. Vgl. ook Huizinga 1919, hoofdstuk vii waar deze denktrant als 'een ziekte', en een 'zuiver mechanische' zucht naar 'rekensommetjes' wordt gegipt.
19. Zie S xx, 306-311, toepasselijk genoeg gegoten in de vorm van een vraag- en antwoordspel tussen *jongher* en *meister*, waarin men de rolverdeling tussen Dirc en zijn publiek kan herkennen.
20. Zie bijv. W xlii/60-80 en de aantekening van Daniëls. Zie ook Jacobs 1915, p. 129 en 143. Typerend is ook Dircs weergave van de *regulen die den riddersen toe horen sellen*, waarin hij ten opzichte van het elftal regels bij Beka een twaalfde, en zeer karakteristieke regel voor de ridder toevoegt: *dat hi na ghewoente der heiligher kercken in vasten, in vieren, in beden ende die ewangeliën te weten na horen ghebode sal gaerne gehoorsam wesen* (S xlv/323-325).
21. Zie hierover Pleij 1979, hoofdstuk 1v.
22. Het treffendst komt dit tot uitdrukking in Dircs bewerking van het *Ludus scaccorum*, waarin aan de hand van de stukken van het schaakspel de maatschappelijke orde wordt geportretteerd (S xli vi). Dit hoofdstuk zou nog eens gedetailleerde behandeling verdienen, en nadere vergelijking met de Latijnse bron en de contemporaine Middelnederlandse bewerking door Franconis, eventueel ook met de maatschappijvisie van een man als Filips van Leiden.

4. DE VROOMHEID VAN HET HOF

1. Of beter nog: 'laïciseren'; vgl. voor deze term Steer 1981 en 1983, die haar op goede gronden verkiest boven 'saeculariseren': de kerkleer wordt niet zozeer verwereldlijkt als wel voor leken toegankelijk gemaakt.
2. Vgl. reeds Daniëls 1932, p. 189 en zijn inleiding, p. 59. Voor wie eraan mocht twijfelen, blijkt tussen de regels door dat Dirc wel degelijk vertrouwd was met het mystieke den-

ken en de bijbehorende taal: zie behalve het werk van Daniëls ook de inleiding van Axters 1937, p. 47. Als de verderop te bespreken Brugse preken inderdaad van Dirc van Delft zijn, neemt dit de laatste twijfels over diens vertrouwdheid met mystiek weg. Dat de sferen van aristocratie en mystiek elkaar niet volledig uitsluiten, bewijst de boekering van Jan IV van Nassau en zijn gemalin (vgl. I, 4 en III, 1), die een vertaling van Suso bevatte.

3. Zie resp. S xvi/301-307, W xviii/120-123; S xxiv/43-46; S xvi/435-441; W xii/117-121; W xi/55-58; W xi/88-91; S xvi/551-555 en S xxi/126-129. S xvi/426-441 spant in dit verband wel de kroon, in zoverre Dirc hier de zaken zelfs omkeert: naar zijn zeggen werd de Heilige Geest juist met Pinksteren vaardig over de apostelen omdat koningen met Pinksteren hof plegen te houden!

4. Zie resp. S xiv/328-331; S xix/190-191; S xxviii/144-146; S xii/196; W xxxvii/39-40 en 159-160 en S xix/74-75.

5. Zie hierover o.a. Rickert 1949, Finke 1963 en Van Oostrom 1987a; nader onderzoek naar deze miniaturentraditie onder het aspect van een mogelijk 'Bildprogramm' lijkt wenselijk. Daarbij zouden dan tevens de miniaturen kunnen worden betrokken in het Newyorkse handschrift van de *Tafel*, dat mogelijk behoorde tot dezelfde (dedicatie-)set als dat te Baltimore.

6. De totstandkoming van boek en tekst kan door Albrechts overlijden op 16 december 1404 ernstig zijn gehinderd, zoals in het algemeen de ontstaansgeschiedenis van de *Tafel* gecompliceerder lijkt dan hier kan worden uitgediept. Zie voorlopig Van Oostrom 1987a.

7. Duidt deze formulering erop dat de *Tafel* primair bedoeld was als meditatieve privélectuur, en niet zozeer om te worden voorgelezen? Waarschijnlijk is dit te simpel. Andere gegevens wijzen in tegengestelde richting, zoals met name de vaak sterk retorische stijl van vooral het slot van hoofdstukken (al dan niet beëindigd met *amen*), die het meest geschikt lijkt voor voorlezing-in-kleine-kring. In het algemeen liggen dergelijke kwesties voor het Middelnederlands gecompliceerd (vgl. Pleij 1987a) en kunnen teksten uit het genre van de *Tafel* voor veelzijdig praktijkgebruik geschikt zijn (vgl. Frühwald 1963, hoofdstuk 5).

8. Zie voor deze en aanverwante gegevens (uiteeraard afkomstig uit de rekeningen) resp. Peters 1909, p. 221 en Bartelink 1985, p. 50-56. Aannemende dat dergelijke bezoeken de adellijke zusters niet onwelkom waren, zeggen ze – als men langs de hier bedoelde lijn wil redeneren – niet minder over hun devotie dan over die van Albrecht c.s.; vgl. Schotel 1851, hoofdstuk xix. Voor de (niet zéér nauwe) betrekkingen tussen de Beierse graven van Holland en de abdij Egmond zie (behalve Bartelink 1985) Hof 1973, p. 384-387.

9. Huizinga 1919, p. 294-295.

10. Zie de rekeningenpost bij Jonckbloet 1854, p. 604 en het commentaar van Peters 1983, p. 188. Ook Hildegarsberch heeft een (strofisch) Mariagedicht op zijn naam (xlv).

11. Vgl. III, 1, n. 9.

12. Ook andere plaatsen in de *Tafel* veronderstellen een gedegen bijbelkennis bij de geïmpliceerde lezer: zie bijv. W xxvii/30-31 over Melchisedech en S xix/227-229 over de levieten. Ook Dirc Potter en Willem van Hildegarsberch veronderstellen in hun werken de Schrift als vrijwel vanzelfsprekend goed bekend.

13. Zie over de hofkerk en -kapellen onder andere Lingbeek-Schalekamp 1984, p. 6-7 en 29; Peters 1909, p. 161-163 en 219-228; *3-Gravenhage* 1863, p. 292-306.

14. Zie Keen 1984, p. 196 (alsmede n. 72 aldaar), en hierboven IV, 4.
15. Zie resp. Jonckbloet 1854, p. 606 en Verwijs 1869, p. CI-CII.
16. Zie het citaat bij Peters 1909, p. 123, en zie ook p. 226-227 aldaar. Verder over deze affaire o.a. 's-Gravenhage 1863, p. 293 en HK 112v.
17. Zie hierover in het algemeen Huizinga 1919 en voor het Hollandse hof Peters 1909, p. 219-228, waaraan de voorbeelden in het navolgende zijn ontleend; zie ook Kroon 1852, p. 78-80.
18. Zie hiervoor naast Peters 1909, p. 223 ook Tóth-Ubbens 1963, p. 92.
19. Zie o.a. S xxii-xxxviii, over de zeven werken van barmhartigheid en de zeven sacramenten. Wel lijkt men er zich aan het hof (al) van bewust te zijn dat dergelijke gereglementeerde en veruiterlijkte geloofsuitingen gevaar lopen te onttaarden in loos vertoon. Zo waarschuwt Willem van Hildegarsberch dat biechten niet alleen een kwestie is van in mooie kleren naar de priester gaan: cxv/61-72.
20. Zie bijv. Cuvelier 1921, p. 97-105 voor een imposante lijst van zulke werken van Willem van Duvenvoorde, die als miljonair-parvenu ook wel het een en ander te compenseren zal hebben gehad.
21. Hierover nog iets nader in VI, 3. Of moet de grote aandacht voor het leven van Jezus in de *Tafel*, en de relatief geringe voor de heiligen toch als een vaag symptoom van verwantschap worden geduid? In elk geval is Dircs tekst ook in milieus van Devoten gelezen; vgl. Van Oostrom 1987a.
22. Zie met name S xxviii-xxix.
23. Zie hierover o.a. Daniëls 1932, p. 31, 's-Gravenhage 1863, p. 306-307 en Wolfs 1973, p. 51-52 n. 18.
24. Zie de inleiding van de editie, p. 46.
25. Vergelijk bijvoorbeeld Middelnederlandse teksten als *Der leken spiegel* (waarmee de *Tafel* vaak te gemakkelijk wordt geassocieerd), *Des coninx summe* (die in klassieke zin veel minder *summe* is dan Dircs *Tafel*) en Troelstra 1901. Voor het buitenlandse perspectief zie Weidenhiller 1965. Bepalend is bij deze vergelijking wel de volkstalige optiek: in vergelijking met de *Latijns*-geleerde catechese is de *Tafel* juist weer praktisch gericht; vgl. Post 1957, p. 225.
26. Zie resp. W xli/1-105; W xxxv/170-198; W xxxviii/142-170 (aan het slot blijkt Dirc zich nog te beperken!); S xv/464-511; W xlviii/165-182; W xlii/119-133.
27. Zie hierover de inleiding van Axters 1937, p. 45-49. In het algemeen heeft Dirc zich vele Latijnse bastaardwoorden moeten permitteren: o.a. *approbieren*, *commendacie*, *concupiscencien*, *confortatief*, *consentieren*, *melioctief*, *prepucio*, *signakel*, *substanciael*, *tribuleren* (met dank aan de studenten P. van Geest en A. Wilhelm).
28. Vgl. de gegevens in § 1. Men kan zelfs de veronderstelling wagen dat Dirc met zijn schrijfwerk als het ware wilde compenseren wat de hovelingen aan mondelinge lessen van hem tekort kwamen. Misschien is het wel veelbetekenend dat de *Tafel*, sprekende over de *gave des raets* (W xix/113-114) vermeldt dat deze de gelovige leert wat hij moet doen en laten *als in enen boeck of uut sijns meesters monde*.
29. Zie resp. Van Riemsdijk 1908, p. 138 en Verwijs 1869, p. cxlvi. Natuurlijk was het

denkbaar geweest dat Dirc was blijven verkeren in de omgeving van Albrechts weduwe, voor wie hij per slot ook had geschreven (zie 1); niets wijst daar echter op. Wel blijkt hij aan het hof net zomin zonder opvolgers te zijn gebleven als hij zonder voorgangers was; vgl. de interessante figuur van de dominicaner biechtvader Jan van Neck, behandeld in Jongkees 1942, p. 56-57, en § 1.

30. Zie Axters 1956, dl. 3, p. 316-317; het handschrift is in Brugge, Stadsbibliotheek, 408. Dank ben ik verschuldigd aan dr. A.M.J. van Buuren, die mij op de preken attendeerde, en aan mijn gewezen student-assistenten J. van Rooden en G. Warnar, die de teksten afschreven en verkenden. Het Brugse handschrift bevat op f. 282v-285r overigens nog een derde preek waarvoor Dirc van Delft met nadruk kandideert als de auteur die wordt aangeduid als *doctuer vanden predicaren*; dit idee dank ik aan de doctoraalscriptie van mevr. A.M.C.B. de Jong.

31. Zie Van Oostrom 1987a. Of men in deze kringen nog wel zo'n behoefte had aan Dircs verwereldlijkte beeldspraak en aan sommige van zijn lessen, mag ditmaal worden betwijfeld...

VI. Dirc Potter

I. AMBTENAAR MET STRAFBLAD?

1. Zie Overmaat 1952.
2. Zie over het (Haagse) baljuwsambt naast het artikel van Overmaat o.a. *'s-Gravenhage* 1863, p. 253-261 en *Rekeningen* 1980, p. xii-xiii. Zie ook § 4 hierna.
3. Als hij in *Der minnen loep* (I, 81-82) aan deze missie refereert, karakteriseert hij haar als *om eenre ghewerff in stilre list, Daer d'ackerman niet off en wist*.
4. Zie Bos-Rops 1982, p. 47; vgl. ook IV, 4. Ook uit zijn werk komt Potter als voorstander van minnelijke schikking naar voren; vgl. hierna § 3 en 4.
5. Vgl. *ML* II, 731-740; III, 98-150. Geeft dit steun aan de veronderstelling – met excuses voor het cliché – dat Potter niet alleen naar Rome, maar om precies te zijn naar het Vaticaan kan zijn gereisd? Overigens spreekt hij in *BD* 89/23 en 92/27-28 vooral schande van de onbetrouwbaarheid die in Italië hoogtij zou vieren.
6. Zie resp. *ML* I, 69-76; *BD* 81/8, 18/47 en 213-4 (*du jonghe man*); voor *vrienden* als aangesproken publiek zie o.a. *ML* I, 1236, 3025, II, 3477, III, 416, 1104 en ettelijke plaatsen in (o.a.) proloog en versies van *BD*. Bij het aanspreken van het publiek in zijn vriendenrol (bij *ML* duidelijk zowel mannen als vrouwen) kan ook retorische stileren in het spel zijn; vgl. Ragotzky 1981, p. 137.
7. Een passage in *Der minnen loep* geeft deze visie steun: daar verklaart de verteller dat men hem moet gunnen *dat ic arbeyde op minen kost, die wile ic hebbe sin ende lost* (II, 635-636). De interpretatie van Van Buuren 1979, p. 133 ('Men moet hem gunnen dat hij zijn brood verdient zolang hij dat wil') lijkt minder waarschijnlijk dan de meer letterlijke '...dat hij voor eigen rekening werkt [=schrijft?] zolang hij daar zin in heeft'; profileert de auteur zijn dichtwerk hier als liefdewerk? Dat Potter de literatuur als hobby beoefent, wil uiteraard niet zeggen dat hij niets ernstigs heeft te melden; zie het vervolg

van dit hoofdstuk. Wel schuilt hier misschien iets van de verklaring voor het feit dat Potter als auteur minder strikt en consequent lijkt dan zijn collega's, en bijvoorbeeld ertoe neigt zijn werken tegen het slot wat af te raffelen; zie het in vergelijking tot het tweede nogal magere vierde boek van *ML*, en de wat haastige toon van de latere hoofdstukken van *BD*, alsmede de loze vooruitwijzing in 114/15 aldaar.

8. Zie de inleiding van de editie-Overmaat 1950.

9. Zie over de bronnenproblematiek van deze beide werken Van Buuren 1979, 1984b en 1985, verwijzend naar eerdere literatuur, en sindsdien voor *BD* nog Van Oostrom 1987b.

10. Zie hierover Scattergood 1983, p. 32 en 38, Stevens 1961, p. 156-157 en Pearsall 1977, p. 73-74. Zie over de (zowel aantrekkelijke als gevaarlijke) parallel tussen Potter en Chaucer ook nog § 4 (noten).

2. LESSEN IN LIEFDE

1. In dit opzicht gaat Van Buuren 1979 (ook in de deeditie (1983) van het derde boek), bij alle verdiensten, wel erg ver in het profileren van het boek als 'lofzang op het huwelijk' en blijft Potters meer libertijnse zijde (zie hierna) enigszins onderbelicht. Misschien is hier al teken aan de wand, dat de huwelijksliefde bij Potter de *gheoerloefde* liefde is en dat de *goede* liefde ook buiten het huwelijk kan voorkomen; dat juist het concept van deze *goede minne* het meest van Potters eigen vinding lijkt te zijn; en dat het tweede boek bijna dubbel zo omvangrijk is als het vierde?

2. Zie bijv. *ML* 11, 1761-1766 en 1778-1783, en de geschiedenis van Sabina en Floridamas daarna.

3. Veelbetekend is in dit opzicht ook, dat *Der minnen loep* door verschillende vergelijkende studies van de middeleeuwse (literaire) liefdes- en huwelijksmoraal uitzonderlijk wordt geacht; zie bijv. Schnell 1985 (via het register) en Glier 1971, p. 268-288. Zie echter ook Kooper 1985, p. 237-239, met een interessante vergelijking tussen Potter en... Chaucer.

4. Zie ter oriëntatie naast de in 11, 1 en 111, 4 genoemde literatuur Dallapiazza 1981. Een detail in Potters *Blome der doechden* (zie over dit werk 3) is in dit verband overigens opmerkelijk: Potter vermeldt met enige nadruk dat als Dido door Aeneas is verlaten en deze inmiddels Rome heeft gesticht, *soe en woude sij haer doch niet vernuwen* [= van gedachte veranderen] *noch haer mynne veranderen, hoe wel sij een lansvrouwe was* (F. 57R, weggelaten in de editie-Schoutens). Verwachte ook Potter dat juist een vorst(in) liefde ondergeschikt kon maken aan het landsbelang? Vgl. ook *ML* 11, 1372-1404. (En: vormt de zinsnede misschien een aanwijzing dat de *Blome* gedateerd moet worden tijdens het bewind van Jacoba van Beieren? Vgl. het begin van § 3 en VII, 4.)

5. Maar nogmaals: de voorstelling van zaken is hier sterk vereenvoudigd. Sommige onderzoekers beklemtonen dat ook in middeleeuwse adelskringen het liefdeshuwelijk minder uitzonderlijk was dan men wel aanneemt: zie bijv. Kelly 1975 en Mathew 1968. In hoeverre speelt hierbij een rol dat zij hun materiaal voor een belangrijk deel ontleen aan met Potter verwante hofauteurs uit lagere adelsregionen als Chaucer en Gower?

6. Zie resp. *ML* 1, 1179-1219; 11, 2628-2632 en 11, 1345-1360.

7. Ook wat dat betreft is Potter moderner (en burgerlijker: zie ook de volgende paragra-

fen) dan andere auteurs aan het Hollandse hof, die juist uiterst gereserveerd staan tegenover standoverschrijding: zie bijv. Hildegaersberch xcvii/344-377, en vgl. II, 3.

8. Zie *ML* I, 2712-2742; in het omgekeerde geval blijkt Potter minder optimistisch: dan zal de man immers al gauw menen dat hij zich alles kan permitteren?

9. Zie *ML* III, 309-1227 (zie ook de deeleeditie van dit boek in de reeks *Ruygh-bewerp*); vgl. ook Pleij 1979, p. 224 en Van Buuren 1984a, p. 62. Duidt deze uitvoerigheid erop dat bloedschande in Potters kringen een veel voorkomend verschijnsel, respectievelijk probleem was? De relatieve geslotenheid van het hofmilieu in aanmerking genomen, lijkt dit niet ondenkbaar; concrete gegevens zijn echter (tot nu toe) nauwelijks voorhanden. Te denken geeft het evenwel dat Potter in de *Blome* als symbolisch toppunt van *mate* de kameel noemt, die enerzijds zo *luxorioes* is dat hij wel honderd mijl omloopt voor een wijfe, en anderzijds zo *ghematch ende wederstandich sijre luste, dat hij sijn suster niet noten en wil, noch ghemack daer mede hebben, die nochtan daghelijx bij hem gaen ende staen, ende te samen weiden in eenre scare* (4520-27)... Ook de Heraut lijkt op dit punt nogal nuchter, als hij ter typering van de zondigheid van Walcheren onder bisschop Frederik verklaart dat daar *niet alleen die broeder bider zuster slaep, mer ooc die zone bider moeder* (*HK* 16R).

10. *ML* II, 2045-2049; vgl. ook II, 1969-1978, waarin Potter verklaart heel wat meer op te hebben met vroegtijdige vierdegraads-seks dan met echte misdaden, al raadt hij het af *daermen twachten heeft vercoren*. Moeten we hieruit begrijpen dat hij volledig geslachtsverkeer met name daar passabel acht waar een huwelijk, om welke reden dan ook, is uitgesloten? Dit laatste geldt zeker voor enkele van de voorbeelden van vierdegraadsminne die hij in boek II (positief) bespreekt, zoals die tussen Tristan en Ysaude, Neptanabus en Olympia (zie hierna) en het Parijse paar; niet echter voor Sabina en Floridamas, die uiteindelijk trouwen en toch daarvoor reeds de vierde trede bestijgen. Maar zie toch ook weer *ML* II, 1561-1810, waarin Potter de indruk wekt strikter van opvatting te zijn dan sommige vrijdenkers...

11. Vgl. *ML* IV, 405-410. Merk op dat Potter (ook hierna) er kennelijk van uitgaat dat de man zijn overspel bedrijft met ongehuwde vrouwen. Van huis uit had hij daarmee in elk geval ervaring: zijn halfbroer was *Dirc Potter bastairt* (zie Overmaat 1952), en volgens Van Foreest 1965-66, p. 125 n. 4 herbergde hertog Albrecht zijn minnares Katrijn van Domburch tijdelijk in Potters ouderlijke woning...

12. Zie o.a. *ML* IV, 365-404 en 857-872.

13. Zie *ML* IV, 968-984 en 2233-2245. Dat voor christenvrouwen hetzelfde zou kunnen gelden, acht Potter ongehoord: 2246-2250. Vermoedelijk heeft hij bij dit alles overigens eerder 'informeel concubinaat' op het oog dan heuse bigamie; op het laatste stonden in de tijd en regio van deze baljuw dikwijls strenge straffen: vgl. Berents 1985, p. 43-44 en Hermsdorf 1980, p. 301-302.

14. Vgl. *ML* II, 731-740 en III, 98-150.

15. Zie o.a. t.a.v. de *goede minne* II, 1798-1810; t.a.v. de *ongheerloefde minne* III, 1257-1262 (hiervoor geciteerd); t.a.v. (overspel buiten) de *gheerloefde minne* IV, 613-622; zie verder het register van Van Buuren 1979 via *heimelycheit* en *beelghesel*. Zie ook Van Oostrom 1986b, en voor een breder kader met name hierna VII, 2.

16. Zie o.a. II, 3147-3149 en 3287-3298, en ettelijke van de exemplarische verhalen in boek II, waaronder het hierna besprokene; zie verder het register van Van Buuren 1979 via

list. Over het list-concept bestaat boeiende vakliteratuur, waarvan het de moeite zou lonen haar nader op Potter en de Middelnederlandse letterkunde te betrekken: zie o.a. Könneker 1970, Cramer 1974, Van Kampen e.a. 1981, Ragotzky 1977 en 1981 en Hahn 1985. Bij Potter lijkt list karakteristiek voor zijn pragmatische, rationele levenshouding, waarover nader in de volgende paragrafen. Opmerkelijk genoeg neemt de meer aristocratisch-idealistische (en minder mannelijk-chauvinistische? vgl. 111, 4) liefdesconceptie van *HLH* op dit punt een uiterst gereserveerde houding in, door te vermelden dat mannen zeer vaak ontrouw worden als ze de vrouwen eenmaal hebben *verwonnen mit ire list, alsi wol konnen* (6372-73). Ook Dirc van Delft keurt het streng af dat mannen *gueden vrouwen ende ioncfrouwen [...] met liste* van hun eer beroven (*Wxx* 11632; vgl. ook *Wxx* /34).

17. Overigens is de kwestie of *Der minnen loep* – en hetzelfde geldt voor Potters andere (proza!) werken – van meet af aan als voordrachtstekst bedoeld was, respectievelijk als zodanig functioneerde, nog een probleem apart. Enerzijds kent de tekst een nadrukkelijke vertellersrol, wat lijkt te pleiten voor het voordrachtskarakter; anderzijds is een van de (latere) handschriften ‘bij uitstek een boekje om mee te nemen op reis om bij tijd en wijle wat over de liefde te lezen’ (Obbema 1979, p. 23). Zie in breder verband Pleij 1987a.

18. Vgl. ook Van Buuren 1979, p. 305 over Potters humor, terecht pleitend voor nader onderzoek.

19. Een aardige passage is in dit opzicht bijvoorbeeld *ML* 1, 736-824.

20. Zie bijv. 1, 159-176; 11, 86-109 en 2392-2476.

21. Vergelijk bijvoorbeeld passages als 11, 3497-3526, 4125-4134, 1V, 876-892 en het slot van 1V met 1, 928-946, 2642-2758, 1V, 913-998 en 1839-1918. Zie ook Schnell 1985, p. 176-177, 483 en 508, die Potters ogenschijnlijk inconsequente opvattingen in breder verband plaatst. Potter is overigens allesbehalve de enige bij wie men pro- en antifeminisme op voor hendaagse smaak wonderlijke wijze bijeen vindt; vgl. Rocher 1979 en Williamson 1985. Bij Roessingh 1914 komt Potter er met zijn opvattingen over de vrouw niet slecht af (vgl. Van Buuren 1979, p. 43); hier wordt *Der minnen loep* echter vergeleken met Middelnederlandse teksten van clericale zijde.

22. Zie met name de uitvoerige apologie waarmee hij het derde boek begint en afsluit, en ook 11, 1703-1704, 4237-4239 en 1V, 915-916.

3. DEUGD EN REDE

1. Zie hierover ook uitvoerig Van Buuren 1979, hoofdstuk 1 en 3, en Van Buuren 1985; meer speciaal t.a.v. de interpretatie van bovengeciteerde regels uit de proloog van *BD* zie Van Buuren 1979, p. 29.

2. Zie over het acrostichon Overmaat 1950, p. 11-15; in de weergave ervan zijn hier, conform Overmaats interpretatie, enkele spellingscorrecties, woordscheidingen en interpuncties aangebracht. Ook *Der minnen loep* is door de auteur via een acrostichon gesig-neerd: de eerste letters van de slotverzen vormen *Dirc Potter*.

3. Zie meer gedetailleerd over de datering van Potters werken Van Buuren 1979, p. 28-30.

4. Net zomin als voor *Der minnen loep* is er in dit bestek veel ruimte om de complexe

bronnenproblematiek van Potters latere werken uit te diepen. Zie voor een zeer globale aanduiding 1, en voor nadere verkenning Overmaat 1950, Van Buuren 1985 en Van Oostrom 1987b. Nader onderzoek is en blijft echter gewenst.

5. Zie o.a. *BD* 12/40, 34/30, 35/35 en 68/19.

6. Zie o.a. het hoofdstuk over *oncuysheit* en 109/7 (*die groete sonde van overspeel*).

7. Vgl. ook Glier 1971, p. 287-288.

8. Vgl. de proloog van *ML* III met *BD* 9/16-20.

9. Met name geldt dit voor tweeluiken die zonder (bekende) parallel in de traditie van de *Fiore* zijn, en dus mogelijk van Potters eigen vinding; zie bijvoorbeeld het paar *edelheit-onedelheit* (besproken in 4).

10. Tot de laatste groep behoren de hoofdstukken over *mate*, *edelheit*, *scamelheit*, rechtvaardigheid, ongehoorzaamheid, ootmoed en wijsheid. Niet toevallig zal het hier gaan om begrippen die meer dan andere wortelen in Potters ethiek en biografie; zie het vervolg van dit hoofdstuk.

11. Zie *ML*I, 1298-1311 en de prologen van boek II en IV.

12. Vgl. Van Buuren 1985 en v, 4; zie ook nog VII, 3.

13. Aldus zijn inleiding bij de editie, p. x.

14. Zie resp. in het handschrift F. 73v-74r (weggelaten in de editie, p. 70); F. 63r (weggelaten op p. 61); F. 45v (weggelaten p. 46); F. 75r (weggelaten p. 71). Vele plaatsen zijn hier nog aan toe te voegen, zoals de ettelijke exempelen in *BD* waarin priesters, paus en monniken een negatieve rol spelen, en Potters herhaalde uitval (ook al in *ML*) tegen de oude mannen die de kuise Susanna belaagden, en die hij strijk en zet *valsche papen* noemt. Zie *BD* 33, 55, 78, 110 en *ML* II, 2494-2584, waarover ook Van Buuren 1979, p. 271-279.

15. De literatuur terzake is even omvangrijk als de problematiek; zie voor enkele belangrijke studies Trinkaus (ed.) 1974 en 1976 en Oberman 1978. Voor de Nederlanden zie recentelijk Van Herwaarden & De Keyser 1980 en Van Herwaarden 1983. Aanwijzingen voor invloed van de Moderne Devotie aan het Hollands-Beierse hof zijn (voor zover thans bekend) te schaars om sterk te zijn; dat Hendrik Mande in zijn jeugdjaren klerk was bij Willem van Oostervant lijkt bijvoorbeeld eerder toeval dan betekenisvol. Uiteraard neemt dit niet weg dat er bepaalde parallellen kunnen worden gesignaleerd; vgl. Van Buuren 1985.

16. Beide factoren hebben ook in de *Blome* sporen nagelaten: de eerstgenoemde in Potters hierboven geciteerde uitvallen tegen de hypocrisie der geestelijkheid, de laatstgenoemde in de eerder geciteerde proloog. (Wat het eerste betreft werd op een bijeenkomst van de Leidse Werkgroep Holland 1300-1500 overigens nog gewezen op de mogelijkheid, dat Potters aversie tegen de geestelijkheid ook een sociale achtergrond kan hebben: juist in de jaren waarin Potter werkzaam was, concurreerden leken en geestelijken om hofambten... Is dit ook de achtergrond van de vechtpartij (zie § 1) tussen de Potters en de hofclerici in 1400?)

17. Natuurlijk is hier een voor het Potter-onderzoek langzamerhand topisch voorbehoud geboden: tenzij toekomstig onderzoek hem alsnog als slaafs navolger van tot op heden onbekende bronnen zou ontmaskeren...

18. *BD* 119/47-120/10; zie ook het (moeilijk interpreteerbare) directe vervolg. Enigszins vergelijkbaar is de verbetering die *BD* 31/27-28 ten opzichte van *mijnre doctoren* suggereert. Zie voor andere plaatsen waar de auteur voor zijn eigen mening uitkomt 14/33 en 111/13; zie ook *ML* 11, 413.
19. Wel valt niet onomstotelijk te bewijzen dat dit werk Potters (enige) Trojaanse informatiebron is geweest, juist omdat hij zich zoveel vrijheid permitteert; de belangrijkste afwijkingen laten zich evenwel geheel bevredigend duiden als van Potters eigen hand. Bovendien is het detail dat *BD* 97/19-20 omtrent de moordaanslag van Paris op Achilles vermeldt, door Maerlant uit eigen koker ten opzichte van zijn bron toegevoegd: zie Jongen 1988. Volgens Franck (ed.), p. xvii kende Potter wellicht ook Maerlants *Alexanders geesten*; is wat daarin (v, 970-982) over *vipera* te lezen staat tevens (via naamscorruptie?) de bron van *BD* 82/35-42 over *nepa*? Vgl. ook hetgeen *BD* 103/14-25 meldt dat men *inder naturen* [...] *scrijft* over de vos met *Der naturen bloeme* 11, 3889-3952. Dat deze werken van Maerlant voor leden van de Hollandse hofkring circa 1400 binnen bereik waren, staat na hoofdstuk IV wel buiten kijf; vgl. ook VII, 1.
20. *BD* 97/1-27; voor het tweeluik *goedertierenheit-quaetheit* is nog geen parallel uit de *Fiore*-traditie bekend.
21. *Historie van Troyen* 25316-25318; vgl. Jongen 1988.
22. Zie voor Maerlants zeer negatieve portret van Ulixes Jongen 1988; voor zijn portret bij Potter zie Van Buuren 1979 (via het register).
23. Zie *ML* 11, 2885-2958. Van Buuren 1979, p. 244 vermeldt dat Bartsch een Franse bron voor deze passage aannemelijk achtte, doch waar deze voorlopig niet is aangewezen, lijkt ook hier Maerlant Potters meer gerede zegsman.
24. Al gaan sommige hoofdstukken een eindweegs in deze richting: zie m.n. *wijsheid* en *const* en hun tegenhangers, en zie ook § 4. In het algemeen lijkt de 'rationele' dimensie in *BD* veel sterker dan in de *Fiore*; vgl. ook Van Oostrom 1987b en Van Gorp 1912.
25. Zie *HLH* 10/29, 99/123, 62*/5; zie bijv. ook *TKG S XLV/107-117*. Dat het begrip ook elders voorkomt, neemt evenwel niet weg dat het bij Potter extra prominentie krijgt, en m.n. geldt dit voor zijn accent op *rede*, een concept dat niettemin al bij Hadewijch een rol speelt. Wel zal verfijnd semantisch onderzoek dienen na te gaan wat de nuanceverschillen zijn tussen Potters begrip van *mate*, *eer*, *wijsheid* en *rede* en, bijvoorbeeld, dat van (Maerlants?) *Torec*; Vanderheyden 1933 blijft te zeer aan de oppervlakte.
26. Zie behalve de hierna te bespreken plaatsen o.a. *BD* 93/24-25, de hoofdstukken *stercheit* en *goedertierenheit*, 106/43-44 en 109/45-46; zie ook § 4 hierna. *Der minnen loep* neemt op verwante wijze stelling; zie o.a. III, 541, 684-688, 1103 en 1136-1160; IV, 1267-1306 en 2209-2210; vgl. ook Verdam 1898, p. 12-13.

4. WIJSHEID EN SUCCES

1. Voor zover de gepubliceerde versies het mogelijk maken dit vast te stellen, lijkt *prudenza* in de *Fiore*-traditie veel minder dominant dan *wijsheid* bij Potter.
2. *ML* 11, 694-695, in context eerder geciteerd in § 2. Zie ook I, 2857.
3. Zie o.a. *ML* I, 2288; II, 1234-1236 en 2070-2071; III, 982; IV, 589.

4. Zie behalve de literatuur rond het thema list (genoemd in § 2) voor het Middelnederlands vooral het werk van Herman Pleij (voorzien van overvloedige verwijzingen naar primaire en secundaire literatuur): zie met name Pleij 1979, p. 156-163; 1982, p. 34-38 en 1984b. Jammer genoeg heeft Pleij het werk van Potter (nog) niet in relatie tot de 'burgermoraal' gezien; kan Potter ons behoeden voor al te schematische polarisatie van (ethiek en literatuur in) hof en stad? Vgl. ook Ragotzky 1981 over wijsheid bij Der Stricker, een auteur die veel met Potter gemeen lijkt te hebben.
5. Zie meer uitvoerig en met meer toepasselijke citaten (ook voor het navolgende) Van Oostrom 1987b.
6. Zie bijv. *W* xix/222-277; waar Dirc van Delft de *wijsheid* in het verband der vier kardinale deugden bespreekt, vertoont het concept trekken die in de 'burgerlijke' wijsheidsopvatting dominant worden: zie *W* xviii/31-113 en *S* xlii/109-140. Van de andere Hollandse hofauteurs gebruikt Willem van Hildegarsberch wijsheid nog het meest in de zin waarin zij ook bij Potter figureert: zie bijv. 11/18-19 (een zeer 'stedelijk' georiënteerd gedicht!) en xxxv/12. Ook *rede* is voor Hildegarsberch belangrijk: zie bijv. xxxviii/90-102 (gecit. in 11, 4) en xc/241-258. Het hoeft niet te verbazen dat juist de niet-aristocratische 'selfmade man' Hildegarsberch in dit opzicht het meest aan Potter verwant is; zie hierna.
7. Zie over Willem Eggert de interessante studie van Bos-Rops 1982; vgl. ook Van Oostrom 1987b. Over Willem Snickerieme (Duvenvoorde) zie Cuvelier 1921.
8. Zie de interessante passages *BD* 59/40-47 en 62/15-19 (het tweeluik Ootmoed-Hovaardij is in het algemeen illustratief voor Potters schrijven en denken). Zijn de hier gesmade rijke nieuwkomers aan het hof (veelal) te identificeren met de *schalken* over wier verderfelijke invloed bij de heren Hildegarsberch zo dikwijls klaagt (vgl. 11, 3)? Of rekende laatstgenoemde ook een man als Potter tot de *schalken*? Het is overigens opmerkelijk dat de term *schalk* bij rashoveling Potter zo weinig voorkomt.
9. Zie resp. *BD* 105/47-48, 112/11-12, 59/6 en 124/14-16, alle tevens geciteerd in Van Oostrom 1987b, alwaar ook andere relevante tekstverwijzingen. Al in zijn eerste werk stelt Potter dat men (in de liefde) met lijdzame *onderdanicheit* vaak verder komt dan via tegenspel: zie moraal en verhaal over Orphaen en Lympiose (*ML* 1v, 1095-1326).
10. *BD* 42/6-40, naast andere relevante voorbeelden ook vermeld in Van Oostrom 1987b. Ondanks een terreinverkenning in de traditie van de *Gesta romanorum* bleef de bron van Potters exempel (dat niet in de bekende *Fiore*-versies voorkomt) vooralsnog onnaspeurlijk, zodat niet kon worden nagegaan of onze auteur wellicht nog een significante draai aan het verhaaltje heeft gegeven.
11. Zie over Potters leven vooral Overmaat 1952; zie ook Van Buuren 1979, 1.4 en Van Oostrom 1987b. Aan de aldaar genoemde literatuur valt nog toe te voegen Plomp 1985 en (voor de latere Potters) Meesters 1985.
12. De macht der baljuwen was groot, en waar zij zelf een aandeel kregen in de opgelegde boetes stonden zij ten zeerste bloot aan de verleiding van corruptie, waarvoor zij dan ook dikwijls bezwaken lijken te zijn; vgl. Berents 1985, p. 163-168. In Middelnederlandse geschriften speelt de baljuw per traditie een negatieve rol. Zo maakt Jacob van Maerlant in zijn *Alexanders geesten* Antipater, de moordenaar van Alexander de Grote, tot *balju*, en heraut Beieren zegt het hem na (*WK* f. 30v).
13. Vgl. Overmaat 1952, p. 131-132. Als dit huwelijk inderdaad heeft plaatsgehad, geeft dat

des te meer reliëf aan Potters in § 2 besproken opvattingen omtrent standsoverschrijden-
de huwelijken...

14. Zie hierover uitvoeriger: Van Oostrom 1987b, waaraan in het navolgende vaak letter-
lijk is ontleend.

15. Zie over dit wijdverbreide thema o.a. Borck 1978, en over de nuancering van het
deugd-adelsconcept in laat-middeleeuws (verburgerlijkt) milieu Honemann 1984.

16. *BD* 125/9-12; merk op dat Potter aan het slot sarcastisch zinspeelt op het credo van
de (hoofse) liefde dat ook door het *Haags liederenhandschrift* wordt gehuldigd (vgl. 111,
2).

17. Zie voor dit laatste Van Riemsdijk 1908, p. 304.

18. Overmaat 1952, p. 137. In dit verband mag ook worden vermeld dat Potter – weer:
net als Hildegarsberch – met zijn conceptie van *gemeyn oerbore* [= algemeen belang]
een idee blijkt te huldigen dat als meer modern, stedelijk beïnvloed staatsdenken kan
worden uitgelegd; vgl. Peters 1983 via het register op *gemeyner nutz*. Zie voor relevante
tekstplaatsen o.a. *BD* 72/46 en 37/10-13 en m.b.t. Hildegarsberch 11, 3.

19. Volgens J. Vale 1982, p. 2 was de (ambtenaren)kring rondom de vorst in de middel-
eeuwen 'perhaps the area of greatest social mobility outside the Church'. Zie verder Pa-
ravicini 1977 en Prevenier 1972. Potter lijkt alle symptomen te vertonen van het door
Prevenier omschreven complex: standsoverschrijding, uit op materieel voordeel en so-
ciaal prestige, telg van een ambtenarenfamilie, bestuurstechnocraat, gediensstig-kritisch
t.a.v. de vorst en met een enigszins dubbelhartige moraal.

20. Vgl. Godding en De Smidt 1980, p. 174; zie ook de levensloop van de (edelman) Bou-
dijn van Zwieten, zoals geschetst door Van Kan 1981. Potter zelf lijkt zich overigens van
genoemde ontwikkeling bewust: zie de reeds geciteerde passus *BD* 124/15-16 over de car-
rière van geschoolde *clerken*. Het portret van Chaucer in Coleman 1983 helpt duidelijk
maken dat het portret van Potter als (klassiek) geschoold auteur (Van Buuren 1979) en
als (modern) mobiel ambtenaar (deze paragraaf) niet tegenstrijdig is, doch complemen-
tair: juist scholing hielp Potter vooruitkomen.

21. Wel past hierbij de erkenning, dat bij de reconstructie van die mentaliteit in het voor-
afgaande Potters 'moderne' zijde enigszins is overbelicht in vergelijking tot de meer tra-
ditionele aspecten van zijn denken. De gebondenheid van Potter aan de traditie wordt
sterk beklemtoond in Van Buuren 1979. Het is overigens opvallend, dat al vroege publi-
katies over Potter in deze auteur een mengeling van moderniteit en traditionalisme her-
kennen; reeds Busken Huet 1882 (p. 664) karakteriseerde hem als iemand 'die tusschen
de ouderen en de nieuweren instond'. Zie ook de bespreking die Kalf 1906 (p. 553-572)
aan Potter wijdt (waartegen opponeert Vanderheyden 1933) en Glier 1971, p. 287-288.

22. Vgl. eerder § I en VII, 3. Nogmaals moge op de parallel met Chaucer worden gewe-
zen: ook deze was een zelfstandig schrijvend ambtenaar, bereisd tot in Italië toe, vertaler
van de *Mellibeus* en wars van ridderlijk fanatisme. Zeer frappant zijn de parallellen tus-
sen Potter en het portret dat Coleman 1983 van Chaucer geeft. Wel blijkt uit andere
stukken in dezelfde bundel dat Chaucer heel wat meer aan modern Italië te danken heeft
dan Potter, al is de oogst voor laatstgenoemde verre van onbetekenend: alle drie zijn
werken hebben Italiaanse antecedenten! Voor *ML* deed Potter naar eigen zeggen het
idee te Rome op; de *Mellibeus* gaat (via het Frans) terug op een werk van Albertanus
van Brescia; *BD* is mogelijk zelfs de eerste Nederlandse vertaling uit het Italiaans, i.c.
van de *Fiore di virtù*.

23. Nl. afgezien van zijn eigen zoon Gerrit; vgl. vii, 4.

VII. Hofliteratuur

I. BALANS EN PERSPECTIEF

1. Voor het navolgende ben ik dank verschuldigd aan dr. R.L. Falkenburg. Uitvoeriger over de methode handelt Van Oostrom 1985b; t.z.t. hoop ik gelegenheid te vinden het methodisch pro en contra van dit boek nader af te wegen.
2. Zie voor mogelijke sporen van Maerlant in de *Tafel* v, 3; voor Maerlants invloed op Hildegasberch II, 2; voor de relatie Maerlant-Potter VI, 3, en voor die met de Heraut vooral IV, 2.
3. Zie voor het verdere spoor met name Rickert 1949 en Finke 1963, en meest recentelijk Hindman 1987. Het is opvallend (en bevredigend) hoe vaak in deze studies op kunsthistorische gronden handschriften worden gegroepeerd waarvan de teksten op (literair-)historische gronden elkaar na staan. Zie ook het hierna te bespreken geval van Willem de Biechtvader.
4. De rekeningenpost is, evenals de vorige, te danken aan dr. T. Meder. (Alleen dit voorbeeld kan al illustreren dat hofliteratuur niet louter een interne aangelegenheid is van de vorstelijke familie, maar ook van kringen daaromheen. Zie ook 3 hierna, en bijv. ook de dubbele opdracht van *HK* (vgl. IV, 3-4) aan Willem VI én de Utrechtse bisschop.)
5. Zie Warnar 1988-1989.
6. Zie hierover Overmaat 1952, p. 118-120, (vooral) Overmaat 1977 en (over de muzieknotatie) Stam 1977. Hieronder is de eerste strofe van het (weer sterk Duits gekleurde) liedje geciteerd naar de editie in Overmaat 1977, p. 37, doch onder modernisering van de spelling en met toegevoegde interpunctie. Behalve het drinklied bevat het register nog een tweetal Latijnse spreuken en een epigram in Hollands-Duitse mengtaal; zie ook daarover bij Overmaat. De aldaar niet verder thuisgebrachte spreuk over de huwelijkse staat (een staat die helaas niet, zoals de kloosterlijke, na een jaar ontbindbaar heet) komt in zijn strekking ook bij Pieters broer Dirc voor: zie *ML* IV, 77-79.
7. Zelfs in het chique *HLH*, dat ongetwijfeld (net als Hildegasberch op zijn gebied) de toplaag van het genre representeert, klinkt een meer volkse toon bij tijd en wijle door: zie bijv. lied 62, gecit. in III, 2. Ook de rekeningen maken herhaaldelijk melding van zangers die men een vrij populair repertoire mag toedenken: zie Jonckbloet 1854. Enigmatisch is de vermelding aldaar (p. 646, ad 1371, in Mainz) van *3 knechte, die minen heere over sinre herberghe songhen tliet van Vermof Merdas*. Jonckbloet lijkt hierin de naam van auteur en/of personage te vermoeden; of is er sprake van een (verlezen? verduist? verbasterd?) incipit? Zie in dit verband ook nog de (al evenmin duidelijke) vermelding in *ML* IV, 1975 *Soemen van Roseboem plach te singhen*, betrekking hebbend op de pikante affaire te Schiedam, besproken in VI, 2.
8. Zie I 9 in Gumbert-Van Biezen (ed.) 1985. Ook de nrs. 7, 10 en 11 hebben een erotische betekenis. Is het toeval dat het in alle gevallen om Franse liedjes gaat? Ook het meest pikante gedicht in *HLH* is in het Frans gesteld; zie nr. 73, besproken in III, 2.

9. Zie resp. gedicht xxvi en lxxxv, besproken in II, 4. Ook sommige van Potters verhalen komen de boerde nabij; vgl. vi, 2. Ook het hierna te bespreken handschrift *Van vrouwen ende van minne* bevat enkele boerden.
10. Zie bijgaande illustratie; ik dank het gegeven aan dr. D.E.H. de Boer. In zekere zin is de combinatie van plaatje en vrome spreuk ook van belang voor de houding van het hof tegenover het sacrale; zie in breder verband v, 4.
11. Van Foreest 1965-66, p. 128. Ook het Leidse liederenhandschrift bevat naast composities van Fabri en Boy een carnavalslied; zie I, 17 in de editie. Zie verder (en passant) III, 4 en IV, 4.
12. Zie voor deze post Jonckbloet 1854, p. 616 en eerder in I, 4.
13. Zie Verwijs (ed.) 1871 en sindsdien vooral Pleij 1979; ook Nijland 1896, p. 140-141 (en 147) brengt het handschrift met de Hollands-Beierse cultuursfeer in verband. Zie ook Brinkman 1987.
14. Zie voor het oordeel over de muziekcultuur Wagenaar-Nolthenius 1969 (over Fabri-Boy), p. 308; over de beeldende-kunstproductie zie Van Luttermvelt 1957 en Kurz 1956.
15. Te denken valt bijv. aan het Bourgondische dubbelhuwelijk van Albrechts kinderen (vgl. II, 1) en van zijn tweede dochter Johanna met Rooms-Koning Wenzel, en aan de gearrangeerde huwelijken van Jacoba van Beieren met de Franse kroonprins en de Brabantse hertog. Zoals Boehm 1981, p. 116 terecht opmerkt, heeft deze medaille echter als keerzijde, dat de huwelijkspolitiek Holland ook steeds meer in de invloedssfeer van grootmachten deed belanden, en uiteindelijk zelfs zijn identiteit (aan de Bourgondiërs; vgl. 4 hierna) deed verliezen...
16. Zie over politiek en muzikaal Holland tussen beide werelden recentelijk De Boer 1986 en Janse 1986.
17. Zie hierover (zeer belangrijk en genuanceerd) Peters 1983, over Holland aldaar met name in III/1.
18. Zie de posten bij Jonckbloet 1854, p. 602 en 613, en de bespreking in Mundschau 1972, p. 85. Peters 1983, p. 194 bespreekt de vermelding in de Bloise rekeningen van *meyster Peter, den seggher van Breda*. Voor Vlaamse en Brabantse steden komen dergelijke sprekers vaker en eerder voor; zie o.a. Pleij 1987b.
19. Zie bijv. Mathew 1968, Firth Green 1980 en Alexander 1983 (Engelse hof); over het Franse hof terzelfder tijd zie Poirion 1965; over de Bourgondische boekencultuur zie o.a. Vaughan 1970, p. 155-160 en 1979, p. 191-195.
20. Zie over Gelre Nijsten 1985 en 1986. Het hof van Brabant doet in het algemeen als centrum van Middelnederlandse letterkunde niet voor het Hollandse onder, doch voerde na het midden van de veertiende eeuw onder de Luxemburger Wenceslas het Frans als cultuurtaal; vgl. Van Oostrom 1982, en in dit boek I, 2 en VII, 4.
21. Vgl. voor een geschiedenis-in-vogelvlucht van de Hollandse hofliteratuur Van Oostrom 1985b en 1986a.
22. Vgl. (onder zeer vele meer) het magistrale overzicht in Kuhn 1980, p. 57-75.
23. Zie voor Potter eerder in I, 2 en 4 (en voor *Tristan* ook *HLH 1/str.6/47*), en voor de persoonsnamen de rekeningenposten vermeld bij Jonckbloet 1854, p. 611 en Nijsten 1984, p. 187 n. 45 (met dank aan de auteur voor inzage van zijn doctoraalscriptie; een Nijmeegs proefschrift wordt door hem voorbereid).

24. Zie hierover o.a. Schnell 1978, p. 79; Haug 1982, 56-57 en vooral Cramer 1983.
25. Zie hierover Van Oostrom 1984a, waarop het navolgende berust. Over de eerder genoemde 'thematische uitputting' zie vooral Haug 1980.
26. LV1/164-166. Een andere aanwijzing is in dit verband dat de Heraut in de proloog van *HK* met enige nadruk lijkt te verklaren (zie voor het citaat in bredere context 3 hierna) dat hij de historie heeft *ghbecopeleert zo ict alre cortste mochte*, en meteen daarop de persoonlijke opdracht aan Willem VI laat volgen. Vgl. ook *TKG W xxxviii/170*.
27. Vgl. voor Holland de levensloop van iemand als Boudijn van Zwieten, belicht in Van Kan 1981.
28. In dit opzicht is het gedicht in *HLH* over de jonkvrouw, de oude ridder en de hofjonker (nr. 66, besproken in III, 2) eens te meer karakteristiek.

2. CHAOS, TEKST EN EER

1. Tuchman 1978. Andere studies die de nadruk leggen op de veertiende eeuw als tijdperk van verval zijn o.a. Wood 1983 en Van Caenegem 1982; maar zie daartegenover ook Schnell 1978 en Liebertz-Grün 1984, p. 63-64.
2. Zie resp. *TKG W xxxiv/240-241*; *HLH* 98/385-392; *BD* II4/47-115/3; *HK* 78v (met significante kleine afwijkingen t.o.v. Beka en Stoke). Andere tijdklachten bijv. in *BD* 17/47-48, 69/12, 70/18-21, 73/30-32, 77/32-35; *TKG S xli/135-137* (gecit. in v, 2); *HLH* 15A, 90, 107.
3. Zie resp. de prologen van xxiv, xli, lxiv en lxxxiii; *TKG W xix/128-129* en *BD* 68/10-13; bij *HLH* en de Heraut is de suggestie meer impliciet aanwezig. Andere lofspraak op goede oude tijden vindt men in *TKG S xli/20-80* en in overvloed bij Willem van Hildegaersberch: vgl. II, 3.
4. Met dien verstande dat het Holland in de tweede helft van de veertiende eeuw economisch voor de wind ging; vgl. Jansen 1976. Maar hoe bevorderlijk dit ook mocht zijn voor (ook) de landsheerlijke schatkist, de stedelijke expansie ging hand in hand met stedelijke machtspolitiek, die van de zijde van het hof gezien – en daar staan onze auteurs – bezwaarlijk onverdeeld kon worden toegejuicht. Tegen deze achtergrond moet ook de spanning worden gezien tussen *goet* en *eere*, zoals die zo vaak in de literatuur uit deze periode wordt gethematiseerd: hang naar bezit werkt ordeverstorend. Zie, zeer principiële, Ragotzky 1980b, en ook II, 3.
5. *HLH* 98. Dat het oeuvre van Augustijnken, op zijn minst gedeeltelijk verbonden met het (vroege) Hollands-Beierse hof, in dit boek niet meer systematisch is behandeld, kan als een lacune worden aangemerkt. Een afzonderlijke Augustijnken-studie door dr. A.M.J. van Buuren is gaande. (Heeft *Vanden scepe* in zijn tijd van ontstaan overigens een veel meer concreet-actuele strekking gehad dan de globaal-abstrakte die hier wordt voorgesteld voor de versie van ca. 1400? Vgl. Hildegaersberchs *Vanden sloetel*, besproken in II, 2.)
6. Op de gecompliceerde kwestie van de verschillen tussen ons literatuurbegrip en het toenmalige, kan hier onmogelijk worden ingegaan. Belangrijke studies over de literatuuropvatting(en) van laat-middeleeuwse (hof)milieus zijn Allen 1982, Coleman 1981, Stevens 1961 (hoofdstuk 10), Kuhn 1980 en Janota 1983. Uiteraard laat het in deze paragraaf

gestelde onverlet wat in de vorige over de komische hofliteratuur werd opgemerkt; men make ook niet de fout de vermaaksdimensie van de middeleeuwse literatuur te onderschatten: ook een moralist als (de latere) Dirc Potter spreekt wel degelijk van *vele poeten die scone worde scrieven [...] dichters ende sproekensprekers ende sonderlinghen in valschen bystorien daermen alderhande ghenoechlijke loeghen in dichten settet om behaechlijc te wesen den minsche die alsulke dinghen gherne hoeren* (BD 36/32-35).

7. Deze belerende intentie wordt door hen ook meestal expliciet verwoord: zie voor Hildegasberch relevante citaten in 11, 4; voor HLH 78/2, gecit. in 111, 3 (en ook 114/78); voor Dirc van Delft v, 4 en voor Dirc Potter de prologen van ML en BD. Alleen de Heraut zegt niet met zoveel woorden dat hij zijn lezers iets wil *leren*, doch beoogt (getuige zijn prologen) wel degelijk kennisverrijking; ook zal het niet zonder betekenis zijn dat hij van Karel de Grote vermeldt dat *als hij over tafel sat, soe hoerde hij gheerne lesen historien van heeren, van wapenen ende van wijsheit ende van orloghen om te leeren ende tonthoudene* (WK 79R).

8. Vgl. Huizinga 1919 en Van Oostrom 1986b. Het relatieve conservatisme van de Hollands-Beierse cultuur blijkt ook op terreinen als muziek en verstechiek; vgl. Wagenaar-Nolthenius 1969, p. 308 en Van den Berg 1983, p. 224.

9. De literatuur op dit gebied is bijna onafzienbaar; inspirerende studies op het snijvlak van antropologie, sociologie, mentaliteits- en literatuurgeschiedenis zijn o.a. Peristiany (ed.) 1966, Maurer 1971 a en b, Elias 1977, p. 144-156, Robreau 1981, Maso 1982, Ward 1982-83, Künzel 1983 en Fischer 1983. Zie voor verkenningen in het Middelnederlandse materiaal Van Buuren 1984, Van Oostrom 1986b en vooral Van Buuren 1988. In hoofdstuk 11 ('De denkvormen in de praktijk') van Huizinga 1919 wordt reeds pregnant over de eercultus aan het middeleeuwse hof gehandeld.

10. Zie bijv. TKG W x11/156-166 en xx111/190-193 (toch komt ook bij Dirc van Delft het eerbegrip ontelbare malen vaker voor, zoals de doctoraalscriptie van mevr. E. Kooreman mij leerde); HK F. 37v-38R; Willem van Hildegasberch Lxxvi/273-279 (gecit. in 11, 4) en cxv/69; BD 106/21 en 110/13.

11. Vgl. eerder Van Oostrom 1986b; het navolgende is echter onder voorbehoud van meer 'gewetensvol' detailonderzoek, en betreft ten hoogste een nuanceverschil: vgl. Van Buuren (ter perse) en hierna. Enkele interessante tekstplaatsen bij Potter zijn in dit verband vooral in ML te vinden: 1, 917-927, 11, 3285-3298, 3598-3612, 111, 646-668, 1v, 591-652 en 774-778.

12. Chronologisch neemt men meestal een ontwikkeling in het eerbegrip aan van een louter externe factor (aanzien) naar een meer verinnerlijkte interpretatie (deugd) tot een louter interne toe (geweten). (Door studenten van prof.dr. F. Willaert werd ik attent gemaakt op de parallel met de gewetensontwikkeling zoals de sociaal-pedagoog L. Kohlberg die aan de (moderne!) mens toeschrijft: van een louter extern normbesef (identiek met dat van ouders en omgeving) naar een meer onafhankelijke bepaling van eigen standpunt). Zie ook Reiner 1956.

13. Zie eerder o.a. 11, 3, 111, 2 en vi, 2; zie ook nog tekstplaatsen als ML 111, 345, 1v, 1638-1686 en 1821-1828; BD 36/2-3 en het hoofdstuk *scalckheit*; TKG W xxviii/25-36 en xxx11/394-424. Ook hiervoor zijn in andere schandeculturen treffende parallellen aangewezen: zie bijv. Versnel 1984, p. 39.

14. HLH 55b, toepasselijk genoeg door de kopiïst in de marge van een *nota bene* voorzien, en nog eens herhaald als spreuk 112*. *Her Erentrijch* en *Vrou Ere* zijn (uitwisselbare; vgl. de variant in 112*) personificaties van de absolute Eer.

15. De anekdote wordt uit Froissart verhaald in Verwijs 1869, p. XLV.
16. Vgl. de diepgravende studie van Thum 1980.
17. Zie over dit alles Schneider 1913, bijlage v en Götze 1878. Een enigszins vergelijkbaar geval is het spotlied op keizer Lodewijk de Beier dat wordt vermeld door Bach 1964, p. 508. Zoals zich laat denken, is juist van deze spotdichten veel verloren gegaan. Aardig is nog wat *Dat boec exemplaer* over Julius Caesar weet te melden (vgl. Heeroma 1958-59, p. 194): dat deze het juist goedmoedig opnam *alsmen dichten van hem maecte ende zanghen ongheraecte, enten zanc in sijn onneere*.
18. Zie gedicht xxix in Primisser (ed.) 1827; de spelling van de tekst is door mij enigszins gemoderniseerd. Dank aan W. van Anrooij die mij op de passage attendeerde, en wiens dissertatie meer gegevens over Suchenwirt en zijn connecties met het Hollands-Beierse hof (en de Heraut!) bevat.

3. VORST EN AUTEUR

1. Vgl. het scepticisme van verschillende bijdragen aan de bundel *English court culture in the later Middle Ages* (o.a. Scattergood 1985), al moet daarbij het Ten geleide van J.A. Burrow niet worden vergeten.
2. Vgl. Spies 1984.
3. Vgl. ook Van Buuren 1984b, p. 58-59.
4. De rekeningenpost is aan het licht gebracht door W. van Anrooij; zie AGH 1262, f. 61v.
5. Vgl. *ML* 111, 833-908 en 1, 2515-2686 met *WK* 5v-6r en 35v-36r, resp. *BD* 93/21-25 en *WK* 31v. Vgl. ook Warnar 1986; verkennend onderzoek door dezelfde auteur bracht ook andere Potterpassages aan het licht die mogelijk op de Heraut teruggaan, zij het dat Potter ook daar vrije bewerker lijkt.
6. In het algemeen kent de verhouding tussen de vorsten aan (middeleeuwse) hoven, het Hollands-Beierse inluit, en de leden van hun hofhouding van hogerhand vaak meer betrokkenheid dan wij geneigd zijn aan te nemen; in dat opzicht is de benaming *huysgesinde* voor de hofhouding niet onkarakteristiek. Vgl. bijv. Lingbeek-Schalekamp 1984, p. 117-118.
7. Tenzij men het (*tot...*) *sonderlinghe bevelinghe* in de opdrachtsformule van de *TKG* zou willen interpreteren als 'op bevel van' en niet als 'ter aanbeveling (in de aandacht) van' Albrecht van Beieren. Dit lijkt evenwel minder waarschijnlijk.
8. Betreft het hier het (bewaarde) getijdenboek van Margaretha van Kleef? Vgl. 1, 4 en Hindman 1987, p. 439. (De rekeningenplaats is (evenals de volgende) aan het licht gebracht door dr. T. Meder; zie Meder 1991 voor een overzicht van posten uit de grafelijkheidsrekeningen die betrekking hebben op het literaire leven.)
9. Vgl. eerder 1, 4 en § 1 hiervoor. De latere kopie van het boek was eveneens voor een dame bestemd, nl. de Vrouwe van Kruiningen; vgl. Warnar 1988-1989.
10. Hoe weinig daarvan door Albrechts overlijden ook terecht kan zijn gekomen. Ook wordt hier voorbijgegaan aan de vraag in hoeverre het (door filologische en historische

complicaties) als zeker mag gelden dat deze woorden direct van Dirc tot Albrecht zijn gericht. Zie over dit alles enigszins nader in v, 4 en Van Oostrom 1987a.

11. Vgl. v, 4 en Van Oostrom 1987a.

4. HET EINDE

1. Brill 1876, p. 83.

2. Zie over het turbulente leven en regeren van Jacoba Jansen 1976 en Löher 1869.

3. Vgl. eerder 1, 4 en Jansen 1967, p. 58-60; over het (enigszins omstreden) verband tussen vergiftiging en overlijden zie laatstelijk Jansen 1980, verwijzend naar eerdere literatuur.

4. Bron is hier de registratie van Jacoba's nalatenschap, uitgegeven in *Codex* 1852; zie m.n. p. 176, 186 en 182; zie eerder 1, 4.

5. Vgl. Schneider 1913, p. 142-149.

6. Zie over zijn connecties met het Hollands-Beierse hof behalve Schneider 1913, p. 143 ook Kurz 1956, p. 129 en Weale 1908, p. xxvii-xxviii en xxx-xxxI. Dhanens 1980, p. 162 houdt het voor mogelijk dat zowel de Vispartij- als de Cavalcade-illustraties kopieën zijn naar oorspronkelijk werk van Van Eyck.

7. Zie ook hierover Schneider 1913, p. 143, waaraan ook het volgende gegeven is ontleend.

8. Zie Crowe en Cavalcaselle 1875, p. 40 n. 1 en Jonckbloet 1854, p. 612-617, waar sprake lijkt van meerdere sprekers met deze voornaam.

9. Schneider 1913, p. 143-144.

10. Zie over deze tekst Muller 1888; de datering van het (onvolledige) Haagse handschrift van de tekst is sindsdien van ca. 1430 tot ca. 1460 verdaagd: vgl. *Verluchte handschriften* 1985, nr. 249. Onder leiding van W.P. Gerritsen bereidt mevr. M. Desage over de vertaling een proefschrift voor, reden te meer om de behandeling in dit verband te beperken tot voorlopige indrukken, opgedaan uit de onvolkomen editie-De Pauw (1898-1909).

11. Vgl. Calkoen 1902, p. 68-84, Ebels-Hoving 1985, p. 32 en Lingbeek-Schalekamp 1984, p. 7 en 143. Daar blijkt tevens dat ook in ander opzicht de cultuurgeschiedenis der Hene-gouwse periode zich herhaalde: zoals eertijds Hollandse kunstenaars emplooi zochten bij de latere adel van het Voornse hof (vgl. Van Oostrom 1982, p. 35-36), zo nu bij Frank van Borselen (en later bij de Brederodes?). Overigens deelde het Haagse hof bij enkele bijzondere gelegenheden wel degelijk in Bourgondische luister: zie bijv. Smit 1923 en Kuyper 1984, p. 26-27.

12. Zie Rickert 1949, p. 101 n. 37 en Van Oostrom 1987a. Mogelijk kwam langs deze weg ook het (inmiddels verloren) handschrift van Maerlants *Historie van Troje* in Bourgondisch bezit dat wordt vermeld in *Vlaamse kunst* 1981, p. 210 sub a (met dank aan L. Jongen). Een ander geval is uiteraard het handschrift van *HK* dat in bezit kwam van de secretaris van Filips de Goede, Edmond de Dynter, die als historicus aantoonbaar inhoudelijk in de tekst geïnteresseerd was; zie Muller 1885, p. 33.

13. Den Haag, K.B. 128 E 6. Andere voorbeelden van secundair in elkaars nabijheid verkerende teksten uit de Hollands-Beierse hofkring zijn de handschriften van *TKG* en *WK*

die hebben behoord tot de boekerij van het Magdalenenklooster te Haarlem (resp. Leiden, UB, Letterk. 338 (verloren gegaan in 1914) en BPL 76c) en het bij elkaar (en andere teksten) voorkomen van *HLH* en een handschrift van *WK* (Den Haag, KB 128 E 10) in de bibliotheek van Jan IV van Nassau (vgl. III, 1).

14. Vgl. VI, 3; overigens kan de illustratie in het handschrift (afgebeeld bij VI, 3) erop wijzen dat het boek oorspronkelijk voor wereldse kring bestemd was.

15. Vgl. (ook voor het volgende) Van Oostrom 1987a.

16. Zie het handschrift Leiden, UB BPL 76c, resp. F. 42R, 43V en 48v; ik ben hier dank verschuldigd aan mevr. P. Rodenburg, die in een doctoraalwerkgroep de tekstversies vergeleek.

Citaten en verwijzingen

WILLEM VAN HILDEGAERSBERCH

Gedichten. Uitgegeven door W. Bisschop en E. Verwijs. 's-Gravenhage, 1870 (herdr. Utrecht, 1981). Verwezen wordt volgens de (Romeinse) nummering van de gedichten in de editie, evt. gevolgd door opgave van versnummers (bijv.: cv/15-27). In de citaten is soms van de interpunctie in de editie afgeweken.

MARTINUS FABRI, HUGO BOY

Two chansonniers from the Low Countries. French and Dutch polyphonic songs from the Leiden and Utrecht fragments (early 15th century). Ed. by J. van Biezen and J.P. Gumbert. Amsterdam, 1985. Monumenta musica neerlandica xv. Verwezen wordt volgens de aanduiding van de liederen in de editie (bijv.: L 6); in de citaten zijn diacritische tekens weggelaten.

HAAGS LIEDERENHANDSCHRIFT

Die Haager Liederhandschrift. Faksimile des Originals mit Einleitung und Transkription. Hrsg. von E.F. Kossmann. 2 dln. Haag, 1940. Afkorting: *HLH*. Verwezen wordt volgens de (Arabische) nummering van de gedichten in de editie, evt. gevolgd door opgave van versnummers (bijv. 31/10-15). In de citaten zijn soms kleine emendaties aangebracht, doorgaans conform suggesties in Kossmanns aantekeningen.

HERAUT BEIEREN

Wereldkroniek. Afkorting: *WK*. Geciteerd wordt naar het handschrift Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 128 E 10, onder opgave van folionummer (bijv. 79R). Een moderne interpunctie is toegevoegd; kleine emendaties zijn soms stilzwijgend aangebracht.

Hollandse kroniek. Afkorting: *HK*. Geciteerd wordt naar het handschrift Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 17914, onder opgave van folionummer. Een moderne interpunctie is toegevoegd; kleine emendaties zijn soms stilzwijgend aangebracht.

DIRC VAN DELEFT

Tafel van den Kersten Ghelove. Uitgeg. door L.M.Fr. Daniëls, O.P. 4 dln. Antwerpen etc., 1937-1939. Tekstuitgaven van Ons Geestelijk Erf 4-7. Afkorting: *TKG*. Verwezen wordt naar *Winter- of Somerstuc*, gevolgd door opgave van kapittel- en evt. regelnummering, e.e.a. conform de editie (bijv.: S xxiv/45-160). In de citaten zijn diacritische tekens weggelaten.

DIRC POTTER

Der minnen loep. Uitgeg. door P. Leendertz, Wz. 2 dln. Leiden, 1845-1846. Werken uit-

geg. door de Vereeniging ter bevordering der oude Nederlandsche letterkunde. Afkorting: *ML*. Verwezen wordt naar het (Romeinse) boeknummer, gevolgd door opgave van verzen, e.e.a. conform de editie (bijv. 11, 270-286).

[*Blome der doechden*] *Dat Bouck der Bloemen*. Uitgeg. door St. Schoutens, minderbroeder. Hoogstraten, 1904. Afkorting: *BD*. Verwezen wordt naar de paginanummering in de editie, gevolgd door een toegevoegde regeltelling (bijv. 72/24-29); in de citaten is moderne interpunctie aangebracht. Aangezien de editeur de tekst soms stilzwijgend heeft gecensureerd (vgl. vi, 3), is tevens gebruik gemaakt van (een microfilm van) het handschrift Rekem, Minderbroedersklooster. Waar nodig wordt hiernaar verwezen onder opgave van folionummer.

Mellibeus. Uitgeg. door B.G.L. Overmaat. Arnhem, 1950. Afkorting: *Mell*. Verwezen wordt naar de paginanummering in de editie; in de citaten zijn diacritische tekens weggelaten.

Voor de *vertalingen* van middeleeuwse teksten in dit boek geldt, dat zij niet zozeer filologische nauwgezetheid nastreven, als wel het tekstbegrip van de lezer-leek willen vergemakkelijken.

Literatuur

- J.J.G. Alexander: 'Painting and manuscript illumination for royal patrons in the later middle ages', in V.J. Scattergood e.a. (ed.), *English court culture in the later Middle Ages* (London, 1983), p. 141-162.
- J.B. Allen: *The ethical poetic of the later Middle Ages: a decorum of convenient distinction*. Toronto etc., 1982.
- W. van Anrooij: 'Dichter, kroniekschrijver en wapenkundige: heraut Gelre en zijn werk', *Literatuur* 5 (1985), p. 244-251.
- W. van Anrooij: 'Heraut Beieren en heraut Gelre: oude theorieën in nieuw perspectief', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 101 (1986), p. 153-176.
- W. van Anrooij: 'Herauten in de middeleeuwen', *Spiegel historiael* 21 (1986), p. 270-279.
- W. van Anrooij: 'Het Haagse handschrift van heraut Beyeren: de wordingsgeschiedenis van een autograaf', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 104 (1988), p. 1-20.
- W. van Anrooij: *Spiegel van ridderschap. Heraut Gelre en zijn 'ereredes'*. Amsterdam 1990.
- W. Asselbergs: 'De bijbel in de late middeleeuwen', in *De bijbel in de literatuur* (Den Haag, 1957), p. 30-43.
- St. Axters: *Scholastiek lexicon*. Antwerpen, 1937.
- St. Axters: 'Meester Dirc van Delf en zijn Dietsche Summa', *Kultuurleven* 10 (1939), p. 350-354.
- St. Axters: 'De geestelijke physionomie van meester Dirc van Delf', *Roeping* 1940, p. 583-596.
- St. Axters: *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*. Dl. 2. Antwerpen, 1953. Dl. 3. Antwerpen, 1956.
- A. Bach: *Germanistisch-historische Studien*. Bonn, 1964.
- J.T.N. Bartelink: 'Vroom of wereldwijs; eigenkloosters van de graven van Holland', *Groniek* afl. 93 (1985), p. 45-59.
- W.A. Beelaerts van Blokland: 'De Hollandsche Tuin en de Orde van St. Anthonis', *Maandblad van het genealogisch-heraldisch genootschap 'De Nederlandsche leeuw'* 47 (1929), kol. 363-366.
- W.A. Beelaerts van Blokland: *Beyeren quondam Gelre armorum rex de Ruyris. Een historisch-heraldische studie*. 's-Gravenhage, 1933.
- A. Beets: *De 'Disticha Catonis' in het Middelnederlandsch*. Groningen, 1885.
- D.A. Berents: *Het werk van de vos. Samenleving en criminaliteit in de late middeleeuwen*. Zutphen, 1985.
- E. van den Berg: *Middelnederlandse versbouw en syntaxis. Ontwikkelingen in de versifikatie van verhalende poëzie ca. 1200-ca. 1400*. Utrecht, 1983.
- 'De bibliotheek van de kapel op het hof in Den Haag', *Mededeelingen van de Vereeniging ter beoefening der geschiedenis van 's Gravenhage* 2 (1876), p. 16-19.
- W. Blank: *Die deutsche Minneallegorie. Gestaltung und Funktion einer spätmittelalterlichen Dichtungsform*. Stuttgart, 1970.
- P.J. Blok: 'De eerste regeeringsjaren van Hertog Albrecht van Beieren 1358-1374', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* 3e reeks, 2 (1885), p. 244-248.

- L. Boehm: 'Das Haus Wittelsbach in den Niederlanden', *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 44 (1981), p. 93-130.
- L. Boehm: 'Das mittelalterliche Erziehungs- und Bildungswesen', in *Propyläen Geschichte der Literatur II: Die mittelalterliche Welt 600-1400* (Berlin, 1982) p. 143-181.
- D.E.H. de Boer: *Graaf en grafiek. Sociale en economische ontwikkelingen in het middel-eeuwse 'Noordholland' tussen ca. 1345 en ca. 1415*. Leiden, 1978.
- D.E.H. de Boer: 'Vorst tussen twee werelden. Het hof van Albrecht van Beieren (1336-1404)', *Fibula* 27 (1986), afl. 2, p. 4-11.
- J. Boffey: 'The manuscript of English courtly love lyrics in the fifteenth century', in D. Pearsall (ed.), *Manuscripts and readers in fifteenth century England* (London, 1983), p. 3-14.
- K.H. Borck: 'Adel, Tugend und Geblüt. Thesen und Beobachtungen zur Vorstellung des Tugendadels in der deutschen Literatur des 12. und 13. Jahrhunderts', *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 100 (1978), p. 423-457.
- J.A.M.Y. Bos-Rops: 'Willem Eggert (ca. 1360-1417). Een Amsterdams koopman in grafelijke dienst', *Hollandse studiën* 12 (1982), p. 37-72.
- D'A.J.D. Boulton: *The knights of the crown. The monarchical orders of knighthood in later medieval Europe 1325-1520*. Woodbridge, 1987.
- L. Brand Philip: *The Ghent altarpiece and the art of Jan van Eyck*. Princeton, 1971.
- W.G. Brill: 'Holland onder het huis van Beieren', *Voorlezingen over de geschiedenis der Nederlanden*, 2, 3de stuk (1876), p. 1-84.
- H. Brinkman: 'Neidhart in de Nederlanden. Vanden Kaerlen en de literaire traditie', *Literatuur* 4 (1987), p. 205-211.
- H.M. Brokken: 'Het beleg van Delft in 1359', in *De stad Delft. Cultuur en maatschappij tot 1572* (Delft, [1979]), p. 19-22.
- H.M. Brokken: *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten*. Zutphen, 1982.
- H.M. Brokken: 'Het Hof in Den Haag: grafelijke residentie en centrum van bestuur', in R.J. Van Pelt e.a. (red.), *Het Binnenhof. Van grafelijke residentie tot regeringscentrum* (Dieren, 1984), p. 13-20.
- H. Bruch: 'De Clerc uten laghen landen', *Bijdragen tot de geschiedenis der Nederlanden* 9 (1954-1955), p. 38-48.
- H. Bruch (ed.): Johannes de Beke, *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*. 's-Gravenhage, 1982.
- H. Bruch: 'Johannes de Beke en Friesland', *It Beaken* 46 (1984), p. 238-250.
- H. Brunner: 'Das deutsche Liebeslied um 1400', in H.-D. Mück e.a. (ed.), *Gesammelte Vorträge der 66-Jahrfeier Oswalds von Wolkenstein* (Göppingen, 1978), p. 105-146.
- J.A.C. Buchon (ed.): Jean Froissart, *Les chroniques*. Dl. 3, 1852.
- D. Buddingh: *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs, met betrekking tot het Bijbellezen en godsdienstig onderrigt op de scholen in de Nederlanden*. Eerste stuk. 's-Gravenhage, 1842.
- D. Buddingh: *Bijdragen of geschied- en letterkundig mengelwerk, betrekkelijk de geschiedenis van opvoeding en onderwijs in de Nederlanden*. Eerste gedeelte. 's-Gravenhage, 1843.
- J. Bumke: *Mäzene im Mittelalter. Die Gönner und Auftraggeber der höfischen Literatur in Deutschland 1150-1300*. München, 1979.
- J. Bumke: *Höfische Kultur. Literatur und Gesellschaft im hohen Mittelalter*. 2 dln. München, 1986.
- C. Busken Huet: *Het land van Rembrandt*. Dl. 1. Haarlem, 1882.
- A.M.J. van Buuren: *Der minnen loep van Dirck Potter. Studie over een Middelnederlandse ars amandi*. Utrecht, 1979.

- A.M.J. van Buuren: 'Dat scamelheit thoechste poent es van minnen', in J.J.Th.M. Tersteeg e.a. (ed.), *lc ga daer ic hebbe te doene. Opstellen aangeboden aan prof.dr. F. Lu-
lofs* (Groningen, 1984), p. 127-148.
- A.M.J. van Buuren: 'Die Minne staet op aventuer', *Jaarboek Fonteyne* 34 (1984), p. 49-63.
- A.M.J. van Buuren: 'Een seer notabel boeck: *Blome der doechden* van Dirc Potter', in
A.M.J. van Buuren e.a. (ed.), *Tussentijds. Bundel studies aangeboden aan W.P. Gerritsen*
(Utrecht, 1985), p. 41-55.
- A.M.J. van Buuren: 'Ernst of boert', *Vooys* 4 (1985), extra afl. (*Liber amicorum Jules van
Oostrom*), p. 17-21.
- A.M.J. van Buuren: 'Nu woent die paus tot Avenyoen?', in *Leidschrift special: gescheurd ge-
loven* (Leiden, 1987), p. 29-56.
- A.M.J. van Buuren: 'Ay hoor van desen abuze - Enkele dorpers uit de Middelneder-
landse literatuur', in R.E.V. Stuijp e.a. (ed.), *Gewone mensen in de middeleeuwen. Bundel
studies aangeboden aan F.W.N. Hugenboltz* (Utrecht, 1987), p. 137-159.
- A.M.J. van Buuren: 'Eer en schande in enkele laat-Middelnederlandse literaire teksten', in
G. Hekma e.a. (ed.), *Soete minne en helsche boosheit. Seksuele voorstellingen in Neder-
land 1300-1850* (Nijmegen, 1988), p. 23-41.
- R.C. van Caenegem: 'Slotreferaat', in J.D. Janssens (ed.), *Hoofsheid en devotie in de mid-
deleeuwse maatschappij* (Brussel, 1982), p. 240-259.
- G.C. Calkoen: 'Het Binnenhof van 1247-1747 (volgens de Rentmeestersrekeningen van
Noord-Holland)', *Die Haghe* 1902, p. 35-182.
- M. Carasso-Kok: *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen.
's-Gravenhage*, 1981.
- E. Christiansen: *The Northern crusades. The Baltic and the Catholic frontier 1100-1525*. Lon-
don etc., 1980.
- Codex diplomaticus neerlandicus. Verzameling van oorkonden, betreffende de vaderland-
sche geschiedenis*. 2de serie, dl. 1. Utrecht, 1852.
- J.F.L. Coenen van 's Gravenloot: 'Wapenboek door den wapenkoning Beyeren uit het
begin der xvde eeuw', *Heraldische Bibliotheek* [4] 1875, p. 30-34.
- J. Coleman: *English literature in history. 1350-1400: medieval readers and writers*. London
etc., 1981.
- J. Coleman: 'English culture in the fourteenth century', in P. Boitani (ed.), *Chaucer and
the Italian Trecento* (Cambridge etc., 1983), p. 33-63.
- Th. Cramer: 'Normenkonflikte im Pfaffen Amis und im Willehalm von Wenden', *Zeit-
schrift für deutsche Philologie* 93 (1974), Sonderheft, p. 124-140.
- Th. Cramer: 'Aspekte des höfischen Romans im 14. Jahrhundert', in W. Haug e.a. (ed.),
Zur deutschen Literatur und Sprache des 14. Jahrhunderts (Heidelberg, 1983), p. 208-220.
- A. Crawford: 'The King's burden? - The consequences of royal marriage in fifteenth-
century England', in R.A. Griffiths (ed.), *Patronage, the crown and the provinces in later
medieval England* (Gloucester, 1981), p. 33-56.
- J.A. Crowe en G.B. Cavalcaselle: *Geschichte der alterniederländischen Malerei*. Leipzig,
1875.
- J. Cuvelier: *Les origines de la fortune de la maison d'Orange-Nassau*. Bruxelles, 1921.
- M. Dallapiazza: *Minne, husere und das ehlich leben. Zur Konstitution bürgerlicher Lebens-
muster in spätmittelalterlichen und frühhumanistischen Didaktiken*. Frankfurt etc., 1981.
- F.A.M. Daniëls: *Meester Dirc van Delf. Zijn persoon en zijn werk*. Nijmegen etc., 1932.
- [C.] Dehaisnes: *Documents et extraits divers concernant l'histoire de l'art dans la Flandre,
l'Artois et le Hainaut avant le xve siècle*. 2 dln. Lille, 1886.
- L.M.J. Delaissé: 'The miniatures added in the Low Countries to the Turin-Milan Hours
and their political significance', in *Kunsthistorische Forschungen Otto Pächt zu seinem
70. Geburtstag* (Salzburg, 1972), p. 135-149.

- A. Dempf: *Die Hauptform mittelalterlicher Weltanschauung. Eine geisteswissenschaftliche Studie über die Summa*. München etc., 1925.
- J. Deschamps: *Middelnederlandse handschriften uit europese en Amerikaanse bibliotheken*. 2de herz. dr. Leiden, 1972.
- L. Devillers: 'Sur les expéditions des comtes de Hainaut et de Hollande en Prusse', *Compte rendu des séances de la Commission Royale d'Histoire* 4e ser., 5 (1878), p. 127-144.
- L. Devillers: 'La naissance et les premières années de Jacqueline de Bavière', *Messenger des sciences historiques* 1886, p. 273-305, 456-489; 1887, p. 185-210.
- E. Dhanens: *Hubert en Jan van Eyck*. Antwerpen, 1980.
- P. Dinzelsbacher: 'Klassen und Hierarchien im Jenseits', in A. Zimmermann (ed.), *Soziale Ordnungen im Selbstverständnis des Mittelalters* (dl. 1. Berlin etc., 1979), p. 20-40.
- P. Dinzelsbacher: 'Reflexionen irdischer Sozialstrukturen in mittelalterlichen Jenseits-schilderungen', *Archiv für Kulturgeschichte* 61 (1979), p. 16-34.
- A.M. Duinhoven: 'Corruptie is overal', *De nieuwe taalgids* 70 (1977), p. 97-120.
- B. Ebels-Hoving: 'Johannes a Leydis en de eerste humanistische geschiedschrijving van Holland', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 100 (1985), p. 26-51.
- P.J. Eberle: 'The politics of courtly style at the court of Richard II', in G.S. Burgess e.a. (ed.), *The spirit of the court. Selected proceedings of the fourth congress of the International Courtly Literature Society (Toronto 1983)* (Cambridge, 1985), p. 168-178.
- N. Elias: *Die höfische Gesellschaft*. 3de dr. Darmstadt etc., 1977.
- E. Ferbeek: 'Ende zij waren hoofs... Ridderschap en hoofsheid in Holland', *Groniek* afl. 93 (1985), p. 79-91.
- U. Finke: 'Utrecht - Zentrum nordniederländischer Buchmalerei', *Oud Holland* 78 (1963), p. 27-66.
- R. Firth Green: *Poets and princepleasers. Literature and the English court in the late Middle Ages*. Toronto etc., 1980.
- R. Firth Green: 'The familia regis and the familia cupidinis', in V.J. Scattergood e.a. (ed.), *English court culture in the later Middle Ages* (London, 1983), p. 88-108.
- R. Firth Green: 'Le roi qui ne ment and aristocratic courtship', in K. Busby e.a. (ed.), *Courtly literature. Culture and context* (Amsterdam, 1990), p. 211-225.
- H. Fischer: *Ehre, Hof und Abenteuer in Hartmanns Iwein*. Vorarbeiten zu einer historischen Poetik des höfischen Epos. München, 1983.
- J. Fleckenstein: *Die Hofkapelle der deutschen Könige*. 2 dln. Stuttgart, 1959-1966.
- J. Fleckenstein (ed.): *Das ritterliche Turnier im Mittelalter*. Göttingen, 1985.
- H.A. van Forest: 'Traditie en werkelijkheid', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 18 (1964), p. 143-166, 20 (1965-66), p. 110-146, 22 (1968-69), p. 171-208.
- J. Franck (ed.): *Alexanders Geesten van Jacob van Maerlant*. Leiden, z.j.
- K. Franz: *Studien zur Soziologie des Spruchdichters in Deutschland im späten 13. Jahrhundert*. Göppingen, 1974.
- W. Frühwald: *Der St. Georgener Prediger. Studien zur Wandlung des geistlichen Gehaltes*. Berlin, 1963.
- C. Gaspar en F. Lyna: *Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque Royale de Belgique*. 2 dln. Paris, 1937.
- [B.J.L. de Geer van Jutphaas (ed.):] *Kronijk van Holland van een ongenoemden geestelijke*. Utrecht, 1867.
- H.E. van Gelder: 'De reiskas van graaf Willem IV', in *Driekwart eeuw historisch leven in Den Haag* ('s-Gravenhage, 1975), p. 51-65.
- W.P. Gerritsen en B. Schludermann: 'Deutsch-niederländische Literaturbeziehungen im Mittelalter. Sprachmischung als Kommunikationsweise und als poetisches Mittel', in

- L. Forster e.a. (ed.), *Akten des V. Internationalen Germanisten-Kongresses Cambridge 1975*. 4 dln. Bern etc., 1976. Dl. 2, p. 329-339.
- W.P. Gerritsen: 'Wat voor boeken zou Floris v gelezen hebben?', in *Floris v. Leven, werken en werken aan het einde van de dertiende eeuw* (Den Haag, 1979), p. 71-86.
- W.P. Gerritsen: 'Jacob van Maerlant and Geoffrey of Monmouth', in K. Varty (ed.), *An arthurian tapestry. Essays in memory of Lewis Thorpe* (Glasgow, 1981), p. 368-388.
- G. Gezelle (ed.): *Hennen van Merchtenen, Cornicke van Brabant*. Gent, 1896.
- I. Glier: *Artes amandi. Untersuchung zu Geschichte, Überlieferung und Typologie der deutschen Minnereden*. München, 1971.
- I. Glier: 'Haager Liederhandschrift', in *Die deutsche Literatur des Mittelalters; Verfasserlexikon*. 2de uitg. Dl. 3. Berlin etc., 1981. kol. 358-360.
- Ph. Godding en J.Th.H. de Smidt: 'Evolutie van het recht in samenhang met de instellingen', in *Algemene geschiedenis der Nederlanden 4* (Haarlem, 1980), p. 172-181.
- L. Götze: 'Ein Scheltbrief des Grafen Johann III. von Nassau-Dillenburg gegen den Herzog Johann von Bayern und Holland', *Monatsschrift für die Geschichte Westdeutschlands 4* (1878), p. 63-73.
- F. Gorissen: *Das Stundenbuch der Katharina von Kleve. Analyse und Kommentar*. Berlin, 1973.
- K. van Gorp: 'Hans Vintlers *Pluemen der Tugent* en Dirc Potters *Blome der doechden*', *Verslagen en mededeelingen Koninklijke Vlaamse Academie* 1912, p. 525-541.
- M. Grabmann: *Die Geschichte der scholastischen Methode*. Dl. 1. Freiburg, 1909.
- *s-Gravenhage onder de regering der graven uit de huizen van Holland, Henegouwen en Beieren', *Mededeelingen van de Vereeniging ter beoefening der geschiedenis van 's-Gravenhage 1* (1863), p. 207-342.
- B. Guenée: *Histoire et culture historique dans l'occident médiéval*. Paris, 1980.
- P.C.G. Guyot: 'Rood, wit en blauw, de landsheerlijke kleuren van Holland onder de graven uit het huis van Beieren; en graauw, namelijk bleekblauw, de kleur van de hofkleding dier graven', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde 10* (1858), p. 344-354.
- I. Hahn: 'Das Ethos der *kraft*. Zur Bedeutung der Massenschlachten in Strickers *Daniel von dem Blühenden Tal*', *Deutsche Vierteljahrsschrift 59* (1985), p. 173-194.
- W. Haug: 'Paradigmatische Poesie. Der spätere deutsche Artusroman auf dem Weg zu einer "nachklassischen" Ästhetik', *Deutsche Vierteljahrsschrift 54* (1980), p. 204-231.
- W. Haug: 'Das Bildprogramm im Sommerhaus von Runkelstein', in *Runkelstein. Die Wandmalereien des Sommerhauses* (Wiesbaden, 1982), p. 15-62.
- R.M. van Heeringen: '*s-Gravenhage in archeologisch perspectief', in E.F.J. de Mulder (ed.), *De bodem van 's-Gravenhage* (Den Haag, 1983), p. 96-126.
- K. Heeroma: 'Nieuwe Middelnederlandse fragmenten: *Dat Boec Exemplar*', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde 76* (1958-59), p. 178-198.
- K. Heeroma: 'Augustijnkens meilied', *TNTL 84* (1968), p. 38-52.
- J. Heinze: *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zum Beginn der Neuzeit*. Dl. II/2: *Wandlungen und Neuansätze im 13. Jahrhundert*. Königstein/Ts., 1984.
- P.A. Henderix: *De oudste bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland*. Dordrecht, 1977.
- J. Heniger: 'Beleg van Hagestein in 1405', *In 't land van Brederode 7* (1982), afl. 2/3, p. 32-44.
- De heraldiek in de handschriften voor 1600*. Catalogus samengest. door C. van den Bergen-Pantens. Brussel, 1985.

- B.H.D. Hermesdorf: *Rechtsspiegel. Een rechtshistorische terugblik in de Lage Landen van het herfsttij*. Nijmegen, 1980.
- J. van Herwaarden en R. de Keyser: 'Het gelovige volk in de late middeleeuwen', in *Algemene geschiedenis der Nederlanden* 4 (Haarlem, 1980), p. 405-420.
- J. van Herwaarden: 'Geloof en geloofsuitingen in de late middeleeuwen in de Nederlanden: Jerusalembedevoorten, lijdensdevotie en kruiswegverering', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 98 (1983), p. 400-429.
- S. Hindman: 'Dutch manuscript illumination around 1400: some cuttings in Darmstadt (ms 2296)', in E. Cockx-Indestege e.a. (ed.) *Miscellanea neerlandica. Opstellen voor dr. Jan Deschamps* (Leuven, 1987), p. 419-440.
- J. Hof: *De abdij van Egmond van de aanvang tot 1573*. 's-Gravenhage etc., 1973.
- D. Hogenelst en S. de Vries: 'Die scone die mi peisen doet... De vrouw als opdrachgeefster van middeleeuwse literatuur', *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 3 (1982), p. 325-346.
- A. Holtorf: *Neujahrswünsche im Liebesliede des ausgehenden Mittelalters*. Göppingen, 1973.
- V. Honemann: 'Aspekte des "Tugendadels" im europäischen Spätmittelalter', in L. Grenzmann e.a. (ed.), *Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformationszeit* (Stuttgart, 1984), p. 274-288.
- F.W.N. Hugenholtz: *De kruistocht in de Noordnederlandse historiografie der Middeleeuwen*, Haarlem, 1950.
- F.W.N. Hugenholtz: *Ridderkrijg en burgervrede. West-Europa aan de vooravond van de Honderdjarige Oorlog*. Haarlem, 1959.
- J. Huizinga: *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden*. Haarlem, 1919.
- W.M.H. Hummelen: 'Tekst en toneelinrichting in de abele spelen', *De nieuwe taalgids* 70 (1977) p. 229-242.
- J.H. Jacobs: *Jan de Weert's Nieuwe doctrinael of Spieghel van sonden*. 's-Gravenhage, 1915.
- M.R. James (ed.): Walter Map, *De nugis curialium*. Revised by C.N.L. Brooke and R.A.B. Mynors. Oxford, 1983.
- J. Janota: 'Das vierzehnte Jahrhundert – ein eigener literarhistorischer Zeitabschnitt?', in W. Haug e.a. (ed.), *Zur deutschen Literatur und Sprache des 14. Jahrhunderts* (Heidelberg, 1983), p. 9-24.
- A. Janse: 'Muziekleven aan het hof van Albrecht van Beieren (1358-1404) in Den Haag', *Tijdschrift voor Nederlandse muziekgeschiedenis* 26 (1986) p. 136-157.
- H. Janse: *Zeven eeuwen bouwen. De bouwwereld in 's-Gravenhage van 1280 tot 1980*. Den Haag, 1980.
- H.P.H. Jansen: *Hoekse en Kabeljauwse twisten*. Bussum, 1966. Fibulareeks 17.
- H.P.H. Jansen: *Jacoba van Beieren*. Den Haag, 1967.
- H.P.H. Jansen: 'Het eerste Kabeljauwse jaar in Holland en de rekening van Philips Persoenressone (1351)', in *Miscellanea Mediaevalia in memoriam Jan Frederik Niermeyer* (Groningen, 1967), p. 317-323.
- H.P.H. Jansen: 'Willem v', *Spiegel historiael* 6 (1971), p. 424-430.
- H.P.H. Jansen: *Hollands voorsprong*. Leiden, 1976.
- H.P.H. Jansen en P.C.M. Hoppenbrouwers: 'Heervvaart in Holland', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 94 (1979), p. 1-26.
- H.P.H. Jansen: 'De Bredase Nassaus', in C.A. Tamse (ed.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (Alphen a/d Rijn, 1979) p. 11-44.
- H.P.H. Jansen: 'Modernization of the government: the advent of Philip the Good in

- Holland', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 95 (1980), p. 254-264.
- H.P.H. Jansen: 'Holland, Zeeland en het Sticht 1100-1433', in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 2 (Haarlem, 1982), p. 281-323.
- T.S. Jansma: 'Les Pays-Bas du Nord et la Bourgogne du xve siècle', in T.S.J., *Tekst en uitleg* (Den Haag, 1974), p. 54-71.
- W. Janssen: 'Ein niederheinischer Fürstenhof um die Mitte des 14. Jahrhunderts', *Rheinische Vierteljahrsblätter* 34 (1970) p. 219-251.
- W. Jappe Alberts: *De graven en hertogen van Gelre op reis (13de-15de eeuw)*. Utrecht, 1984.
- H.R. Jauss: *Alterität und Modernität der mittelalterlichen Literatur. Gesammelte Aufsätze* 1956-1976. München, 1977.
- H.R. Jauss: 'Entstehung und Strukturwandel der allegorischen Dichtung' (1968), herdr. in Jauss 1977, p. [154]-[218].
- W.J.A. Jonckbloet: *Geschiedenis der middennederlandsche dichtkunst*. Dl. 3. Amsterdam, 1854.
- L.E.I.M. Jongen: *Van Achilles tellen langhe. Onderzoekingen over Maerlants bewerking van Statius' Achilleis in de Historie van Troyen*. Deventer, 1988.
- A.G. Jongkees: *Staat en kerk in Holland en Zeeland onder de Bourgondische hertogen 1425-1477*. Groningen, 1942.
- G. Kalf: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Dl. 1. Groningen, 1906.
- H. van Kampen (ed.) en H. Pleij: *De pastoor van Kalenberg*. Muiderberg, 1981.
- F.J.W. van Kan: 'Boudewijn van Zwieten, tresorier van Holland', *Holland* 13 (1981), p. 288-305.
- E. Kausler (ed.): *Reimchronik von Flandern*. Tübingen, 1840.
- M. Keen: 'Chivalry, heralds, and history', in *The writing of history in the Middle Ages. Essays presented to R.W. Southern* (Oxford, 1981), p. 393-414.
- M. Keen: 'Chaucer's knight, the English aristocracy and the crusade', in V.J. Scattergood e.a. (ed.), *English court culture in the later Middle Ages* (London, 1983), p. 45-62.
- M. Keen: *Chivalry*. New Haven etc., 1984.
- H.A. Kelly: *Love and marriage in the age of Chaucer*. Ithaca etc., 1975.
- E. Kleinschmidt: 'Minnesang als höfisches Zeremonialhandeln', *Archiv für Kulturgeschichte* 58 (1976), p. 35-76.
- G. Kloeke: '[Rec. van HLH]', *TNTL* 62 (1943), p. 73-80.
- L.J. van der Klooster: 'De hofkapel', in R.J. van Pelt e.a. (ed.), *Het binnenhof. Van grafelijke residentie tot regeringscentrum* (Dieren, 1984), p. 29-40.
- R. Köhn: 'Militia curialis. Die Kritik am geistlichen Hofdienst bei Peter von Blois und in der lateinischen Literatur des 9-12. Jahrhunderts', in A. Zimmermann (ed.), *Soziale Ordnungen im Selbstverständnis des Mittelalters* (dl. 1. Berlin etc., 1979), p. 227-257.
- B. Könneker: 'Strickers Pfaffe Amis und das Volksbuch von *Ulenspiegel*', *Euphorion* 64 (1970), p. 242-280.
- E.S. Kooper: *Love, marriage and salvation in Chaucer's Book of the Duchess and Parlement of Foules*. Utrecht, 1985.
- K. Koppmann: 'Liebesgruss', *Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung* 1877, p. 8.
- A.S. Korteweg: 'De bibliotheek van Willem van Oranje: de handschriften', in *Boeken van en rond Willem van Oranje* ('s-Gravenhage, 1984), p. 9-28.
- A.W. Kroon: *Beschrijving van 's Gravenhage, uit echte bronnen geput*. 's-Gravenhage, 1852.
- R.E. Künzel: 'Over schuld en schaamte in enige verhalende bronnen uit de tiende en elfde eeuw', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 98 (1983), p. 358-372.

- H. Kuhn: *Entwürfe zu einer Literatursystematik der Spätmittelalters*. Tübingen, 1980.
- O. Kurz: 'A fishing party at the court of William VI count of Holland, Zeeland and Hainaut. Notes on a drawing in the Louvre', *Oud-Holland* 71 (1956), p. 117-131.
- A. Kusternig: *Erzählende Quellen des Mittelalters. Die Problematik mittelalterlicher Historiographie am Beispiel der Schlacht bei Dürnkrot und Jedenspeigen 1278*. Wien etc., 1982.
- W. Kuyper: 'De Koninklijke Zaal', in R.J. van Pelt e.a. (ed.), *Het Binnenhof. Van grafelijke residentie tot regeringscentrum* (Dieren, 1984), p. 21-28.
- E. Lämmert: *Reimsprecherkunst im Spätmittelalter. Eine Untersuchung der Teichnerreden*. Stuttgart, 1970.
- C.J. de Lange van Wijngaerden: *Geschiedenis der heeren en beschrijving der stad van der Goude*. Dl. 1. Amsterdam, 1813.
- P.H.D. Leupen: *Filips van Leiden. Een onderzoek naar ontstaan, vorm en inhoud van zijn traktaat 'De cura reipublicae et sorte principantis'*. Diss. Amsterdam, 1975 (gestencild).
- P. Leupen: *Philip of Leyden: a fourteenth century jurist*. The Hague etc., 1981.
- De librije van Filips de Goede. Tentoonstelling, georganiseerd bij de soce verjaardag van de dood van de hertog*. Brussel, 1967.
- U. Liebertz-Grün: *Zur Soziologie der 'amour courtois'. Umriss der Forschung*. Heidelberg, 1977.
- U. Liebertz-Grün: *Das andere Mittelalter. Erzählte Geschichte und Geschichtserkenntnis um 1300*. München, 1984.
- G.I. Liefstink: 'Pleidooi voor de philologie in de oude en eerbiedwaardige ruime betekenis van het woord', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 81 (1965), p. 58-84.
- R. Lievens: 'Een pocketboek van Augustijnken', *Verslagen en Mededelingen Vlaamse Academie* 1964, p. 223-227.
- C. Lingbeek-Schalekamp: *Overheid en muziek in Holland tot 1672. Een onderzoek naar de rechten en plichten van zangers, organisten, beiaardiers en speellieden, in overheidsdienst in de Nederlanden, in het bijzonder in Holland, tot 1672*. [Rotterdam,] 1984.
- J. Lods: *Le roman de Perceforest*. Genève, etc. 1951.
- F. Löher: *Jakobäa von Bayern und ihre Zeit*. 2 dln. Nördlingen, 1862-1869.
- R. van Lutervelt: 'Bijdragen tot de iconographie van de graven van Holland, naar aanleiding van de beelden uit de Amsterdamse vierschaar', *Oud-Holland* 72 (1957), p. 73-91, 139-150 en 218-234.
- Marquis de Fortia d'Urban (ed.): *Histoire de Hainaut, par Jacques de Guyse*, 21 dln. Paris, 1826-1838.
- J.H. Marrow: 'Prolegomena to a new descriptive catalogue of Dutch illuminated manuscripts', in E. Cockx-Indestege e.a. (ed.), *Miscellanea neerlandica. Opstellen aangeboden aan dr. Jan Deschamps* (Leuven, 1987), p. 295-309.
- B. Maso: 'Ridderer en riddermoed. Ontwikkelingen van de aanvalslust in de late middeleeuwen', *Sociologische gids* 29 (1982), p. 296-325.
- G. Mathew: *The court of Richard II*. London, 1968.
- K. Matzel: 'Ein Bücherverzeichnis eines bayerischen Ritters aus dem 14. Jahrhundert', in D. Huschenbett e.a. (ed.), *Medium aevum deutsch. Beiträge zur deutschen Literatur des hohen und späten Mittelalters. Festschrift für Kurt Ruh zum 65. Geburtstag*. Tübingen, 1979, p. 237-245.
- F. Maurer: 'Tugend und Ehre', herdr. in F.M., *Dichtung und Sprache des Mittelalters* (Bern etc., 1971), p. 335-345.
- F. Maurer: 'Die Ehre im Menschenbild der deutschen Dichtung um 1200', herdr. in F.M., *Dichtung und Sprache des Mittelalters* (Bern etc., 1971), p. 406-420.
- T. Meder: *Sprookspreker in Holland. Leven en werk van Willem van Hildegaersberch (ca. 1400)*. Amsterdam, 1991.

- G.L. Meesters: 'Waarom de één in Brussel wel Potter van der Loo genoemd wilde worden en de ander in Dordrecht niet', in *Liber amicorum Jbr.Mr. C.C. van Valkenburg* ('s-Gravenhage, 1985), p. 207-218.
- L. Meier: 'Der Studiengang des Ex-Dominikaners Narcissus Pfister O.S.B. an der Universität Köln', *Archivum fratrum praedicatorum* 4 (1934), p. 228-257.
- M. Meiss: *French painting in the time of Jean de Berry. The Limbours and their contemporaries*, 2 dln. New York, 1974.
- J. van Mierlo: *De letterkunde van de Middeleeuwen*, 2de herz. en verm. dr. Dl. 2. 's Hertogenbosch etc., [1949].
- J.J. van Moolenbroek: 'Seksuele onthouding als norm en waarde in laat-middeleeuws Nederland. Verkenningen in officiële en niet-officiële cultuur', in N. Lettinck e.a. (ed.), *In de schaduw van de eeuwigheid* (Utrecht, 1986), p. 109-133.
- J.D. Müller: *Gedechtnus. Literatur und Hofgesellschaft um Maximilian I. München*, 1982.
- J.W. Muller: 'Gerijs Potter van der Loo en zijne vertaling van Froissart', *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 8 (1888), p. 264-295.
- S. Muller Fz.: 'Die Hollantsche Cronike van den Heraut. Eene studie over de Hollandsche geschiedbronnen uit het Beijersche tijdperk', *Bijdragen voor geschiedenis en oudheidkunde* 3e reeks, 2 (1885) p. 1-124.
- H. Mundschau: *Sprecher als Träger der 'tradition vivante' in der Gattung Märe*. Göppingen, 1972.
- S. Neumeister: *Das Spiel mit der höfischen Liebe. Das altprovenzalische Partimen*. München, 1969.
- J.F. Niermeyer: 'Henegouwen, Holland en Zeeland onder Willem III en Willem IV van Avesnes' en 'Henegouwen, Holland en Zeeland onder het huis Wittelsbach', in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 3 (Utrecht etc., 1951), p. 63-91 en 92-124.
- T. Nolte: *Lauda post mortem. Die deutschen und niederländischen Ehrenreden des Mittelalters*. Frankfurt etc., 1983.
- P. Noordeloos: 'Enige gegevens over broederschappen van S. Antonius', *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg, Miscellanea P.J.M. van Gils* 85 (1949), p. 477-499.
- J.A. Nijland: *Gedichten uit het Haagsche liederhandschrift, uitgegeven en toegelicht uit de Middelhoogduitsche lyriek*. Leiden, 1896.
- G. Nijsten: *Kunst en kunstenmakers aan het Gelderse hof (1371-1473)*. 1984. Doctoraalscriptie K.U. Nijmegen.
- G. Nijsten: 'Hertog en hof in Gelre. Bronnen en perspectieven', *Groniek* afl. 93 (1985), p. 124-141.
- G. Nijsten: 'Van dichters en sprekers. Het literaire leven aan het hof van de hertogen van Gelre (±1370-±1470)' *Literatuur* 3 (1986), p. 289-296.
- P.F.J. Obbema: 'Van schrijven naar drukken', in P.F.J. Obbema e.a., *Boeken in Nederland. Vijfhonderd jaar schrijven, drukken, en uitgeven*. Z.P., 1979. p. 5-27.
- H. Oberman: 'Fourteenth-century religious thought: a premature profile', *Speculum* 53 (1978), p. 80-93.
- F. Ohly: 'Cor amantis non angustum. Vom Wohnen im Herzen' (1970), herdr. in F.O., *Schriften zur mittelalterlichen Bedeutungsforschung* (Darmstadt, 1977), p. 128-155.
- F.P. van Oostrom: 'Maecenaat en Middelnederlandse letterkunde', in J.D. Janssens (red.), *Hoofsheid en devotie in de middeleeuwse maatschappij. De Nederlanden van de 12e tot de 15e eeuw* (Brussel, 1982), p. 21-40.
- F.P. van Oostrom: 'Hoofse cultuur en literatuur', in R.E.V. Stuip e.a. (ed.), *Hoofse cultuur. Studies over een aspect van de middeleeuwse cultuur* (Utrecht, 1983), p. 119-138.

- F.P. van Oostrom: *Reinaert primair. Over het geïntendeerde publiek en de oorspronkelijke functie van Van den vos Reinaerde*. Utrecht, 1983.
- F.P. van Oostrom: 'Achtergronden van een nieuwe vorm: de kleinschalige epiek van Willem van Hildegaersberch', in *Vorm en functie in tekst en taal. Bundel opstellen verschenen ter gelegenheid van de voltooiing van het honderdste deel van het Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (Leiden, 1984), p. 48-72.
- F.P. van Oostrom: 'De vrijheid van de Middelnederlandse dichter', in J.J.Th.M. Tersteeg e.a. (red.), *Ik ga daer ic hebbe te doene. Opstellen aangeboden aan prof.dr.F. Lulofs* (Groningen, 1984), p. 45-62.
- F.P. van Oostrom: 'Jacob van Maerlant: een herwaardering', *Literatuur* 2 (1985), p. 190-197.
- F.P. van Oostrom: 'Schetskaart of geschiedverhaal? Over methode en praktijk van (een) geschiedschrijving van de Middelnederlandse letterkunde', in A.M.J. van Buuren e.a. (ed.), *Tussentijds, Bundel studies aangeboden aan W.P. Gerritsen* (Utrecht, 1985), p. 198-216.
- F.P. van Oostrom: 'Van hoofs tot herfsttij. Literatuur aan het Hollandse hof, ca. 1200- ca. 1400', in J.T.P. de Bruijn e.a. (ed.) *Dichter en hof. Verkenningen in veertien culturen* (Utrecht, 1986), p. 57-74.
- F.P. van Oostrom: 'De oude orde in verval? Hollandse hofliteratuur en Huizinga's *Herfsttij*', *Literatuur* 4 (1986), p. 202-210.
- F.P. van Oostrom: 'Dirc van Delft en zijn lezers', in W. van den Berg e.a. (ed.), *Het woord aan de lezer* (Groningen, 1987), p. 49-71.
- F.P. van Oostrom: 'Literatuur en levensloop: de succesmoraal van Dirc Potter, ambtenaar-auteur aan het Hollandse hof (ca. 1400)', in D.E.H. de Boer (ed.), *De Nederlanden in de late middeleeuwen* (Utrecht, 1987), p. 98-112.
- N.Orme: 'The education of the courtier', in V.J. Scattergood e.a. (ed.), *English court culture in the later Middle Ages* (London, 1983), p. 63-86.
- N.N. Ott: 'Kompilation und Zitat in Weltchronik und Kathedralikonographie. Zum Wahrheitsanspruch (pseudo-)historischer Gattungen', in C. Gerhardt e.a. (ed.), *Geschichtsbewusstsein in der deutschen Literatur des Mittelalters. Tübinger Colloquium 1983* (Tübingen, 1985), p. 119-135.
- B. Overmaat: 'Dirc Potter. Nieuwe gegevens voor 's dichters biografie', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 69 (1952), p. 110-137.
- B. Overmaat: 'Een drinklied in het Rijksarchief', *De nieuwe taalgids* 70 (1977), p. 34-41.
- N.J. Pabon: 'Die Haghe als ambacht, parochie en waterschap tot het einde der 16e eeuw', *Die Haghe* 1924, p. 70-244.
- P.J. Pabon: 'Bijdragen over het godsdienstig, zedelijk en maatschappelijk leven in Den Haag tot het einde der 16e eeuw', *Die Haghe* 1936, p. 36-258.
- W. Paravicini: 'Soziale Schichtung und soziale Mobilität am Hof der Herzöge von Burgund', *Francia* 5 (1977), p. 127-182.
- W. Paravicini: 'Die Preussenreisen des europäischen Adels', *Historische Zeitschrift* 232 (1981), p. 25-38.
- W. Paravicini: 'Edelleute, Hansen, Brügger Bürger: die Finanzierung der westeuropäischen Preussenreisen im 14. Jahrhundert', *Hansische Geschichtsblätter* 104 (1986), p. 5-20.
- N. de Pauw (ed.): *Jehan Froissart's Cronyke van Vlaenderen*. 3 dln. Gent, 1898-1909.
- D. Pearsall: 'The *Troilus* frontispiece and Chaucer's audience', *The Yearbook of English studies* 7 (1977), p. 68-74.
- J.G. Peristiany (ed.), *Honour and shame. The values of Mediterranean society*. Chicago, 1966.
- C.H. Peters: 'Enkle bladzijden uit de geschiedenis der Groote of Hof-zaal', *Die Haghe* 1905, p. 297-448.

- C.H. Peters: 'Het Grafelijk leven in die Haghe, in de tweede helft der xive eeuw', *Die Haghe* 1909, p. 113-268.
- U. Peters: 'Cour d'amour – Minnehof. Ein Beitrag zum Verhältnis der französischen und deutschen Minnedichtung zu den Unterhaltungsformen ihres Publikums', *Zeitschrift für deutsches Altertum* 101 (1972), p. 117-133.
- U. Peters: 'Herolde und Sprecher in mittelalterlichen Rechnungsbüchern', *Zeitschrift für deutsches Altertum* 105 (1976), p. 233-250.
- U. Peters: 'Le Minnesang en tant que "poésie formelle". Sur l'adaptation d'un paradigme de la critique littéraire', in D. Buschinger e.a. (ed.), *Musique, littérature et société au Moyen Age. Actes du colloque 24-29 Mars 1980* (Paris, z.j.), p. 323-342.
- U. Peters: *Literatur in der Stadt. Studien zu den sozialen Voraussetzungen und kulturellen Organisationsformen städtischer Literatur im 13. und 14. Jahrhundert*. Tübingen, 1983.
- C. Petzsch: 'Das mittelalterliche Lied: res non confecta', *Zeitschrift für deutsche Philologie* 90 (1971), Sonderheft, p. 1-17.
- W. Pfeffer: 'The riddle of the proverb', in G. Burgess e.a. (ed.), *The spirit of the court* (Cambridge, 1985), p. 254-263.
- G. Pietzsch: *Fürsten und fürstliche Musiker im mittelalterlichen Köln*, Köln, 1966.
- G. Pietzsch: 'Archivalische Forschungen zur Musikgeschichte um 1400', in *Annales de la Fédération archéologique et historique de Belgique, Annales du Congrès de Liège 1968* (Liège, 1969), dl. 1, p. 240-248.
- F. Pipponnier: *Costume et vie sociale. La cour d'Anjou xive-xve siècle*. Paris etc., 1970. *Civilisations et Sociétés* 21.
- H. Pleij: 'Volksfeest en toneel in de middeleeuwen II: Entertainers en acteurs', *De Revisor* 4 (1977), p. 34-41.
- H. Pleij: *Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen*. Amsterdam, 1979.
- H. Pleij: *De wereld volgens Thomas van der Noot*. Muiderberg, 1982.
- H. Pleij: *Het literaire leven in de middeleeuwen*. Leiden, 1984.
- H. Pleij: 'De laatmiddeleeuwse rederijdersliteratuur als vroeg-humanistische overtuigingskunst', *Jaarboek Fonteyne* 34 (1984), p. 65-95.
- H. Pleij: 'Met een boekje in een hoekje? Over literatuur en lezen in de middeleeuwen', in W. van den Berg e.a. (ed.), *Het woord aan de lezer* (Groningen, 1987), p. 16-48.
- H. Pleij: 'Literatuur en stad in de middeleeuwen', *Literatuur* 4 (1987), p. 116-123.
- N. Plomp: 'Adelsgunsten van de Rooms-koning Sigismund', *Liber amicorum Jhr. Mr. C.C. van Valkenburg* ('s-Gravenhage, 1985), p. 235-250.
- D. Poirion: *Le poète et le prince. L'évolution du lyrisme courtois de Guillaume de Machaut à Charles d'Orléans*. Grenoble, 1965.
- R.R. Post: *Kerkgeschiedenis van Nederland in de middeleeuwen*. Dl. 2. Utrecht etc., 1957.
- G.H.M. Posthumus Meyjes: *Quasi stellae fulgebunt. Plaats en functie van de theologische doctor in de middeleeuwse maatschappij en kerk*. Leiden, 1979.
- CH. Potvin: 'La charte de la cour d'amour de l'année 1401', *Bulletins de l'Académie Royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique*, 3e ser., 12 (1886), p. 191-220.
- W. Prevenier: 'Ambtenaren in stad en land in de Nederlanden. Socio-professionele evoluties (veertiende tot zestiende eeuw)', *Bijdragen en mededelingen voor de geschiedenis der Nederlanden* 87 (1972), p. 44-59.
- A. Primisser (ed.): *Peter Suchenwirts Werke aus dem vierzehnten Jahrhunderte*. Wien, 1827.
- H. Ragotzky: 'Das Handlungsmodell der List und die Thematisierung der Bedeutung von guot', in *Literatur-Publikum-historischer Kontext* (Bern etc., 1977), p. 183-204.
- H. Ragotzky: 'Die kunst der milte. Anspruch und Funktion der milte-Diskussion in den Texten des Strickers', in G. Kaiser (hrsg.), *Gesellschaftliche Sinnangebote mittelalterlicher Literatur* (München, 1980), p. 77-112.

- H. Ragotzky: 'Die Thematisierung der materiellen Bedeutung von "guot" in Texten des Strickers', in A. Zimmermann (hrsg.), *Soziale Ordnungen im Selbstverständnis des Mittelalters* (Berlin etc., 1980), p. 498-516.
- H. Ragotzky: *Gattungserneuerung und Laienunterweisung in Texten des Strickers*. Tübingen, 1981.
- M. Ramondt: 'Problemen in en om het Haagse liederenhandschrift', *TNTL* 63 (1944), p. 63-81.
- H. Reiner: *Die Ehre. Kritische Sichtung einer abendländischen Lebens- und Sittlichkeitsform*. Z.p., 1956.
- De rekeningen van de Grafelijkheid van Holland uit de Beierse periode*. Uitgeg. door de Werkgroep 'Holland 1300-1500'. Serie III (gerechtelijke ambtenaren)/serie II (rentmeesters), 1393-1396. 's-Gravenhage, 1980/1983.
- M. Rheinheimer: *Rheinische Minnereden. Untersuchungen und Edition*. Göppingen, 1975.
- J. Ribard: *Un ménestrel du XIe siècle: Jean de Condé*. Genève, 1969.
- J. Ribard: 'Littérature et société au XIe siècle: le ménestrel Watrquet de Couvin', in G.S. Burges (ed.) *Court and poet* (Liverpool, 1981), p. 277-286.
- H.-G. Richert: 'Die Literatur des deutschen Ritterordens', in W. Erzgräber (ed.), *Neues Handbuch der Literaturwissenschaft* 8 (Wiesbaden, 1978), p. 275-286.
- M. Rickert: 'The illuminated manuscripts of meester Dirc van Delf's Tafel vanden kersten ghelove', *Journal of the Walters Art Gallery* 12 (1949), p. 78-108.
- Th. van Riemsdijk: *De tresorie en kanselarij van de graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwsche en Beyersche huis*. 's-Gravenhage, 1908.
- M. Rierink: 'Variaties en experimenten. De Gruuthusedichter als vormkunstenaar?', *Spiegel der letteren* 31 (1989), p. 161-177.
- Y. Robreau: *L'honneur et la honte. Leur expression dans les romans en prose du Lancelot-Graal (XIe-XIIIe siècles)*. Genève, 1981.
- D. Rocher: 'Le *De amore* du Stricker et le sens de ses contradictions', in D. Buschinger (ed.), *Le récit bref au Moyen Age* (Paris, 1979), p. 227-248.
- A.L.A. Roessingh: *De vrouw bij de Dietsche moralisten*. Groningen, 1914.
- L. Rosenplenter: *Zitat und Autoritätenberufung im Renner Hugos von Trimberg. Ein Beitrag zur Bildung des Laien im Spätmittelalter*. Frankfurt etc., 1982.
- B. Rozema: 'Burchten en kastelen in Holland', *Groniek* nr. 93 (1985), p. 22-43.
- F.H. Russell: *The just war in the Middle Ages*. Cambridge etc., 1975.
- L.M. de Rijk: *Middeleeuwse wijsbegeerte. Traditie en vernieuwing*. Assen etc., 1977.
- H. Sarfatij: 'Tristan op vrijersvoeten? Een bijzonder versieringsmotief op laat-middeleeuws schoeisel uit de Lage Landen', in *Ad fontes. Opstellen aangeboden aan C. van de Kieft* (Amsterdam, 1984), p. 371-400.
- V.J. Scattergood: 'Literary culture at the court of Richard II', in V.J. Scattergood e.a. (ed.), *English court culture in the later Middle Ages* (London, 1983), p. 29-44.
- A.A.M. Schmidt-Ernsthausen: *Archief van de graven van Blois 1304-1397*. 's-Gravenhage, 1982.
- F. Schneider: *Herzog Johann von Baiern. Erwählter Bischof von Lüttich und Graf von Holland (1373-1425)*. Berlin, 1913.
- R. Schnell: *Zum Verhältnis von hoch- und spätmittelalterlicher Literatur*. Berlin, 1978.
- R. Schnell: *Causa amoris. Liebeskonzeption und Liebesdarstellung in den mittelalterlichen Literatur*. Bern etc., 1985.
- G.D.I. Schotel: *De abdij van Rijnsburg*. 's-Hertogenbosch, 1851.
- J.A. Sillem: 'Aanteekeningen omtrent muzikanten en muziek, uit XIe eeuwse Noordnederlandse bronnen', *Tijdschrift der Vereeniging voor Noord-Nederlandse muziekgeschiedenis* 6 (1900), p. 218-232.

- H.J. Smit (ed.): *De rekeningen der graven en gravinnen uit het Henegouwsche huis*. 3 dln. Amsterdam etc., 1924-1939.
- J. Smit: 'De kerkinventaris van de voormalige hofkapel in Den Haag', *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem* 41 (1923), p. 1-57.
- M. Spies: 'Van mythes en meningen: over de geschiedenis van de literatuurgeschiedenis', in M. Spies (ed.), *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening* (Groningen, 1984), p. 171-193.
- H. Sproemberg: 'Residenz und Territorium im niederländischen Raum', *Rheinische Vierteljahrsblätter* 6 (1936), p. 113-139.
- K. Stackmann: *Der Spruchdichter Heinrich von Mügeln. Vorstudien zur Erkenntnis seiner Individualität*. Heidelberg, 1958.
- E. Stam: 'De muzikale notities op het handschrift van Pieter Potter', *De nieuwe taalgids* 70 (1977), p. 42-47.
- G. Steer: *Hugo Ripelin von Strassburg. Zur Rezeptions- und Wirkungsgeschichte des 'Compendium theologiae veritatis' im deutschen Spätmittelalter*. Tübingen, 1981.
- G. Steer: 'Der Laie als Auftraggeber und Adressat deutscher Prosaliteratur im 14. Jahrhundert', in W. Haug e.a. (ed.), *Zur deutschen Literatur und Sprache des 14. Jahrhunderts* (Heidelberg, 1983), p. 354-367.
- G. Steinhausen (ed.): *Deutsche Privatbriefe des Mittelalters*. Dl. 1. Berlin, 1899.
- E.E. Stengel en F. Vogt: 'Zwölf mittelhochdeutsche Minnelieder und Reimreden', *Archiv für Kulturgeschichte* 38 (1956), p. 174-217.
- J. Stevens: *Music & poetry in the early Tudor court*. London, 1961.
- T. Straub: 'Die Gründung des Pariser Minnehofs von 1400', *Zeitschrift für romanische Philologie* 77 (1961), p. 1-14.
- C.F.P. Stutterheim: 'Mens of duivel? Augustijnken's *Ridder die waldoen haet*', *TNTL* 83 (1967), p. 81-107.
- C.F.P. Stutterheim: 'Raadsel of grap? Nogmaals Augustijnken's "Klacht"', *TNTL* 85 (1969), p. 194-211.
- W.H.D. Suringar (ed.): *Die bouc van seden*. Leiden, 1891.
- T.N. Tentler: *Sin and confession on the eve of the reformation*. Princeton, 1977.
- B. Thum: 'Öffentlich-Machen, Öffentlichkeit, Recht. Zu den Grundlagen und Verfahren der politischen Publizistik im Spätmittelalter mit Überlegungen zur sog. "Rechtssprache"', *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 10 (1980), p. 12-69.
- B. Thum: 'Die Wahrheit des Publizisten und die Wahrheit im Recht: Zum Aufbau gesellschaftlicher Wirklichkeit im späteren Mittelalter', in J. Kühnel e.a. (ed.), *De poeticis medii aevi quaestiones. Käte Hamburger zum 85. Geburtstag* (Göppingen, 1981), p. 147-207.
- M. Tóth-Ubbens: 'De graftombe van Margaretha van Brieg, gemalin van Albrecht van Beieren', *Oud Holland* 72 (1957), p. 59-72.
- M. Tóth-Ubbens: 'Van goude, zelve, juellen ende anderen saken. Twintig jaren Haagse tresorie-rekeningen betreffende beeldende kunst en kunstnijverheid ten tijde van Albrecht van Beieren 1358-1378', *Oud Holland* 78 (1963), p. 87-134.
- M. Tóth-Ubbens: 'Een dubbel vorstenhuwelijk in het jaar 1385', *Bijdragen geschiedenis der Nederlanden* 19 (1964-65), p. 101-132.
- C. Trinkaus en H. Oberman (ed.), *The pursuit of holiness in late medieval and renaissance religion*. Leiden, 1974.
- C. Trinkaus: 'Humanism, religion, society: concepts and motivations of some recent studies', *Renaissance quarterly* 29 (1976), p. 676-713.
- A. Troelstra: *De toestand der catechese in Nederland gedurende de voor-reformatorische eeuw*. Groningen, 1901.

- B.W. Tuchman: *A distant mirror. The calamitous 14th century*. New York, 1978.
- J. Vale: *Edward III and chivalry. Chivalric society and its context 1270-1350*. Woodbridge, 1982.
- M. Vale: *War and chivalry. Warfare and aristocratic culture in England, France and Burgundy at the end of the Middle Ages*. London, 1981.
- J. Vanderheijden: 'Mate bij Dirk Potter', *Leuvense bijdragen* 25 (1933), p. 178-185.
- R. Vaughan: *Philip the Good. The apogee of Burgundy*. London etc., 1970.
- R. Vaughan: *Philip the Bold. The formation of the Burgundian state*. 2de dr. London etc., 1979.
- J. Verbij-Schillings: 'Die ieesten der princen. De *Wereldkroniek* van de heraut Beyeren (ca. 1405-1409)', in B. Ebels-Hoving e.a. (ed.), *Genoeblicke ende lustige historiën. Laat-middeleeuwse geschiedschrijving in Nederland* (Hilversum, 1987), p. 35-59.
- J.M.C. Verbij-Schillings: 'Heraut Beyeren en de Clerc uten laghen landen', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 107 (1991), p. 20-42.
- J. Verdam: 'Over de Oudvlaemsche liederen en andere gedichten der 14de en 15de eeuw', *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 9 (1890), p. 273-301.
- J. Verdam: 'De Griseldis-novelle in het Nederlandsch', *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 17 (1898), p. 1-30.
- De verluchte handschriften en incunabelen van de Koninklijke Bibliotheek*. Samengest. door J.P.J. Brandhorst en K.H. Broekhuijsen-Kruijer. Den Haag, 1985.
- H.S. Versnel: 'Vrouw en vriend: vrouwen van het oude Athene in antropologisch perspectief', *Lampas* 17 (1984), p. 28-45.
- E. Verwijs: *De oorlogen van hertog Albrecht van Beieren met de Friezen in de laatste jaren der 11de eeuw*. Utrecht, 1869.
- E. Verwijs (ed.): *Van vrouwen ende van minne. Middelnederlandse gedichten uit de 11de en 12de eeuw*. Groningen, 1871.
- T. Vignau Wilberg-Schuurman: *Hoofse minne en burgerlijke liefde in de prentkunst rond 1500*. Leiden, 1983.
- Vlaamse kunst op perkament. Handschriften te Brugge van de 12de tot de 16de eeuw*. Brugge, 1981.
- [J. van Vloten:] *Verzameling van nederlandsche prozastukken van 1229-1476, naar tijdsorde gerangschikt*. Leiden etc., 1851.
- H.W.J. Volmuller (ed.): *Nijhoffs Geschiedenislexicon Nederland en België*. 's-Gravenhage etc., 1981.
- C.G.N. de Vooy: 'Iets over Dirc van Delf en zijn *Tafel vanden kersten ghelove*', *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 22 (1903), p. 1-36.
- C.G.N. de Vooy: 'Bijdragen tot de middelnederlandse woordgeografie en woordchronologie VII. Noord-Nederlandse bestanddelen in de woordvoorraad van Willem van Hildegarsberch', *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 58 (1939), p. 266-276.
- B. Wachinger: *Sängerkrieg. Untersuchungen zur Spruchdichtung des 13. Jahrhunderts*. München, 1973.
- P.W.M. Wackers: *De waarheid als leugen. Een interpretatie van Reynaerts historie*. Utrecht, 1986.
- H. Wagenaar-Nolthenius: 'De Leidse fragmenten. Nederlandse polifonie uit het einde der 14de eeuw', in *Renaissance-muziek 1400-1600. Donum natalicum R.B. Lenaerts* (Leuven, 1969), p. 303-315.
- A.R. Wagner: *Heralds and heraldry in the Middle Ages*. 2nd ed. Oxford, 1956.
- S.I. Wailes: 'Oswald von Wolkenstein and the *Alterslied*'. *The Germanic Review* 50 (1975), p. 5-18.

- A. Wang: *Der 'miles christianus' im 16. und 17. Jahrhundert und seine mittelalterliche Tradition*. Bern etc., 1975.
- D. Ward: 'Honor and shame in the Middle Ages: an open letter tot Lutz Röhrich', *Jahrbuch für Volkesliedforschung* 27-28 (1982-83), p. 1-16.
- G. Warnar: 'Potters kuisheids gordel', *Meta* 21 (1986), p. 78-80.
- G. Warnar: 'Het Nuttelijc boec en het Hollandse hof', *Spektator* 18 (1988-1989), p. 290-304.
- R. Warning: 'Lyrisches Ich und Öffentlichkeit bei den Troubadours', in C. Cormeau (ed.), *Deutsche Literatur im Mittelalter; Kontakte und Perspektiven* (Stuttgart, 1979), p. 120-159.
- W.H.J. Weale: *Hubert and John van Eyck, their life and work*. London etc., 1908.
- E. Weidenhiller: *Untersuchungen zur deutschsprachigen katechetischen Literatur des späten Mittelalters*. München, 1965.
- H. Wenzel: *Höfische Geschichte. Literarische Tradition und Gegenwartsdeutung in den volkssprachigen Chroniken des hohen und späten Mittelalters*. Bern etc., 1980.
- H. Wenzel: 'Typus und Individualität. Zur literarischen Selbstdeutung Walthers von der Vogelweide', *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur* 8 (1983), p. 1-34.
- N. Wilkins: 'Music and poetry at court: England and France in the Late Middle Ages', in V.J. Scattergood e.a. (ed.), *English court culture in the later Middle Ages* (London, 1983), p. 183-204.
- F. Willaert: *De poëtica van Hadewijch in de Strofische Gedichten*. Utrecht, 1984.
- F. Willaert: 'Vier acrostichons in het Haagse liederhandschrift', in G. van Eemeren e.a. (ed.), *'t Ondersoek leert. Studies over middeleeuwse en 17de-eeuwse literatuur ter nagedachtenis van prof.dr. L. Rens* (Leuven etc., 1986), p. 93-104.
- J.F. Willems (ed.): *De Brabantsche Yeesten, of Rymkronyk van Brabant*. Dl. 2. Brussel, 1843.
- J.B. Williamson: 'Philippe de Mézière's book for married ladies: a book from the entourage of the court of Charles vi', in G.S. Burgess e.a. (ed.), *The spirit of the court* (Cambridge, 1985), p. 393-408.
- R. Wilmans: 'Iacobi de Guisia Annales Hannoniae', *Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 9 (1847), p. 292-382.
- J. te Winkel: *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*. 2de dr. Dl. 2. Haarlem, 1922.
- J.H. Winkelman: 'Tristan en Isolde in de minnetuin. Over een versieringsmotief op laatmiddeleeuws schoeisel', *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 24 (1986), p. 163-188.
- S.P. Wolffs: *Studies over Noordnederlandse dominicanen in de middeleeuwen*. Assen, 1973.
- C.T. Wood: *The quest for eternity. Manners and morals in the age of chivalry*. Hanover etc., 1983.

Verantwoording van de illustraties

Omslag: New York, Pierpont Morgan Library, ms 691, F. 131 v; frontispice: zgn. Getijdenboek van Turijn, verbrand; afgeb. naar facs.-ed. Durrieu 1902, pl. xxxvii; 1 zestiende-eeuwse houtsnede door J.C. van Oostzanen; afgeb. naar *Spiegel historiael* 1971, p. 424; 2 Peters 1909, bij p. 134-135; 3 Peters 1909, bij p. 160-161; 4 Den Haag, Algemeen Rijksarchief, AGH 1269, F. 22R; 5 Lissabon, Gulbenkian Foundation, ms. L.A. 148; afgeb. naar M. Meiss, *French painting in the time of Jean de Berry* (1974), pl. 353; 6 Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 6404-05, F. 18R; afgeb. naar C. Gaspar & F. Lyna, *Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque Royale de Belgique* (1937), pl. LXIV; 7 Den Haag, Algemeen Rijksarchief, AGH 1248, F. 26R; 8 Den Haag, Algemeen Rijksarchief, AGH 1243, p. [!] 160; 9 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 128 E 6, F. 30R; 10 Leiden, UB, BPL 2720, F. IIV; afgeb. naar ed.-Gumbert/Van Biezen, p. 22; 11 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 128 E 2, F. 32V; 12 Parijs, Musée du Louvre, Cabinet des Dessins 20674; 13 Berlijn, Kupferstichkabinett; afgeb. naar *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 4, p. 271; 14 Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.652-56, F. 122R; 15 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 130 B 21, F. 88R; 16 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 71 H 39, F. 15V; 17 Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 17914, F. 123R; 18 handschrift niet toegankelijk; afgeb. naar *Bibliothèque Jhr. J.F.L. Coenen van 's Gravesloot* (veilingcatalogus 1918); 19 Den Haag, Algemeen Rijksarchief, AGH 200, F. 73V; 20 Baltimore, Walters Art Gallery, w. 171, F. 90; afgeb. naar Rickert 1949, fig. 14; 21 zgn. Turijs-Milanees Getijdenboek: Turijn, Museo Civico, F. 118R; afgeb. naar facs.-ed. Hulin de Loo 1911, pl. xxii; 22 Baltimore, Walters Art Gallery, w. 171, F. 25R; afgeb. naar Rickert 1949, fig. 19; 23 idem, F. 1R; afgeb. naar ed.-Daniëls, dl. 1, pl. 8; 24 Den Haag, Algemeen Rijksarchief, AGH 1269, F. 84R; 25 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 128 E 6, F. 179R; 26 Vaalbeek, Bibliotheek der Minderbroeders; afgeb. naar *Literatuur* 1986, p. 208; 27 Den Haag, Algemeen Rijksarchief, AGH 2150, F. 44V; 28 Den Haag, Algemeen Rijksarchief, AGH 1253, F. 29V; 29 Wiesbaden, Hessisches Hauptstaatsarchiv, Abt. 170, Nr. 1026; 30 zestiende-eeuwse tekening in zgn. Recueil d'Arras; afgeb. naar *Oud-Holland* 1957, p. 142; 31 Darmstadt, Hessische Landesbibliothek, 2667; afgeb. naar *Literatuur* 1986, p. 206; 32 zestiende-eeuwse tekening in zgn. Recueil d'Arras; afgeb. naar *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 4, p. 258; 33 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 130 B21, F. 1R.

Register

Het register bevat, naast trefwoorden-van-zaken, de namen van middeleeuwse personen die meer uitgebreid worden besproken, alsmede titels van anonieme werken. Verwijzingen naar teksten van de Hollands-Beierse hofauteurs zijn gerangschikt onder de auteursnamen. Personen zijn geordend naar hun 'achternaam' (Delft, Dirc van); alleen de leden van het Hollands-Beierse vorstenhuis zijn op hun voornaam gealfabetiseerd (Albrecht van Beieren, Willem vi).

- Albrecht van Beieren 9-17, 21-24, 27-43,
46-53, 63-64, 91, 122-124, 128, 129, 130, 141,
148, 160-162, 170-172, 174, 176, 177,
181-184, 188, 211, 215-223, 225, 226, 261,
262, 266, 271, 278, 290, 292, 294-295,
297-301, 303, 305, 307, 318 n. 16, 325 n. 17,
340 n. 11
allegorie 112-118
ambtenaren 16, 24-25, 268, 272, 281, 300
Aquino, Thomas van 209
Arturroman 40, 279-281
Augustijnken (ook wel: van Dordt) 20,
44, 92, 94, 120, 283-284, 286, 320 n. 16
Beauvais, Vincentius van 145, 147
bedelorden 82
beeldende kunst 30-31, 128-129, 172, 221,
277, 303, 329 n. 12 *zie ook*: kunstnijver-
heid
begraven 178, 327 n. 17
Beka, Johannes de 157-159, 202, 271, 329
nn. 15, 16 en 5, 335 n. 20
Bertelmee/us *zie*: Delft, Bertelmees van
biecht 78, 189-191
Biechtvader, Willem de 183, 219, 271-272,
297, 312 n. 3, 331 n. 5, 332 n. 12, 346 n. 3
Blankenheim, Frederik van 143, 166
Blaauwe schuit 276
Blois (hof en graven van) 17, 20, 28, 41,
42, 91, 138, 310 nn. 9 en 19, 347 n. 18
Boec vanden houte 202-203
Boendale, Jan van 57, 329 n. 3
boerde 83-84, 275
Borchgravinne van Vergi 40
Borselen, Frank van 129, 172, 351 n. 11
(onderaan)
Bot, Jan de 43
Boughere, Herman de 321 n. 10
(bovenaam)
Bourgondië (hof en hertogen van) 27, 34,
37, 47, 122, 172, 266, 278, 301-306, 310 n.
8, 347 n. 15
Boy, Hugo 87-92, 130, 274-275, 294, 306,
314 n. 30, 347 n. 11
Brabantsche Yeesten (voortzetting) 9, 11
Brescia, Albertanus van 256, 345 n. 22
burgermoraal 231-232, 258-259, 276, 339 n. 7
(onderaan)
carnaval *zie*: vastelavond
Cato (pseudo-) *zie*: *Dietse Catoen*
Chaucer 230, 256, 339 nn. 3 en 5, 345 n. 22
Clerc uten laghen landen 157-158, 264
compilatie 146-148, 203
Condé, Jean de 19, 57
cour d'amour 127-128, 131, 276
Couvin, Watriquet de 57
Cuser, Willem 46
Delft, Bertelmees van 43, 277, 303
Delft, Dirc van 18, 32, 34, 39, 54, 124, 179,
180-224, 225, 231, 243, 247, 248-249, 259,
266, 267, 268, 269, 271, 272, 283, 285, 286,
293, 294, 295, 297-299, 306, 307, 311 nn.
24 en 5, 312 n. 3, 313 n. 16, 315 n. 42, 316
n. 8, 320 n. 15, 324 n. 7, 329 n. 5, 341 n.
16, 343 n. 25
Delft, Willem van 20
dieren (aan het hof) 29, 42

- Dietsc Catoen* 323 n. 5, 334 n. 8
 dood (als literair thema) 77-78
 Dordrecht, Mees van 43
 Dordt, Augustijnken van *zie*: Augustijnken
 Duitse invloed in Holland 21-22, 92-93, 276, 303-305
 Duitse Orde 173-174, 326 n. 8 (onderaan)
 Dynter, Edmond de 351 n. 12
 eer (en schande) 65, 106-108, 113-114, 155, 172, 196-197, 263, 286-293, 308, 328 n. 9, 348 n. 4
 eetcultuur aan het hof 27-28, 186-187
 Egmond (abdij) 55, 276
 Ems, Rudolf van 21
erenrede 138, 168, 172, 289
 Eyck, Jan van 303
 Fabri, Martinus 87-92, 130, 274-275, 294, 306, 314 n. 30, 347 n. 11
Fiore di virtù 40, 229, 245, 246, 247
 Frans (gebruik en kennis van) 18-21, 34, 39, 87-88, 100-101, 130, 227, 274, 304-306, 346 n. 8
 Friesland 141-142, 155, 162-167, 175-179, 193, 221, 223, 226, 262, 281, 290, 307-308, 322 n. 22
 Froissart 18, 19, 175, 177, 290, 304-306
 gebeden- en getijdenboeken 32-37, 219, 296-297
 geestelijkheid 74-75, 78-79, 83-84, 183, 190, 225, 248-250, 271-272, 300, 319 n. 13, 337 n. 29
 geld (rol van) 70-72, 327 n. 15, 332 n. 1, 348 n. 4
 geloofshouding 79, 218-224, 250
 Gelre (hof en graven/hertogen van) 17, 55, 133, 139-142, 161, 177, 278
gemeyn oerbore 71, 319 n. 10, 345 n. 18
 Godekijn (van Tricht) 277
 geweld (opvattingen over) 154, 240, 255-257
 Gruuthuuse(-handschrift) 120, 270, 310 n. 11
 Guise, Jacques de 35
Haags liederenhandschrift 17, 18, 92-135, 231, 242, 255, 270, 276, 281, 283, 285, 286, 289, 294, 306, 310 nn. 8 en 17, 330 n. 14, 331 n. 27, 341 n. 16, 345 n. 16, 346 n. 7, 347 n. 23, 348 n. 28
 Hadewijch 99, 120, 343 n. 25
 handschriftenonderzoek 271
helen 239-242
 Henegouwse huis (en cultuur) 14, 16-21, 35-36, 57, 305-306, 310 n. 8
 Heraut Beieren (ook: heraut Gelre) 17, 18, 32, 37, 45, 54, 136-179, 194, 202, 203, 223, 266, 267, 268, 269, 270, 281, 283, 285, 286, 290, 293, 294, 295, 297-299, 307-308, 321 n. 9, 340 n. 9, 348 n. 26
 Hercules 149-152, 154, 155
 Heynenzoon, Claes *zie*: Heraut Beieren
 Hildegarsberch, Willem van 17, 45, 46-85, 86, 91, 102, 113, 121, 122, 124, 134, 175, 178, 182, 183, 193, 203, 210, 223, 231, 242, 243, 247, 249, 266, 268, 271, 275, 276, 277, 280, 283, 284, 285, 286, 292-296, 299, 306, 309 n. 2, 310 n. 8, 311 n. 5, 325 n. 22, 334 n. 19, 336 nn. 10 en 12, 337 n. 19, 339 n. 7, 344 nn. 6 en 8, 345 n. 18, 346 n. 7, 348 n. 5
 Hochusen, Aleide van (ook: van Houthuizen?) 43, 124
 Hoekse en Kabeljauwse twisten 12-13, 66, 71, 73, 125, 175, 225, 281, 282
Hoet van Minnen, Den 323 n. 15
 hofkapelaan 183, 300
 hofpersoneel 22-25, 350 n. 6
 Homerus 144-145
 Hopezomer 43
 Houthuizen, Aleide van *zie*: Hochusen
 humor 83-84, 119, 130, 242-243, 272-276, 348 n. 6
 huwelijk 46-53, 121-125, 189, 230-244
 incest 236
 jacht 28-29
 Jacoba van Beieren 29-31, 35, 123, 128, 129, 172, 262, 266, 301-303, 339 n. 4
 Jan van Beieren 37, 205, 266, 290-291, 301-304
 joden 193, 238, 243
 kanselarij 17, 24-25, 32, 226
 kleding 29-30
 koningsspel 325 n. 18
Korte kroniek van Brabant 159
 korte teksten (voorkeur voor) 280
 Kruiningen, Vrouwe van 272
 kunstnijverheid 30, 130, 176 *zie ook*: beeldende kunst
 Lancelot 279
Lancelot-compilatie 21
 Latijn (kennis en gebruik van) 33, 35-37, 39, 40, 184, 202, 209, 227

- Leiden, Filips van 23, 35, 135, 314 n. 19,
317 n. 24, 335 n. 22
- Leydis, Johannes à 136
- lezen 35-40, 297-299, 341 n. 17 *zie ook:*
voorlezen
- lied(cultuur) *zie:* zang(cultuur)
- liefde (als literair thema) 86-135, 230-244
- list 234, 240-242, 246, 258, 259, 288
- literatuuropvatting 284-285
- Maerlant, Jacob van 37, 57, 145-159, 202,
251-253, 270-271, 278, 279, 283, 311 n. 24,
314 n. 24, 326 n. 3, 343 n. 25, 344 n. 12,
351 n. 12
- Mande, Hendrik 342 n. 15
- Margaretha van Brieg (eerste gemalin van
Albrecht) 29, 46, 161, 312 n. 15, 313 n. 7,
329 n. 12
- Margaretha van Kleef (tweede gemalin
van Albrecht) 28, 32-33, 46-47, 129-130,
178, 182, 183, 184, 219, 221, 271, 272,
296-297
- mate* 255-257
- mecenaat (karakter van) 278-279, 293-301
- Mellibee, Livre de* 39, 229, 245, 256
- Merchtenen, Hennen van 309 n. 2
(bovenaan)
- methode (van deze studie) 269-270
- miniaturen 33, 35-37, 141, 172, 213-215, 271,
306
- Minne(n), Jonkheer (ook: meester Pieter)
vander 43, 91
- Moderne Devotie 221, 250
- Mügelin, Heinrich von 82
- muziek 31, 87, 277, 349 n. 8
- mystiek 212, 219
- Nassau, graven van 21, 38, 93, 122, 133-134,
219, 291-292, 306, 336 n. 2
- Neck, Jan van 338 n. 29
- Negen Besten 168-170, 193, 279
- Neidhart (pseudo-) 21, 40
- nider* 97, 102, 109-110, 118, 125, 128, 131,
289
- novelle 280
- Nymaghen, Trude van 43
- onderwijs *zie:* scholing en onderwijs
oorlog en vrede (opvattingen over) 71,
136-179, 193, 255-257, 267
- Orde van St. Antonius 172, 174-175, 219,
327 n. 18
- Orde van de Tuin 172-173, 176
- overspel 123-127, 189-190, 217, 237-238,
240-247
- Ovidius (pseudo-) 227, 229, 243, 244
- Perceforest* 20-21
- Perchevael 40, 279
- Persoonresone, Philips 17
- Poelgeest, Aleid van 29, 46, 123, 130, 175,
325 n. 17
- Polanen, Johanna van 93, 122, 133-134
- Polonus, Martinus 146, 147, 156
- Potter, Dirc 17, 18, 21, 24, 39-40, 54, 124,
129, 132, 178, 210, 224, 225-268, 269, 270,
279, 280, 281, 283, 285, 286, 288-289,
293-294, 295, 301, 306, 311 n. 5, 318 n. 4,
321 n. 14, 325 n. 19, 327 n. 12, 328 n. 23,
332 n. 5, 333 n. 10, 336 n. 12, 346 n. 6,
349 n. 6
- Potter, Gerrit 304-306, 346 n. 23
- Potter, Pieter 17, 226, 272-274
- prediking 82-83, 183-184, 192-193, 223-224,
272
- priester *zie:* geestelijkheid
- Pruisenreizen 139, 161, 173-175, 177, 193,
223, 281, 322 n. 22, 326 n. 8
- Raemsdonc, meester Jan van 43
- rechtspraak 70, 72, 225-227, 262
- rede* 253-257, 259, 288
- Reinaert* 40
- rekeningen (van de grafelijkheid) 24-45,
54, 58-59, 66, 68, 129-130, 139, 184, 275-
276, 346 n. 7
- residentie 14-17, 300, 305-306
- ridder Gods 195-196, 224
- ridderlijkheid 105-106, 135, 136-179, 193-196,
279-281, 335 n. 20
- ridderorden 171-174
- Ripelin, Hugo 209, 212
- roddel 88, 97, 102, 125, 289
- Ruutentuut 43
- Rijmkroniek van Vlaanderen* 327 n. 14
- Rijnsburg (abdij) 28, 218, 331 n. 27
- Sakenspiegel* 271
- Sanudo, Marino 35-37
- scatologie 276
- schalk* 67-72, 102, 289, 344 n. 8
- schande *zie:* eer
- schisma 65, 73, 282
- scholastiek 198-224, 333 n. 11
- scholing en onderwijs 34-40, 180-181, 227
- sieraden 29-30

- Snelryem de spreker 43
 spelcultuur (hoofse) 125-135
Spiegel menscheliker behoudinghe 334 n. 8
 sport en spel 28-29
 spreekwoorden 110-112
 stad (culturele en politieke rol van) 55,
 63-64, 72, 178, 210-211, 277-278, 280-281,
 282, 318 n. 2, 319 n. 10, 330 n. 20
 standenleer 210-211
 standsbesef 65-66, 187-189, 232-235, 263-266,
 333 n. 19
 Stoke, Melis 20, 157, 160, 175
 Suchenwirt, Peter 292
summa 209-211, 222
 Suso, Heinric 219, 336 n. 2
 taalsituatie (Middelnederlands t.o.v. Duits
 en Frans) 18-22, 32, 87, 92-93, 95, 277
 Teichner, Der 82
Titurel 21, 40
 toernooi 170-171, 176, 276
 toneel 43-44, 278
Tprieel van Troje 104
 Tricht, Godekijn van *zie*: Godekijn
 Tristan 40, 130, 279
 Troje (stofcomplex) 40, 142, 148-149,
 154-155, 251-253
 tijdskritiek 283-284
Van vrouwen ende van minne 276, 325
 n. 18, 347 n. 9
 variatie (literaire) 85, 118-121
 vastelavond 130, 171, 276
 Veldeke, Hendrik van 95, 270, 323 n. 18
 Velthem, Lodewijk van 310 n. 18
 Visier, Jan 45, 156
 Vogelweide, Walther von der 92
 voordracht (mondelling) 40-45, 83, 92,
 243, 316 n. 5 (bovenaant), 322 n. 2, 341
 n. 17
 voorlezen 334 n. 2, 336 n. 7
 vorst (portret in teksten) 79-81, 149,
 159-162, 192, 339 n. 4
 vrouwen (culturele rol van) 34-35, 91,
 133-134, 296-297, 303
 Vrouwentroest, Jan 43, 91
 Wailwin (= Walewein) 279
 wapenboeken 138, 141, 168
 weeldezucht (kritiek op) 186-187
 Willem v 9-13, 22, 174, 301
 Willem vi (ook: Willem van Oostervant)
 15, 27-45, 46-53, 85, 123, 128, 136, 139, 143,
 147, 148, 155, 160-163, 166, 171-172, 175,
 176, 178, 205, 220, 223, 226, 266, 290,
 294-295, 297, 298, 300-301, 303, 321 n. 9,
 331 n. 29, 342 n. 15
 wraak 155, 176, 178, 255-257
wijsheid 85, 234-235, 257-268
 zang(cultuur) 31, 86-91, 272-275
 zedeloosheid (kritiek op) 186-190